

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-
काशीसंस्कृतसीरिज़पुस्तकमालायाः
६४
न्यायविभागे(८)अष्टमं पुष्पम् ।

श्रीमथुरानाथतर्कवागीशकृतं

व्याप्तिपञ्चकरहस्यम् ।

सिंहव्याघ्रलक्षणरहस्यं च

प्रकाशकः—
जयकृष्णदास—हरिदासगुप्तः—
चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस, विद्याविलास प्रेस,
गोपालमंदिर के उत्तरफाटक, बनारस सिटी ।

१९८५

THE
KASHI·SANSKRIT·SERIES
(*HARIDAS SANSKRIT GRANTHAMĀLĀ*)

NO. 64.
(Nyāya Section No. 8)

THE
VYĀPTĪPANCHAKARAHASYAM
AND
SINHAVYĀGHRA LAKSHAṆA RAHASYAM
By
S'ri Mathūrā Nātha Tarkavāgīs'a.

WITH GANGĀNIRJHARINI COMMENTARY AND NOTES
By
Nyāyāchārya Pandit Sri S'ivadatt Misra
PROFESSOR GOVERNMENT SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

Edited By
PANDIT DHUNDHIRAJ S'ASTRI N. U., K. T.
Professor D. A. V. Veda Vidyālaya, Benares.

PRINTED, PUBLISHED & SOLD BY
JAI KRISHNADAS-HARIDAS GUPTA,
The Chowkhamba Sanskrit Series office, Vidya Vilas Press,
North of Gopalmandir, Benares City.

1928.

Printed-Published & sold by
JAI KRISHNADAS-HARIDAS GUPTA,
The Chowkhamba Sanskrit Series Office,
VIDYA VILAS PRESS,
North of Gopal Mandir,
BENARES CITY.

Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares.

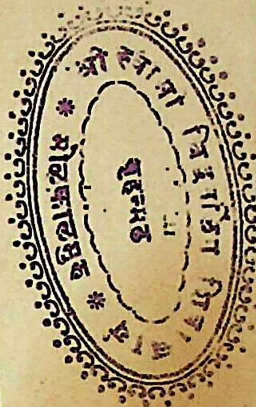
Agents:

1 Otto Harrassowitz, Leipzig:
GERMANY.

2 The Oriental Book-supplying Agency,
POONA.

२०५७ ॥ श्रीः ॥

महामहोपाध्याय मैथिल
श्रीगंगेशोपाध्याय
विरचितं
सिंहव्याघ्रलक्षणसहितं

व्याप्तिपञ्चकम् ।

रघुनाथशिरोमणिकृतया दीधित्या—मथुरानाथ तर्कवागीश—जगदीशतर्कालङ्कार विरचिताभ्यां माथुरी—जागदीशी-टीकाभ्यां-न्यायाचार्य पं० श्रीगिरीशप्रसादशुक्ल-विरचित-मूलार्थबोधिनी टिप्पण्या समुद्भासिताभ्यां क्रोडपत्रेण च समन्वितम् ।

तच्च

ठक्कुरोपनामक पं० श्रीकनकलालशर्मणा
मैथिलेन

संशोध्य

काशीस्थ सत्यनामाख्ययन्त्रालये
महेशप्रसाद द्वारा—
मुद्रयित्वा
प्रकाशितम् ।

सं० १९८२

भूमिका ।

आर्यश्रेष्ठा विद्वांसः ।

अनुमानाटवीप्रविविक्षूणां न्यायशास्त्राध्येतॄणां 'व्याप्तिपञ्चकम्, दीधिति-माथुरी-जागदीशी-गादाधरी प्रभृतिभिर्व्याख्यानैरलङ्कृतं प्राग्द्वारम् । विशेषतश्चा-स्मिन्देशे परीक्षासु च माथुरी-जागदीशीसहितस्यैव 'व्याप्तिपञ्चकस्य, प्रचारः । सिंहव्याघ्रलक्षणयोरपि जाग-दीशीसहितयोर्वाराणसेयराजकीयसंस्कृतपरीक्षायां प्रवि ष्टतयाऽनल्पाऽपेक्षा परीक्षार्थिनाम् । परन्त्वद्यावधि कुत्राऽपि सिंहव्याघ्रलक्षणोपेतं व्याप्तिपञ्चकं मूलार्थप्र-तिपादकटिप्पण्युपेत-माथुरी--जागदीशीभ्यामलङ्कृतं न क्वाऽपि मुद्रितम् । अतः पं० श्रीकनकलालशर्मणां नियोगतोऽहमत्र टिप्पणीनिर्माणे प्रवृत्तः । यद्यपि समय स्य स्वल्पत्वेन, ग्रन्थबाहुल्यभयाच्च वहुषु स्थलेषु टिप्पणी न लिखिता तथापि द्वितीयसंस्करणे तत्पूर्त्तये यतिष्ये । अत्र मनुष्यजन्मसुलभेनास्मदीयप्रमादेन, अक्षरसंयोजका-नां प्रमादेन च या अशुद्धयोऽभवन् विद्वांसस्ता निराकुर्युः, द्वितीयसंस्करणार्थञ्चास्मान् सूचयेयुरिति भूयो भूयः सम्प्रार्थ्य विरमामीति शम् ।

वै० कृ० ४/१९८२ काशी ।

भवतां कश्चित्

गिरीशशुक्लः ।

* श्रीः *

व्याप्तिपञ्चकम् ।

माथुरीटीकासहितम् ।

नन्वनुमितिहेतुव्याप्तिज्ञाने का व्याप्तिः ।

अनुमानप्रामाण्यं निरूप्य व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमारभते-नन्विवत्यादिना ।(अनुमितिहेतु) इत्यस्याऽनुमाननिष्ठप्रामाण्यानुमितिहेत्वित्यर्थः । (व्याप्तिज्ञाने) इत्यत्र च विषयत्वं सप्तम्यर्थः । तथा च, अनुमाननिष्ठप्रामाण्या (१)ऽनुमितिहेतुव्याप्तिज्ञानविषयीभूता व्याप्तिः केत्यर्थः । अनुमाननिष्ठप्रामाण्यानुमितिहेत्वित्यनेन व्याप्तेरनुमानप्रामाण्योपपादकत्वकथनादनुमानप्रामाण्यनिरूपणानन्तरं व्याप्तिनिरूपणे (२)उपोद्घात एव सङ्गतिः सूचिता । उपपादकत्वञ्चात्र ज्ञापकत्वम् ॥

---

(१) अनुमितीति । अनुमानं प्रमाणम् प्रमितिकरणतावच्छेदकधर्मवत्त्वात् प्रत्यक्षादिवत् इत्येतादृशानुमितिहेतुभूतं यद्व्याप्तिज्ञानमित्यर्थः ।

(२) उपोद्घातलक्षणन्तु—प्रकृतोपपादकत्वम् ।

[चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं विदुर्बुधाः] इति च ।

(१)केचित्तु—अनुमितिपदमनुमितिनिष्ठेतरभेदानुमितिपरम् । (२)तथा चानुमितिनिष्ठेतरभेदानुमितौ यो हेतुः प्रागुक्तव्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानत्वरूपस्तद्घटकं यद्व्याप्तिज्ञानं तदंशे विशेषणीभूता व्याप्तिः केत्यर्थः । घटकत्वार्थकसप्तम्या तत्पुरुषसमासात् । तथा च प्रागुक्तानुमितिलक्षणोपोद्घात एव सङ्गतिरनेन सूचितेत्याहुः ॥

न तावदव्यभिचरितत्वम् । तद्धि न साध्याऽभाववदवृत्तित्वम् ॥

न तावदिति । (तावत्) वाक्याऽलङ्कारे । (अव्यभिचरितत्वम्)अव्यभिचरितत्वपदप्रतिपाद्यम् । तत्र हेतुमाह—तद्धीत्यादि (हि) यस्मात् (तत्) अव्यभिचरितत्वपदप्रतिपाद्यम् । (नेति) सर्वस्मिन्नेव लक्षणे सम्बध्यते । (३)तथा च (४)व्याप्ति र्यतः साध्याऽभाववदवृत्तित्वादिरूपाऽव्यभिचरितत्वशब्दप्रतिपाद्यस्वरूपा न, अतोऽव्यभिचरितत्वशब्दप्रतिपाद्यरूपा नेत्यर्थः पर्य्यवसितः । विशेषाऽभावकूटस्य सामान्याऽभावहेतुता च प्रसिद्धैवेति । अत एतन्नञ्द्वयोपादानं न निरर्थकम् ॥

(१) केचित्त्विति । अनुमितिलक्षणेन साकमुपोद्घातवादिनः ।

(२) तथा चेति । अनुमितिपदस्याऽनुमितिनिष्ठेतरभेदानुमितिपरत्वे चेत्यर्थः

(३) तथा चेति । नेत्यस्य प्रत्येकंलक्षणे सम्बन्धे चेत्यर्थः ।

(४) व्याप्तिरिति । अत्रानुमितिप्रकारस्तु—व्याप्तिः अव्यभिचरितत्वपदप्रतिपाद्यभिन्ना साध्याभाववदवृत्तित्वादिरूपाऽव्यभिचरितत्वपदप्रतिपाद्ययावद्भेदकूटवत्त्वात् पक्षतावत् ।

साध्याभाववदवृत्तित्वमिति । (वृत्तम्) वृत्तिः । भावे निष्ठाप्रत्ययात् । वृत्तस्याऽभावोऽवृत्तम् । वृत्त्यभाव इति यावत् । साध्याऽभाववतोऽवृत्तं साध्याभाववदवृत्तम् । साध्याभाववद्वृत्त्यभाव इति यावत् । तद् यत्रास्ति स साध्याभाववदवृत्ती । मत्वर्थीयेन्प्रत्ययात् । तस्य भावः साध्याभाववदवृत्तित्वम् । तथा च साध्याभाववद्वृत्त्यभाववत्त्वमिति फलितमिति प्राञ्चः ॥

तदसत्, (न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेदर्थप्रतिपत्तिकरः) इत्यनुशासनविरोधात् । तत्र कर्मधारयपदस्य बहुव्रीहीतरसमासपरत्वात् । (१)तच्च (२)अगुणवत्त्वमिति साधर्म्यव्याख्यानावसरे गुणप्रकाशरहस्ये तद्दीधितिरहस्ये च स्फुटम् । अव्ययीभावसमासोत्तरपदार्थेन समं तत्समासानिविष्टपदार्थान्तराऽन्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । यथा भूतल उपकुम्भं भूतलेऽघटमित्यादौ भूतलवृत्तिघटसमीप-तदत्यन्ताऽभावयोरप्रतीतेः । (३)एतेन वृत्तेरभावोऽवृत्तीत्यव्ययीभावानन्तरं साध्याभाववतोऽवृत्ति यत्रेति बहुव्रीहिरित्यपि प्रत्युक्तम् । वृत्तौ साध्याभाववतोऽनन्वयापत्तेः । अव्ययीभावसमासस्याऽव्ययतया तेन समं समासान्तराऽसम्भवाच्च । नञुपाध्यादिरूपाऽव्ययविशेषाणामेव समस्यमानत्वेन परिगणितत्वात् ।

---

(१) तच्चेति । कर्मधारयपदस्य बहुव्रीहीतरसमासपरत्वञ्चेत्यर्थः ।

(२)अगुणवत्त्वमिति । गुणप्रकाशरहस्ये गुणप्रकाशदीधितिरहस्ये च,गुणा यत्र विद्यन्ते ते गुणवन्तो न गुणवन्तोऽगुणवन्तस्तेषाम्भावोऽगुणवत्त्वमिति समासः कृतः । गुणस्याऽभावोऽगुणं तदस्यास्तीत्यगुणवान् तस्य भावोऽगुणवत्त्वमिति समासो न कृत इति भावः ।

(३) एतेन—अव्ययीभावसमासोत्तरपदार्थेनेत्यादिव्युत्पादनेन ।

वस्तुतस्तु--साध्याभाववतो न वृत्तिर्यत्रेति त्रिपदव्यधिकरण-बहुव्रीह्युत्तरं त्वप्रत्ययः। साध्याऽभाववत इत्यत्र निरूपितत्वं षष्ठ्यर्थः। अन्वयश्चास्य (१)वृत्तौ। तथा च साध्याभावाधिकरणनिरूपित-वृत्त्यभाववत्त्वमव्यभिचरितत्वमिति फलितम्। नच व्यधिकरणबहु-व्रीहिः सर्वत्र न साधुरिति वाच्यम्। अयं हेतुः साध्याभाववद्वृत्ति-रित्यादौ व्यधिकरणबहुव्रीहिं विना गत्यन्तराभावेनाऽत्रापि व्यधि-करणबहुव्रीहेः साधुत्वात्।

साध्याभावाधिकरणवृत्त्यभावश्च (२)तादृशवृत्तित्वसामा-न्याभावो बोध्यः। तेन धूमवान् वन्हेरित्यादौ धूमाभाववज्जलह्रदादि-वृत्त्यभावस्य, धूमाभाववद्वृत्तित्व-जलत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य च वन्हौ सत्त्वेऽपि नाऽतिव्याप्तिः।

---

(१) वृत्तावित्यस्य भावप्रधाननिर्देशतया वृत्तित्वमर्थः। एवमग्रेऽपि।

(२) ननु धूमाभाववद्ह्रदवृत्तित्वाभावं, धूमाभाववद्वृत्तित्व-जलत्वोभयाभावं च तादृशवृत्तित्वप्रतियोगिकमादाय धूमवान् वन्हेरित्यत्र प्रसक्तामति-व्याप्तिम्परिजिहीर्षुराह---तादृशवृत्तित्वसामान्याभावो बोध्य इति। तदर्थश्च साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वत्वेतरधर्मानवच्छिन्नतादृशवृत्तित्वत्वाव-च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः। तथा चोक्ताभावयोरतादृशत्वेन नातिव्याप्तिः। विस्तरस्तु पत्रिकायां द्रष्टव्यः॥

(अस्यैवान्यविधोल्लेखः)

ननु साध्याभावाधिकरणवृत्त्यभाव इत्यत्र तादृश वृत्तिताप्रतियोगिकाऽभावग्रहणे धूमवान् वन्हेरित्यादौ धूमाभावरूपसाध्याभावस्य जलह्रदादिरूपयत्किञ्चिदधि-करणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य वन्हौ सत्त्वादतिप्रसक्तामतिव्याप्तिं परिहर्तुं परिष्क-रोति-तादृशवृत्तित्वसामान्याभाव इति। तादृश वृत्तितात्वावच्छिन्नप्रतियो-गिताकाभाव इत्यर्थः। हेतौ साध्याभावस्य यावदधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावो

(१) साध्याऽभाववद्वृत्तिश्च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्षणीया, तेन वन्ह्यभाववति धूमावयवे (२) जलह्रदादौ च समवायेन कालिकविशेषणतादिना च धूमस्य वृत्तावपि न क्षतिः। (३) साध्याभावश्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः। तेन वन्हिमान् धूमादित्यादौ समवायादिसम्बन्धेन वन्हिसामान्याभाववति संयोगसम्बन्धेन तत्तद्वन्हित्ववन्हिजलोभयत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति च पर्वतादौ संयोगेन धूमस्य वृत्तावपि न क्षतिः।

विवक्षित इतियावत्। तथा चोक्तस्थले हेतौ धूमाभावात्मकसाध्याभावस्य जलह्रदादिरूपाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाऽभावसद्भावेऽप्ययोगोलकरूपसाध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाऽभावासत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः॥

(१) ननु येन केनचित्सम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वग्रहणे समवायसम्बन्धेन वन्हिरूपसाध्याभावाधिकरणे धूमावयवे (धूमैकदेशे) जलह्रदादौ च समवायेन कालिकसम्बन्धेन च हेतो धूमस्य वृत्तित्वाद्वन्हिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरत आह—साध्याभाववद्वृत्तिश्च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्षणीयेति। येन सम्बन्धेन हेतुस्तिष्ठति सहेतुतावच्छेदकसम्बन्धः। सच प्रकृते संयोगरूपः तथा च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन संयोगेन हेतो धूमस्य धूमावयवे जलह्रदादौ चावृत्तित्वान्नाऽव्याप्तिरिति भावः॥

(२) प्रसिद्धविपक्षान्तर्भावेणाऽव्याप्तिं सङ्गमयति—जलह्रदादौ चेति।

(३) ननु येन केनचित्सम्बन्धेन साध्याभावग्रहणे वन्हिमान् धूमादित्यादौ समवायादिसम्बन्धेन सकलवन्ह्यभावाधिकरणे संयोगसम्बन्धेन तत्तद्वन्हित्ववन्हिजलोभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावाधिकरणे च पर्वतादौ संयोगेन हेतो धूमस्य वृत्तित्वेन लक्षणाऽसमन्वयादव्याप्तिरत आह—साध्याभावश्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नेत्यादि। येन सम्बन्धेन साध्यस्तिष्ठति स साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः। स चात्र संयोगात्मकः। तथा च संयोगेन साध्याभावविवक्षणादन्यसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणे हेतो वृत्तित्वेऽपि विवक्षितसम्बन्धेन तत्र तदवृत्तित्वान्नाव्याप्तिप्रसङ्ग इति भावः॥ साध्यतावच्छेदकसम्ब-

 द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वात्

ननु तथापि गुणत्ववान् ज्ञानत्वात् सत्तावान् जातेरित्यादौ विषयित्व-(१)अव्याप्यत्वादिसम्बन्धेन तादृशसाध्याऽभाववति ज्ञानादौ ज्ञानत्वजात्यादेर्वर्तमानत्वादव्याप्तिः । नच साध्याभावाधिकरणत्वमभावीयविशेषणताविशेषसम्बन्धेन विवक्षितमिति वाच्यम् । तथा सति घटत्वात्यन्ताभाववान् घटान्योऽन्याभाववान् वा पटत्वादित्यादौ साध्याभावस्य (२)घटत्वादेर्विशेषणताविशेषसम्बन्धेनाधिकरणस्याऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेरिति चेन्न । अत्यन्ताभावाऽन्योन्याभावयोरत्यन्ताभावस्य सप्तमपदार्थस्वरूपत्वात् । अत्यन्ताभावान्योन्याभावयोरत्यन्ताभावस्य प्रतियोग्यादिस्वरूपत्वनये तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न (साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न)प्रतियोगिताकसाध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणत्वं वक्तव्यम् । वृत्त्यन्तं प्रतियोगिताविशेषणम् । तादृशसम्बन्धश्च वन्हिमान् धूमादित्यादि भावसाध्यकस्थले विशेषणताविशेष एव । घटत्वाभाववान् पटत्वादित्याद्यभावसाध्यकस्थले तु समवायादिरेव । (३)समवाय-विषयि-

न्धावच्छिन्नेत्याद्यर्थस्तु सम्बन्धविधया यः प्रकृतसाध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्नत्वे सति धर्मविधया यः प्रकृतसाध्यतावच्छेदको धर्मविधया तदवच्छिन्ना या प्रतियोगिता तन्निरूपकोऽभाव इति बोध्यः । अत्र संसर्गावच्छिन्नत्वाऽनुपादाने समवायेन वन्ह्यभात्रमादाय दोषः । धर्मावच्छिन्नत्वानुपादाने तत्तद्वन्ह्यभावं वन्हिजलोभयाभावञ्चादाय दोषो ज्ञेयः ।

(१)अव्याप्यत्वेति । अव्याप्यत्वम् व्यभिचरितत्वम् । स्वाभाववद्वृत्तित्वमिति यावत् । स्वपदेन साध्याभाव उपादेयः ॥

(२) अत्यन्ताभावस्याभावः प्रतियोगिरूपः । अन्योन्याभावस्याभावः प्रतियोगितावच्छेदक स्वरूप इति नियमादिति भावः ॥

(३)ननु साध्यीयप्रतियोगितोपादानेनापि कार्यसिद्धिर्भवत्येवेति मनस्याशंक्य

त्वादिसम्बन्धेन प्रमेयादिसाध्यके ज्ञानत्वादिहेतौ ; साध्यतावच्छेदकसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाद्यभावस्य कालिकादिसम्बन्धेन योऽभावः सोऽपि प्रमेयतया साध्यान्तर्गतस्तदीयप्रतियोगिताऽवच्छेदककालिकादिसम्बन्धेन साध्याऽभावाऽधिकरणे ज्ञानत्वादेर्वृत्तेरव्याप्तिवारणाय सामान्यपदोपादानम् । साध्यसामान्यीयत्वञ्च यावत्साध्यनिरूपितत्वम् (१)स्वानिरूपकसाध्यकभिन्नत्वमिति यावत् । अस्यैकोक्तिमात्रपरतया गौरवस्यादोषत्वात्, (२)अनुमितिकारणतावच्छेदके च भावसाध्यकस्थलेऽभावीयविशेषणताविशेषेण साध्याऽभावाधिकरणत्वम्, अभावसाध्यकस्थले च यथायथं समवायादिसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणत्वमुपादेयम् । साध्यभेदेन कार्यकारणभावभेदात् । नच (३)तथापि घटाऽन्यो

साध्यसामान्यीयेत्यत्र सामान्यपदव्यावृत्तिमाह—समवायविषयत्वादीति । अत्रापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्साध्यीयप्रतियोगितानिवेशे समवायेन प्रमेयसाध्यकस्थले न दोषोऽतो विषयतासम्बन्धेन साध्यत्वाऽनुसरणम् ।

(१) ननु साध्यसामान्यीयत्वस्य यावत्साध्यनिरूपितत्वार्थकत्वे तद्रूपवान् तद्रसादित्यत्राऽव्याप्तिः, साध्यस्यैकव्यक्तिकत्वेन यावत्साध्याऽप्रसिद्धेरत आह-स्वानिरूपकसाध्यकेति । स्वस्याऽनिरूपकं साध्यं यस्येतिविग्रहः । स्वपदेन कालिकसम्बन्धावच्छिन्नासाध्याभावनिष्ठप्रतियोगिता ग्राह्या । स्वानिरूपकसाध्यकपदेनापि सैव ग्राह्या-तद्भिन्ना स्वरूपसंबन्धावच्छिन्ना साध्याभावनिष्ठा प्रतियोगिता, अत्रानुगमरीत्यातु साध्यतावच्छेदकसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम् स्वानिरूपकसाध्यकभिन्नत्वम् । भेदीयप्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वन्तु निरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नं ग्राह्यमिति भावः ।

(२) अनुमितिकारणतावच्छेदके व्याप्तिपदार्थे इत्यर्थः ।

[३] तथापीति । निरुक्तसाध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन साध्याभावाधिकरणत्वनिवेशेऽपीत्यर्थः ।

न्याभाववान् पटत्वादित्यत्राऽन्योन्याभावसाध्यकस्थले (१) घट-त्वादिरूपे साध्याऽभावे न साध्यप्रतियोगित्वम्, (२)न वा समवायादिसम्बन्धस्तदवच्छेदकस्तादात्म्यस्यैव तदवच्छेदकत्वादित्यव्याप्तिस्तदवस्थेति वाच्यम् । अत्यन्ताभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वेन घटभेदस्य घटभेदात्यन्ताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरूपतया घटभेदात्यन्ताभावरूपस्य घटभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतघटत्वस्यापि समवायसम्बन्धेन घटभेदप्रतियोगित्वात् । नचान्यत्रात्यन्ताभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वेऽपि घटादिभेदात्यन्ताभावत्वावच्छिन्नाऽभावो न घटादिभेदस्वरूपः, किन्तु तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतघटत्वात्यन्ताभावस्वरूप एवेति सिद्धान्त इति वाच्यम् ।

यथा हि घटत्वावच्छिन्नघटवत्ताग्रहे घटात्यन्ताऽभावाग्रहात् घटात्यन्ताभावाभावव्यवहाराच्च घटात्यन्ताऽभावाभावो घटस्वरूपस्तथा घटभेदवत्ताग्रहे घटभेदात्यन्ताभावाग्रहात् घटभेदात्यन्ताभावाभावव्यवहाराच्च घटभेद एव तदत्यन्ताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव इति तत्सिद्धान्तो न युक्ति सह इति । विनिगमकाभावेनापि घटत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावाभाववद् घटभेदस्यापि घटभेदात्यन्ताभावाभावत्वसिद्धेरप्रत्यूहत्वाच्च । (३) अत एव तादृशसिद्धान्तो न (४)उपाध्यायसम्मतः ।

---

(१) घटत्वादिरूप इति । अन्योन्याभावाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपत्वादिति भावः ।

(२) यदि अन्योन्याभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वमेव स्यात्तदा नोक्तस्थलेऽव्याप्तिरत आह—नवेति । तथा च घटभिन्नं घटत्वत्वादित्यत्राव्याप्तिः स्यादिति भावः ।

(३) अत एवेति । विनिगमकाभावादेवेत्यर्थः ।

(४) उक्तसिद्धान्तो गंगेशोपाध्यायसम्मतो नेत्यर्थः

(१) अत एव च

(२) "अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिता"

(३)इत्याचार्याः । (४)अन्यथा घटभेदात्यन्ताभावप्रतियोगिनि घटभेदे तल्लक्षणाव्याप्त्यापत्तेः । (५)अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदके तल्लक्षणस्यातिव्याप्त्यापत्तेश्च । नचैवं घटत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटत्वात्यन्ताभावस्यापि घटभेदस्वरूपत्वापत्तिरिति वाच्यम् । तदत्यन्ताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव तत्स्वरूपत्वाऽभ्युपगमात्, तद्बुद्धाग्रहे तादृशतदत्यन्ताभावाभावस्यैव व्यवहारात् ।

उपाध्यायै र्घटत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटत्वाऽत्यन्ताभावस्य घटभेदस्वरूपत्वाऽभ्युपगमाच्च । नचैवं साध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव साध्याभावाधिकरणत्वं विवक्ष्यतां किं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाववृत्तित्वस्य प्रतियोगिताविशेषणत्वेनेति वाच्यम् । (६) कालिकस-

---

(१) अत एवेत्यस्य अभावाभावस्य प्रतियोगिस्वरूपत्वादेवेत्यर्थः

(२) अभावेति । वस्तुनिष्ठं यत् प्रतियोगित्वन्तदभावविरहात्मत्वमभावाभावात्मकत्वमिति यावत् ।

(३) आचार्या इत्यस्यान्ते न्यायकुसुमांजलौ तृतीयस्तवक आहुरिति शेषः । एतत्कारिकापूर्वार्द्धन्तु—

"व्यावर्त्याभाववत्तैव भाविकी हि विशेष्यता" । इति

(४) अन्यथेत्यस्य अभावाभावस्य प्रतियोगिस्वरूपत्वाभाव इत्यर्थः ।

(५) अन्योन्याभावेत्यस्य घटान्योन्याभाव इत्यर्थः ।

(६) साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववृत्तित्वस्य

स्वन्धावच्छिन्नात्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्य विशेषणता-विशेषेण साध्यत्वे आत्मत्वादिहेतावव्याप्त्यापत्तेः । कालिक-सम्बन्धावच्छिन्नसाध्याऽभावस्य विशेषणताविशेषेण योऽभावस्त-स्यापि साध्यस्वरूपतया ।कालिकसम्बन्धवद्विशेषणताविशेषो-ऽपि साध्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्तेन सम्बन्धेनाऽऽत्मत्व-प्रकारकप्रमाविशेष्यत्वरूपसाध्याभाववत्यात्मनि हेतोरात्मत्वस्य वृत्तेः । (१)प्रतियोगितावच्छेदकवत् प्रतियोग्यप्यन्योन्याभावाभावः, तेन तादात्म्यसम्बन्धेन साध्यतायां साध्यताऽवच्छेदकसम्बन्धाऽ-वच्छिन्नसाध्याऽभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगित्वस्य नाऽप्र-

---

साध्यसामान्यीयप्रतियोगिताविशेषणस्य फलमाह—कालिकेति । यद्यपि आत्म-त्वप्रकारिका या प्रमा तद्विशेष्यत्वं स्वरूपसम्बन्धेनाऽऽत्मनि वर्तते तथापि (नि-त्येषु कालिकाऽयोगात्) इति नियमात्कालिकसम्बन्धेन तादृशविशेष्यत्वाभावः स्वरूपेण वर्तत एवाऽऽत्मनीत्यस्य सद्धेतुत्वम् । अत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धा-वच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववृत्तित्वाऽनुपादाने कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-योगिताकसाध्याभावस्य स्वरूपेण योऽभावस्तस्यापि साध्यरूपतया तन्निरूपित-प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन स्वरूपेण साध्याभाववत्यात्मनि हेतोर्वृत्तित्वेनाऽ-व्याप्तिः । तदुपादाने तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वरूपेण साध्याभावस्य कालिकेन योऽभावः स एव साध्यरूपस्तन्निरूपितप्रतियोगितावच्छेदककालि-कसम्बन्धेन साध्याभाववति घटादौ हेतोरात्मत्वस्यावृत्तित्वाल्लक्षणसमन्वयः ।

(१) अयं घटवान्-एतत्त्वादित्यत्र, तादात्म्येन घटादेस्साध्यत्वेऽव्याप्तिः । तत्र साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्य घटभेदस्य स्व-रूपसंबन्धेन योऽभावस्तस्य पूर्वोक्तनियमेन घटत्वरूपतया तत्र साध्यप्रतियोगिता-विरहेण साध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेरतआह—प्रतियो-गितावच्छेदकवदिति ।

सिद्धिः । (१) इत्थञ्चाऽत्यन्ताभावत्वनिरूपितत्वेनापि साध्यसामान्यीयप्रतियोगिता विशेषणीया, (२) अन्यथा घटान्योन्याभाववान् घटत्ववत्वादित्यादावव्याप्त्यापत्तेः । तादात्म्यसम्बन्धस्यापि साध्याऽभाववृत्तिसाध्यीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् ।

(३) यद्वा साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीय (४) निरुक्तप्रतियोगित्व-तदवच्छेदकत्वान्यतरावच्छेदकसम्बन्धेनैव साध्याऽभावाऽधिकरणत्वं विवक्षणीयम् । वृत्त्यन्तमन्यतरविशेषणम् । एवञ्च घटान्योन्याभाववान् पटत्वादित्यादौ साध्याऽभावस्य घटत्वादेः साध्यीयप्रतियोगित्वविरहेऽपि न क्षतिः, तादृशान्यतरस्य साध्यीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव तत्र सत्त्वात् । न च तथापि कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्याद्यव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिरिति वाच्यम् । निरुक्तसाध्याऽभावत्वविशिष्टनिरूपिता या निरुक्तसम्बन्धसंसर्गकनिरवच्छिन्नाऽधिकरणता तदाश्रयाऽवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात् । गुणकर्म्माऽन्यत्वविशिष्टसत्त्वाऽभाववान् गुणत्वादित्यादौ सत्त्वात्मकसाध्याभावाधिकरणत्वस्य गुणादिवृत्तित्वेऽपि साध्याभावत्वविशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वस्य गुणाद्यवृत्तित्वान्नाऽव्याप्तिः । नचैवं कपिसंयोगाभाववान् सत्त्वादित्यादौ निरवच्छिन्नसाध्याऽभावाऽधिकरणत्वाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति वाच्यम् । केवलान्वयिन्यभावादित्यनेन ग्रन्थकृतैवाऽस्य दोषस्य

(१) इत्थञ्चेति अन्योन्याभावस्य प्रतियोगिस्वरूपत्वांगीकारपक्षे इत्यर्थः ।

(२) अन्यथेति । अत्यन्ताभावत्वनिरूपितत्वाप्रवेश इत्यर्थः ।

(३) ननु भावपदार्थात्यन्ताभावाभावो भवतु प्रतियोगिस्वरूपः अन्योन्याभावाभावाभावो न भेदरूपप्रतियोगिस्वरूपोऽपि तु भेदप्रतियोगितावच्छेदकात्यन्ताभावरूप एवेत्यन्योन्याभावसाध्यकस्थले सर्वत्रैवाव्याप्तिरित्यरुचेराह—यद्वेति ।

[४] निरुक्तेत्यस्यात्यन्ताभावनिरूपितत्वमर्थः ।

वक्ष्यमाणत्वात् । न च तथापि कपिसंयोगिभिन्नं गुणत्वादित्यादौ निरवच्छिन्नसाध्याऽभावाधिकरणत्वाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः, अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तित्वनियमवादिनये तस्य (१)केवलान्वय्यन्तर्गतत्वादिति वाच्यम् । अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तितानियमवादिनये अन्योन्याभावान्तरात्यन्ताभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपत्वेऽप्यव्याप्यवृत्तिमदन्योन्याभावाभावस्य व्याप्यवृत्तिस्वरूपस्याऽतिरिक्तस्याऽभ्युपगमात् । तच्च (२)अग्रे स्फुटीभविष्यति ।

ननु तथापि समवायादिना गगनादिहेतुके इदं वह्निमद् गगनादित्यादावतिव्याप्तिः, वह्न्याभाववति हेतुतावच्छेदकसमवायादि सम्बन्धेन गगनादेरवृत्तेः । न च तल्लक्ष्यमेव हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन (३)पक्षधर्मत्वाभावाच्चाऽसद्धेतुत्वव्यवहार इति वाच्यम् । तत्रापि व्याप्तिभ्रमेणैवाऽनुमितेरनुभवसिद्धत्वात् । (४)अन्यथा धूमवान् वह्नेरित्यादेरपि लक्ष्यत्वस्य सुवचत्वात् । (५) एवं द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिः, विशिष्टसत्त्वस्य केवलसत्त्वानतिरेकितया द्रव्यत्वाभाववत्यपि गुणादौ तस्य वृत्तेः, गुणे गुणकर्मान्य-

[१] प्राचाम्मते कपिसंयोगिभेदस्य व्याप्यवृत्तितया गुणादावेव वृत्तित्वं नतु द्रव्ये तथा च सप्तपदार्थवृत्तित्वाभावेन कपिसंयोगिभेदस्य न केवलान्वयित्वमिति भावः ।

[२] अग्रे-चतुर्थलक्षणव्याख्यानावसरे इत्यर्थः ।

[३] पक्षधर्मत्वाभावादित्यस्य पक्षवृत्तित्वाभावादित्यर्थः ।

[४] अन्यथेति । अयमाशयः—यदि हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन पक्षवृत्तित्वाभाव एवासद्धेतुत्वनियामकस्तर्हि धूमवान् वन्हेरित्यादौ वन्ह्यादिहेतोरप्यसद्धेतुत्वं न स्यात् हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन पक्षावृत्तित्वाभावात् । तथा च सुतरां तस्य लक्ष्यत्वापत्तिरिति भावः ।

(५) आपत्तिस्वरूपातिव्याप्त्यपेक्षयाऽनुपपत्तिरूपाऽव्याप्तेः प्रबलदोषत्वाल्लक्षणस्याऽव्याप्तिमाह—एवमिति ।

त्वविशिष्टसत्तेति प्रतीतेः सर्वसिद्धत्वात् । (१)सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिश्च, सत्ताभाववति सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेरिति चेन्न । हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणता (२)प्रतियोगिकहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाऽऽधेयतानिरूपितविशेषणताविशेषसम्बन्धेन (३)निरुक्तसाध्याभावत्वविशिष्टनिरूपित (४)निरुक्तसम्बन्धसंसर्गकनिरवच्छिन्नाऽधिकरणताऽऽश्रयवृत्तित्वसामान्याभावस्य विवक्षितत्वात् । वृत्तित्वञ्च न हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्षणीयम् । (५) अस्ति च सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ सत्ताऽभावाधिकरणताश्रयवृत्तित्वस्य हेतुतावच्छेदकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपितविशेषणताविशेषसम्बन्धेन सामान्याभावो द्रव्यत्वादौ, समवायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपितविशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसत्ताभावाधिकरणत्वाश्रयवृत्तित्वाभावस्य व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावतया संयोगसम्बन्धावच्छिन्नगुणाभावादेरिव

(१) (विशिष्ट सत्वं शुद्धसत्वादतिरिक्तम्) इतिमते न पूर्वोक्ताऽव्याप्तिस्संभवति, साध्याभाववति गुणे शुद्धसत्वातिरिक्तस्य विशिष्टसत्वस्यावर्त्तमानत्वादतोऽव्याप्त्यन्तरमाह—सत्तावानिति ।

(२) प्रतियोगिकेत्यस्य निरूपितेत्यर्थः, इदमाधेयताविशेषणम् । आधेयता निरूपितेत्यत्र निरूपितत्वपदार्थः प्रतियोगिकत्वम् । एवमग्रेऽपि ।

(३) निरुक्तेत्यस्य साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकेत्यर्थः ।

(४) निरुक्तेत्यस्य साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववृत्ति साध्यसामान्यीयप्रतियोगित्व-तदवच्छेदकत्वान्यतरेत्यर्थः ।

(५) सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यत्राव्याप्तिं निवारयति—अस्ति चेति ।

केवलान्वयित्वात् । (१)द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ च द्रव्यत्वाभावाधिकरणगुणादिवृत्तित्वस्यैव समवायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपितविशेषणताविशेषसम्बन्धेन सत्तायां सत्वान्नातिव्याप्तिः । द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिवारणाय प्रतियोगिकान्तमाधेयताविशेषणम् । (२)वस्तुतस्तु–एतल्लक्षणकर्त्तृमते । विशिष्टसत्त्वं विशिष्टनिरूपिताधारतासम्बन्धेनैव द्रव्यत्वव्याप्यं, न तु समवायसम्बन्धेन । तथाच प्रतियोगिकान्तमाधेयताविशेषणमनुपादेयमेव, तदुपादाने हेतुतावच्छेदकभेदेन कार्य्यकारणभावभेदापत्तेः । (३) हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन सम्बन्धित्वे सतीत्यनेनापि विशेषणाद्वह्निमान् गगनादित्यादौ नातिव्याप्तिः ।

ननु तथापि उभयत्वमुभयत्रैव पर्य्याप्तं, न त्वेकत्रेति सिद्धान्तादरे घटत्वतदभाववदुभयत्वादित्यादौ पर्य्याप्त्याख्यसम्बन्धेन हेतुत्वेऽतिव्याप्तिः, घटत्वाभाववति हेतुतावच्छेदकपर्य्याप्त्याख्यसम्बन्धेन हेतोरवृत्तेः । घटो न घटपटोभयमितिवत् घटत्वाभाववान् न घटत्वतदभाववदुभयमित्यपि प्रतीतेरिति चेन्न । तादृशसिद्धान्तादरे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यसमानाधिकरणत्वे सतीत्यनेनैव विशेषणीयत्वादिति । (४) अत एव निविशतां वा वृत्तिमत्त्वं साध्यसमानाधिकरणत्वं वेति केवलान्वयिग्रन्थे **दीधितिकृतः** ।

---

(१)अस्मिन् प्रकारेऽतिव्याप्तिरपि न संभवतीत्याह-द्रव्यं सत्वादित्यादि

(२) लाघवमनुसृत्याह—वस्तुतस्त्विति ।

(३) वन्हिमान् गगनादित्यत्रातिव्याप्तिं निराकरिष्णुराह-हेतुतावच्छेदकसंबन्धेनेति । साध्याभाववदवृत्तित्वमितिलक्षणे हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन संबन्धित्वे सतीति विशेषणीयमित्यर्थः ।

(४) उभयत्वमुभयत्रैव पर्याप्तमिति सिद्धान्तादरे घटत्ववान् तादृशोभयत्वादित्यत्रातिव्याप्तेरेवेत्यर्थः ।

(१)केचित्तु-निरुक्तसाध्याभावत्वविशिष्टनिरूपिता या विशेषणताविशेषसम्बन्धेन यथोक्तसंबन्धेन वा निरवच्छिन्नाधिकरणता तदाश्रयव्यक्त्यवर्त्तमानं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न यद्धर्म्मावच्छिन्नाधिकरणत्वसामान्यं तद्धर्म्मवत्त्वं विवक्षितम् । (२) धूमवान् वह्नेरित्यादौ पर्वतादिनिष्ठवह्न्यधिकरणताव्यक्तेर्धूमाभावाधिकरणावृत्तित्वेऽप्ययोगोलकनिष्ठवह्न्यधिकरणताव्यक्तेरतथात्वान्नातिव्याप्तिरित्याहुः ।

(३)अन्ये तु-हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नस्वाधिकरणताश्रयवृत्ति यन्निरवच्छिन्नाधिकरणत्वं तदवृत्तिनिरुक्तसाध्याभावत्वविशिष्टनिरूपितयथोक्तसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतात्मकत्वमिति (४)विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासे तात्पर्य्यम् स्वपदं

(१) सत्तावान् द्रव्यत्वात् द्रव्यं विशिष्टसत्वादित्यादौ पूर्वोक्तामव्याप्तिं निराचिकीर्षूणां केषांचिन्मतमाह—केचित्त्विति । वन्हिमान् धूमादित्यादौ तत्समन्वयश्चेत्थम् । संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवन्हित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावत्वावच्छिन्ना या स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाऽऽधेयता तन्निरूपितनिरवच्छिन्नाधिकरणताश्रयीभूतह्रदव्यक्त्यवर्तमानं संयोगसम्बन्धावच्छिन्नयद्धर्मा (धूमत्वा) वच्छिन्नाऽऽधेयतानिरूपिताधिकरणत्वसामान्यं तद्धर्म (धूमत्व) वत्त्वं धूमे इति ।

[२] सामान्यपदकृत्यमाह—धूमवानिति ।

[३] कपिसंयोगाभाववान् मेयत्वात् कपिसंयोगिभिन्नं गुणत्वादित्यादौ लक्षणं समन्वेतुं परिष्करोति—अन्ये त्विति । अत्र स्वपद मधिकरणतात्वकत्वमित्यत्राधिकरणताकपदं च हेतुपरम्, तथा च धूमाधिकरणताश्रयपर्वतवृत्ति यन्निरवच्छिन्नं रूपाद्यधिकरणत्वं तत्र वन्ह्यभावाद्यधिकरणतात्वस्यावर्त्तमानत्वाद्वह्निमान् धूमादित्यादौ लक्षणसमन्वयः ।

४ विशेषणेति । पूर्वोक्तकेचित्त्वितिकल्पे यादृशो विशेषणविशेष्यभावस्तस्मादत्र लक्षणे विपरीतो विशेषणविशेष्यभावो बोध्य इति तात्पर्यम् ।

हेतुपरम्।(१)इत्थञ्च कपिसंयोगाभाववान् सत्वात् कपिसंयोगिभिन्नं गुणत्वादित्यादावपि नाऽव्याप्तिरित्याहुरिति संक्षेपः।

लक्षणान्तरमाह,

साध्यवद्भिन्न साध्याभाववदवृत्तित्वम् ।

साध्यवद्भिन्नो यः साध्याभाववान् तदवृत्तित्वमित्यर्थः । कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्याद्यव्याप्यवृत्तिसाध्यकाव्याप्तिवारणाय [साध्यवद्भिन्नेति] साध्याभाववतो विशेषणमिति प्राञ्चः । तदसत् [साध्याभाववत्] इत्यस्य व्यर्थतापत्तेः साध्यवद्भिन्नावृत्तित्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वात् ।

नव्यास्तु-साध्यवद्भिन्ने :साध्याभावः साध्यवद्भिन्नसाध्याभावस्तद्वदवृत्तित्वमिति सप्तमीतत्पुरुषोत्तरं मतुप्प्रत्ययः । तथा च साध्यवद्भिन्नवृत्तिर्यः साध्याभावस्तद्वदवृत्तित्वमित्यर्थः । एवञ्च साध्यवद्भिन्नवृत्तीत्यनुक्तौ संयोगी द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिः । संयोगाभाववति द्रव्ये द्रव्यत्वस्य वृत्तेः । तदुपादाने च संयोगवद्भिन्नवृत्तिः संयोगाभावो गुणादिवृत्तिः संयोगाभाव एव, अधिकरणभेदेनाभावभेदात्, तद्वदवृत्तित्वान्नाऽव्याप्तिः । न च तथापि साध्यवद्भिन्नावृत्तित्वमित्येवास्तु लक्षणं किं साध्याभाववदित्यनेनेति वाच्यम् । यथोक्तलक्षणे तस्याप्रवेशेन [२]वैयर्थ्याभावात्, तस्यापि लक्षणान्तरत्वात् । न च तथापि साध्यवद्भिन्नवृत्तिर्य-

(१) विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासस्य प्रयोजनमाह-इत्थञ्चेति ।

(२) वैयर्थ्यं नाम स्वसमानाधिकरणप्रकृतसाध्यव्याप्यतावच्छेदकलघुभूतधर्मान्तरघटितत्वम् । यथा नीलधूमत्वं धूमत्वघटितम् प्रकृते तु साध्यवद्भिन्ननिरूपित वृत्तित्वाभावः साध्यवद्भिन्नवृत्तिसाध्याभावाधिकरणनिरूपित वृत्तित्वाभावश्च मिथो भिन्न एवाभावः । तथाच न द्वयोरभावत्वयो मिथः सामानाधिकरण्यं येन वैयर्थ्यं स्यादिति भावः ।

स्तद्वदवृत्तित्वमेवास्तु किं साध्याभावपदेनेति वाच्यम् । तादृश-द्रव्यत्वादिमद्वृत्तित्वादसम्भवापत्तेः । साध्याभावेत्यत्र साध्यपदम् [१] अत एव, द्रव्यत्वादेरपि द्रव्यत्वाभावाभावत्वात् । भावरूपाभावस्य चाधिकरणभेदेन भेदाभावात् ।

नन्ु तथापि घटाकाशसंयोग-घटत्वान्यतराभाववान् गगन-त्वादित्यादौ घटानधिकरणदेशावच्छेदेन घटाकाशसंयोगाभावस्य गगने सत्त्वात् सद्धेतुतयाऽव्याप्तिः, साध्यवद्भिन्ने घटे वर्त्तमानस्य साध्याभावस्य घटाकाशसंयोगरूपस्य गगनेऽपि सत्त्वात् तत्र च हेतोर्वृत्तेः । न च साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभाववत्त्वं विव-क्षितमिति वाच्यम् । साध्याभावपदवैयर्थ्यापत्तेः । साध्यवद्भिन्न-वृत्तित्वविशिष्टवदवृत्तित्वस्यैव सम्यक्त्वादिति चेन्न । अभा-वाभावस्यातिरिक्तत्वमतेनैतल्लक्षणकरणात् । तथा च अधिकरण-भेदेनाभावभेदात् साध्यवद्भिन्ने घटे वर्त्तमानस्य साध्याभावस्य (२)प्रतियोगिव्यधिकरणस्य प्रतियोगिमति गगनेऽसत्त्वादव्याप्तेरभा-वात् । न चैवं साध्याभावेत्यत्र साध्यपदवैयर्थ्यम् (३)अभावाभाव-

[१] अत एवेति । द्रव्यत्वमादायासंभवादेवेत्यर्थः ।

(२) प्रतियोगिव्यधिकरणस्येति । घटे वर्त्तमानो यो घटत्व--घटाका-शसंयोगान्यतराभावाभावः स प्रतियोगिव्यधिकरणः गगने च यस्तादृशाभावस्स प्रतियोगिसमानाधिकरणः यतो गगनेऽन्यतराभावोऽपि वर्त्तते । तथाच विरुद्ध-धर्माध्यासेन घटत्वघटाकाशसंयोगान्यतराभावाभावस्याधिकरणभेदेन भेदः स्वीकार्यः तथा सति साध्यवद्भिन्ने घटे वर्तमानस्य साध्याभावस्याधिकरणं घट एव तत्र गगनत्वहेतोरवर्तमानत्वाल्लक्षणसमन्वयः ।

(३) अभावेति । अभावाभावाभावस्यातिरिक्तत्वेन द्रव्यत्वाभावाभावो न द्रव्यत्वरूपः किन्त्वतिरिक्तोऽभावस्तस्याधिकरणं साध्यवद्भिन्नो ह्रदादिरेव, अधिकरणभेदेनाभावभेदात् तत्र च धूमस्यावर्त्तमानत्वाद्वह्निमान् धूमादित्यत्र लक्षणसमन्वयसंभवात्साध्यपदं व्यर्थमिति भावः ।

स्यातिरिक्तत्वेन द्रव्यत्वादेरभावत्वाभावात् साध्यवद्भिन्नवृत्तिघटा-भावादेस्तु हेतुमत्यसत्त्वात् अधिकरणभेदेनाऽभावभेदादिति वाच्यम्। यत्र प्रतियोगिसमानाधिकरणत्व-प्रतियोगिव्यधिकरणत्व-लक्षणविरुद्धधर्माध्यासस्तत्रैवाऽधिकरणभेदेनाऽभावभेदाभ्युपगमो तु सर्वत्र। तथा च साध्यवद्भिन्नवृत्तिघटाभावादेर्हेतुमत्यपि सत्त्वा-दसम्भववारणाय साध्यपदोपादानात्।

(१) यद्वा घटाकाशसंयोग-घटत्वान्यतराभावाभावोऽतिरिक्त एव घटाकाशसंयोगादीनामननुगततया तथात्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्। घटत्वद्रव्यत्वाद्यभावाभावस्तु नातिरिक्तो घटत्वद्रव्यत्वादीनामप्य-नुगतत्वात्। तथा च द्रव्यत्वादिकमादायासम्भववारणायैव साध्य-पदमिति प्राहुरित्यास्तां विस्तरः।

साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावासामानाधिकर-ण्यम्।

हेतौ साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावाधिकरणवृत्तित्वाभाव इत्यर्थः। (२) अन्योन्याभावश्च प्रतियोग्यवृत्तित्वेन विशेषणी-

---

(१) ननु न सर्वोऽप्यभावाभावोऽतिरिक्तः अपि तु घटत्वघटाकाशसंयोगा-न्यतराभावाभाव एव तस्य प्रतियोगिस्वरूपत्वेऽननुगमरूपगौरवात्। तथा च द्रव्यत्वाभावाभावमादायासंभववारणाय साध्यपदस्य यथाश्रुतमपि सार्थक्यं संभवतीत्याशयेनाह—यद्वेति।

(२) ननु वन्हिमद्घटोभयं नेत्याकारकं साध्यवत्प्रतियोगिकमन्योन्याभावमा-दाय वन्हिमान् धूमादित्यादावसंभव एव स्यादत आह अन्योन्याभावश्चेति। तथा च व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावस्य केवलान्वयित्वे-न प्रतियोगिवृत्तित्वात्तद्वारणम्। व्यासज्यवृत्तित्वं नाम—एकत्वानवच्छिन्नानुयो-गिताकपर्याप्तिप्रतियोगित्वम्।

यस्तेन साध्यवतो व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभाववति हेतोर्वृत्तावपि नाऽसम्भवः । नन्वेवमपि नानाधिकरणकसाध्यके वन्हिमान् धूमादित्यादौ साध्याधिकरणीभूततत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभाववति हेतोर्वृत्तेरव्याप्तिर्दुर्वारेति । प्रतियोग्यवृत्तित्वमपहाय साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावविवक्षणे तु पञ्चमेन सह पौनरुक्त्यमिति चेन्न । वक्ष्यमाणकेवलान्वय्यव्याप्तिवदस्याप्यत्र दोषत्वात् । न च तथापि साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावमात्रस्यैवैतल्लक्षणघटकत्वे वक्ष्यमाणकेवलान्वय्यव्याप्तिरत्रासङ्गता, केवलान्वयिसाध्यकेऽपि साध्याधिकरणीभूततत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावस्य प्रसिद्धत्वादिति वाच्यम् । तत्रापि तादृशान्योन्याभावस्य प्रसिद्धत्वेऽपि तद्वति हेतोर्वृत्तेरेवाऽव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् ।

यद्वा (१) साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावपदेन साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभाव एव विवक्षितः । न चैवं पञ्चमाभेदः, तत्र साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभाववत्त्वेन प्रवेशः । अत्र तु तादृशान्योन्याभावाधिकरणत्वेन इत्यधिकरणत्वप्रवेशाप्रवेशाभ्यामेव भेदात् । (२)अखण्डाभावघटकतया च नाधिकरणत्वांशस्य वैयर्थ्यमिति न कोऽपि दोष इति दिक् ।

---

(१) साध्याभाव-साध्यवदन्योन्याभावयोरप्रसिद्ध्यैव केवलान्वयिसाध्यकस्थलेऽव्याप्तिर्दत्ता मूलकारेण साऽत्र न सङ्गच्छत इत्यस्वरसं मनसि कृत्वाह-यद्वेति ।

(२)अखण्डाभावेत्यस्यातिरिक्ताभावेत्यर्थः । तथा च अधिकरणत्वघटिततादृशाभावत्वस्य अधिकरणत्वाघटिततादृशाभावत्वस्य च मिथः सामानाधिकरण्याभावान्न पूर्वोक्तवैयर्थ्यमिति भावः ।

सकलसाध्याभाववन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वम् ।

साकल्यं साध्याभाववतो विशेषणं (१)तथा च यावन्ति साध्याभावाधिकरणानि तन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं हेतो र्व्याप्तिरित्यर्थः। (२)धूमाद्यभाववज्जलह्रदादिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वाद्वह्न्यादावतिव्याप्तिरिति यावदिति साध्याभाववतो विशेषणम् । (३)साध्याभावविशेषणत्वे (४) तत्तद्ह्रदावृत्तित्वादिरूपेण यो वन्ह्याद्यभावस्तस्यापि सकलसाध्याभावत्वेन प्रवेशात् तावदधिकरणाप्रसिद्ध्याऽसम्भवापत्तेः। न च द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ द्रव्यत्वाभाववति गुणादौ (५)सत्त्वादे र्विशिष्टाभावादिसत्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । (६)तादृ

(१) साकल्यस्य साध्याभावाधिकरणे विशेषणत्वे सति यादृशी लक्षणाऽऽकृतिः सम्पन्ना तान्दर्शयति--तथा चेति ।

(२)साध्याभावाधिकरणे साकल्यविशेषणस्य प्रयोजनमाह—धूमाद्यभाववदिति ।

(३) साध्याभावाधिकरणे साकल्यविशेषणस्यातिव्याप्तिवारणमेव प्रयोजनं तत्तु प्रथमोपस्थित-साध्याभावे साकल्यविशेषणेनापि सम्भवतीत्याशङ्कामसम्भवेनापाकरोति—साध्याभावविशेषणत्व इति !

(४) तत्तद्ध्रदावृत्तित्वेति । इदमाकूतम्, वन्हिरपि तत्तद्ध्रदावृत्तिस्तस्य च यस्तत्तद्ध्रदावृत्तिर्नास्तीत्याकारकाभावः सच लाघवात्तत्तद्ध्रदत्वादिरूपस्तेषां च मिलितानामधिकरणमप्रसिद्धमित्यसम्भवः । अत्रादिपदेन घटावृत्तित्व-महानसावृत्तित्वादिपरिग्रहः ।

(५) सत्वादेर्विशिष्टेति । गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्वाभाव इत्यर्थः ! आदिना सत्वघटोभयाभावादिपरिग्रहः ।

(६) तादृशाभावेति । सकलसाध्याभाववन्निष्ठाभावेत्यर्थः । प्रतियोगितावच्छेदकहेतुतावच्छेदकादिपाठस्य प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरण-हेतुतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वे ततऽप्यधिके वा तात्पर्यम् !

श्चाभावप्रतियोगितावच्छेदकहेतुतावच्छेदकवत्त्वस्येह विवक्षितत्वात् । प्रतियोगिता च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्या । तेन द्रव्यत्वाभाववति गुणादौ सत्ताऽदेः संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावसत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः । साध्याभावश्च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न–साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः । अन्यथा पर्वतादावपि वह्न्यादे (१)र्विशिष्टाभावादिसत्त्वेन समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यादिसामान्याभावसत्वेन च यावदन्तर्गततया तन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावात् धूमस्याऽसम्भवः स्यात् । न च कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वात् इत्यादौ एतद्वृक्षस्यापि (२)तादृशसाध्याभाववत्वेन यावदन्तर्गततया तन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावादेतद्वृक्षत्वस्याव्याप्तिरिति वाच्यम् । किञ्चिदनवच्छिन्नाया साध्याभावाधिकरणताया इह विवक्षितत्वात् । (३)इत्थञ्च किञ्चिदनवच्छिन्नायाः कपिसंयोगाभावाधिकरणताया गुणादावेव सत्त्वात् तत्र च हेतोरप्यभावसत्त्वान्नाव्याप्तिः । न च कपिसंयोगाभाववान् सत्वादित्यादौ साध्याभावस्य कपिसंयोगादेर्निरवच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति वाच्यम् । केवलान्वयिन्यभावादित्यनेन ग्रन्थकृतैवैतद्दोषस्य वक्ष्यमाणत्वात् । न च पृथिवी कपिसंयोगादित्यादौ पृथिवीत्वाभाववति जलादौ यावत्येव कपिसंयोगा-

---

(१) विशिष्टेति । महानसीयत्वादिविशिष्टवन्ह्यभाव इत्यर्थः । आदिना वन्हिजलोभयाभावोपग्रहः ।

(२) तादृशेत्यस्य । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नेत्यर्थः ।

(३) इत्थञ्चेत्यस्य, किञ्चिदनवच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणत्वविवक्षणे चेत्यर्थः ।

भावसत्त्वादतिव्याप्तिरितिवाच्यम्। तन्निष्ठपदेन (१)तत्र निरवच्छिन्न वृत्तिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्। (२)इत्थञ्च पृथिवीत्वाभावाधिकरणे जलादौ यावदन्तर्गते निरवच्छिन्नवृत्तिमानभावो न कपिसंयोगाभावः किन्तु घटत्वाद्यभाव एव तत्प्रतियोगित्वस्य हेतावसत्त्वान्नातिव्याप्तिः। न (३)चैवमन्योन्याभावस्य (४)व्याप्यवृत्तितानियमनये द्रव्यत्वाभाववान् संयोगवद्भिन्नत्वादित्यादेरपि सद्धेतुतया तत्राव्याप्तिः, संयोगवद्भिन्नत्वाभावस्य संयोगरूपस्य निरवच्छिन्नवृत्तेरप्रसिद्धेरिति वाच्यम्। अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तितानियमनये (५)ऽन्योन्याभावस्याऽभावो न प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपः किन्त्वतिरिक्तो व्याप्यवृत्तिः, (६)अन्यथा मूलावच्छेदेन कपिसंयोगिभेदाभावभानानुपपत्तेरिति संयोगवद्भिन्नत्वाभावस्य निरवच्छिन्नवृत्तिमत्त्वात्। (७)वस्तुतस्तु सकलपदमत्राशेषपरं, न

(१) तत्र-यावति निरवच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणे।

(२) अत्रेत्थञ्चेत्यस्य। सकलसाध्याभावाधिकरणे निरवच्छिन्नवृत्तिकाभावनिवेशे चेत्यर्थः।

(३) नचैवमित्यत्रैवमित्यस्य हेत्वभावे निरवच्छिन्नवृत्तिमत्त्वनिवेशे चेत्यर्थः।

(४) ननु संयोगवद्भिन्नत्वस्य पृथिव्यामेव व्यभिचारितया तत्र लक्षणाऽसत्त्वमिष्टमेवेत्याशंकामपाकुर्वन्नाह—व्याप्यवृत्तितानियमेति।

(५)अन्योन्याभावस्याभाव इति। अव्याप्यवृत्तिमदन्योन्याभावस्याभाव इत्यर्थः।

[६] अन्यथेति। अव्याप्यवृत्तिमदन्योन्याभावाभावस्यातिरिक्तत्वाऽभाव इत्यर्थः। यदि कपिसंयोगिभेदाभावः कपिसंयोगरूपः स्यात्तर्हि वृक्षे मूले तत्प्रतीतिरप्रमा स्यात् तत्र कपिसंयोगासत्त्वात्। अत्र मूलदेशस्यावच्छेदकं स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपं बोध्यम्।

(७) यत्रैकमेव साध्याभावाधिकरणं तत्र सकलसाध्याभावाधिकरणाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिमाशंक्याह—वस्तुतस्त्विति।

त्वनेकपरम्, एतद्घटत्वाभाववान् पटत्वादित्याद्येकव्यक्तिविपक्षके साध्याभावाधिकरणस्य यावत्त्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्त्यापत्तेः । (१) तथाच किञ्चिदनवच्छिन्नाया [२]निरुक्तसाध्याभावाधिकरणतायाः व्यापकीभूतो योऽभावः हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नतत्प्रतियोगितावच्छेदकहेतुतावच्छेदकवत्त्वं लक्षणार्थः । न च सत्त्वाद्दिसामान्याभावस्यापि प्रमेयत्वादिना निरुक्तसाध्याभावाधिकरणतायाः (३)व्यापकत्वात् द्रव्यं सत्त्वादित्याद्यावतिव्याप्तिः । (४) तद्वन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं व्यापकत्वमित्युक्तौ तु निर्धूमत्ववान् निर्वह्नित्वादित्यादावव्याप्तिः निर्वह्नित्वाभावानां

---

[१] सकलपदस्याशेषार्थकत्वे यादृशो लक्षणवाक्यार्थस्सञ्जातस्तं दर्शयति तथा चेति ।

[२] निरुक्तेति । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावेत्यर्थः ।

(३) व्यापकत्वादिति । तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वमिति व्यापकत्वम् । तच्च द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र द्रव्यत्वाभावाधिकरणतावद्गुणादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकप्रमेयत्ववत्त्वात्सत्ताऽभावस्याप्यस्तीति तत्प्रतियोगितावच्छेदकसत्तात्ववत्त्वात्सत्त्वस्येत्यतिव्याप्तिरिति भावः ।

(४) तद्वन्निष्ठेति । तद्वन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं व्यापकत्वमिति व्यापकलक्षणे प्रकृते विवक्षिते तु द्रव्यं सत्वादित्यत्र सत्वाभावे-द्रव्यत्वाभावाधिकरणतावति गुणादौ सत्वाभाववान्नेतिप्रतीतिसिद्धान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव सत्वान्नातिव्याप्तिप्रसङ्गः । किन्तु ह्रदो निर्धूमत्ववान् निर्वह्नित्वादित्यत्राऽव्याप्तिदोषो बोध्यः । तथाहि निर्धूमत्वरूपसाध्याभावाधिकरणत्ववति पर्वतमहानसादौ (चालनी न्यायेन) निर्वह्नित्वाभाववान्नेतिप्रतीतिसिद्धान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदक एव निर्वह्नित्वाभाव इति हेत्वभावस्य साध्याभावाधिकरणत्वाव्यापकत्वादिति भावः ।

वह्निव्यक्तीनां सर्वासामेव(चालनी न्यायेन)निर्धूमत्वाभावाधिकरण-तावन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति वाच्यम् । (१)तादृशाधिकरणताया व्यापकतावच्छेदकं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धा-वच्छिन्न (२)यद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वं तद्धर्मवत्त्वस्य विवक्षितत्वात्। (३)व्यापकतावच्छेदकत्वन्तु तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानव-च्छेदकत्वम् (४) न तु तद्वन्निष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियो-गितानवच्छेदकत्वं तद्वति निरवच्छिन्नवृत्तिमान् योऽभावस्तत्प्र-तियोगितानवच्छेदकत्वं वा, प्रकृतव्यापकतायां प्रतियोगिवैयधिक-रण्यस्य निरवच्छिन्नवृत्तित्वस्य वा प्रवेशे प्रयोजनविरहात् (५)तेन पृथिवी कपिसंयोगादित्यादौ नातिव्याप्तिः, कपिसंयोगाभावत्वस्य (६) निरुक्तव्यापकतावच्छेदकत्वविरहादित्येव परमार्थः ।

---

(१) तादृशाधिकरणताया इति । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावाधिकरणताया इत्यर्थः ।

[२] यद्धर्मेति । यद्धर्म-तद्धर्मपदाभ्यां हेतुतावच्छेदकधर्मौ ग्राह्यः ।

(३) व्यापकतावच्छेदकत्वन्त्विति । निर्धूमत्ववान् निर्वह्नित्वा दित्यत्र निर्धूमत्वाभावाधिकरणत्ववति महानसादौ वर्तमानो योऽभावः (घटो नास्तीत्याकारकः) तत्प्रतियोगितानवच्छेदकमेव निर्वह्नित्वत्वरूपयद्धर्मावच्छि-न्नप्रतियोगिताकाभावत्वं तद्धर्म [निर्वह्नित्वत्व] वत्त्वं निर्वह्नित्व इति लक्षणसमन्वयः ।

[४] नत्विति । प्रयोजनानुरोधेन व्यापकतावच्छेदकत्वशरीरे प्रतियो-गिवैयधिकरण्यस्य-स्वप्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वरूपस्य-निरवच्छिन्न वृत्तित्वस्य वा निवेशः क्वचिदस्ति, परन्त्वत्र प्रयोजनाभावान्न तन्निवेश इति भावः ।

(५) तेनेति । प्रकृतव्यापकतायां प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य निरवच्छिन्न-त्वस्य वाऽप्रवेशेनेत्यर्थः ।

(६) निरुक्तव्यापकतावच्छेदकत्वविरहादिति । यदत्र प्रतियोगि वैयधिकरण्य घटितं, निरवच्छिन्न वृत्तित्वघटितं वा व्यापकतावच्छेदकत्वमभिमतं-

साध्यवदन्यावृत्तित्वं वा ।

अत्रापि प्रथमलक्षणोक्तरीत्या हेतौ साध्यवदन्यवृत्तित्वाभाव इत्यर्थः । तादृशवृत्तित्वाभावश्च (१)तादृशवृत्तित्वसामान्याभावो बोध्यः । (२)तेन धूमवान् वन्हेरित्यादौ धूमवदन्यजलहृदादिवृत्तित्वाभावस्य धूमवदन्यवृत्तित्व-जलत्वोभयाभावस्य च हेतौ सत्त्वेपि नातिव्याप्तिः । साध्यवदन्यत्वञ्च अन्योन्याभावत्वनिरूपित-साध्यवत्त्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभाववत्वम् । (३)तेन वन्हिमान् धूमादित्यादौ तत्तद्वन्हिमदन्यस्मिन् धूमादे

स्यात्तदा पृथिवी कपिसंयोगादित्यत्रातिव्याप्तिस्स्यात् । पृथिवीत्वाभावाधिकरणत्ववति जलादिद्रव्ये वर्त्तमानो यः प्रतियोगिवैयधिकरण्यादिविशिष्टोऽभावः स न कपिसंयोगाभावाभावः किन्तु घटाद्यभाव एव तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य कपिसंयोगाभावत्वे सत्त्वात् । तदनिवेशे तु साध्याभावाधिकरणे जलादौ कपिसंयोगाभावाभावस्यापि सत्त्वात्तत्प्रतियोगितावच्छेदकमेव कपिसंयोगाभावत्वमिति नातिव्याप्तिरिति भावः ॥

(१) ननु धूमवदन्यह्रदनिरूपितवृत्तित्वाभावं, धूमवदन्यनिरूपितवृत्तित्वजलत्वोभयाभावञ्च साध्यवदन्यवृत्तिताप्रतियोगिकमादाय धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिरत आह—तादृशवृत्तित्वसामान्याभाव इति । साध्यवदन्यनिरूपितवृत्तित्वत्वेतरधर्मानवच्छिन्न -- तादृशवृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव इति तदर्थः । उक्ताभावयोरतादृशत्वान्नातिव्याप्तिः । अत्र सामान्याभावपरिष्करणरीतिस्तु प्रथमलक्षणवदेव बोध्या ।

(२) तेन । तादृशवृत्तित्वसामान्याभावनिवेशेनेत्यर्थः

(३) साध्यत्वप्रतियोगिताकाऽभावं परित्यज्य साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिवेशस्य व्यावृत्तिमाह—तेनेति ।

धूमस्य वृत्तावपि नाव्याप्तिः । (१)न वा वह्निमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका-त्यन्ताभावस्य (२)स्वावच्छिन्नभिन्नभेदरूपस्य अधिकरणे पर्वतादौ धूमस्य वृत्तावप्यव्याप्तिः (३)तस्य साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगि-तायाः अत्यन्ताभावत्वनिरूपितत्वेन अन्योन्याभावत्वनिरूपितत्वविर-हात् । (४) अन्योन्याभावत्वनिरूपितत्वञ्च तादात्म्यसम्बन्धाव-च्छिन्नत्वमेव । (५)साध्यवत्त्वञ्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बो-ध्यम् । तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-कस्य समवायेन वह्निमतोऽन्योन्याभावस्य अधिकरणे पर्वतादौ

---

(१) साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभाववत्त्वरूपं साध्यवद-न्यत्वं विहायाऽन्योन्याभावत्वनिरुपिता या साध्यवत्त्वावच्छिन्ना प्रतियोगिता तन्निरुपकाभाववत्त्वनिवेशप्रयोजनमाह—नवेति ।

(२) स्वावच्छिन्नभिन्नेति । अत्र स्वपदेन वह्निमान्नास्तीत्यन्ता-भावो ग्राह्यः तदवच्छिन्नो वह्निमच्छून्यो देशः पर्वतादिः तद्भिन्नः पर्वतावयवादि तद्भेदः पर्वतादौ वर्त्तते, तत्रैव स्वपदग्राह्यो वह्निमान्नास्तीत्यन्ताभावोऽ-पि वर्त्तत इति समनियतत्वाद्वह्निमान्नास्तीत्यन्ताभावस्य स्वावच्छिन्नभिन्न-भेदस्वरूपत्वमिति तथा च वह्निमान्नास्तीत्यन्ताभावस्यापि साध्यवत्त्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकान्योन्याभावरूपतया तद्वति पर्वतादौ धूमस्य वर्त्तमानत्वादव्याप्तिः स्यादिति भावः ।

(३) प्रतियोगितायामन्योन्याभावत्वनिरूपितत्वनिवेशे यथा नोक्तदोष-स्तथा दर्शयति–तस्येति–अत्र षष्ठ्यर्थो निरूपितत्वं तथा च वह्निमान्नास्ती-त्यन्ताभावत्वनिरूपितायास्साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगितया इत्यर्थः

(४) अन्योन्याभावनिरूपितत्वपदार्थं निर्वक्ति-अन्योन्याभावत्वेति ।

(५) ननु समवायेन यो वह्निमान् तदन्यत्वं पर्वतादौ तत्र धूमस्य सत्त्वा-दव्याप्तिरत आह साध्यवत्त्वमिति । अत्र तेनेत्यस्य साध्यतावच्छेदक-संबन्धेन साध्यवत्त्वनिवेशेनेत्यर्थः ।

धूमादेर्वृत्तावपि नाव्याप्तिः । (१) सर्वमन्यत् प्रथमलक्षणोक्तदिशा अवसेयम् । (२) यथाचास्य न तृतीयलक्षणाभेदस्तथोक्तं तत्रैवेति समासः ।

सर्वाण्येव लक्षणानि केवलान्वय्यव्याप्त्या दूषयति—

केवलान्वयिन्यभावात् ।

पञ्चानामेव लक्षणानामिदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादि (३) व्याप्यवृत्तिकेवलान्वयिसाध्यके द्वितीयादिलक्षणचतुष्टयस्य तु कपिसंयोगाभाववान् सत्त्वादित्याद्यव्याप्यवृत्तिकेवलान्वयिसाध्यकेऽपि (४)चाभावादित्यर्थः। साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यताव-

---

(१) सर्वमन्यदिति । अयमभिप्रायः, यथा प्रथमलक्षणे निरुक्तसाध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगित्वतदवच्छेदकत्वान्यतरावच्छेदकसंबन्धेन साध्याभावाधिकरणत्वं विवक्षितन्तथा प्रकृतेऽपि साध्यवदन्योन्याभाववत्वं वक्तव्यम् । यथा च प्रथमलक्षणे हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नाधेयत्वीयस्वरूपसंबन्धेन तादृशवृत्तित्वाभावोऽभिमतस्तथा प्रकृतेऽपि विवक्षणीयः तेन नोक्तदोषाणामत्रावकाश इति ॥

(२) ननु तृतीयपंचमलक्षणयोः पुनरुक्तिरत आह--यथाचेति ।

(३) व्याप्यवृत्तीति-व्याप्यवृत्तित्वं स्वाधिकरणवृत्त्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वम्, केवलान्वयित्वञ्च स्वप्रतियोग्यनधिकरणवृत्त्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वम् । यस्मिन् पदार्थे निरुक्तं व्याप्यवृत्तित्वं केवलान्वयित्वञ्च वर्त्तते तद्व्याप्यवृत्तिकेवलान्वयीत्युच्यते यथा वाच्यत्वप्रमेयत्वादिकं तत्साध्यके पञ्चानामपि लक्षणानामव्याप्तिः । यत्र पदार्थे व्याप्यवृत्तित्वं न वर्त्तते किन्तु निरुक्तं केवलान्वयित्वमात्रंमस्ति तदव्याप्यवृत्ति केवलान्वयि यथा कपिसंयोगाभावादिः तत्साध्यके द्वितीयादिचतुर्णामव्याप्तिरिति भावः ।

[४] अभावादिति । अप्रसिद्धत्वादित्यर्थः, अन्यथा सिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याघातः स्यादिति भावः ।

च्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावस्य चाप्रसिद्धत्वात् । कपिसंयोगाभाववान् सत्त्वादित्यादौ निरवच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणत्वस्याप्रसिद्धत्वाच्चेति भावः । तृतीयलक्षणस्य केवलान्वयिसाध्यकासत्त्वञ्च तद्व्याख्यानावसर एव प्रपञ्चितम् ।(१)एतच्चोपलक्षणं द्वितीये कपिसंयोग्येतद्वृक्षत्वादित्यादावप्यव्याप्तिः अधिकरणभेदेनाऽभावभेदे मानाभावेन कपिसंयोगाभाववति वृक्षे एतद्वृक्षत्वस्य वृत्तित्वात् । न च साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभाववदवृत्तित्वं वक्तव्यम्, एवञ्च वृक्षस्य विशिष्टाधिकरणत्वाभावान्नाव्याप्तिरिति वाच्यम् । साध्याभावपदवैयर्थ्यापत्तेः। साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशिष्टवदवृत्तित्वस्यैव सम्यक्त्वात् । सद्धेतौ हेत्वधिकरणे विशिष्टाधिकरणत्वाभावादेव असम्भवात् । तृतीये साध्यवत्प्रतियोगिताकान्योन्याभावमात्रस्य घटत्वे चालनीन्यायेनान्योन्याभावमादाय नानाधिकरणकसाध्यके वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिश्चेत्यपि बोध्यम् ।

इति मथुरानाथतर्कवागीशविरचिता व्याप्तिपञ्चकस्य माथुरीटीका समाप्ता ।

(१) एतच्चोपलक्षणमिति—उभयविध केवलान्वयिन्यव्याप्त्यभिधानमुदाहरणमात्रमन्येपि वक्ष्यमाणा दोषा यथायथं लक्षणे संभवन्त्येवेति भावः

अथ सिंहव्याघ्रचिन्तामणिः ॥

नापि साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वम् ।

नापीति । अत्र साध्यासामानाधिकरण्यं न साध्याधिकरणवृत्तित्वाभावः, द्रव्यं सत्वादित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेः, द्रव्यत्वाधिकरणवृत्तित्वाभावानधिकरणत्वात् सत्तायां, नापि साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वम् (१)द्वितीयेन पौनरुक्त्यापत्तेः, किं तु साध्याधिकरणत्वाभाववद्वृत्तित्वं, तदनधिकरणत्वं च तद्भिन्नत्वम्, अधिकरणत्वप्रवेशे प्रयोजनविरहात् (२)तथा च साध्याधिकरणत्वाभाववद्वृत्तिभिन्नत्वं हेतोरव्यभिचरितत्वमिति फलितम् । अव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिवारणायाधिकरणत्वप्रवेशः । (३)अव्याप्यवृत्तेरधिकरणता तु नाव्याप्यवृत्तिः । (४)साध्याधिकरणत्वं च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नं

(१) द्वितीयनेति । साध्यवैयधिकरण्यानधिकरणत्वमितिलक्षणे साध्यवैयधिकरण्यस्य साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वमर्थः । तथा च द्वितीयलक्षणे न पौनरुक्त्यं स्यादिति भावः ।

(२) साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वमिति लक्षणस्याकृतिं निष्कृष्य दर्शयति–तथा चेति ।

(३) ननु कपिसंयोगानधिकरणत्वाभाववति मूलावच्छिन्ने वृक्षे एतद्वृक्षत्वहेतोस्सत्त्वादव्याप्तितादवस्थ्यमेवेत्यत आह–अव्याप्यवृत्तेरधिकरणतेति । तथा चाव्याप्यवृत्तेः कपिसंयोगस्याधिकरणत्वं नाव्याप्यवृत्ति, नातस्तदभाववान् वृक्षः किन्तु गुणादिरेवेति नाव्याप्तिः ।

[४] साध्याधिकरणत्वमिति । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणत्वमित्यर्थः ।

च ग्राह्यम् । (१)अन्यथा गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ सत्ताया एव साध्यत्वेन साध्याधिकरणत्वाभाववत्सामान्याद्येव, तदवृत्तित्वाज्जातेरतिव्याप्तिः स्यात्। स्याच्च समवायेन वह्न्यादौ साध्ये संयोगेन धूमादिहेतावतिव्याप्तिः। वह्न्यधिकरणत्वाभाववज्जलह्रदाद्येव तदवृत्तित्वाद्धूमादेः। (२)इत्थं च साध्यतावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नसाध्याधिकरणत्वाभाववद्गुणादि तद्वृत्तित्वाज्जातेः, साध्यतावच्छेदकसमवायसंबन्धावच्छिन्नवह्न्यधिकरणत्वाभाववत्पर्वताद्यपि धूमस्य च तद्वृत्तित्वान्नातिव्याप्तिः। वृत्तिश्च हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन बोध्या, तेन तादृशवह्न्यधिकरणत्वाभाववति धूमावयवे समवायेन धूमस्य वृत्तावपि न क्षतिः। नचैवं सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिः सत्ताधिकरणत्वाभाववति सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन वृत्तेरेवाप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । (३)तादृशसाध्याधिकरणत्वाभावव्यापकान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति विवक्षितत्वात् । (४)साध्या-

---

[१]साध्यतावच्छेदकाद्यवच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणत्वानुपादाने क्रमेण दोषमाह—अन्यथेति ।

[२] तन्निवेशेनोक्तातिव्याप्तिरित्याह—इत्थञ्चेति ।

[३] तादृशेति । सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ तत्समन्वयश्चेत्थम्-साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणत्वाभावो यः समवायेन सत्ताधिकरणत्वं नास्तीत्याकारकः तस्य व्यापकीभूतो योऽन्योन्याभावः द्रव्यं नेत्याकारकः तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य द्रव्यत्वे सत्त्वादिति ।

[४] ननु व्यापकत्वस्य गुरुशरीरतया तदपेक्षया सामानाधिकरण्यस्य लघुत्वाद्व्यापकत्वस्थाने सामानाधिकरण्यमेवान्योन्याभावे कुतो न लक्षणे निवेश्यत इत्यत आह—साध्याधिकरणत्वेति। तथा च धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिप्रसङ्गात्र तथोक्तमिति भावः ।

धिकरणत्वाभावसामानाधिकरण्येत्युक्तौ धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाधिकरणत्वाभाववति जलह्रदादौ वह्निमदन्योन्याभावसत्त्वादतिव्याप्तिरतो (१)व्यापकत्वानुधावनम् । अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नं हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नं च ग्राह्यम् (२)अन्यथा वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्न्यधिकरणत्वाभाववति धूमावयवे धूमवदन्योन्याभावासत्त्वादव्याप्तिः स्यात्, स्याच्च द्रव्यं जातेरित्यादौ घटत्वपटत्वादितत्तज्जातिमतोन्योन्याभावस्य द्रव्यत्वानधिकरणत्वाभावव्यापकत्वेनातिव्याप्तिः । (३) अव्याप्यवृत्तिमतोऽन्योन्याभावस्तु नाव्याप्यवृत्तिरिति पृथिवी संयोगादित्याद्यव्याप्यवृत्तिहेतुके व्यभिचारिणि नातिव्याप्तिरिति संक्षेपः ॥

---

(१) व्यापकत्वानुधावनमिति–व्यापकत्वनिवेशे धूमाधिकरणत्वाभाववान् यथा जलह्रदस्तथा तप्तायः पिण्डोऽपि तत्र वह्निमद्भेदस्यावर्त्तमानत्वाद्व्यापकत्वमिति नातिव्याप्तिः ।

[२] अन्यथेति । यद्यन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतायां हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वोपादानं न स्यात्तदा वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः, साध्याधिकरणत्वाभाववति धूमावयवे समवायेन धूमवदन्योन्याभावस्यासत्त्वेनाव्यापकत्वात्, तदुपादाने तु संयोगेन धूमवद्भेदस्य तत्र सत्त्वान्नाव्याप्तिः । एवमुक्तप्रतियोगितावच्छेदकतायां हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वोपादानाभावे द्रव्यं जातेरित्यत्रातिव्याप्तिः, द्रव्यत्वाधिकरणत्वाभाववति गुणादौ कतिपयजातिमद्भेदस्य सत्त्वेन व्यापकत्वात् तन्निवेशे तु जातिमत्सामान्यभेदस्य तत्रासत्त्वान्नातिव्याप्ति रितिभावः ·

[३] अव्याप्यवृत्तीति । अव्याप्यवृत्तिमदन्योन्याभावो यदि व्याप्यवृत्तिर्न भवेत्तदा पृथिवी कपिसंयोगादित्यत्रातिव्याप्तिः, पृथिवीत्वाधिकरणत्वाभाववति जलादौ संयोगिभेदस्याव्याप्यवृत्तित्वेन वर्त्तमानतया व्यापकत्वात् । तस्यव्याप्यवृत्तित्वे तु गुणादावेव संयोगिभेदो न तु जलादावित्यव्यापकत्वात् संयोगिभेदस्येति नातिव्याप्तिः ।

साध्यवैयधिकरण्यानधिकरणत्वं वा

साध्यवैयधिकरण्यमिति । साध्यवैयधिकरण्यं साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वं, साध्यवदवृत्तित्वपरत्वे (१) द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः । अव्याप्यवृत्तिमतोऽन्योन्याभावस्तु नाव्याप्यवृत्तिरित्यव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतौ नाव्याप्तिः । अनधिकरणत्वमित्यत्राधिकरणत्वांशस्याधिकस्य प्रवेशान्न साध्यवदन्यावृत्तित्वमित्यनेन यथाश्रुतस्य पौनरुक्त्यम्, अखण्डाभावघटकतया चाधिकरणत्वांशस्य न वैयर्थ्यम् । (२) साध्यवद्भिन्नत्वं च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकं बोध्यम् । तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमस्य समवायेन वह्निमतो भिन्ने यत्किञ्चित्साध्यवद्व्यक्तिभिन्ने च पर्वतादौ वृत्तित्वेपि न क्षतिः । (३) तादृशसाध्यवद्भिन्नत्वव्यापकान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति तु समुदायार्थनिष्कर्षः । (४) अ-

---

(१) द्रव्यमिति । साध्यवैयधिकरण्यपदस्य साध्यवदवृत्तित्वार्थकत्वे द्रव्यं सत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः, सत्वे हेतौ द्रव्यत्ववद्वृत्तित्वाभावानधिकरणत्वादिति भाव

[२] साध्यवद्भिन्नत्वं चेति । अत्र साध्यवद्भिन्नत्वपदेन साध्यवत्प्रतियोगिकभेदो बोध्यः ।

(३) तादृशेति । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताको भेदः संयोगेन वह्निमान्नेत्याकारकस्तद्व्यापकीभूतोऽन्योन्याभावो धूमवान्नेत्याकारकः तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य धूमे सत्वाल्लक्षणसमन्वयः ।

(४) अन्यथा पूर्ववदिति । यदि व्यापकत्वघटितं लक्षणं न स्यात्किन्तु यथा श्रुतं साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वानधिकरणत्वमेव स्यात्तदा सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यत्राव्याप्तिः हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवद्भिन्नवृत्तित्वाप्रसिद्धेरिति भावः ।

न्यथा पूर्ववत्साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वमित्यत्र वृत्तेर्हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनैव वाच्यतया सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्त्यापत्तेः। शेषं पूर्ववत्।

लक्षणद्वयमेकदैव दूषयति—

तदुभयमपि साध्यानधिकरणानधिकरणत्वम्। तच्च तत्र यत्किंचित्साध्यानधिकरणाधिकरणे धूमे चाप्रसिद्धम्

तदुभयमपीति। (१) साध्यानधिकरणानधिकरणत्वं-साध्यानधिकरणानधिकरणत्वनियतं, साध्यानधिकरणावृत्तित्वव्याप्यमिति यावत्। तच्च। व्यापकीभूतं साध्यानधिकरणावृत्तित्वं च। तत्र। केवलान्वयिसाध्यकेऽप्रसिद्धमित्यन्वयः। साध्यानधिकरणत्वस्य साध्याधिकरणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वस्य तत्राप्रसिद्धेः।

यत्किञ्चिदिति। (२)यदि च साध्यानधिकरणत्वं न तत्सामान्यभेदः किं तु साध्याधिकरणप्रतियोगिताकभेदवत्त्वमात्रं तदा

[१] साध्यानधिकरणेति। अत्रायमाशयः, साध्यासामानाधिकरण्ये त्यादिलक्षणद्वयं व्याप्यम्, अनयो र्व्यापकन्तु साध्यानधिकरणानधिकरणत्वं पर्यवसितम्। केवलान्वयिसाध्यकस्थले साध्यसामान्यानधिकरण्याप्रसिद्ध्या पूर्वोक्तव्यापकाप्रसिद्धिः व्यापकाप्रसिद्धौ सुतरां व्याप्यस्य लक्षणद्वयस्याप्रसिद्धिरिति।

[२] यदि चेति। यदि साध्यानधिकरणत्वशब्देन यत्किञ्चित्साध्याधिकरणान्यत्वं विवक्षितं तदा वन्हिमान् धूमादित्यत्र वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्रचाव्याप्तिः, यत्किंचित्साध्याधिकरणान्ये पर्वतादौ हेतोर्वर्त्तमानत्वादिति भावः।

वह्निमान् धूमादित्यत्र यत्किञ्चिद्वह्न्यनधिकरणे पर्वतादौ वर्तमाने धूमेप्यप्रसिद्धमित्यर्थः। अप्यर्थकचकारात्केवलान्वयिसाध्यकसमुच्चयः। तथा च व्यापकाभावाद्व्याप्यीभूतं तदुभयलक्षणमपि तदुभयत्राप्रसिद्धमिति भावः। (१) साध्यानधिकरणानधिकणत्वमिति यथाश्रुतं तु न सङ्गच्छते; यथोक्तलक्षणद्वयस्य तत्स्वरूपत्वाभावादिति ध्येयम्।

भट्टाचार्यानुयायिनस्तु, तदुभयमपि—तदुभयलक्षणवाक्यमपि। साध्यानधिकरणानधिकरणत्वम्—साध्यानधिकरणानधिकरणत्वबोधजनकम्। साध्याधिकरणत्वसामान्याभाववद्वृत्तित्वाभाव-साध्यवत्सामान्यभिन्नवृत्तित्वाभावान्यतरबोधजनकमिति यावत्। तच्च तादृशान्यतराभाववत्त्वं च। तच्च। केवलान्वयिसाध्यकेऽप्रसिद्धमित्यन्वयः। साध्याधिकरणत्वसामान्याभावादेरप्रसिद्धत्वादिति भावः। ननु तदुभयवाक्यं न प्रागुक्ताभावान्यतरविषयबोधजनकम्, अपि तु साध्याधिकरणत्वप्रतियोगिकाभाववद्वृत्तित्वसामान्याभाव-साध्यवत्प्रतियोगिकभेदवद्वृत्तित्वसामान्याभावान्यतरबोधजनकमेव। साध्याधिरणत्वप्रतियोगिकाभाव-साध्यवत्प्रतियोगिकभेदौ च केवलान्वयिन्यपि प्रसिद्धावित्यत आह-यत्किञ्चिदिति। शेषं पूर्ववदित्याहुः॥

इति सिंहव्याघ्रलक्षणयोर्माथुरी टीका समाप्ता।

[१] साध्यानधिकरणानधिकरणत्वस्य यथाश्रुतार्थपरित्यागे बीजमाह साध्यानधिकरणेति।

व्याप्तिपञ्चकदीधितिः-

समारब्धानुमानप्रामाण्यपरीक्षाकारणीभूतव्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादननिदानं व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमारभते, नन्वित्यादिना ।

जागदीशी विवृतिः ।

(ननु " व्याप्तिग्रहोपायश्च वक्ष्यते " इत्युक्तं प्राक् निरूप्यते च व्याप्तिरित्यर्थान्तरम् (१) अत आह) "समारब्धेति" (२) समारब्धा या अनुमानप्रामाण्यपरीक्षा (परमतनिराकरणपूर्वकं स्वमतेनानुमानप्रामाण्यव्यवस्थापनं) तत्कारणीभूतं(*)यद्व्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादनं तन्निदानं व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमित्यर्थः।(व्याप्तिज्ञानं विना " अयं व्याप्तिग्रहोपायः " इति ज्ञातुमशक्यत्वात् व्याप्तेस्तत्र

---

(१) अत इत्यादि । " नन्वनुमिति हेतु व्याप्तिज्ञाने " इति ग्रन्थात्प्रागनुमिति ग्रन्थे मूलकारो " व्याप्तिग्रहोपायश्च वक्ष्यते " इति ग्रन्थेन व्याप्ति ज्ञानो पायनिरूपणं स्वकर्त्तव्यत्वेन प्रतिज्ञाय व्याप्ति स्वरूपविवेकमारभमाणोऽर्थान्तरं गत इत्याशंका प्रेक्षावतां समुद्भवति तामुत्सारयितुं शिरोमणि श्चिन्तामणि सन्दर्भावतरण रूपेणाहेत्यर्थः । अर्थान्तरं पराजयस्थानरूपो दोषः तल्लक्षणन्तु प्रकृताऽसम्बद्धार्थाभिधानत्वम् । अत्र—( ) एतादृशचिन्हयुतः पाठः प्राचीन पुस्तकेषुनोपलभ्यते—इति बोध्यम् ।

(२) समारब्धेति । अतीतकालिकसमीचीनाद्यकृति विषयीभूता परीक्षेत्यर्थः

(*) ' कारणीभूतो यो व्याप्तिग्रहस्तदुपाय प्रतिपादनमित्यर्थः इति कलिकाता पु० पाठः

साध्याभाववदवृत्तित्वस्याव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धे- तावव्याप्तिमाशंक्याह, साध्यवद्भिन्नेति ।

विशेषणत्वात् इति भावः) (१) तथाच प्रामाण्य व्यवस्थापनोपो- द्धात संगत्या तन्निरूपणमिति हृदयम् । अव्याप्यवृत्तीति कपि- संयोग्येतद्वृक्षत्वात् इत्यादावित्यर्थः । (२) इदञ्च येन रूपेण येन सम्बन्धेन च साध्यत्वं तदवच्छिन्नस्य साध्याभावस्य प्रवेश- माद्दत्य, (३) अन्यथा तु व्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽपि विशिष्टा- भावादिकमादाय दोषो बोध्यः । (४) अव्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽपि

---

(१) पूर्वग्रन्थेन साकमस्य ग्रन्थस्याभिमत–संगतिं दर्शयति तथाचेति अनुमानप्रामाण्यव्यवस्थापनोपपत्त्यै व्याप्तिनिरूपण मित्यर्थः ।

अत्र प्रामाण्येत्यादिस्थाने ' व्याप्तिग्रहोपायाभिधानोपयुक्तत्वेन , इति पाठः कलिकाता मुद्रित पुस्तके दृश्यते ।

(२) इदञ्चेति । अस्यार्थस्तु–यद्रूपावच्छिन्ना यत्सम्बन्धावच्छिन्ना साध्यता भवति तद्रूपावच्छिन्न तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक साध्याभावस्य प्रथमलक्षणेप्रवेशमादृत्य कपिसंयोग्येतद्वृक्षत्वादित्यत्राव्याप्तिरुक्तेति । सप्रपञ्च- मिदं ६ पृष्ठे टिप्पण्या समभिहितम् ।

(३) पूर्वोक्तरूपेण साध्याभावस्याऽ प्रवेशे प्रसिद्धस्थलं परित्यज्याऽप्रसिद्ध स्थलानुसरणाऽऽनर्थक्यमाह अन्यथेति विशिष्टाभावादीति महानसीयत्व- पर्वतीयत्वविशिष्टवन्ह्याद्यभावं, वन्हिघटोभयाद्यभावं समवायेनवह्यभावञ्चादाय तद्वति पर्वतादौधूमादेर्वृत्तित्वेन वन्हिमान् धूमादित्यादि व्याप्यवृत्तिसाध्य- कस्थलेऽप्यव्याप्ति स्सम्भवत्येवेति भावः ।

(४) लक्ष्ये लक्षणा सत्त्वमित्यव्याप्तिलक्षणादेवाव्याप्तेः सद्धेतुवृत्तित्वेऽ- वधारिते सद्धेतावव्याप्तिरित्यत्र ' सद्धेतौ ' इति निर्देशो व्यर्थ इत्याशंक्याह अव्याप्यवृत्तीति

साध्यवद्भिन्ने यः साध्याभावस्तद्वद्वृत्तित्वमर्थः ।

(१)आकाशादिहेतावव्याप्त्यभावादाह सद्धेताविति वृत्तिमद्धेताविति तदर्थः । (२) अव्याप्यवृत्तिसाध्यं यत्र तत्र सन् वर्त्तमानो यो हेतुस्तत्रेत्यर्थः, तेन संयोगाभाववान् गुणत्वादित्यादावव्याप्त्यभावेऽपि न क्षतिरित्यपि वदन्ति । (३) ननु साध्यवद्भिन्नो यः साध्याभाववान् इत्यर्थे साध्याभाववत्पदवैयर्थ्यं साध्यवद्भिन्नावृत्तित्वस्यैव सम्यक्त्वात् (४) न चावृत्तित्वेन समं साध्यवद्भिन्नस्यान्वयाविवक्षणात् साध्याभाववता सममेव तादात्म्येनैवान्वयविवक्षणान्न वैयर्थ्यमिति वाच्यम्, तथासतिसाध्यवद्भिन्नात्मको यो[५]मतुबर्थःसम्बन्धी तदवृत्तित्वस्यैव सम्यक्त्वे साध्याभावपदवैयर्थ्यध्रौ-

---

(१) आकाशादीति संयोगादिसम्बन्धेन गगनादिहेतुके वन्हिमान् गगनादित्यादौ गगनस्यावृत्तित्वभावत्वेन लक्षणसमन्वयान्नाव्याप्तिरिति भावः।

(२) 'अव्याप्यवृत्ति साध्यक सद्धेतावव्याप्ति' रिति शिरोमणि वचन मसङ्गतम् संयोगाभाववान् गुणत्वादित्यादावव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्त्य भावादत आह अव्याप्यवृत्तिसाध्यमिति । यस्मिन्नधिकरणे साध्यमव्याप्य वृत्ति भवति तत्राधिकरणे वर्त्तमान हेतावेवाव्याप्तिः, संयोगाभावसाध्यकगुणत्वन्तु न तथेतिभावः ।

(३) साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वमिति लक्षणे साध्यवद्भिन्न साध्याभाववत्पदयोः कर्मधारयसमास एव कर्त्तव्यो लक्षणारूपदोषाभावात् न तु साध्यवद्भिन्ने साध्याभाव इतिषष्ठीतत्पुरुषो लक्षणारूपगौरवादित्याशंकते नन्विति

(४) येन पदेन विना विवक्षितान्वयबोधोऽनुपपन्नो न तत्पदं वैयर्थ्यास्पद मिति भावः ।

(५) मतुबर्थइति साध्यवद्भिन्नस्य साध्याभावसम्बन्धिनाऽभेदान्वयो विवक्षितः स च मतुवर्थसम्बन्धिनाऽभेदान्वयेनाप्युपपन्न इति साध्याभावपद

व्यात्, अतः सप्तमीसमासं समर्थ्य व्याचष्टे साध्यवद्भिन्नेति। [१] तथाच साध्यवद्भिन्नस्य वृत्तावनन्वयात् यथासन्निवेशे न वैयर्थ्यम्। (२) साध्याभावे साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशेषणं त्वव्याप्यवृत्तिसाध्यकसङ्ग्रहार्थमेवेत्याशयः। (३) साध्यवद्भिन्नवृत्तिद्रव्यत्वादिमति पर्वतादौ धूमादेः सत्त्वादव्याप्तिर (४) सम्भवो वा स्यादतः साध्याभावेति। न च कपिसंयोग्येतद्वृक्षत्वादित्यादेः संग्रहार्थमधिकरणभेदेनाभावभेदमादृत्यैव (५) लक्षणमिदं कार्य्यं, तथाच साध्यवद्भिन्ने योऽभावस्तद्वदवृत्तित्वस्यैव सम्यक्त्वे साध्यपदवैयर्थ्यमिति वाच्यम्, (६) प्रतियोगितासंस-

---

वैयर्थ्यमेव, साध्यवद्भिन्नसम्बन्ध्यवृत्तित्वस्यैव सम्यक्त्वादितिभावः।

(१) सप्तमीतत्पुरुषसमासे स्वीकृते साध्याभाववदिति विशेष्यस्य न वैयर्थ्यमित्याह तथाचेति

(२) साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशेषणस्य फलमाह—साध्याभाव इति।

(३) सप्तमीतत्पुरुषसमासे साध्याभावपदस्य कृत्यमाह साध्यवदिति।

(४) असम्भवो वेति। पर्वतो वन्हिमान् गगनादित्यस्य लक्ष्यत्वेऽवृत्ति गगनादौ साध्यवद्भिन्नवृत्ति द्रव्यत्वादिमत्पर्वताद्यवृत्तित्वाल्लक्षणसमन्वयसम्भवेनाऽव्याप्तिरुक्ता यदि गगनादीनामवृत्तिस्वभावानां न लक्ष्यत्वन्तदा लक्ष्यमात्रे लक्षणासत्त्वादसम्भव इति भावः॥

(५) लक्षणमिदमिति यद्यधिकरणभेदेनाभावभेदाभ्युपगमोत्र लक्षणे न स्यात्तदा साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वनिवेशेऽपि कपिसंयोग्येतद्वृक्षत्वादित्यत्राव्याप्तितादवस्थ्यम्, साध्यवद्भिन्ने गुणादौ वर्त्तमानस्य कपिसंयोगाभावस्य मूलावच्छेदेन वृक्षादावपि सत्त्वात्तत्र चैतद्वृक्षत्वस्य वर्त्तमानत्वादिति भावः।

(६) प्रतियोगितेति प्रतियोगिता निरूपितानुयोगित्वसम्बन्धेन साध्यविशिष्टाभावघटितमिदं लक्षणं, शुद्धाभावघटित साध्यवद्भिन्नवृत्त्यभाववदवृत्तित्वन्तु लक्षणान्तरं तथा च लक्षणान्तरेण लक्षणान्तरस्य वैयर्थ्यं न सम्भवतीति भावः। वैयर्थ्यलक्षणन्तु द्वितीयलक्षण माथुरी टिप्पण्यामभिहितमस्माभिः।

र्गेण साध्यीयत्वेनैव साध्याभावस्य प्रवेशः, न त्वभावत्वेनापीति तद्वैयर्थ्यशंकानवकाशात्,।

[१] वस्तुतः स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्ने वर्त्तते यः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यीयोऽभावः तद्वदवृत्तित्वमर्थः। तथा च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यीयत्वार्थकस्य साध्यपदस्याऽनुक्तौ स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतसमवायादिसम्बन्धेन वन्ह्यादिमतोऽन्यस्मिन् पर्वतादौ यः समवायाद्यवच्छिन्नवन्ह्यभावस्तद्वति धूमादेः सत्त्वादव्याप्तिः स्यादत स्तदुपात्तमिति नव्याः।

केचित्तु व्याप्यवृत्तित्वाव्याप्यवृत्तित्वविरुद्धधर्माध्यासात् संयोगाद्यभावस्यैव द्रव्यगुणाद्यधिकरणभेदेन भेदः, न तु गगनाद्यभावस्य (२) मानाभावात्, तथा च साध्यवद्भिन्नवृत्तिगगनाद्यभाववति पर्वतादौ धूमादेःसत्त्वादव्याप्तिरतः साध्यपदमित्याहुः। तत् मन्दम्-(३) गुणे गगनाद्यभावे गुणत्वादिसामानाधिकरण्यं, नतु द्रव्ये गगनाद्यभावे तथात्वमित्यादि प्रतीत्या गगनाद्यभावस्यापि गुणत्वादिसामानाधिकरण्यतदभावयोः विरुद्धयोः धर्मयोः सम्भवादिति दिक्। न च (४) घटत्वघटाकाशसंयोगान्यतरत्वाद्यवच्छिन्नाभाव-

(१) माऽस्तुसाध्यपदवैयर्थ्यं निष्प्रयोजनत्वन्तु साध्यपदस्य दुर्वारमेवेत्याशंक्याह वस्तुतस्त्विति अत्र स्वपदेन लक्षणघटकः साध्याभावो ग्राह्यः,

(२) मानाभावादिति विरुद्ध धर्मप्रतीत्यभावादित्यभिमानः।

(३) गगनाभावेऽपि विरोधिधर्माध्यास सम्भवेन गगनाभावोऽप्यधिकरण भेदभिन्न एवे त्याशयेनाह तन्मन्दमिति

(४) घटत्वाकाशेति, अत्र घटत्वाभाव मात्रस्य साध्यत्वेऽव्याप्तिरेवनसंभवतीत्यतो घटाकाशसंयोगस्योपादानम्। यद्यपि घटाकाशसंयोगाभावमात्रस्य साध्यत्वेऽव्याप्तिः सम्भवति तथापि तस्य केवलान्वयित्वेनाऽव्याप्तेरिष्टतया

कर्मादौ संयोगाद्यभावस्य भिन्नत्वेमाना भावादाह-
साध्यवदिति । हेतोः साध्यवत्पक्षभिन्नदृष्टान्तवृत्तित्वेना
व्याप्तेराह सकलेति ।

वान् गगनत्वादित्यत्राव्याप्तिः, साध्यवद्भिन्ने घटे वर्त्तमानस्य गग-
नघटसंयोगात्मकसाध्याभावस्याप्यधिकरणे गगनादौ गगनत्वादि-
हेतोः सत्वादिति वाच्यम्, (१)अभावाभावस्यातिरिक्ततामते एवै-
तल्लक्षणकरणादिति भावः ।

भिन्नत्वे इति । द्रव्यनिष्ठसंयोगाभावतो(२)भिन्नत्व
इत्यर्थः । मानाभावादिति । तथाचात्रा व्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धे
ताव व्याप्तिरितिभावः ।

हेतोरिति न च साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावस्य केवला
न्वयित्वादसम्भव एव वक्तुमुचितो नाव्याप्तिरिति वाच्यम्, वह्निमान्
गगनादित्यत्रावृत्तिगगनादौ लक्षणसम्भवेन तस्यापि सद्धेतुतायाः

घटत्वोपादानम् । घटत्वघटाकाशसंयोगोभयाभावस्यापिकेवलान्वयितयातत्साध्य-
त्वेऽप्यव्याप्तेरिष्टत्वेनान्यतरोपादानम्,अन्यतरत्वञ्च भेदद्वयावच्छिन्नप्रतियोगिता
कभेदवत्त्वम् ।

(१) अभावाभावस्येति । तथाचान्यतराभावाभावोनाऽन्यतरस्वरूपः
किन्त्वतिरिक्तोऽभावस्वरूप स्तस्याधिकरणं घटएव तत्र च गगनत्वस्याऽवर्त्तमान-
त्वाल्लक्षणसमन्वय इतितात्पर्यम् ।

(२, भिन्नत्वइति । ' कर्मादौ संयोगाद्यभावस्यभिन्नत्वेमानाभावात् ,
इति दीधितौ प्रथमोपस्थितं गुणं विहायकर्मार्थस्तानुसरणं यद्यपि निष्प्रयोजनन्त-
थापि कर्मणआदि कर्मादिरितिषष्ठीसमासेन कर्मादिपदस्य गुणपरत्वमेव ।

स्वयं [१] वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । साध्यपदस्य [२] सिद्धिकर्मतत्तद्व्यक्तिपरतया तत्तद्व्यक्त्यवच्छिन्नान्योन्याभावासामानाधिकरण्यरूपस्य पर्यवसितार्थस्य द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादावेव सम्भवाद्गन्धवती पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिकथनमित्यपि वदन्ति ।

[३] ननु सकलस्य साध्यप्रतियोगिकाभावस्याधिकरणाऽप्रसिद्ध्या व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणाय यदि साध्याभावस्य विशेषणं साकल्यं तदा वन्हिमान् धूमादित्यादिसद्धेतावव्याप्तिः । तत्रापि [४] तत्तत्सपक्षावृत्तित्वावच्छिन्नाभावरूपस्य तत्तद्विपक्षावृत्तित्वा-

---

(१) वक्ष्यमाणत्वादिति । सिद्धान्तलक्षणे वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ।

(२) सिद्धिकर्मतत्तद्व्यक्तीति । अनुमितिविषयीभूततत्तद्व्यक्तीत्यर्थः । तत्तद्व्यक्त्यवच्छिन्नेति । तत्तद्व्यक्तिमात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभाव इत्यर्थः । तथा चोभयाभावस्य सिद्धिकर्मतत्तद्व्यक्तिमात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरूपत्वाभावान्न तमादायाऽसम्भवः किन्तु नानाव्यक्तिगन्धादिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिरेवेति भावः ।

(३) धूमवान् वन्हेरित्यत्र ह्रदादिस्वरूपं यत्किञ्चित्साध्याभावाधिकरणमादायापतितामतिव्याप्तिं वारयितुं साकल्यं साध्याभावाधिकरणविशेषणमिष्यते—परन्तु तदतिव्याप्तिवारणं साध्याभावे साकल्यविशेषणादपि भवितुमर्हतीति व्यर्थमधिकरणे साकल्यविशेषणमित्याशङ्कामपाकुर्वन्नवतारयति—नन्विति ।

(४) तत्तत्सपक्षेति । सपक्षो निश्चितसाध्यवान् महानसादिः, एवञ्च महानसावृत्ति नास्ति चत्वरावृत्ति नास्ति पर्वतावृत्ति नास्तीत्यादयभावोऽपि सकलसाध्याभावान्तर्गतः तेषामपि महानसाद्यवृत्तित्वेन वन्हिप्रतियोगिकत्वात् [चालनीन्यायेन] प्रत्येकं वन्हेः सपक्षावृत्तित्वात् एवं विपक्षो ह्रदादि-

साकल्यं साध्याभाववति साध्ये च बोध्यम् ।
वच्छिन्नाभावरूपस्य च साध्यप्रतियोगिकाभाव [१] स्तोमस्या
धिकरणाऽप्रसिद्धेरत आह—साध्याऽभाववतीति । तथा
साकल्यं न साध्याभावविशेषणम् अतो नाऽप्रसिद्धिरिति भावः
[केचित्तु—ननु धूमवान् वन्हेरित्यादिव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः
साध्याभाववद्व्यतिरिक्तत्वन्निष्ठाऽभावाप्रतियोगित्वादित्यत आह-
साकल्यं साध्याभाववतीति ।]नन्वेवमपि(२)साध्याऽभाववत्
खिलान्तर्गते महानसादौ वर्तमानस्याऽभावस्य प्रतियोगित्वं धूमादे
नास्तीत्यव्याप्तितादवस्थ्यमत उक्तं साध्ये चेति । तथा
सपक्षो महानसादि र्न सकलसाध्याभाववानित्यदोषः(३)प्राञ्चस्तु-
व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणार्थं साध्याभाववति यावत्वविशेषं

स्तद्वृत्ति नास्तीत्यभावोऽपि ह्रदाद्यवृत्तित्वेन वन्हिप्रतियोगिकः वन्हेस्तत्र त
विपक्षेऽवर्त्तमानत्वात् तथाच सकलसाध्याभावपदेन ह्रदावृत्तिर्नास्ति घटावृत्ति
र्नास्ति महानसावृत्ति र्नास्तीत्याद्यभावानामुपग्रहः ।

(१) स्तोमस्येति । समुदायस्येत्यर्थः । अधिकरणाप्रसिद्धेरिति
अयमाशयः घटावृत्ति र्नास्तीत्यभावो लाघवाद्घटत्वरुपः महानसावृत्ति र्नास्तीत्य
भावो महानसत्वादिरुपः तथाच घटत्व–ह्रदत्व–महानसत्व–पर्वतत्वादिरूपाणां
साध्यप्रतियोगिकाभावानामेकाधिकाधिकरणमप्रसिद्धमिति वन्हिमान् धूमा
दित्यादावव्याप्तिरिति ।

(२) साध्याभाववदिति । साध्यप्रतियोगिको यः पर्वतीयादिवन्ह्य
भावस्तद्वति महानसादावित्यर्थः ।

(३) प्राञ्चस्त्विति । यद्यपि प्रथमोपस्थिते साध्ये साकल्यविशेषण
मुक्त्वैव साध्याभाववति साकल्य–विशेषणं वक्तुमुचितन्तथापि धूमवान् वन्हे

दस्त एव साध्ये यावत्त्वविशेषणमव्याप्तिवारकतया सार्थकं भवति. अतः साध्याभाववत्येव साकल्यं प्राक् प्रयोजयति—साकल्यमित्यादिना—इत्येवमवधारयन्ति ।

(१) तन्मन्दम् । साध्याभाववति साकल्यानुक्तावतिव्याप्तिवारकतयैव साध्ये साकल्यविशेषणस्य प्रथमतः सार्थकत्वसम्भवात् अन्यथा गगनावृत्तिधर्मवान् द्रव्यत्वादित्यादौ पटत्वादिलक्षणतत्तत्साध्यव्यक्त्यभाववद्गुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगिनि द्रव्यत्वाद्यवति प्रसङ्गादिति ध्येयम् । (इत्थञ्च प्रथमतः साध्ये साकल्यविशेषणोपादाने गुणत्वादेरपि सङ्ग्रहात् तदभाववान्न गुणादिः किन्तु गगनमात्रं तत्र हेतो वृत्तित्वान्नातिव्याप्तिः ।)

रित्यादावतिव्याप्तिनिरासाय प्रथमतः साध्याभाववत्येव साकल्यविशेषणोपादानेन समायातां वन्हिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिं निराचिकीर्षुः पश्चात्साध्येऽपि साकल्यविशेषणमवोचत दीधितिकार इति प्राचामवधारणमित्यर्थः ।

[१] तन्मन्दमिति । प्रथमतः साध्येऽपि साकल्यविशेषणस्यातिव्याप्तिवारणफलकत्वात्प्राचामवधारणमयुक्तमिति भावः । वस्तुतस्तु 'साकल्यं साध्याभाववति साध्ये च बोध्यम्' इति वाक्ये प्रथमोपस्थितस्यापि साध्यस्यानन्तरमुपादानाभिप्रायस्तु—साध्ये साकल्यं देयं साध्याभावो वा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्य इति विकल्पस्फोरणमेव । यदि साध्याभावस्य पश्चादुपादानं स्यात्तर्हि साध्यसामान्याभावेन साकं साध्याभाववति साकल्यविशेषणस्य विकल्पः प्रतीयेत स चानपेक्षित इति भावः ।

साध्याभावो वा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यस्तेन विपक्षैकदेशनिष्ठाभावप्रतियोगिनि व्यभिचारिणि नातिव्याप्तिः ।

ननु साध्यवत्यपि (१) द्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य सकलसाध्यप्रतियोगिकाऽभावस्य सत्त्वादसम्भवः । [२] किञ्च [३] सकलपदोत्तरसाध्यनाम्ना सकलसाध्यप्रतियोगिताकाऽभाववतोऽनुपस्थापना [४] तेन समं सकलपदस्य कर्मधारयोऽप्यनुपपन्न इत्यत आह—साध्याऽभाव इति । तथा च साध्याभाववत्येव साकल्यं देयं नतु साध्येऽपीति भावः । साध्याभाववति साकल्यदानस्य प्रयोजनमाह—तेनेति । विपक्षैकदेशः कश्चिद्विपक्षः । साध्यनिष्ठसाकल्यस्य साध्यसामान्याभावस्य वा निवेशस्य फल-

---

[१] द्वित्वावच्छिन्नेति । वह्निघटोभयं नास्तीत्याकारक—सकलसाध्यप्रतियोगिकाभाववति पर्वतादौ धूमाभावासत्त्वादसंभव इति भावः।

(२) ननु व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकसकलसाध्याभावविवक्षाया नोक्तासंभवः संभवतीत्यत आह—किञ्चेति ।

(३) सकलपदोत्तरनाम्नेति । सकलपदोत्तरवर्त्तिना साध्यनाम्ना (प्रातिपदिकेन) इत्यर्थः

(४) तेन सममिति । यत्पदार्थस्य येन पदार्थेन साकमन्वयोऽपेक्षितस्तद्बोधकपदयोरेव मिथस्समासो भवति, तथाच प्रकृते साकल्यस्य साध्याभाववताऽन्वयो विवक्षितः सच साध्याभाववान् न साध्यपदोपस्थाप्यः किन्तु साध्याभाववत्पदोपस्थाप्यः तस्मात्साध्यपदेन साकं सकलपदस्य कर्मधारयोऽपि न संभवतीति भावः । अन्येत्वेवमाहुः—"एकत्र विशेषणतयाऽन्वितस्येतरत्र विशेषणतयाऽन्वयो न भवतीति" नियमात्साध्याभाववद्विशेषणस्य साकल्यस्य साध्यविशेषणत्वासम्भवतात्पर्यकोऽयं ग्रन्थ इति ।

नवा नानाव्यक्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिः । अव्याप्यवृत्तिसाध्यक—व्याप्यवृत्तिसद्धेतावव्याप्ते र्व्यभिचारिणि चाव्याप्यवृत्तावतिव्याप्ते वरियाय-

माह-–नवेति । एकव्यक्तिसाध्यके सकलसाध्योक्तावप्यव्याप्तिरग्रे स्थास्यतीत्याशयेन नानेत्युक्तम् (नचैकव्यक्तिसाध्यकस्थलेऽपि द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावमादायाऽसम्भव एव सम्भवति, नत्वव्याप्तिरिति वाच्यम् । व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वविशेषणेनैव तद्वारणसम्भवात्) अव्याप्यवृत्तीति । [१] कपिसंयोगी एतत्त्वादित्यादावित्यर्थः । [२] यद्यप्यग्रे हेत्वाभावस्यापि प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नस्यैव निवेशः करणीय इति अव्याप्यवृत्ति हेतावव्याप्तिः सम्भवति, [३] तथापि यथाश्रुतमूलस्य न तत्राव्याप्तिरित्यावेदयितुं व्याप्यवृत्तिहेतूक्तिः । व्यभिचारिणीति ।

---

[१] कपिसंयोगीति । अयमभिप्रायः । यदि साध्याभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशेषणोपादानं न स्यात्तदा कपिसंयोगसामान्याभाववति सकलान्तर्गते मूलाच्छिन्ने वृक्षे हेत्वभावासत्त्वादव्याप्तिरिति भावः ।

[२] यद्यप्यग्र इति । साध्याभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशेषणानुपादानेऽव्याप्यवृत्ति साध्यकव्याप्यवृत्तिसद्धेतावव्याप्तिर्दीधितिकारेण दत्ता तत्र सद्धेतौ व्याप्यवृत्ति त्वविशेषणात्प्रतीयते यदव्याप्यवृत्तिसद्धेतौ नाव्याप्तिसम्भवः स चासंगतः, कपिसंयोगी कपिविभागादित्यत्राव्याप्यवृत्तिसद्धेतावप्यव्याप्तिः सम्भवत्येव, कपिसंयोगाभाववति वृक्षे वक्ष्यमाणप्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नकपिविभागाभावस्यासत्त्वादिति ।

[३] यावदनागतावेक्षणन्यायेनाग्रिमं हेत्वभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशेषणं नालोच्यते तावद्यथाश्रुतलक्षणस्याव्याप्यवृत्तिसद्धेतौ नाव्याप्तिस्संभवति

अभावद्वये प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं बोध्यम् ।

(१) एतद्वृक्षत्ववान् कपिसंयोगात् इत्यादावित्यर्थः। अभावद्वये इति । साध्याभावे हेत्वभावे चेत्यर्थः। अत्र च साध्याभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं [२] साध्यताघटकसम्बन्धेन प्रतियोगिनो यदनधिकरणं तद्वृत्तित्वं, [३] तेन धूमाद्यभाववतोऽपि अयः पिण्डादेः कालिकसम्बन्धेन धूमादिमत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः। हेत्वभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं तु प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन [४] प्रतियोग्यनधिकरणत्वघटितं बोध्यम् । [५] तेन अयमात्मा ज्ञानादित्यादौ साध्याभा-

---

कपिसंयोगरूपसाध्याभाववति वृक्षे कपिविभागाभावस्य सत्त्वादित्याशयेनाह- तथापीति ।

[१] एतद्वृक्षत्ववानिति । यदि हेत्वभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं न विशेष्यते तदा एतद्वृक्षत्ववान् कपिसंयोगादित्यत्र व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः एतद्वृक्षत्वाभाववति भूतलादौ कपिसंयोगाभावसत्त्वादिति ।

[२]साध्यताघटकेति । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिनो यदधिकरणं तद्भिन्नवृत्तिर्यः साध्याभाव इत्यर्थः । [कलिकातामुद्रितपुस्तके प्रतियोगिनो यदधिकरणं तदवृत्तित्वम्] इति पाठो दृश्यते स तु संयोगी सत्त्वादित्यादावतिव्याप्त्याधायकत्वादुपेक्षणीयः ।

[३] साध्यताघटकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यविवक्षायाः फलमाह- तेनेति ।

[४] प्रतियोग्यनधिकरणत्वघटितमिति । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणभिन्नवृत्तिर्हेत्वभावो ग्राह्य इति भावः ।

[५] प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन वैयधिकरण्यानिवेशेऽयमात्मा ज्ञानादित्यादावव्याप्तिः, आत्मत्वरूपसाध्याभाववति घटादौ विषयतासंबन्धेन ज्ञान-

हेत्वभावोऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणः, तत्प्रतियोगित्वं च हेतुतावच्छेदकरूपेण बोध्यम् ।

यत्तो :घटादेर्विषयतया हेत्वभावप्रतियोगिमत्त्वेऽपि नाऽव्याप्तिः । हेत्वभावोऽपीति । अपिना साध्याभाव [१] सङ्ग्रहः [२] तेन विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ नातिव्याप्तिः । यद्यपि साध्या-

---

विद्यमानत्वेन तत्र ज्ञानाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावाल्लक्षणाघटकत्वात् तन्निवेशे तु विवक्षितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन घटादेर्ज्ञानानधिकरणतया तत्र ज्ञानाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेन लक्षणघटकत्वाल्लक्षणसमन्वयान्नाव्याप्तिरित्याह—तेनेति ।

[१]संग्रह इति । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणवृत्तिः साध्याभावो लक्षणे ग्राह्य इति भावः ।

[२] तेनेति । साध्याभावे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्याप्रवेशे गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान्, जातेरित्यत्रातिव्याप्तिः स्यात्, गुणादौ विशिष्टसत्त्वाभावस्य विशिष्टसत्ताभावप्रतियोगि—विशिष्टसत्त्वात्मकसत्तासमानाधिकरणत्वेन जात्यादावेव तस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् तत्र च जात्यभावस्य सत्त्वात् । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यविवक्षणे तु गुणादेरपि विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणत्वशून्यत्वेन गुणादौ साध्याभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेन तत्र च जात्यभावस्यासत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः ।

भावोऽपीत्येवं क्रमेण वक्तुमुचितम्, अपिशब्दादेव हेत्वभावस्य लाभ सम्भवात्, तथापि तत्प्रतियोगित्वञ्चेत्यग्रिमतत्पदेनानिर्दिष्ट त्वभावस्य परामर्शासम्भवात्, हेत्वभावप्रतियोगित्वञ्च इत्यभिधाने च ग्रन्थगौरवादित्थमभिधानम्। प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगीति [१] प्रतियोगिपदं प्रतियोगितावच्छेदकताघटक सम्बन्धेनावच्छेदकस्य वैशिष्ट्यलाभाय। तेन ह्रदादौ कालिकादि सम्बन्धेन धूमत्वावच्छिन्नस्य काष्ठादेः संयोगसम्बन्धेन सत्त्वेऽपि नाव्याप्तिः। तत्प्रतियोगित्वं, हेत्वभावप्रतियोगित्वम्। हेतुताव च्छेदकरूपेणेति। हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनेत्यपि बोध्यम्। (२) ते नात्मभिन्नं द्रव्यत्वादित्यादौ साध्याभाववत्यात्मनि वर्त्तमानस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणस्य कालिका दिसम्बन्धेन द्रव्यत्वाभावस्य प्रतियोगित्वेऽपि द्रव्यत्वस्य नातिव्याप्तिः। [३] न च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्ये कत्यैवातिव्याप्तिवारणसम्भवात्, हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियो

---

(१) यदि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नः प्रतियोग्येव भवति तर्हि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणो बोध्य इत्यत्र प्रतियोगिपदं किमर्थ मित्याशंक्याह—प्रतियोगिपदमिति। अत्र प्रतियोगितावच्छेदकताघटकेत्यादे प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसंबन्ध इत्यर्थः। स च प्रकृते समवायः।

(२) हेत्वभावप्रतियोगितायां हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वनिवेश स्यात्मभिन्नं द्रव्यत्वादित्यत्रासद्धेतावतिव्याप्तिवारणं फलमाह—तेनेति।

[३] नचेति। आत्मभिन्नं द्रव्यत्वादित्यत्र कालिकसंबन्धेनात्मनि प्रतियोगिव्यधिकरणद्रव्यत्वाभावमादाय समागतातिव्याप्तिनिराकरणार्थं हेत्व भावप्रतियोगितायां हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वं निवेशितम्। अयमाश

तेन द्रव्यत्वादौ साध्ये विशिष्टसत्तादौ नाऽव्याप्तिः ।

गित्वविवक्षा व्यर्थेति वाच्यम् । [१] तथा सति निर्धूमत्वव्याप्यवान् निर्वह्नित्वादित्यादौ निर्वह्नित्वभेदमादायैव लक्षणसम्भवे निर्धूमत्वव्याप्येत्याद्युत्तरग्रन्थवक्ष्यमाणाव्याप्त्यलग्नतापत्तेरिति ध्येयम् ।(वस्तुतः निर्वह्नित्वस्य व्याप्यवृत्तितया तद्धेतुस्थले हेत्वभावे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं न देयं व्यर्थत्वात्, परन्तु हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं वाच्यम्, अतः (२) नाग्रिमग्रन्थासङ्गतिरिति ध्येयम्)

हेत्वभावे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यविवक्षायाः फलमाह—तेन द्रव्यत्वादाविति ।

ज्ञानादित्यत्राव्याप्तिवारणाय हेत्वभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन पुरस्तादेव निवेशितमिति द्विः सम्बन्धनिवेशे गौरवं तदपेक्षया-हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यविवक्षणादेवाव्याप्त्यतिव्याप्त्योर्वारणसम्भवाल्लाघवमिति भावः ।

[१] तथा सतीति । अत्रेदं तात्पर्यम् । चतुर्थलक्षणम्परित्यज्य पञ्चमलक्षणानुसरणे निर्धूमत्वव्याप्यवान् निर्वह्नित्वादित्यत्र चतुर्थलक्षणस्याव्याप्तिं वक्ष्यति दीधितिकारः सा च हेत्वभावप्रतियोगितायां हेतुतावच्छेदकसंबन्धनिवेशेसत्येवोपपद्यते निर्धूमत्वव्याप्याभाववति पर्वतादौ स्वरूपेण निर्वह्नित्वाभावस्यमहानसीयवह्न्यादिस्वरूपस्यावर्त्तमानत्वात् । यदा तु हेत्वभावप्रतियोगितायां हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वं परित्यज्य हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यं निवेश्यते तदा हेतुतावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणस्य निर्वह्नित्वं नेत्याकारकस्यान्योन्याभावस्य साध्याभाववति पर्वतादौ सत्त्वेन लक्षणसमन्वयादव्याप्तिरसङ्गता स्यादिति ।

(२) नाग्रिमेति । हेतुतावच्छेदकस्वरूपसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक

न वा विशिष्टसत्वादिना तादृशाभावप्रतियोगिनि सत्वादावतिप्रसङ्गः। यन्नैकव्यक्तिकं साध्यं

(१) अन्यथा साध्याभाववति गुणादौ विशिष्टसत्त्वाभावस्य सत्तारूपप्रतियोगि-समानाधिकरणत्वादव्याप्तिरेव स्यादिति भावः। अत्र तु द्रव्यत्वस्य साध्यतायां साकल्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेरुक्तविवक्षयाप्यप्रतीकारादादिपदम्, तेन [२] गुणवत्त्वादिसाध्यस्योपग्रहः (३) द्रव्येतरासमवेतमात्रं वा प्रकृते द्रव्यत्वमिति ध्येयम्। हेतुतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगित्वविवक्षायाः फलमाह—नवेति। सत्वादाविति। द्रव्यत्वादौ साध्ये इत्यनुषज्यते। यन्नैकव्यक्तिकमिति। तथा च द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः सकलसाध्याप्रसिद्धेरित्यर्थः। ननु [४] इतोऽप्यस्वरसात् साध्यसामान्याभावस्यैव

निर्वह्निनत्वाभावस्य महानसीयादिवह्निरूपस्य साध्याभाववति सकलान्तर्गते पर्वतादाववृत्तित्वेनाव्याप्तिसङ्गतिरिति भावः।

[१] अन्यथेति। हेत्वभावे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यविवक्षाऽभाव इत्यर्थः।

[२] तेन गुणवत्त्वस्येति। तथाच गुणवत्त्वस्य चतुर्विंशतिगुणस्वरूपतया तत्र साकल्यं प्रसिद्धमिति भावः।

(३) द्रव्येतरासमवेतमात्रमिति। अथ वाऽत्र द्रव्यत्वपदेन जातिरूपमनुगतं (द्रव्येतरासमवेतत्वे सति निखिलद्रव्यसमवेतं] न ग्राह्यं तस्यैकत्वेन साकल्याप्रसिद्धेः किन्तु द्रव्येतरस्मिन् गुणादावसमवेतं यद्द्रव्यत्वगुणकर्मादि तदेवात्र द्रव्यत्वपदेन विवक्षितं तथा च तन्निष्ठं साकल्यं प्रसिद्धमेवेति भावः

(४) इतोऽप्यस्वरसादिति। इतः—द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यत्र साकल्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेरस्वरसा (अरुचेः) दित्यर्थः। अपिना साध्याभाववद्विशेषणस्य साकल्यस्य साध्ये विशेषणत्वायोगरूपो दोषः पूर्वोक्तः समुच्चितः।

विपक्षो वा । तत्र निर्धूमत्वादिव्याप्ये ।

निविष्टत्वात् साध्ये साकल्यं न देयमेवेत्यत आह-विपक्षो वेति (विपक्षः साध्याभाववान्) [१] एकव्यक्तिकमित्यनुषज्यते। तद्घटा-वृत्तिधर्मवान् तद्घटान्यत्वादित्यादावव्याप्तिः। (साध्याभावव तद्घटस्य साकल्याप्रसिद्धेरिति भावः। (साध्याभाववन्निष्ठान्यो-न्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकीभूताभावप्रतियोगित्वं वक्तव्यम तो दोषान्तरमाह-निर्धूमेति। कश्चित) [२] ननु साध्यादि-भेदेन व्याप्तेर्भेदात् यत्रैकव्यक्तिरेव विपक्षस्तत्रत्यलक्षणे साध्याभा-ववति साकल्यविशेषणं न देयमिति दोषान्तरमाह-निर्धूमत्वव्या प्य इति [३] निर्धूमत्वस्य साध्यत्वे यत्रैकव्यक्तिकमित्यनेनैव गतार्थता स्यादतो व्याप्यपर्य्यन्तम्, निर्धूमत्वव्याप्यस्यापि

---

(१) एकव्यक्तिकमिति। यत्रैकव्यक्तिको विपक्ष इति लिङ्गविपर्ययेणार्थः। तद्घटावृत्तिधर्मवान् तद्घटान्यत्वादित्यस्य स्थाने "गगनावृत्तिधर्मवान्-गगनान्यत्वात्" इति काशीमुद्रितपुस्तके पाठः।

(२) निर्धूमत्वव्याप्यवान् निर्वह्नित्वादित्यत्र चरमदोषदानबीज माह—नन्विति। यत्र वह्निसाध्याभावाधिकरणानि तत्रैवाधिकरणे साकल्य विशेषणस्य सार्थक्यादेकमात्रविपक्षस्थले साकल्यविशेषणमनुपादेयमतो न पूर्वोक्त दोषाणामवकाश इतिभावः।

(३) निर्धूमत्व [धूमाभाव] वान् निर्वह्नित्वा [वह्न्यभावात्] दित्यत्रैव व्याप्तिसंभवे व्याप्यपर्यन्तानुसरणे बीजमाह—निर्धूमत्वस्येति। तथाच धूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य [निर्धूमत्वस्य] यत्रैकव्यक्तिकमित्यनेन गतार्थत्वेऽपि तद्व्याप्यानां स्नेहजलत्वादीनां बहुत्वेन न तेन गतार्थतेति हृदयम्

तत्वेन साध्ये निर्वन्हित्वादौ चाव्याप्तिस्तद्धे हेत्वभावस्य वन्ह्यादेः प्रत्येकं यावद्विपक्षावृत्तित्वादत आह—साध्यवदिति ।

[१]स्नेहादेः स्नेहत्वादिना साध्यत्वे वन्ह्यभावस्य व्यभिचारित्वादसंग्रहे न दोष इत्यत उक्तं तत्वेनसाध्ये इति। निर्धूमत्वव्याप्यत्वेन साध्ये इत्यर्थः। प्रत्येकमिति।-हेत्वभावस्य महानसीयादिवन्हेः साध्याभाववत्सकलान्तर्गतपर्वताद्यवृत्तित्वा [२] दव्याप्तिरिति भावः। [३] निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नसाध्याभावव्यापकतावच्छेदकं निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नयद्रूपावच्छिन्नाभावत्वं तद्रूपवत्त्वं व्याप्तिरित्युक्तौ तु न दोष इति ध्येयम्। ननु साध्यवत्प्रति योगिकान्यत्वस्य धूमादिमति सत्त्वादव्याप्तिरत आह—

(१)स्नेहादेरिति।निधूमत्वव्याप्यस्तु स्नेहोऽपि तथाच स्नेहवान् निर्वन्हित्वादित्यत्र लक्षणासत्वमिष्टमेव। स्नेहाभाववति भूतलादौ निर्वन्हित्वस्य वृत्तित्वेन तस्य व्यभिचारित्वात यदा तु निधूमत्वव्याप्यत्वेन साध्यत्वं तदा न निर्वन्हित्वस्य व्यभिचारित्वं निर्वन्हित्वाधिकरणे कस्यापि धूमाभावव्याप्यस्य सत्वादितिभावः।

(२) अव्याप्तिरिति। निर्वन्हित्वाभावस्तु महानसीयपर्वतीयादिवन्हिसामान्यस्वरूपः, तस्य साध्याभाववत्सकलान्तर्गतपर्वतादिषु प्रत्येकमवर्तमानत्वादिति भावः।

(३) निरुक्तेति। साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणवृत्तिसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं—प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणवृत्तिहेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नयद्रूपा [हेतुतावच्छेदक] वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं—तद्धर्म (हेतुतावच्छेदक) वत्त्वमिति पर्यवसितार्थः।

अत्रान्योन्याभावस्य साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्युत्पत्तिबललभ्यम् ।

अत्रेति। तथाच साध्यवत्पदेन [१] निरूढलक्षणयोपस्थापितस्य साध्यवत्तावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यान्यपदार्थैकदेशेऽन्यत्वे [२]तादात्म्ये नान्वयात् साध्यवति च साध्यवत्त्वावच्छिन्नभेदासत्त्वान्ना व्याप्तिः [३] गुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वोपगमाच्च द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादौ द्रव्यत्वत्वविशिष्टद्रव्यत्ववत्त्वावच्छिन्नभेदाप्रसिद्ध्या नाव्या

उक्तविशेषणविशिष्टनिर्धूमत्वाभाववति पर्वतादौ वर्तमानो योऽभावः स घटाभाव एव तत्प्रतियोगितावच्छेदकं घटत्वमनवच्छेदकं निर्वह्नित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं तादृशनिर्वन्हित्वत्वस्य निर्वन्हित्वे सत्त्वादिति रीत्या ह्रदो निर्धूमत्ववान् निर्वन्हित्वादित्यत्र लक्षणसमन्वयः ।

(१) निरूढलक्षणयेति । अनादिकालिकतात्पर्यवती लक्षणा निरूढलक्षणापदेन बोध्यते । अत्र यद्यपि शक्यसंबन्धरूपा लक्षणा शक्त-पद एव संभवति नतु साध्यवदित्याकारके प्रकृतिप्रत्ययसमुदायात्मके वाक्ये, तस्याशक्तत्वात् तथापि शक्तस्य मतुप्प्रत्ययस्यैव प्रकृतिसहकारेण साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताके निरूढलक्षणा साध्यपदन्तु तात्पर्यग्राहकम् । अथवा वैयाकरणमते नेदम् तन्मते तद्धितवृत्तिस्वीकारात् ।

(२) तादात्म्येनेति । अभेदेनेत्यर्थः । [अभेदस्तादात्म्यमि] ति वचनात् । तथा च साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभिन्नो यो भेदस्तदधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य लक्षणार्थत्वान्नाव्याप्तिरित्यर्थः ॥

(३) अत्र साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यत्व [भेद] पदेन साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकमात्रावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेद एव ग्राह्यः, अन्यथा, वन्हिमान् धूमादित्यादौ महानसीयवन्हिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदमादायाव्याप्तितादवस्थ्यात् । तथाच द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यत्राव्याप्तिः, स्वरूपतो द्रव्यत्वापेक्षया द्रव्येतरासमवेतत्वे सति सकलद्रव्यसमवेतत्वरूप-द्रव्यत्वत्वविशिष्ट-द्रव्यत्वस्य गौरवेण प्रतियोगितानवच्छेदकत्वाल्लक्षणाप्रसिद्धेरत आह—गुरुधर्मस्येति ।

नहि भवति नीलो घटो घटान्य इति ।

इति रघुनाथशिरोमणिकृता व्याप्तिपञ्चकव्याख्या दीधितिः समाप्ता ।

प्तिरिति भावः । [१] यद्धर्मविशिष्टबोधकपदसमभिव्याहृतेना न्यादिपदेनोपस्थापितेऽन्यत्वादौ तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वप्र कारेणैव तादात्म्येनान्वयो (२) न तु तद्धर्माश्रयप्रतियोगिताकत्वे त्यत्र व्युत्पत्तौ प्राचां संवादमाह—नहीति । तथाच तादृशव्युत्पत्त्य स्वीकारे नीलघटे पीतघटप्रतियोगिकभेदसत्त्वात् नीलघटो घटान्य इत्यपि व्यवहारः स्यादिति भावः । (३) अत्र च द्रव्यं घटान्यदि त्याद्यप्रयोगात् यन्निष्ठप्रतियोगिकत्वेन भेदोऽन्यादिशब्देन बोध्यते तः वृत्तिधर्मस्यैवानुयोगितावच्छेदकत्वात् (४) तत एव घटो घटान्य इत्यस्य वारणसम्भवात्, नीलघटत्वस्य धर्मितावच्छेदकत्वानुधावन मिति मन्तव्यम् । नीलो घटो घटान्य इत्येव सम्यक् पाठः, (५)

---

(१) यद्धर्मेति । यद्धर्मः साध्यवत्त्वरूपो धर्मः तद्विशिष्टबोधकं साध्यवत्पदं, तेन पदेन समभिव्याहृतं सहोच्चारितमन्यादिपदं तदुपस्थापितेऽन्यत्वादावित्यर्थः ।

(२) नत्विति । नतु तद्धर्माश्रय—यत्किञ्चित्प्रतियोगिताकत्वेनेत्यर्थः ।

[३] यत्किञ्चिद्घटे यत्किंचिद्घटप्रतियोगिकभेदसत्त्वमूलको घटो घटान्य इत्य पि व्यवहारो न भवति स एव यद्धर्मविशिष्टेत्यादिव्युत्पत्तिमूलमस्तु, नीलघटत्व स्य धर्मितावच्छेदत्वानुधावनं व्यर्थं घटत्वस्यैव धर्मितावच्छेदकत्वेनेष्टसिद्धेरित्या शंकायामाह—अत्रचेति । व्युत्पत्तिशब्देन समभिव्याहारो बोध्यः ।

(४) तत एवेति । प्रतियोग्यवृत्तिधर्मस्यैवानुयोगितावच्छेदकत्वनिय मादेवेत्यर्थः ।

(५) तथैव । घटान्य इति समस्तपाठे सत्येवेत्यर्थः । प्रकृतोपयो गित्वेति । अत्र प्रकृतमुपमेयभूतं साध्यवदन्येति लक्षणवाक्यं, तच्च साध्यवतोऽ न्यः साध्यवदन्य इति कृतसमासं, तत्र निर्विभक्तिकस्यैव 'साध्यवत्' पदस्य निरूढलक्षणया साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकबोधजनकत्वं नीलघटो घटान्य इत्युपमानोपन्यासे सोपपादनीयं तत्त निर्विभक्तघटपद एव संगच्छते इति भावः ।

तथैव प्रकृतोपयोगित्वसङ्गतेर्घटादन्य इति पाठस्तु साध्यवदन्य इत्यत्र पञ्चमीसमासे (१) लुप्तविभक्तिस्मारितप्रतियोगित्वे (२) प्रकृत्यर्थतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य संसर्गमर्य्यादया भानमादृत्य कथञ्चित् सङ्गमनीयः । [३] घटः पटो न इत्यादौ पटपदं मुख्यार्थपरमेव, न तु प्रकृत इव पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपरं, निपातातिरिक्तस्थल एव नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नतया नञ्पदोपस्थाप्यभेदे पटत्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकत्वसंसर्गेणैव पटस्यान्वयसम्भवात् । पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वन्तु पटत्वमवच्छिन्नत्वं प्रतियोगित्वञ्चेति त्रितयमेव (४) विशेष्यविशेषणभावापन्नं संसर्गः (५) न तु वस्तुगत्या पटत्वावच्छिन्नं यत् प्रतियोगित्वं तन्मात्रं पटो न इत्यत्र पटत्वावच्छिन्नत्वस्यानुभवसिद्धत्वात्, (६) अन्यथा प्रतियोगिताव्यक्तिभिरेव

(१) लुप्तविभक्तीत्यादेः । 'लुप्तविभक्तिस्मरणोपस्थितप्रतियोगित्वरूपपञ्चमीविभक्त्यर्थे' इत्यर्थः ।

(२) प्रकृत्यर्थतेति । साध्यवत्त्वावच्छिन्नत्वसंबन्धेन विभक्त्यर्थे प्रतियोगित्वे प्रकृत्यर्थस्य साध्यवतोऽन्वयः साध्यवदन्वितप्रतियोगित्वस्य च निरूपकत्वसंबन्धेनाऽन्यपदार्थैकदेशे भेदेऽन्वयः, तथाच साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदबोधः संभवतीति भावः । लुप्तविभक्तेः स्मरणस्यासार्वत्रिकत्वेनात्राऽस्वरसः कथञ्चिदित्युक्त्या सूचितः ।

(३) ननु किं सर्वत्रैव नञ्समभिव्याहारस्थले प्रतियोगिवाचकपदस्य लाक्षणिकत्वम् ? नेत्याह—घटः पटो नेति ।

(४) विशेष्यविशेषणभावेति । निरूपितत्वसंबन्धेन पटत्वविशिष्टं यदवच्छिन्नत्वं स्वरूपसंबन्धेन तद्विशिष्टं यत्प्रतियोगित्वं स एव पटो नास्तीत्यत्र प्रतीतौ प्रतियोगिनोऽभावांशे संसर्ग इति भावः ।

(५) न तु वस्तुगत्येति । वस्तुतो या पटत्वावच्छिन्ना प्रतियोगिता तन्मात्रस्य पटत्वावच्छिन्नत्वाविशिष्टस्य न संसर्गत्वमिति भावः ।

[६] पटत्वावच्छिन्नत्वाविशिष्टस्य प्रतियोगितामात्रस्य संसर्गत्वेऽनुपपत्तिमाह—अन्यथेति ।

(१) तत्तद्विशिष्टबुद्ध्युपपत्तौ पटत्वादेस्तदवच्छेदकत्वमेव न स्यात् (२)मानाभावात्,(३) अत एव केवलान्वयिग्रन्थे वह्निर्नास्तीत्यत्र वह्नित्वमवच्छिन्नत्वं प्रतियोगित्वञ्च संसर्गमर्यादया भासते इति स्वयमप्युक्तम्। ४)इत्थमेव च प्रमेयं नास्ति कम्बुग्रीवादिमान् नास्तीत्यादिशाब्दबोधानां संसर्गकोटावेव प्रतियोगितायां प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नत्वावगाहितया भ्रमत्वं, संसर्गप्रकारसाधारणविशेष्यविशेषणभावस्यैव भ्रमत्वघटकत्वात्,। (५)अन्यथा (परस्परविशेष्यविशेषणभावापन्नसम्बन्धानङ्गीकारे) स्वरूपसम्बन्धेन प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्यालीकतया [६] अखण्डतादृशसम्बन्धेन प्रमेयस्याभावधर्मिण्यन्वयास

(१) तत्तद्विशिष्टेति। तत्तत्प्रतियोगिविशिष्टाभावबुद्ध्युपपत्तावित्यर्थः

[२] मानाभावादिति। पटत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वे मानमु प्रतियोगितायां संसर्गमर्यादया पटत्वावच्छिन्नत्ववैशिष्ट्यावगाहित्वमेव तदन-वगाहने पटत्वस्यावच्छेदकत्वमप्रामाणिकमेव स्यादिति भावः।

[३] पटत्वविशिष्टावच्छिन्नविशिष्टप्रतियोगित्वमेव संसर्गो न तु प्रतियोगित्वमात्रमित्यत्र दीधितिकारसम्मतिमप्याह—अत एवेति।

(४) इत्थमेव चेति। मिथो विशेष्यविशेषणभावापन्नप्रतियोगित्वस्य संसर्गविधयाऽवगाहन एवेत्यर्थः।

(५) ननु भ्रमत्वं तदभाववति तत्प्रकारकज्ञानत्वं. तत्तु ज्ञानस्य संसर्गांशे न संभवति संसर्गविशेषणस्य प्रकारत्वाभावादत आह—संसर्गप्रकारेति। संसर्गे प्रकारे च समानो यो विशेषणविशेष्यभावः स एव भ्रमलक्षणघटक इत्यर्थः। तथाच तदभाववद्विशेष्यकत्वे सति तद्विशेषणकं ज्ञानं भ्रम इत्येवभ्रमलक्षणं तच्च ज्ञानस्य संसर्गकोटावपि संभवत्येवेति भावः।

(६) अखण्ड तादृशसम्बन्धेनेति। मिथो विशेषणविशेष्यभावानापन्नप्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वरुपाखण्ड [धर्मधर्मिभावशून्य] सम्बन्धस्य रूपत्वेन तेन संबन्धेन प्रमेयस्याभावेऽन्वयो न संभवति सुतरां भ्रमत्वसंपादनं दूरत एव पराहतमिति भावः।

म्बन्धेन भ्रमत्वानुपपत्तेः(१)सदुपरागेणाप्यसतः संसर्गमर्य्यादया भानस्य मणिकृतानङ्गीकारात् । क्लृप्ते न घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्बन्धेन च अभावे प्रमेयस्य सत्वेन तादृशसम्बन्धेन भ्रमत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्, (२) घटत्वादेरन्वयितानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्बन्धेन प्रमेयत्वादिविशिष्टस्यान्वये निराकाङ्क्षत्वाच्च (३) अन्यथा घटवत्यपि घटो नास्तीत्यादेः प्रमात्वापत्तेः तत्तत् घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्बन्धेन घटविशिष्टस्य घटविशेषाभावस्य तत्र सत्त्वात् । (४) एतेन सत्तासमवायिन्यपि गुणादौ विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नस्य समवायेनासत्त्ववत् घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्बन्धेन घटत्वावच्छिन्नवतोऽपि घटाद्यभावस्य न तादृशसम्बन्धेन प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नवत्त्वमतः प्रमेयं नास्तीत्यादौ घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्बन्धेनैव प्रमेयत्वावच्छिन्नस्यैवाभावांशे भ्रमत्वमित्यपि प्रत्युक्तं [५] घटत्वादेर-

---

[१] ननु प्रमेयत्वावच्छिन्न प्रति योगितात्वेन, स्वरूपसंम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगितात्वेन वा, सद्रूपेण तादृशाळीकप्रतियोगित्वभानं स्यादत आह सदुपरागेणेति । सद्रूपेणेत्यर्थः ।

(२) घटत्वादेरिति । यद्धर्मावच्छिन्नस्याऽभावे धर्मिण्यन्वयस्तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वमेव संसर्गतया भासते तथा चाभावे धर्मिणि प्रमेयत्वावच्छिन्नस्य घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वसंबन्धेनान्वयो न भवतीति भावः ।

(३) अन्वयितानवच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगित्वसंबन्धेन यदि प्रतियोगिनोऽभावेऽन्वयः स्यात्तदा दोषमाह—अन्यथेति ।

[४] क्लृप्तेन घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वादिपूर्वोक्तसमाधाने सति घटत्वादेरन्वयितानवच्छेदकेत्यादि द्वितीयसमाधानमफलमित्याशङ्कायामाह-एतेनेति । निराकांक्षत्वरूपद्वितीयसमाधानेनेत्यर्थः । प्रत्युक्तमित्यग्रेतनेन चास्यान्वयः ।

[५] एतेनेत्यादिना सूचितं बीजमाह—घटत्वादेरिति ।

८

न्वयितानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्बन्धेन प्रमेयत्व-विशिष्टस्यान्वये निराकाङ्क्षतया तथा शाब्दस्यासम्भवादिति ध्येयम् । नीलघटो नास्तीत्यादौ नीलघटत्वस्यान्वयितावच्छेदकत्वे तादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वमेव संसर्गः, न तु नील-त्वादिप्रत्येकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वम्; [१] नीलपटस्य पीतघटस्य चाधिकरणे तादृशप्रयोगापलापापत्तेः। नीलत्वोपलक्षितस्य घटत्वमात्रस्यान्वयितावच्छेदकत्वस्थले तु नीलत्वोपलक्षितघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वमेव [२] तथा। संयोगेन घटो नास्तीत्यादौ तृतीयाविभक्तेर्नावच्छिन्नत्वमर्थः (३) संसर्गीभूतप्रतियोगितायां तदन्वयासम्भवात् (पदार्थापदार्थयोरन्वयस्य निराकाङ्क्षत्वात्, पदार्थः पदार्थेनान्वीयते इति नियमाच्च) किन्तु अवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं (४) प्रतियोगितामात्रं वा, अवच्छिन्नत्वसंसर्गेण संयोगादेस्तत्रान्वयादेव (५) विशिष्टलाभात्। (६) न चैवं संयोगेन घटाभावस्यैव

---

[१] नीलो घटो नास्तीत्यत्र यदि नीलत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वं, घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वं वा संसर्गः स्यात्तदा क्रमशो दोषमाह—नीलपटस्य पीतघटस्य चेति।

[२] तथा। संसर्ग इत्यर्थ। आपत्त्यनुपपत्त्यभावान्नीलत्वोपलक्षित-घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वमेव संसर्गतया भासत इत्यर्थः।

(३) संसर्गीभूतेति। संसर्गविधया भासमानघटत्वावच्छिन्नत्वविशिष्टप्रतियोगित्वे तृतीयाविभक्त्यर्थस्याऽन्वयो न संभवति, (पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थेन संसर्गादिने) तिनियमादिति भावः।]

(४) लाघवादाह—प्रतियोगितामात्रमिति।

(५) विशिष्टलाभादिति। संयोगावच्छिन्नप्रतियोगित्वलाभादित्यर्थः।

(६) एवं–तृतीयाविभक्तेरवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वार्थकत्वे, प्रतियोगितामात्रार्थकत्वे वेत्यर्थः।

समवायेन (१) घटविशिष्टद्रव्यत्वाभावतया समवायेन कपाले घटो नास्तीति (२) व्यवहारापत्तिः। तृतीयान्तसमभिव्याहारस्थले (३) तदुपस्थाप्यप्रतियोगित्वस्यैव संसर्गतया भानस्य व्युत्पन्नत्वात् समवायावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य च कपाले विरहात्। (४) अस्तु वा घटत्वावच्छिन्नत्वस्येव संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यापि प्रतियोगित्वांशे संसर्गमर्य्यादयैव भानं तृतीयान्तसमभिव्याहारस्य नियामकत्वाच्च (५) नातिप्रसङ्गः। घटानधिकरणं भूतलम् इत्यादौ तु लक्षणया अधिकरणपदमेव घटाधिकरणार्थकं, घटपदन्तु (६) तात्पर्य्यग्राहकम्, अन्यथाऽनधिकरणपदेन

(१) घटविशिष्टेति। स्वाधिकरणवृत्ति व संबन्धेन [अत्र स्वपदेन घटो ग्राह्यः तस्य संयोगसंबन्धेनाधिकरणे समवायेन वृत्तित्वम्।] घटविशिष्टद्रव्यत्वाभावेत्यर्थः।

(२) व्यवहारापत्तिरिति। संयोगेन घटाभाव—समवायेन घटविशिष्टद्रव्यत्वाभावयोस्समनियताभावत्वादैक्येन यथा घटविशिष्टद्रव्यत्वाभावः समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकः कपाले वर्तते तथा घटाभावोऽपि वर्तते इति कपाले समवायेन घटो नास्तीति व्यवहारापत्तिः स्यादिति भावः।

(३) तदुपस्थाप्येति। तृतीयान्तपदोपस्थाप्येत्यर्थः। तथाच तृतीयान्तपदोपस्थाप्यसमवायावच्छिन्न—घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंबन्धेन घटविशिष्टस्याभावस्य कपालेऽसत्वान्न कपाले समवायेन घटो नास्तीति व्यवहारापत्तिरिति भावः।

(४) प्रकारविधया संयोगादिसंबन्धावच्छिन्नत्वस्य निवेशापेक्षया तस्य संसर्गविधया प्रवेशे लाघवमभिप्रेत्याह—अस्तु वेति।

(५) नातिप्रसङ्ग इति। नानपेक्षितसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगित्वसंसर्गकाभावधीरित्यर्थः।

(६) तात्पर्यग्राहकमिति। इदं घटपदं घटाधिकरणबोधेच्छयोच्चरितं न तु पटाद्यधिकरणबोधेच्छयेत्याकारकवक्तृतात्पर्यग्राहकं घटपदमित्यर्थः।

अधिकरणसामान्यभिन्नत्वोक्तौ च (१) भूतले तस्य बाधः स्यात्। न च घटान्वितस्यैव अधिकरणस्य भेदस्तत्र नञा बोधनीयः। (२) समासान्तर्गतनञ उत्तरपदार्थमात्रान्वयित्वव्युत्पत्तेः। (३) अन्यथा नीलाघटो घट इत्यादौ नीलघटान्यस्य घटत्वं नीलाप्रमेयः पट इत्यादौ च नीलप्रमेयान्यस्य पटत्वं (४) प्रतीयेत। (५) वस्तुतः ससम्बन्धिकपदस्थले (६) व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् प्रतियोगितानवच्छेदकं घटानधिकरणमित्यादौ घटाद्यन्वितस्यैवाधिकरणादेर्भेदो भासते, (७) अन्यत्र त्रिपदतत्पुरुषानुपगमेऽपि घटस्य नाधिकरणं प्रतियो-

---

(१) भूतले तस्य बाधः स्यादिति। भूतलस्य बहूनां पदार्थानामधिकरणत्वेन तत्राधिकरणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसामान्यभेदस्य बाधितत्वादिति भावः।

(२) समासान्तर्गतनञ इति। समासान्तर्गतनञर्थस्येत्यर्थः।

(३) अन्यथेति। समासान्तर्गतनञर्थस्योत्तरपदार्थमात्रान्वयित्वव्युत्पत्त्यनङ्गीकारे इत्यर्थः।

(४) प्रतीयेतेति। नीलाघटो घटः नीलाप्रमेयः पट इत्यादयः शब्दा न प्रमाणानि, घटान्यादौ घटत्वादिबोधकत्वात्। परन्तूक्तव्युत्पत्त्यनंगीकारे नीलघटान्यादौ घटत्वादिबोधकत्वेन यथार्थत्वात्प्रमाणं स्यादिति भावः।

(५) अधिकरणपदस्य घटाधिकरणे लक्षणाभ्युपगमे गौरवमभिप्रेत्य लाघवादाह-वस्तुत इति। अत्र ससंबंधिकपदेत्यस्य साकांक्षपदेत्यर्थः।

(६) व्युत्पत्तिवैचित्र्यादिति। साकाङ्क्षपदसमभिव्याहृतसमासान्तर्गतनञर्थस्य पूर्वपदार्थान्वितोत्तरपदार्थान्वयित्वमित्याकारकव्युत्पत्त्यन्तरस्वीकारादित्यर्थः।

(७) ननु न अधिकरणमनधिकरणं घटस्यानधिकरणं घटानधिकरणमिति

गितायां नावच्छेदकमित्यादिरीत्या त्रिपदतत्पुरुषेण विशिष्टलाभसम्भवादिति परमार्थः। पीत : शङ्खो नास्तीत्यादिशाब्दबोधस्तु शङ्खत्वावच्छिन्नतया न प्रतियोगित्वमवगाहते तन्मात्रस्यान्वयितानवच्छेदकत्वात्, शङ्खवत्तया निश्चिते धर्मिण्यपि तादृशप्रयोगात्, परन्तु (१) पीतशङ्खत्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन संसर्गमर्यादया प्रतियोगित्वमवगाहते। नञादिपदानां यद्धर्मविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि (२) स्वोपस्थाप्याभावधर्मिकान्वयबोधजनकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन प्रतियोगितासंसर्गकधीजनकत्वव्युत्पत्तेः (३) इयांस्तु विशेषः यत् घटो नास्ति इत्यादिशाब्दबोधे सांसर्गिकप्रतियोगित्वा-

---

समासः ? घटस्य न अधिकरणं घटानधिकरणमिति वा त्रिपदतत्पुरुषसमासः ? तत्र नाद्यः अनधिकरणोपस्थाप्याधिकरणभिन्नैकदेशेऽधिकरणपदार्थे घटपदार्थस्यान्वयासंभवात्। नान्त्यः, त्रिपदतत्पुरुषाऽनुपगमादत आह—अन्येत्विति।

(१) पीतशङ्खत्वेति। पीतत्व-शंखत्वधर्मद्वयावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन विशिष्टं प्रतियोगित्वं संसर्गमर्यादया तत्र भासत इत्यर्थः।

(२) स्वोपस्थाप्येति। स्वं-नञ् पदम्। तदुपस्थाप्योऽभावः (भेदः) तथाच यद्धर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपकाऽभावत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिबोधो नञ्पदेन भवति तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगितात्वविशिष्टप्रतियोगिताया एव संसर्गविधया भानमिति भावः।

(३) ननु पीतशंखत्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन प्रतियोगित्वावगाहिन्याः पीतः शंखो नास्तीति प्रतीतेः घटो नास्तीति प्रतीतेश्च वैषम्यं न स्यात्तत्रोभयत्रापि सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य संसर्गविधयानवगाहनसाम्यादत आह—इयांस्त्विति।

(१) वगाहिताप्रसिद्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितात्वेनैव प्रतियोगिता निरूपिता, पीतः शंखो नास्तीत्यादौ तु पीतशंखत्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेनाप्रसिद्धेनेत्यादिकं बहुतरमूहनीयम् ।

इति श्रीजगदीशतर्कालंकारविरचिता व्याप्तिपञ्चक-
दीधितिव्याख्या विवृतिः समाप्ता ।

(१) अवगाहितेत्यंशस्य विषयितेत्यर्थः । तथा च घटो नास्तीत्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधनिष्ठा या सांसर्गिकी प्रतियोगित्व–विषयिता सा प्रसिद्धधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वनिष्ठनिरूपकतानिरूपितनिरूप्यतावतीत्यर्थः । तादृशीप्रसिद्धधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपिता सांसर्गिक-विषयिता पीतः शंखो नास्तीति शाब्दबोधे नास्तीति वैषम्यन्तयोः प्रतीत्योरिति भावः ।

सिंहव्याघ्रलक्षण-दीधितिः ।

[नापीति] साध्यमसमानाधिकरणं यस्य, यदधिकरणानधिकरणं साध्यं तत्त्वम् । साध्यनिष्ठासामानाधिकरण्यप्रतियोगित्वम् ।

साध्यासामानाधिकरण्यपदस्य साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वार्थकत्वे साध्यवैयधिकरण्येत्याद्युत्तरलक्षणेन पौनरुक्त्यापत्तिरतो व्याचष्टे साध्यमसमानाधिकरणं यस्येति। तत्त्वमिति परेणान्वयः। वन्हिमात्रस्यैव व्यधिकरणतत्तद्धूमासमानाधिकरणत्वात् वन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तेराह—यदधिकरणेति । (१) यदधिकरणमनधिकरणं यस्येति व्युत्पत्त्या यस्याधिकरणं साध्यानधिकरणं तत्त्वमित्यर्थः। तत्तद्धूमाधिकरणं तु न वन्हिसामान्यानधिकरणमतो नाव्याप्तिरिति भावः। ननु घटादिस्वरूपर्यात्किञ्चिद्व्यक्त्यधिकरणं साध्यीभूतधूमाद्यनधिकरणं तद्व्यक्तित्वानधिकरणत्वं वन्ह्यादेरप्यतो धूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिः। यद्यद्व्यक्त्यधिकरणं साध्यानधिकरणं तत्तद्व्यक्तित्वानधिकरणत्वोक्तौ तु महागौरवमत आह—साध्यनिष्ठेति । साध्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं सद्धेतोरप्यस्तीत्यतः सामानाधिकरण्याभाव उक्तः। न च साध्यनिष्ठस्य सामानाधिकरण्याभावस्य प्रतियोगित्वं सामानाधिकरण्य एव न तु वन्ह्यादावित्यसद्धेतावतिव्याप्तिः । साध्यनिष्ठाभावप्रतियोगिवृत्तित्वनिरूपकाधिक-

(१) यदधिकरणमिति । अत्र यदधिकरणमनधिकरणं यस्येत्यत्र बहुव्रीहिलभ्योऽन्यपदार्थः साध्य एव परन्तु तत्त्वमित्यत्र तत्पदेन यदधिकरण घटकयत्पदोपस्थाप्यसाध्यासमानाधिकरणस्य जलादे ग्रहणं तत्त्वमपि तत्रैव तत्त्वानधिकरणत्वन्तु भ्रमे हेताविति तात्पर्यम् ।

साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वमिति यावत्। तदनधिकरणत्वमित्यर्थः। साध्यवद्भिन्नस्य साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वात्तद्वृत्तौ नातिप्रसंगः।

रणवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात्। (१) वस्तुतः असामानाधिकरण्यं सामानाधिकरण्यसंबंधेनाभाव इति परमार्थः। (२) न चैवं द्रव्यं विशिष्टसत्वादित्यादावव्याप्तिः। सामानाधिकरण्याभावस्य व्याप्यवृत्तित्वेन साध्यानिष्ठत्वात् एतदस्वरसेनैव वा कल्पांतरानुसरणादित्यपरे। नन्वेवमपि वन्हिमान्धूमादित्यादिविषमव्याप्ते हेतावव्याप्तिः। महानसीयवन्हिनिष्ठस्य पर्वतवृत्तित्वाद्यभावस्य प्रतियोगिभूतं यदाधेयत्वं तन्निरूपके पर्वतादौ धूमादेर्वर्तमानत्वात् साध्यसामान्यनिष्ठाभावप्रतियोग्याधेयतानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वोक्तौ च महागौरवमत आह—साध्यनिष्ठाधेयत्वेति। अत्राधेयत्वं साध्यताघटकसंबंधेन ग्राह्यम्। तेन रूपवान्महाकालत्वादित्यादौ संबंधसामान्येन रूपनिष्ठाधेयत्वानिरूपके गगनादौ हेतोरवृत्तित्वेपि नातिव्याप्तिः। तद्वृत्तौ। साध्यवद्भिन्नवृत्तौ। ननु साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरू-

(१) असमानाधिकरणपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वं लाघवस्यानुसृत्या वस्तुत इति।

(२) नचैवमिति। नचेत्यस्याऽव्याप्तिरित्यग्रेतनेनान्वयः। एवम्-साध्यनिष्ठाभावप्रतियोगिवृत्तित्वादिविवक्षायां साध्ये सामानाधिकरण्यसंबन्धेनाभावविवक्षायां वा इत्यर्थः। गुणावच्छेदेन विशिष्टसत्वसामानाधिकरण्याभावस्य द्रव्यत्वे सत्वात्, उक्तपरम्परया तत्प्रतियोगित्वस्य विशिष्टसत्वे विद्यमानत्वादव्याप्तिः। एवं गुणावच्छेद्यसामानाधिकरण्यसंबन्धेन द्रव्यत्वे विशिष्टसत्वाभावस्य विद्यमानत्वेनाव्याप्तिः।

साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकाभावप्रतियोग्यधिकरणतासामान्यकत्वमिति निष्कर्षस्तेन सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ न दोषः ।

पकाधिकरणवृत्तित्वमवश्यं हेतुताघटकसम्बंधेन वाच्यमन्यथा वन्हिनिष्ठाधेयत्वानिरूपके स्वावयवे समवायादिना धूमादेः सत्त्वादव्याप्त्यापत्तेः । तथा च सत्तावान्द्रव्यत्वाद्धूमाद्वेत्यादावव्याप्तिः, साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपके जात्यादौ समवायेन संयोगेन वा वृत्त्यप्रसिद्धेः । किं च द्रव्यं विशिष्टसत्वादित्यादावव्याप्तिः, द्रव्यत्वनिष्ठाधेयत्वानिरूपकगुणादिवृत्तित्वस्य विशिष्टसत्तायां सत्त्वादित्यत आह–**साध्यनिष्ठेति** । (१) धूमनिष्ठाधेयत्वानिरूपके जलादौ वन्ह्याद्यधिकरणत्वाभावसत्त्वाद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतो व्यापकेति । (२) व्यापकत्वं तु प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितमेव ग्राह्यम् । तेन संयोगेन वन्ह्यधिकरणत्वस्याव्याप्यवृत्तितया तदभावस्य तप्तायःपिंडवृत्तित्वेपि नातिव्याप्तिः। वन्ह्यधिकरणत्व-गगनोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य धूमनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वादतिव्याप्तिरतः सामा-

(१) धूमनिष्ठाधेयत्वाऽनिरुपकाधिकरणत्वसमानाधिकरणत्वाभावप्रतियोग्यधिकरणतासामान्यकत्वमित्येव निष्कर्षोऽस्तु, व्यापकत्वनिवेशे गौरवादत आह—धूमनिष्ठेति ।

(२) व्यापकत्वन्त्विति । अत्र व्यापकत्वशरीरेऽभावांशे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं न देयम्, अन्यथा धूमनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्ववति तप्तायःपिण्डादौ वर्तमानो यः प्रतियोगिव्यधिकरणोऽभावः स तु घटाद्यधिकरणत्वाभाव एव (न तु वन्ह्यधिकरणत्वाभावाऽभावोऽपि, तस्याव्याप्यवृत्तित्वेन वन्ह्यधिकरणत्वाभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात) तदप्रतियोगितया वन्ह्यधिकरणत्वाभावस्य व्यापकत्वेनातिव्याप्तिः स्यादिति भावः ।

साध्यवैयधिकरण्यं साध्यवद्भिन्नाधिकरणकत्वम् ।

न्यपदम्। (१) तथा च हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नयद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वसामान्याभावत्वेन साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वं तद्धर्मवत्त्वमर्थः। (२) तेन वन्हिनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणजलादौ कालिकसंबंधेन धूमाधिकरणतायाः सत्त्वेपि नाव्याप्तिः। (३) न वा वन्ह्यधिकरणत्वाभावस्यापि प्रमेयत्वादिना धूमनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वेप्यतिव्याप्तिः। न च हेतुतावच्छेदकसम्बंधेन यद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वेन तादृशाधिकरणताया व्यापकत्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वेऽधिकरणत्वाभावपर्यंतानुप्रवेशो व्यर्थ इति वाच्यम्। वृत्त्यनियामकसंबंधेन हेतुतायामव्याप्तिप्रसंगात्, तादृशसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः। अस्माकं तु तादृशसंबंधेन यद्धेतुसंबंधित्वं तस्य स्वरूपसंबंधावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वमादाय लक्षणसंभवात्। (४) किं चाधिकरणत्वाप्रवेशे वन्ह्यादेः साध्यत्वे संयोगादिसंबंधेन रूपादिहेतावतिव्याप्त्यापत्तिः। संयोगेन रूपाद्यभावस्य केवलान्वयितया वन्हिनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वादिति भावः॥

साध्यवद्भिन्नेति। (५) अत्रापि साध्यवद्भिन्नत्वव्यापकाभावप्र-

---

(१) सामान्यपदोपादानेन कथमतिव्याप्तिनिरास इत्याह–तथा चेति।

(२) हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वप्रवेशस्य फलमाह–तेनेति।

(३) अधिकरणत्वसामान्याभावत्वावच्छिन्नव्यापकत्वविवक्षायाः फलमाह–नवेति।

(४) वृत्त्यनियामकसंबन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभ्युपगमे पूर्वोक्तदोषाभावेऽप्याह–किञ्चेति।

(५) अत्रापीति। हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नयद्धर्मा [हेतुतावच्छेदका] वच्छिन्नाधिकरणत्वसामान्याभावत्वावच्छिन्नं साध्यवद्भिन्नत्वव्यापकत्वं भवति तद्धर्मवत्त्वमित्यर्थः।

चरमाधिकरणत्वांशस्यानतिप्रयोजनकतया तदपहाय द्वयमेकोक्त्या अनूद्य दूषयति [तदुभयमपीति] साध्ये-त्यादेः, साध्यं यदधिकरणानधिकरणं तत्त्वाभावः, साध्यस्य यदनधिकरणं तद्वृत्तित्वाभावश्चार्थः ।

तियोग्यधिकरणतासामान्यकत्वमिति निष्कर्षो बोध्यः । तेन सत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः । ननु प्रागुक्तस्यार्थस्य शब्दान्तरेणाभिधानमनुवादः स चात्रासंभवी, साध्यं यदधिकरणानधिकरणं तत्त्वानधिकरणत्वस्य साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वानधिकरणत्वस्य च प्रागुक्तस्य साध्यानधिकरणानधिकरणत्वशब्देनाबोधनादत आह—चरमेति । (१) तत्त्वाधिकरणत्वाभावे तत्त्वाभावस्याप्रवेशाद्वैयर्थ्यमसंभवीत्यत उक्तम्—अनतिप्रयोजनकतयेति । तथा च प्रकृतलक्षणवाक्यस्य साध्यं यदधिकरणानधिकरणं तत्त्वाभावे साध्यस्य यदनधिकरणं तद्वृत्तित्वाभाव एव च तात्पर्यात् प्रागभिप्रेतार्थस्य शब्दान्तरेणाभिधानमेवानुवादः स चात्र संभवत्येवेति भावः । साध्यमित्यादि । (२)साध्यान-

(१) तत्त्वाधिकरणत्वाभाव इति । साध्यमसमानाधिकरणं यस्य तत्त्वाधिकरणत्वाभावः, साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वाधिकरणत्वाभावश्च, तत्त्वाभाव–साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वाभ्यामतिरिक्तः । तथा चातिरिक्ताभावेनातिरिक्ताभावस्य न वैयर्थ्यमिति भावः, वैयर्थ्यस्वरूपन्तु पूर्वमेव निर्दिष्टम् ।

[२] साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणेत्यादिलक्षणवाक्यद्वयस्य क्रमशः 'यस्याधिकरणं साध्यानधिकरणं तत्त्वाभावः' 'साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वाभावश्च' विवक्षितोऽर्थः स च मूलस्थ—'तदुभयमपि साध्यानधिकरणे' त्याद्यनुवादेन यथा लभ्यते तादृशं समन्वयं दर्शयति—साध्यानधिकरणेत्यादाविति । तथा च साध्यानधिकरणेत्याद्यनुवादघटकसाध्यपदोत्तरनञर्थस्य यस्याधिकरणमित्यादिनिर्दिष्टनिष्कर्षान्तःपातिचरमाधिकरणत्वेन साकमन्वयात् प्रथमलक्षणनिष्कर्षस्य लाभ इति भावः ।

(तत्र) केवलान्वयिनि साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिक-रणाप्रसिद्ध्या, नानाव्यक्तिसाध्यके च एकसाध्यव्यक्ति-निष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वं साधनाधिकरणव्य-क्त्यन्तरस्येत्यव्याप्तिः । क्वचिद्व्यभिचारिण्यतिप्रसंग-श्चाद्ये, द्वितीये च साध्यवैयधिकरण्ये यदि साध्यवत्त्वा-वच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदो विवक्षितस्तदा केवला-न्वयिनि, यदि च यत्किंचित्साध्यवद्व्यक्तिभेदस्तदा नानाधिकरणसाध्यके सर्वत्राव्याप्तिः ।

धिकरणेत्यादौ मध्यवर्तिनञो व्यत्यासेन चरमाधिकरण‌त्वांशेन सहान्वयादेव तल्लाभ इत्याशयः । केवलान्वयिनीति । अव्या-प्तिरिति परेणान्वयः । अव्याप्तेर्हेतुमाह–साध्यनिष्ठेति । नानाव्य-क्तिसाध्यके चेति मूलोक्तं धूमहेतुमभिप्रेत्य,तेन शब्दवान् गगनत्वादित्या-दौ नानाव्यक्तिसाध्यकाव्याप्तिविरहेऽपि न क्षतिः । न्यूनतां परिहरति-क्वचिदिति । विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावतिव्याप्तिरित्यर्थः । (१)विशिष्टधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वस्येव तदवच्छिन्नाधेयत्वस्यान-तिरिक्तत्वादिति भावः । यत्किञ्चिदिति । साध्यवत्तद्व्यक्ति-त्वावच्छिन्न इत्यर्थः । नानाधिकरणसाध्यकेति । यत्र साध्य-तावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणं नाना तत्रेत्यर्थः । तेन कस्याञ्चिदपि

(१) विशिष्टधर्मेति । यथा विशिष्टधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वमतिरिक्तं तथा विशिष्टधर्मावच्छिन्नाधेयत्वं नातिरिक्तमित्यर्थः । अथ वा वक्ष्यमाणगुरु-मतानुसारेण यथा विशिष्टाधिकरणत्वं नातिरिक्तं तथा विशिष्टाधेयत्वमपि नाति-रिक्तमिति यथाश्रुत एवार्थः ।

केचित्तु साध्यासामानाधिकरण्यं-हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन हेत्वधिकरणे तेनैव सम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वाभावस्तदधिकरणभिन्नत्वमर्थः ।

वन्हिव्यक्तेर्नानाधिकरणवृत्तित्वविरहेपि न वन्हिसाध्यकधूमाद्यसंग्रहः । [सर्वत्र] केवलान्वयिनि तद्भिन्ने च । सार्वभौममतमुत्थापयति । **केचित्त्विति** । **हेत्वधिकरण इति** । सप्तम्यर्थोऽवच्छेद्यत्वं तच्च साध्यवद्वृत्तित्वाभावेऽन्वितम् । **तेनैवेति**। हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनैवेत्यर्थः तस्य च साध्यवद्वृत्तित्वेन सहान्वयः। साध्यवत्त्वमपि येन संबंधेन येन रूपेण साध्यता तत्संबंधेन तद्रूपावच्छिन्नवत्त्वं बोध्यम् । तेन समवायेन वन्हेः साध्यत्वे धूमे विशिष्टसत्वसाध्यके सत्वादौ च (१) नातिव्याप्तिः । **तदधिकरणभिन्नत्वमिति** । तदत्यन्ताभाववत्वोक्तौ द्रव्यं सत्वादित्यादावतिव्याप्तिः गुणाद्यवच्छेदेन द्रव्यवृत्तित्वाभावस्यैव द्रव्यावच्छेदेन सत्तायामभावसत्त्वादतो भिन्नत्वपर्यन्तानुसरणम् । भेदस्तु नाव्याप्यवृत्तिः, तदव्या-

---

(१) नातिव्याप्तिरिति । यदि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवत्व निवेशो लक्षणे न स्यात्तदा समवायेन वन्हेः साध्यत्वे धूमादावतिव्याप्तिः स्यात्, हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन हेत्वधिकरणावच्छेद्यो यः संयोगसंबन्धेन वन्हिमन्निरूपित वृत्तित्वाभावस्तदधिकरणभिन्नत्वाद्धूमादेरिति । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाप्रवेशेतु विशिष्टसत्तावान् सत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः, निरुक्तहेत्वधिकरणावच्छेदेन सत्वात्मकसाध्यवन्निरूपितवृत्तित्वाभावाधिकरणभिन्नत्वात्सत्वस्येति । तदुपादाने तु नोक्तदोषाविति भावः ।

एतेन धूमस्य स्वावयवे संयोगेन वन्हिमति च समवाये नावृत्तावपि न क्षतिः ।

प्यवृत्तित्वे तु तादृशवृत्तित्वाभाववती यावती व्यक्तिस्तत्तद्भेदकूटवत्त्वं (१) वक्तव्यमिति भावः ॥ हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेत्वधिकरण इत्यस्य फलमाह—स्वावयवे संयोगेनेति । अवृत्तावपि न क्षतिरित्यन्वयः । तथाच तादृशसम्बन्धेन हेत्वधिकरणत्वाप्रवेशे स्वावयवावच्छेदेन धूमस्य वन्हिमत्संयुक्तत्वाभाववत्त्वाद्वन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः स्यान्न पुनरसंभवः। इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादिकेवलान्वयिनि (२) लक्षणसंभवादिति भावः । अत्र चोत्पत्तिकालावच्छिन्ने घटे पृथिवीत्वे रूपवद्वृत्तित्वं नेत्यादिप्रतीत्या घटाद्यवच्छेदेन पृथिवीत्वादौ रूपवद्वृत्तित्वाभावाभ्युपगमे हेत्वधिकरणनिष्ठमवच्छेदकत्वं निरवच्छिन्नं ग्राह्यम् । तेन रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः । तत्र घटनिष्ठावच्छेदकत्वस्योत्पत्तिकालेनावच्छेदादिति ध्येयम् । तेनेत्यस्य फलमाह–वन्हिमति च समवायेनेति। हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वानुक्तौ सम्बन्धसामान्येन हेत्वधिकरणावच्छेद्यसाध्यवद्वृत्तित्वसामान्याभावो न निवेश्यः। सा-

---

(१) वक्तव्यमिति । भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वेऽपि तत्तद्व्यक्तिभेदस्याव्याप्यवृत्तित्वानभ्युपगमान्न दोष इति भावः ।

(२) लक्षणेति । इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्र येन केनापि संबन्धेन ज्ञेयत्वाधिकरणावच्छेदेन वाच्यत्ववद्वृत्तित्वाभावाधिकरणभिन्नत्वेन ज्ञेयत्वे लक्षणसमन्वयादित्यर्थः ।

ताद्दशाभावश्च सम्बन्धान्तरेण तत्रैव वर्तमाने सुलभः ।

धनाधिकरणाद्यवच्छेद्य (१) तादृशाभावस्याप्रसिद्धेः. किंतु यत्किंचित्संबंधेन साध्यवद्वृत्तित्वाभावःप्रवेशनीयः। तथाच हेत्वधिकरणपर्वताद्यवच्छेदेन धूमादौ वन्हिमत्समवेतत्वाद्यभावसत्वादसंभव एव स्यात् यदि तेनैव संबंधेन साध्यवद्वृत्तित्वप्रवेशो न स्यादिति भावः। ननु हेत्वधिकरणावच्छेद्यत्वविशिष्टस्य साध्यवद्वृत्तित्वाभावस्याधिकरणाप्रसिद्धया लक्षणमिदमसंभवि, (२) तदधिकरणस्यैव तन्निष्ठधर्मावच्छेदकतया गगनजलत्वादौ वन्हिमत्पर्वतसंयुक्तत्वाभावस्य धूमवत्पर्वतानवच्छेद्यत्वादत आह–ताद्दृशाभावश्चेति। हेत्वधिकरणावच्छेद्यसाध्यवद्वृत्तित्वाभावश्चेत्यर्थः । **संबंधान्तरेण** हेतुतावच्छेदकसंबंधान्यसम्बन्धेन। तथाच हेतुमत्पर्वतावच्छेद्यत्वविशिष्टस्य वन्हिमत्संयुक्तत्वाद्यभावस्याधिकरणत्वं पर्वतीयरूपादावेव प्रसिद्धमिति भावः। यद्यपि रूपादौ वन्हिमत्संयुक्तत्वाद्यभावस्य व्याप्यवृत्तित्वात् तत्र पर्वतादिकं नावच्छेदकं भावाभावयोरेकत्र वृत्त्यर्थमेवावच्छेदकस्वीकारादित्यप्रसिद्धितादवस्थ्यम् । न च महानसादिसंयुक्ते (३) कालिकादिसंबंधेन पर्वतादिनिष्ठघटादौ वन्हिमत्संयुक्त

(१) तादृशाभावस्येति । साध्यवन्निरुपितसम्बन्धसामान्यावच्छिन्नवृत्तित्वसामान्याभावस्याप्रसिद्धे रित्यर्थः । सम्बन्धसामान्यः वच्छिन्न साध्यवद्वृत्तित्वाभावस्य हेत्वधिकरणावच्छेद्यत्वासंभवादिति भावः ।

(२) तदधिकरणस्यैवेति । अयमभिप्रायः, वन्हिमन्निरूपितवृत्तित्वाभावो गगनजलत्वादौ प्रसिद्धः तन्निष्ठ (गगनजलत्वादिनिष्ठ) वृत्तित्वाभावस्य तदधिकरण (जलत्वाद्यधिकरणं) मेवावच्छेदकं न तु हेत्वधिकरणं पर्वतादिरित्यप्रसिद्धयाऽसंभव इति ।

(३) तदधिकरणमेव तन्निष्ठधर्मावच्छेदकमिति नियममाश्रित्याह कालिकसंबन्धेन पर्वतादिनिष्ठेति ।

त्वाभावस्य पर्वताद्यवच्छेद्यत्वप्रसिद्ध्या न दोष इति वाच्यम्। (१) इत्थमपि एतद्रूपवानेतद्रसादित्यादावेतद्रसाधिकरणावच्छेदेन एतद्रूपवत्समवेतत्वाभावस्याप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात्। तथापि पर्वतावच्छेदेन तदीयरूपेन वन्हिमत्संयुक्तत्वमित्यादिप्रतीत्या व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकत्वस्वीकारादित्थमभिधानं। (२) हेतुतावच्छेदकसंबंधेन साध्यवद्वृत्तित्वाभावविशिष्टस्य यस्याधिकरणं हेत्वधिकरणं तदन्यत्वे वा ग्रंथतात्पर्यम्। तथा च व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकासत्वेऽपि साध्यवद्वृत्तित्वाभावविशिष्टस्य यस्याधिकरणं (साधनाधिकरणं) तद्भिन्नत्वमादायैव लक्षणसंगतिः। न च वस्तुगत्या साध्यवद्वृत्तित्वाभावविशिष्टस्य यस्याधिकरणं हेत्वधिकरणं तदन्यत्वोक्तौ वन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः, स्वावयवावच्छेदेन वन्हिमत्संयुक्तत्वाभाववतो धूमस्याधिकरणतायाः साधनवत्पर्वतादौ सत्वात् (३) साध्यवद्वृत्तित्वविशिष्टयद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाधिकरणत्वम् हेतुमतस्तदन्यत्वोक्तौ तु वन्हिमान् धूमादिदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ

---

(१) इत्थमपीति। अत्र जलपरमाणुनिष्ठतद्रूपरसयोः साध्यसाधनभावो बोध्यः। तथा च हेत्वधिकरणे परमाणौ कालिकसंबन्धेन पदार्थमात्रस्य वृत्त्या यदधिकरणेत्यादिनियमानुसारेण हेत्वधिकरणावच्छेद्यसाध्यवद्वृत्तित्वाभावस्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति भावः।

(२) व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकानंगीकारेऽप्याह—हेतुतावच्छेदकेति। तथा च हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नवन्हिमद्वृत्तित्वाभावविशिष्टस्य यस्या (पर्वतीयरुपादेः) धिकरणं धूमाधिकरणं तदन्यत्वं (रूपान्यत्वं) धूमादाविति लक्षणसमन्वयः।

[३] स्वावयवावच्छेदेन वन्हिमद्वृत्तित्वाभावविशिष्ट-यद्व्यक्तित्वा [तद्धूमव्यक्तित्वा] वच्छिन्नाधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्य तद्व्यक्तिभिन्नत्वं महानसीयधूमे वर्त्तते एवं यद्व्यक्तिपदेन महानसीयधूमादिग्रहणे तदन्यत्वं पर्वतीय-धूमे वर्त्तते। तथाच वन्हिमान् धूमादित्यत्र लक्षणसमन्वय सम्भावनामाशङ्क्यासम्भवेन निराकरोति–साध्यवदिति।

व्यभिचारिणस्तु व्यभिचारनिरूपकाधिकरण एव तादृश्यि तादृशाभाववत्त्वम्। सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमित्यनुभवात्। न चैवं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्वेऽव्याप्तिः।

सर्वत्रैवासंभवः, साध्यवदसंयुक्तत्वादिविशिष्टतत्तद्रूपादिव्यक्तित्वस्य (१) गुरुतया (प्रमेयरूपत्वावच्छिन्नायाः प्रतियोगिताया इव) तदवच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्धेः, केवलस्यातिप्रसंग एव विशिष्टधर्मस्याधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वकल्पनादिति वाच्यम्। सार्वभौमानां मते प्रतियोगिताया इवाधिकरणताया अपि गुरुधर्मावच्छेद्यत्वोपगमात्। अन्यथा समवेतत्वत्वादिकमपेक्ष्य सत्तावत्समवेतत्वत्वस्य गुरुतया साध्यवद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्धया सत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिप्रसंगात्। ननु साध्यसामानाधिकरण्यवतो न तदभाववत्त्वमतो द्रव्यं सत्वादित्यादौ व्यभिचारिण्यतिप्रसंग इत्यत आह—व्यभिचारिणस्त्विति। तादृशीति। हेतुताघटकसम्बन्धेन हेतुमतीत्यर्थः। तादृशाभाववत्त्वं साध्यवद्वृत्तित्वाभाववत्त्वं। अत्रैवानुभवं प्रमाणयति—सत्तायामित्यादि। एवं—सत्तायामपि द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यविरहे। विशिष्टसत्व इति। (२) विशिष्टसत्वशब्दप्रतिपाद्यहेतावित्यर्थः।

---

(१) गुरुतयेति। तत्तद्व्यक्तित्वापेक्षया साध्यवदसंयुक्तत्वादिविशिष्टतत्तद्व्यक्तित्वस्य गुरुत्वादित्यर्थः।

(२) विशिष्टेति। विशिष्टसत्वशब्दप्रतिपाद्यविशिष्टे हेतावित्यर्थः। यदि विशिष्टसत्ताव्यक्तिमात्रेऽव्याप्तिर्विवक्षिता भवेत्तर्हि विशिष्टसत्वस्यातिरिक्तत्वादित्येवमुत्तरणीयम्। विशिष्टस्यातिरिक्तत्वादित्युत्तरेण ज्ञायते यद्विशिष्टहेतुमात्रेऽव्याप्तिर्विवक्षितेत्यर्थः।

विशिष्टस्यातिरिक्तत्वात् ।

यथाश्रुते गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताव्यक्तावव्याप्त्याशंकायामुत्तरग्रंथेन तदनिरासादसंगत्यापत्तेः । अतिरिक्तत्वादिति । विशेष्यविशेषणाभ्यां भिन्नत्वादित्यर्थः । तथा च गुणादिकं न हेत्वधिकरणमतो नाव्याप्तिः । उभयत्वमप्येकविशिष्टापरत्वमेव तच्चातिरिक्तमेव नातः स्पर्शवान् मूर्तत्वभूतत्वोभयस्मादित्यादावव्याप्तिरिति भावः । यद्यपि हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्युक्तावपि विशिष्टसत्तादिहेतौ नाव्याप्तिः । न च धूमाधिकरणमहानसाद्यवच्छेदेन पर्वतीयादिधूमे वन्हिमत्संयुक्तत्वाभावस्य (चालनीन्यायेन) सत्त्वादव्याप्तिः महानसादेरपि कालिकादिसम्बंधेन पर्वतीयधूमाधिकरणत्वात् तत्र साध्यवद्वृत्तित्वाभाववत्तायामवच्छेदकत्वादिति वाच्यम्।(१) स्वावच्छिन्नाधिकरणावच्छेद्यसाध्यवद्वृत्तित्वाभाववदवृत्तिधर्मवत्त्वमित्यस्यैव फलितार्थस्य तत्तद्धूमत्वधर्ममादायैव लक्षणसंभवेन धूमत्वस्य हेतुतानवच्छेदकत्वेपि क्षत्यभावात् । तथापि विशिष्टस्यातिरिक्तत्वात्तत एवाव्याप्तिवारणसंभवे हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वप्रवेशे गौरवम् (२) असंभवो वा विशिष्टनिरूपकाधिकरणत्वाप्रसिद्धेः । (३) एवं धूमत्वादेर्व्याप्यतानवच्छेदकत्वे ताद्रू-

(१) स्वावच्छिन्नेति । स्वपदेन धूमत्वं ग्राह्यम् । धूमत्वावच्छिन्नाधिकरणमहानसावच्छेद्यवन्हिमद्वृत्तित्वाभाववति पर्वतीयधूमेऽवर्त्तमानतद्धूमत्व [महानसीय धूमत्व] वत्त्वाद्धूमे लक्षणसमन्वयः ।

(२) नन्वतिरिक्तपदार्थाभ्युपगमापेक्षया लक्षणे हेतुतावच्छेकावच्छिन्नत्वनिवेशे गौरवं न दोषावहमत आह—असम्भवो वेति ।

(३) ननु हेतुतावच्छेदकधर्मे स्वा [हेतुतावच्छेदका] श्रययन्निष्ठाधिकरणतानिरूपितनिरुपकतानवच्छेदकत्त्वयत्किञ्चिन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वोभयाभावस्तदवच्छेद्यसाध्यवद्वृत्तित्वाभाववदवृत्तिधर्मवत्त्वविवक्षणे नासंभव इत्याशंकायामाह—एवमिति । तद्धूमत्वेन हेतोरुपन्यासो भवेन्नतु धूमत्वेनेति भावः ।

ण्येण कथायां हेतोरुपन्यासो न स्यादित्याशयः । ननु विशिष्टसत्वस्यातिरिक्तत्वे मानाभावः । न च गुणो विशिष्टसत्तावानिति प्रतीत्यभाव एव मानम् । गुणस्य विशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वविरहादेव तादृशप्रतीत्यसंभवात् । न च विशिष्टनिरूपितमधिकरणत्वं यद्यतिरिक्तं तदा विशिष्टमेवातिरिक्तमस्तु; विशिष्टाधिकरणतायाः क्लृप्ताधिकरणस्वरूपत्वाभ्युपगमात् । किंच विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे द्रव्यं विशिष्टसत्तावदिति निर्णयदशायामपि द्रव्यं न सत्तावदिति प्रत्ययप्रसंगः, सत्ताभाववुद्धिं प्रति सत्तानिश्चयस्यैव विरोधितया तदसत्वात् । स्वातंत्र्येण (१) विरोधितांतरकल्पने गौरवात् । एवं विशेषणविशेष्योभयग्राहकसामग्रीविरहेपि विशिष्टग्रहप्रसंगः । तदुभयग्राहकसामान्यविशिष्टस्य ग्रहे हेतुत्वकल्पनेपि गौरवांतरं स्फुटमेवेत्यत आह—

अनतिरिक्तत्वे त्विति । गुरवस्तु विशिष्टस्यातिरिक्तत्वादिति ग्रन्थस्य विशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वस्यातिरिक्तत्वादित्यर्थः । तथाच हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन तादृशवृत्तित्वाभाववत्त्वमपि निवेश्यमतो नाव्याप्तिरित्याशयः । ननु विशिष्टाधिकरणत्वं यदि (२) नातिरिक्तं, (३) विशिष्टसत्तावानिति प्रतीतेः प्रत्येकनिरूपिताधिकरणताद्वयावगाहितयैवोपपत्तेः । अन्यथा विशेषणाभावनिर्णयदशायामपि विशिष्टसत्तावत्त्वप्रतीत्यापत्तेः । विशिष्टसत्तावुद्धौ विशेषणाभाववत्ताज्ञानस्य प्रतिवंधकतायाः स्वातंत्र्येण कल्पनापा-

(१) विरोधितान्तरेति । सत्वाभाववुद्धिं प्रति विशिष्टसत्तानिश्चयत्वेनातिरिक्तप्रतिवन्धकत्वकल्पने गौरवमित्यर्थः ।

(२) नातिरिक्तमिति विशेषणाधिकरणत्व–विशेष्याधिकरणत्वाभ्यां नातिरिक्तं लाघवादित्यर्थः ।

(३) ननु यदि विशिष्टाधिकरणत्वं नातिरिक्तं तदा गुणादावपि विशिष्टसत्तावानिति प्रतीतिः स्यादत आह–विशिष्टसत्तावानिति । तथा च यत्र गुण

अनतिरिक्तत्वे तु विशेषणविशेष्यसंबंधस्यैव परं परया व्याप्तत्वात्। केवलान्वयिनि चाव्याप्ते रभिधानं द्वितीयलक्षणाभिप्रायेणेत्याहुस्तच्चिन्त्यम् । सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिर्हि—

तादित्युच्यते तदाप्याह—अनतिरिक्तत्वे त्विति प्राहुः । विशेषणेति । विशेषणं गुणकर्मान्यत्वं, विशेष्यं सत्ता, तयोः सामानाधिकरण्यात्मकसंवंधस्यैवेत्यर्थः । साक्षात्संवन्धेन तस्य व्यभिचारित्वादाह-परंपरयेति ।अवच्छेदकताख्यस्वरूपसंबंधेनेत्यर्थः। सत्वगुणकर्मान्यत्वयोर्द्रव्ये एव सामानाधिकरण्यमिति प्रतीत्यावच्छेदकतासम्बन्धेन तदुभयसामानाधिकरण्यस्य द्रव्य एव सत्त्वान्न व्यभिचार इति भावः । नन्वेवं ज्ञेयत्वाधिकरणपटाद्यवच्छेदेन वाच्यत्ववद्वृत्तित्वाभावस्य पटीयरूपादावेव सत्त्वात्तदधिकरणभिन्नत्वमस्त्येव ज्ञेयत्वादिहेतोरित्यग्रे केवलान्वयिन्यव्याप्तिप्रदर्शनमसंगतमत आह—केवलान्वयिनीति । द्वितीयेति । तत्र साध्यवद्भिन्नस्याप्रसिद्धत्वादिति भावः । यद्यपीदं वाच्यं प्रमेयादित्यादौ तादात्म्येन केवलान्वयिनि हेतौ प्रथमलक्षणेऽव्याप्तिः संभवति प्रमेयावच्छेदेन वाच्यत्ववत्तादात्म्यकत्वविरहिणोऽप्रसिद्धेः । न च घटाद्यवच्छेदेन वाच्यत्ववत्तादात्म्यविरहो घटत्वादौ सुलभः, तथा सति घटत्वं घटेन वाच्यमिति प्रतीत्यापत्तेः तथापि (१)स्वाधिकरणनिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वा-

कर्मान्यत्वरूपं यद्विशेषणं यश्च सत्त्वात्मको विशेष्यः प्रत्येकं तदुभयाधिकरणत्वावगाहित्वेन न गुणादौ तादृशप्रतीतेः प्रमात्वमिति भावः ।

(१) स्वाधिकरणनिरूपितेति—तत्तद्धेत्वधिकरणानुयोगिकहेतुतावच्छेदकसंसर्गेणेत्यर्थः ।

द्रव्यत्वे गुणे न पृथिवीत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिवत्सत्तानिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य भावोऽत्र लक्षणघटक इत्यभिप्रायेण द्वितीयलक्षणाभिधानम्। स्वपदस्य तत्तत्साधनव्यक्तिपरतया तादात्म्येन पटात्मकहेत्वधिकरणीभूतपटव्यक्तिनिरूपिततादात्म्येन वाच्यत्ववत्तादात्म्यकत्त्वाभावस्य, पटावच्छेदेन पटत्वादावेव प्रसिद्धेः । वस्तुतस्तु केवलान्वयित्वं वृत्तिमदत्यंताभावाप्रतियोगित्वमात्रं नत्ववच्छेदकगर्भम् । तथाच तादात्म्येन किंचिदपि प्रमेयं (१) न केवलान्वयीति द्वितीयलक्षणे एव तादृशकेवलान्वयिन्यव्याप्तिसंभवात् । यथाश्रुतमेव सम्यगिति ध्येयम् । नव्यास्तु केवलान्वयिनि चाव्याप्तेरिति केवलान्वयिसामान्येऽव्याप्तेरभिधानं द्वितीयलक्षणाभिप्रायेणेत्यर्थः । प्रथमलक्षणे यत्किंचित्केवलान्वयिनि तादात्म्येन प्रमेयादिहेतावव्याप्तावपि न क्षतिरित्याहुः । सत्तायां गुणेन द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिः सत्तानिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यस्यावच्छेदकत्वाभावं गुणादाववगाहते इत्यत्र समानाकारकप्रतीतिं दृष्टांतयति—द्रव्यत्वे गुण इति । न तूक्तप्रतीते गुणावच्छेदेन द्रव्यत्वे पृथिवीत्वसामानाधिकरण्याभावो विषयः गुणस्य द्रव्यत्वानधिकरणतया तन्निष्ठपृथिवीवृत्तित्वाभावावच्छेदकत्वासंभवात्, किंतु द्रव्यत्वनिष्ठं यत्पृथिवीत्वसामानाधिकरण्यं तदवच्छेदकत्वाभाव एव गुणे विषय इति तद्वदियमपीतिभावः । अवच्छेदकत्वस्येति ।

---

(१) न केवलान्वयीतीति । तादात्म्येन प्रमेयादेरपि वृत्तिमदत्यन्ताभावप्रतियोगित्वानपेक्षितकेवलान्वयित्वाभावत्त्वेन तत्र प्रथमलक्षणसमन्वयो न प्रतिज्ञाविरोधी । यस्तु गगनाभावादिस्तादृशकेवलान्वयी तत्र न प्रथमलक्षणाव्याप्तिः किन्तु साध्यवद्भिन्नत्वाप्रसिद्ध्या द्वितीयलक्षणस्यैवेति भावः ।

परंपरासंबन्धेन सामानाधिकरण्यस्य वा अभावं गुणेऽवगाहते न तु सत्तायामेव द्रव्यवृत्तित्वाभावं, सत्ता न द्रव्यवृत्तित्वाभाववती

(१) प्रात्यक्षिकप्रत्ययाभिप्रायेणेदं, सत्तायां गुणेन द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमित्यादिशाब्दस्थलेऽवच्छेदकत्वोपस्थापकपदांतरविरहात्तदभावस्य गुणादौ बोधयितुमशक्यत्वात्, किन्तु सत्तानिष्ठं द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यं न गुणावच्छेद्यमित्याकार एव तत्र बोधः, गुणादावित्यत्र (२) सप्तम्यर्थस्य नञर्थेऽन्वयादिति ध्येयम् । नन्वेवं तादृशप्रतीतेः सामानाधिकरण्याभावविषयकत्वमनुभवसिद्धं विरुध्येत । सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तित्वेन तदवच्छेदकत्वाप्रसिद्ध्या तादृशावच्छेदकत्वाभावविषयकप्रतीते (३) भ्रमत्वापत्तिश्च स्यादत आह परंपरासंबंधेनेति । निरूपकताख्यस्वरूपसम्बन्धेनेत्यर्थः । (४) न त्ववच्छेदकताख्यस्वरूपसम्बन्धेनेत्यर्थः । तथा सति सत्तायां द्रव्ये न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिप्रसङ्गात् । सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तितया कुत्राप्यवच्छेदकत्वसम्बन्धेन तस्यासत्वात् । नत्विति । तथा च द्रव्यं सत्वादित्यादावतिव्याप्तिरितिभावः । ननूक्तदृष्टांत-

(२) प्रात्यक्षिकेति । इन्द्रियसन्निकृष्टा योग्याश्च ये पदार्थास्तेषां सर्वेषां प्रत्यक्षे भानं संभवत्यतः प्रत्यक्षे पदानुपस्थितस्याप्यवच्छेदकत्वपदार्थस्याभावविशेषणतया भानं भविष्यति न तु तादृशशाब्दबोधे पदानुपस्थापितत्वादिति भावः।

(३) सप्तम्यर्थस्यावच्छेद्यत्वस्य नञर्थेन्वय इतिभावः ।

(१) भ्रमत्वापत्तेरिति । निरूपितत्वसम्बन्धेन सामानाधिकरण्यशून्येऽवच्छेदकत्वे सामानाधिकरण्यावगाहित्वेनोक्तप्रतीते भ्रमत्वमित्यर्थः ।

[२] पूर्वं परम्परासंबन्धेनेत्यस्यावच्छेदकतासंबन्धेनेत्यर्थस्स्वीकृतः स एवात्रापि कुतो न गृह्यतेऽत आह—नत्ववच्छेकतेति ।

द्रव्यवृत्तित्वाभावो न सत्तावृत्तिरित्यादिसर्वजनप्रसिद्धप्रतीतिबाधितत्वात्। बाधकाभावात्तु संयोगतदभावयोरवच्छेदकभेदेनैकत्र प्रतीत्या तदुभयोरेकत्र सिद्धिः।

स्थले बाधकसत्त्वादवच्छेदकत्वाभावोऽस्तु प्रतीतेर्विषयः प्रकृ तेतु साक्षात्सामानाधिकरण्याभावविषयकत्वे न किंचिद्बाधकमस्तीत्यतो बाधकमाह—सत्ता नेति । तथा च सत्तायां द्रव्यवृत्तित्वाभावसत्वे द्रव्यवृत्तित्वाभाववद्भिन्नत्वधीस्तत्र न स्यादिति भावः । ननु द्रव्यवृत्तित्वाभावोऽव्याप्यवृत्तिरेवेति तद्वद्भेदोप्यवृत्तिर्वाच्यः तथा च द्रव्यगुणात्मकविभिन्नावच्छेदेन तयोः सत्तायां समावेशात्कुतो विरोध इत्यत आह (१) द्रव्यवृत्तित्वाभाव इति । नन्वेवं मूले न कपिसंयोगीति प्रतीत्या वृक्षादौ कपिसंयोगाभावोपि न सिद्धेयत्तत्रापि वृक्षनिष्ठसंयोगावच्छेदकत्वाभावस्य मूलेऽवगाहनसंभवादत आह—बाधकाभावादिति । कपिसंयोगाभावो न वृक्षवृत्तिरित्यादिप्रत्ययस्यासंभवादिति भावः। ननु द्रव्यवृत्तित्वाभावो न सत्तावृत्तिरिति प्रतीतिरेवासिद्धा द्रव्यवृत्तित्वाभावो गुणावच्छेदेन सत्तावृत्तिरिति प्रत्ययात् ॥ (२) एकशेषस्य कर्तुमशक्यत्वादतो दोषान्तरमाह–अतीन्द्रियेति। मनस्त्ववदणुत्वादित्यादावित्यर्थः। तत् । अतीन्द्रियसाध्यकेऽसद्धेतौ । ननु प्रत्यक्षासंभवेप्यणुत्वं

---

(१) द्रव्यवृत्तित्वाभाववतीति । तथा च द्रव्यवृत्तित्वाभावे सत्तावृत्तिभिन्नत्वनिश्चयेन सत्तायां गुणावच्छेदेन द्रव्यवृत्तित्वाभावस्य बाधितत्वादिति भावः ।

(२) एकशेषस्येति । 'गुणावच्छेदेन द्रव्यवृत्तित्वाभावः सत्तावृत्तिः' इति प्रत्ययो न भवति 'द्रव्यवृत्तित्वाभावो न सत्तावृत्तिः' इत्येव प्रत्ययो भवतीत्याकरक एकप्रतीतिपरिशेषः कर्त्तुं न शक्यते विनिगमनाविरहादित्यर्थः

अतींद्रियसाध्यके व्यभिचारिण्यतिप्रसंगाच्च, तत्र सामानाधिकरण्याभावस्य प्रत्यक्षत्वासंभवेनासिद्धेः। नच तदभाववद्वृत्तित्वेन तत्र तदनुमेयम्। तद्वद्वृत्तिभिन्नत्वस्योपाधित्वात्॥ किञ्च इदमिदानीमितिप्रतीतिनियामकविशेषणताविशेषेण हेतुतायां सद्धेतावव्याप्तिः। तेन संबंधेनाधिकरणे काले तेन संबंधेन साध्यवद्वृत्तित्वस्य विरहिणोऽप्रसिद्धेः॥

इति सिंहव्याघ्रलक्षणदीधितिः समाप्ता।

मनस्त्वसामानाधिकरण्याभाववन्मनस्त्वाभाववद्वृत्तित्वात् पृथिवीत्ववदित्यनुमानेनैव तत्र सामानाधिकरण्याभावः सेत्स्यतीत्यत आह—न चेति। तद्वद्वृत्तीति। साध्यवद्वृत्तिभिन्नत्वस्येत्यर्थः। तथा चोक्तानुमाने मनस्त्ववद्वृत्तिभिन्नत्वमुपाधिस्तस्य च साध्यव्यापकत्वं घटत्वादौ साधनाव्यापकत्वं द्रव्यत्वादौ ग्राह्यम्। (१) भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वे तु साध्यवद्वृत्तितत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदकूट उपाधि र्बोध्यः। ननूक्तोपाध्यप्रतिसंधानदशायामुक्तानुमानादेव साध्यवद्वृत्तित्वाभावसिद्धिस्तत्र भविष्यति। अन्यथा व्याप्त्यंतरस्यापि तत्रातिप्रसङ्गादित्यत आह—किंचेदमित्यादि। तथाच

---

[१] ननु मनस्त्वाभाववद्वृत्तित्वरूपहेत्वधिकरणे द्रव्यत्वादौ पृथिव्यावच्छेदेन मनस्त्ववद्वृत्तिभिन्नत्वस्य सत्त्वमस्त्येव भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वात्तथा च नोक्तोपाधेः साधनाऽव्यापकतेत्यत आह—भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वेत्विति तथाच द्रव्यत्वव्यक्तेरपि मनस्त्ववद्वृत्तित्वेन तद्व्यक्तिभेदस्य व्याप्यवृत्तित्वेन द्रव्यत्वादावसत्त्वेनोक्तकूटस्योपाधित्वं भवति साधनाव्यापकत्वादिति भावः।

कालो गोमान् गोत्वादित्यादौ कालिकसम्बंधेन हेतावव्याप्तिः; कालिकसम्बंधेन हेतुमति महाकाले तेन सम्बंधेन कालवृत्तित्वाभावस्य कुत्राप्यसत्वात् । न च कालावच्छेदेन गगनादावेव साध्यवद्वृत्तित्वाभावस्य प्रसिद्धिः, कालस्य गगनाद्यनधिकरणत्वेन तन्निष्ठवृत्तित्वाभावे कालावच्छेद्यत्वासंभवात् कालिकसम्बंधेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वस्वीकाराच्च । यद्यपि गोत्वाद्यधिकरणतत्तत्क्षणावच्छेदेन कालवृत्तित्वाभावस्य तत्तत्क्षणासमानकालीने तत्तत्क्षणगोचरज्ञाने प्रसिद्धिः, (१) तत्तत्क्षणस्यापि विषयतया स्वविषयकज्ञानाधिकरणतयातन्निष्ठतादृशवृत्तित्वाभाववत्तायामवच्छेदकत्वसंभवात् । तथापि महाकाल एव कालिकसम्बन्धेनाधिकरणं उपाधीनां तु (२) तत्तद्वृत्तितायामवच्छेदकत्वमात्रमिति प्राचीनसिद्धांतमनुरुध्येदम् । (३) महाकालनिरूपितविशेषणतया वा हेतावव्याप्तिर्द्रष्टव्या, इदमिदानीमित्याकारकप्रतीतिनियामकविशेषणताया यो विशेषस्तेन हेतुतायामिति व्याख्यया तादृशविशेषणतायाः प्राप्तेः सामान्यत एव विभिन्नकालीनयोर्नाधाराधेयभाव इति मते नानुपपत्तिगन्धोपि । स्वासमानकालीनस्य विषयतयाप्यनधिकरणत्वेन तदवच्छेदेन ज्ञाने साध्यवद्वृत्तित्वाभावप्रसिध्यसम्भवादिति ध्येयम् । (४) अत्र हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वाधि-

---

[१] तत्तत्क्षणासमानकालिकतत्तत्क्षणगोचरज्ञानोपादानस्य प्रयोजनमाह तत्तदिति ।

(२) तत्तद्वृत्तितायामिति । तत्तत्पदार्थनिष्ठमहाकालनिरूपितवृत्तितायामुपाधीनामवच्छेदकत्वमित्यर्थः ।

(३) महाकालनिरूपिते त्यस्य महाकालानुयोगिकत्वविशिष्टविशेषणता [कालिक] संबन्धेनेत्यर्थः ।

[४] सार्वभौमपरिष्कारे निर्दोषत्वं प्रदर्शयन्नाह—अत्रेति । स्वाधिकरणे

करणे स्वानिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वाभावस्य विवक्षायां न कोऽपि दोषः। साधनीभूतगोत्वाधिकरणमहाकालावच्छेदेन गोत्वनिरूपितकालिकसम्बंधेन साध्यवद्वृत्तित्वाभावस्य घटादावेव प्रसिद्धत्वात्। (१) साध्यसामानाधिकरण्यं यद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणावच्छेद्यहेतुवृत्तिकात्यंताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तद्धर्मवत्त्वं वा विवक्षितम्। इत्थं च वाच्यं प्रमेयादित्यादौ प्रमेयव्यक्तीनां भेदेपि न व्याप्तेर्भेद इत्यस्मद्गुरुचरणाः। (२) केचित्तु स्वनिष्ठं यत्साध्यवद्वृत्तित्वं हेत्वधिकरणावच्छेद्यतदभावाधिकरणभिन्नत्वमित्यर्थतादृशाभावाधिकरणत्वं सद्धेतुस्थले स्वभिन्नव्यक्तावेव प्रसिद्धमतो नाव्याप्तिरित्याहुः। साध्यवद्वृत्तित्वाभावाधिकरणत्वसामान्ये यन्निष्ठत्व यदधिकरणावच्छेद्यत्वोभयाभावस्तत्त्वं व्याप्तिः। (३) पर्वतीयरूपनिष्ठं यत्पर्वतावच्छेद्यं वन्हिमत्संयुक्तत्वाभावाधिकरणत्वं न तद्धूमनिष्ठं यच्च धूमनिष्ठं न तद्धूमाधिकरणावच्छेद्यम् (४) अधिकरणभेदेन तस्य

स्वनिरूपिते त्यत्र स्वापदद्वयं हेतुपरम्। निरूपितत्वं प्रतियोगिकत्वरूपं बोध्यम्। तथा च हेतुप्रतियोगिकत्वविशिष्ट हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्न साध्यवद्वृत्तित्वाभावस्य लक्षणघटकत्वान्न कोऽपि दोष इति भावः।

(१) साध्येति–अत्र यद्धर्म-तद्धर्म–पदाभ्यां हेतुतावच्छेदकधर्मो धर्तव्यः

(२) केचित्त्विति–अत्र स्वापदं हेतुपरम्।

(३) ननूभयाभावनिवेशापेक्षया लाघवात्प्रत्येकाभाव एव निवेशनीय इत्याशंक्याह—पर्वतीयेति तथा च प्रतियोगिविधया य (धूम) न्निष्ठत्वोपादानाभावे पर्वतीयरूपनिष्ठवह्निमद्वृत्तित्वाभावाधिकरणतायां धूमाधिकरणपर्वतावच्छेद्यत्वसत्त्वेनाव्याप्तिः, य (धूम) दधिकरणावच्छेद्यत्वानुपादानेऽन्यावच्छेदेन धूमनिष्ठवह्निमद्वृत्तित्वाभावाधिकरणत्वे यन्निष्ठत्वस्य सत्त्वादव्याप्तिरिति भावः।

(४) ननु धूमाधिकरणमहानसावच्छेदेन पर्वतीयधूमनिष्ठे वन्हिमद्वृत्ति

नानात्वात् ।(१)अन्यथा पर्वते तदीयरूपे न वन्हिमत्संयुक्तत्वमितिवत्पर्वते धूमे न वन्हिमत्संयुक्तत्वमित्यादिप्रतीत्यापत्तेः। (२)अतो वन्हिमान्धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः। व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकास्वीकारे तु तादृशाभावाधिकरणत्वसामान्ये यदधिकरणावच्छेद्यत्वसामान्याभावस्तत्त्वमित्येव वाच्यमित्यादिकं पुन(३)रुदक्षरत्वादुपेक्षितं। वाच्यत्वादिसाध्यके तादात्म्येन हेतावव्याप्तेश्च वाच्यत्ववत्तादात्म्याभावाप्रसिद्धेः। (४)एतेन सत्तायां कर्मणि न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतौ कर्मण इव कर्मसत्वयोः समवायस्याप्यवच्छेदकत्वं भासते। अन्यथा इदानीं सत्तायां न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमित्यादिप्रतीत्यापत्तेः। एतत्कालस्य कर्मानतिरेकात्। एवं च यद्धेतुव्यक्त्यधिकरणीयहेतुतावच्छेदकसम्बन्धे साध्यवद्वृत्तित्वाभावावच्छेदकत्वं नास्ति (५) तत्त्वमित्यर्थः।

त्वाभावाधिकरणत्वे यन्निष्ठत्व-यदधिकरणावच्छेद्यत्वोभयसत्वेनाव्याप्तितादवस्थ्यमत आह—अधिकरणभेदेनेति। तस्य अवच्छेद्यत्वस्येत्यर्थः। तथाच यद्यपि धूमाधिकरणमहानसावच्छेद्यत्वमस्ति तादृशाधिकरणत्वे, तथापि धूमाधिकरण-पर्वतावच्छेद्यत्वाऽभावसत्त्वाल्लक्षणसमन्वय इति भावः।

(१) अन्यथेति—यद्यधिकरणभेदेनावच्छेद्यत्वमतिरिक्तं न स्यात्तदा 'पर्वते धूमेनेत्यादि' प्रतीत्यापत्तिः स्यादित्यर्थः

(२) अतः—अवच्छेद्यत्वस्याधिकरणभेदेन भिन्नत्वादित्यर्थः

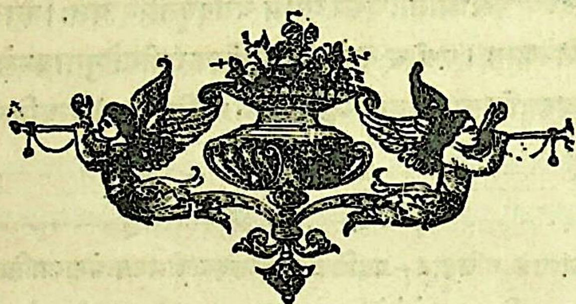
(३) उदक्षरत्वादि—स्यस्य यथाश्रुतमूलाक्षराननुसारित्वादिति तत्त्वम्।

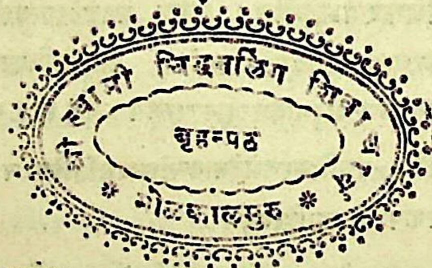
(४) कालो गोमान् गोत्वादित्यत्राव्याप्तिवारकं केषांचित्परिष्कारं निराकरोति-एतेनेति। उदक्षरत्वेन-वाच्यत्व-साध्यक-तादात्म्येन हेतावव्याप्त्या चेत्यर्थः। अस्य निरस्तमित्यग्रिमेणान्वयः।

(५) तत्त्वमिति। यद (गोत्वा) धिकरणकालानुयोगिककालिक सम्ब-

कालो गोमान् गोत्वादित्यादौ कालवृत्तित्वाभावावच्छेदकत्वस्य (१) द्रव्यत्वादिनिष्ठ आत्मसमवेतत्वादौ प्रसिद्धस्य गोत्वाधिकरणीयकालिकसम्बन्धे विरहान्नाव्याप्तिरित्यपि निरस्तमिति संक्षेपः ॥

इति सिंहव्याघ्रलक्षणयो जागदीशी टीका समाप्ता ।

न्धस्य पूर्वोक्तनियमेन कालवृत्तितावच्छेदकत्वेन कालवृत्तित्वाभावावच्छेदकत्वाभावसत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः ।

(१) अभावस्य सन्मात्रप्रतियोगिकत्वेन प्रतियोगिनः सत्त्वं दर्शयति द्रव्यत्वादीति ।

इति काशीस्थ न्यायाचार्य शुक्लोपनामक श्रीगिरीशशर्म्म विरचिता मूलार्थबोधिनी टिप्पणी समाप्ता ।

* श्रीः *

व्याप्तिपंचक

माथुर्याः क्रोडपत्रम् ।

साध्याभाववदवृत्तित्वलक्षणे साध्याभाववद्वृत्तिनोऽभावो यत्रेति बहुव्रीहिसमासादेव तादृशाधिकरणलाभाद्वृत्तपदोत्तरं मत्वर्थीयप्रत्ययो न भवितुमर्हतीति दोषोद्घाटनं प्राचीनमते (न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिरि) त्यादिना मथुरानाथेन कृतम् ।

अत्रेयमाशङ्का–ननु तदुत्तरं वस्तुतस्त्वित्यादिकल्पेऽपि साध्यस्याऽभावः साध्याभावः स यत्रास्त्यसौ साध्याभाववान् इत्यत्र साध्यस्याभावो यत्रेति बहुव्रीहिणा तादृशार्थलाभसंभवात्कथं साध्याभावपदोत्तरं साध्यस्याभाववानिति षष्ठीतत्पुरुषाश्रयणान्न दोष इति वाच्यम् । न सापेक्षे कृत्तद्धितसमासा इत्यनेनैव विरोधात् । इति चेदुच्यते–यत्र मत्वर्थीयप्रत्ययेन यद्यदर्थः प्रत्याय्यते तत्र यदि बहुव्रीहिणा तत्तदर्थः प्रत्याय्येत तदैव तादृशव्युत्पत्तेरादरो नतु सर्वत्र। अत्र तु तादृशप्रत्ययस्य यथाधिकरणार्थकता तथा प्रशंसार्थकता च । प्रशंसा चात्राभावनिष्ठसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम् । तथा च बहुव्रीहिणाऽधिकरणत्वलाभेऽपि न तादृशार्थलाभसंभवः । नच प्राचीनमतेऽपि अवृत्तपदोत्तरमत्वर्थीयप्रत्ययस्य वृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपाभावनिष्ठप्रशंसाबोधकत्वमसम्भवान्न दोष इति वाच्यम् । तत्र नञ्पदस्यैवान्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वविशिष्टबोधकत्वात् । नञ्पदस्य [illegible]-

कारे पुनर्घटवत्यपि घटो नास्तीति प्रत्ययापत्तिस्तत्र घटनिष्ठप्रतियोगिताकाभावसत्वात्। नच साध्याभाववानित्यत्राभावपदादेव तादृशार्थलाभः सम्भवतीतिवाच्यम्। अभावपदस्य तादृशार्थबोधकत्वात्। अत एव दीधितौ साकल्यघटितलक्षणे साध्याभावपदेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो विवक्षितः। अन्यथा तत्र साध्याभावपदेनैव तादृशार्थलाभसम्भवाद्विवक्षाया निष्फलत्वापत्तिरिति ध्येयम्॥ १॥

तादृशवृत्तित्वसामान्याभाव इत्यस्य—

साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति यत्प्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वं तद्भिन्ना सती या अभावत्वनिष्ठावच्छेदकत्वभिन्नावच्छेदकता, तदनिरूपकं यदभावनिष्ठावच्छेदकत्वं तद्भिन्ना सती या अधिकरणत्वनिष्ठावच्छेदकत्वभिन्नावच्छेदकता तदनिरूपकं यदधिकरणनिष्ठावच्छेदकत्वं तद्भिन्ना सती या वृत्तितात्वनिष्ठावच्छेदकत्वभिन्नावच्छेदकता तदनिरूपकं यद्वृत्तित्वनिष्ठं प्रतियोगित्वं तन्निरूपकोऽभाव इत्यर्थः। उक्तरूपवृत्तित्वञ्चावच्छेदकतायां स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन महानसीयवन्हिमान् धूमादित्यत्र वह्न्यभाववदवृत्तित्वमादायातिव्याप्तिवारणाय तादृशावच्छेदकतायां निरुक्तसम्बन्धेन उक्तरूपवृत्तित्वं निवेशितम्। धूमवान् वह्नेरित्यत्र ह्रदवृत्तित्वविशिष्टधूमाभाववदवृत्तित्वमादायातिव्याप्तिनिरासाय प्रथमनिरूपकान्तं, धूमाभाववद्ध्रदावृत्तित्वमादायातिव्याप्तिवारणाय द्वितीयमनिरूपकान्तमवच्छेदकताविशेषणं, धूमाभाववद्वृत्तित्वजलत्वोभयाभावमादायातिव्याप्तिवारणाय च तृतीयमनिरूपकान्तं प्रतियोगिताविशेषणं बोध्यमिति॥ २॥

साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नेत्यादि !—

ननु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यस्य साध्यतावच्छेदकेतरानवच्छिन्नार्थकतयैवोपपत्त्या किमत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशेनेति चेन्न । समवायिनः संयोगेन साध्यतायां समवायेन संयोगिनोऽभाव-मादायाव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविशेषणस्य सार्थक्यात् । स्वनिरूपितसंसर्गानवच्छिन्नावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिप्रतियोगिताकोऽभाव इति तदर्थः ॥ ३ ॥

नन्वत्र लक्षणे प्रतियोगितापदं व्यर्थमिति चेन्न ।

अभावत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यमभावत्वादित्यत्र अधिकरणस्याधेयतानिरूपकत्वेन तादृशविशेष्यत्वरूपसाध्यनिष्ठाधेयतानिरूपको यो घटाद्यभाव स्तद्वृति पटाद्यभावे हेतोर्वृत्तेरव्याप्तिवारणाय तस्य आवश्यकत्वात् ॥ ४ ॥

अभावत्वरूपानुयोगिताया अपि निरुक्तप्रतियोगिताकतया तत्रैवाव्याप्तिवारणायाभावपदमपि । इत्थञ्च निरुक्तप्रतियोगिताकत्वाभावत्वरूपधर्म्मद्वयावच्छिन्नाधिकरणताया अभावेऽसत्त्वात् न तत्राव्याप्तिरिति ॥ ५ ॥

अथात्र साध्याभावाधिकरणनिरूपितस्याभावनिवेशनैवोपपत्तौ तादृशवृत्तित्वाभावनिवेशः किमर्थ इति चेन्न ।

तथा सति हेत्वभावस्यापि साध्याभावाधिकरणतया तन्निरूपितप्रतियोगिताया हेतौ सत्त्वेन वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्त्यापत्तेः ।

यद्यपि वह्निमान् धूमादित्यादावेतल्लक्षणाव्याप्तिः, हेत्वधिकरणताया अपि साध्याभावाधिकरणत्वेन तन्निरूपितवृत्तित्वस्य हेतौ सत्त्वात्, तथापि—स्वनिरूपितत्वस्वनिष्ठाधिकरणतानिरूपितत्वोभ

यसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणविशिष्टं यद्वृत्तित्वं तदभावस्य विवक्षितत्वात्। वस्तुतस्तु निरूपितत्वसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणविशिष्टं यद्वृत्तित्वं तदभावो निवेश्यः निरूपितत्वञ्च विशिष्टप्रतीत्यनुरोधात् कुत्रचिदेव वृत्तितायां कस्यचित् सम्बन्धो न तु सर्वेषां सर्वत्र, एवञ्च धूमाधिकरणतायां धूम इत्यप्रत्ययात् न तन्निरूपितवृत्तित्वं धूम इति लक्षणसमन्वये न कोऽपि दोषः ॥ ६ ॥

नन्वत्र कालिकसम्बन्धेन पर्वतादेः साध्याभावाधिकरणतया वह्निमान् धूमादिति प्रसिद्धस्थल एवाव्याप्तिसंभवे गुणत्ववान् ज्ञानत्वादित्यादिस्थलान्तरानुसरणमनर्थकमिति चेन्न। जन्यमात्रस्य कालोपाधित्वमनङ्गीकर्तृ मते तत्राव्याप्तिविरहात्। विषयिताया-वृत्त्यनियामकत्वमनुस्मृत्याह–अव्याप्यत्वेति। ननु कालिकतादात्म्यादिघटिताव्याप्यत्वसंबन्धेनापि गुणत्ववान् ज्ञानत्वादित्यत्राव्याप्तिसम्भवे सत्तावानित्यादिस्थलान्तरानुसरणमनर्थकमितिचेन्न। जन्यमात्रे। कालोपाधित्वानंगीकारेण वृत्त्यनियामकसम्बन्धघटिताव्याप्यत्वस्य वृत्त्यनियामकत्वेन च तत्र दोषदानस्य पूर्ववदेवासंगतेः। ज्ञानत्वहेतुम्परित्यज्य जातिरूपहेत्वन्तरानुसरणे बीजन्तु सत्त्वसाध्यकस्थले जातेः प्रसिद्धहेतुत्वम् अव्याप्यत्वसम्पादनसौकर्यञ्चेति ॥ ७ ॥

साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्साध्यनिरूपितप्रतियोगितानिवेशे समवायेन प्रमेयसाध्यके सामान्यपदव्यावृत्त्यसंभवाद्विषयितादिसम्बन्धेन तत्साध्यानुसरणमिति ॥ ८ ॥

आत्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभाववान् आत्मत्वादिति—

अत्र साध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाश्रयीभूतस्य साध्याभावस्य साध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेनाधिकरणे वृत्तित्वं हेतौ व्याप्तिरित्युक्तौ विशेष्य

त्वाभावसाध्यके अव्याप्त्यभावादात्मत्वप्रकारकेत्यादि । एवं प्रमापद मप्यत्राव्याप्तिदानार्थम् अन्यथा आत्मत्वप्रकारकभ्रमप्रमासाधारण ज्ञानविशेष्यत्वस्यापि केवलान्वयितया स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रति- योगित्वानधिकरणतया धर्तु मशक्यत्वात् ॥ १० ॥

पूर्वक्षणादिवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावमादायाव्याप्तिवारणाय- साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाभावनिवेशः ॥ ११ ॥

कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्यापि साध्य वत्त्वेन साध्यतावच्छेदकधर्म–संबंधावच्छिन्न वृत्तितानिरूपकतया तन्निष्ठकालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितामादायाव्याप्तितादवस्थ्यात् प्रतियोगितापदम् ॥ १२ ॥

अनुयोगितायाः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावे कालिकसम्ब- न्धेन साध्ये महाकालत्वहेतावव्याप्तिवारणायाभावपदम्, अन्यथा निरुक्तविशेषणाक्रान्त–साध्यनिष्ठप्रतियोगिताया निरूपकं यदभाव- रूपानुयोगित्वं तत्रापि अनुयोगितात्वावच्छिन्नायाः साध्यीयप्रति- योगितायाः सत्त्वेन तदवच्छेदककालिकसम्बन्धेन महाकालस्यापि साध्याभावाधिकरणत्वात् ॥ १३ ॥

साध्याभावनिष्ठं यत्कालिकादिसम्बन्धावच्छिन्नं साध्यनिरू- पितवृत्तित्वं तदवच्छेदककालिकादिसम्बन्धेन साध्याभाववति पर्वतादौ हेतोः सत्त्वाद्वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिवारणायान्तिमं प्रतियोगितापदमिति ॥ १४ ॥

अथात्र कालिकसम्बन्धावच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणतायां निरवच्छिन्नत्वाभावेनाव्याप्तितादवस्थ्यमिति चेन्न । कालिकान्य- सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य किञ्चिदवच्छिन्नत्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेकस्यैव निरवच्छिन्नपदेनापेक्षितत्वात् ॥ १५ ॥

नन्वत्र लक्षणे घटभिन्नं कपालत्वादित्यत्र गुणभिन्नं द्रव्यत्वा- दित्यत्र चाव्याप्तिर्घटत्वगुणत्वादिनिष्ठात्यन्ताभावत्वनिरूपितप्रति-

योगितावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन घटगुणादिरूपसाध्याभावस्या-धिकरणे कपाले द्रव्ये च हेतोः सत्त्वादिति चेन्न यादृशसाध्याभाववृत्तिसाध्यीयप्रतियोगितावच्छेदको यः संबन्धस्तत्सम्बन्धेन तादृशसाध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वसामान्याभावस्य विवक्षितत्वात् ॥ १६ ॥

उभयत्वमुभयत्रैवेति—

नन्वेवमपि द्रव्यं घटत्वपटत्वोभयस्मादित्यादावतिव्याप्तिः साध्याभाववति गुणादौ तदुभयोरवृत्तेस्तथा घटे घटत्वस्य पटे च पटत्वस्य साध्यसमानाधिकरणत्वात्। तथा च हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यमेव वाच्यमित्युभयत्वावच्छिन्नस्य कुत्राप्यवृत्त्या नातिव्याप्तिरिति वाच्यम्; तथा सति हेतुतावच्छेदकभेदेनानन्तकार्य्यकारणभावभेदापत्तेरिति चेन्न। तादृशसामानाधिकरण्यविशिष्टहेतुतैव व्याप्तिः वैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व स्वसामानाधिकरण्य स्वानवच्छेदकानच्छिन्नत्वचतुष्टयसम्बन्धेन स्ववृत्तित्वमपि स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन बोध्यमित्यदोषः ॥ १७ ॥

अन्येत्विति।

अथात्र तादृशहेत्वधिकरणनिरूपितनिरवच्छिन्नवृत्तितानवच्छेदकनिरुक्तसाध्याभावत्वकत्वमित्येवोच्यताम्। न। तथा सति द्रव्यत्वाभाववान् जातित्वादित्यादौ निरुक्तसम्बन्धावच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तित्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिप्रसङ्गात् ॥ १८ ॥

नन्वेवमपि घटत्वतद्घटाकाशसंयोगान्यतराभाववान् गगनत्वादित्यत्राव्याप्तिः साध्यवद्भिन्ने घटे वर्त्तमानस्य तत्संयोगात्मकसाध्याभावस्य गगनेऽपि सत्त्वादिति चेन्न यतस्तादृशान्यतराभावत्वावच्छिन्नाभावो न तादृशान्यतरस्वरूपः तथा सति तत्संयोगे स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वतदभावयोरध्यासात्, किन्तु

ततो भिन्नं घटे गगने च द्वयमेवेति न तत्राव्याप्तिरिति ॥ १९ ॥

प्रतियोग्यवृत्तित्वेनेति ।

न चैवं सर्वत्रासम्भवः भेदमात्रस्य प्रतियोगितावच्छेदकरूपप्रतियोगिवृत्तित्वादिति अन्योन्याभावत्वनिरूपितप्रतियोगित्वाश्रयावृत्तित्वनिवेशे तु लक्षणस्थान्योन्याभावपदवैयर्थ्यमभावनिवेशेनैवोपपत्तेरिति चेन्न । तल्लाभार्थमेव तस्योपादानादिति ॥ २० ॥

न चात्र प्रतियोग्यवृत्तित्वमपहाय साध्यवदवृत्तित्वमेवोच्यतां तथा च पञ्चलक्षणाभेदस्यापि वारयितुं शक्यत्वादिति वाच्यम्, अन्योन्याभावपदवैयर्थ्यापत्तेरिति ॥ २१ ॥

चतुर्थलक्षणे तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नयद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वमिति ।

अत्र तद्वन्निष्ठत्वमभावस्य न सम्बन्धसामान्येन धूमाभावाभावस्यापि कालिकादिसम्बन्धेन साध्याभाववति वृत्त्या वन्हिमान् धूमादित्यादावव्याप्त्यापत्तेः। न वा हेतुतावच्छेदकसम्बंधेन सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ तादृशसम्बन्धेन साध्याभाववति वृत्तेरप्रसिद्धया अव्याप्त्यापत्तेः किन्तु स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन स्वप्रतियोगिमत्वबुद्धेर्विषयविधयाप्रतिवन्धकतावच्छेदको यः सम्बन्धस्तेनैव सम्बन्धेनेति तत्त्वम् ॥ २२ ॥

ननु तथापि संयोगसम्बन्धावच्छिन्नधूमाभावाभावात्मकस्य धूमस्य वन्ह्यभाववति धूमावयवे समवायेन वृत्त्या वन्हिमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिरिति चेन्न ।तादृशसाध्याभावाधिकरणवृत्तितावच्छेदकानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितानवच्छेदकं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नयद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वं तद्धर्मवत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । संयोगसम्बंधावच्छिन्नधूमाभावाभावत्वं तत्सम्बंधावच्छिन्नवृत्तिताया एवावच्छेदकं, न तु सम्बंधान्तरावच्छिन्नवृत्तिताया, धूमस्य तत्सम्बंधेनैव तदभावाभावत्वसिद्धेरिति ॥ २१ ॥

इति माथुर्याः क्रोडपत्रम् ।

व्याप्तिपञ्चकजागदीश्याः क्रोडपत्रम् ।

स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन साध्यवद्भिन्ने वर्तते यः समवायसंबन्धावच्छिन्नवन्ह्यभावस्तद्वति हेतोर्वृत्तितयाऽव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकसंबन्धात्रच्छिन्न प्रतियोगितालाभाय साध्यपदमिति जगदीशः ।

अत्रेयमाशङ्का एवं सति स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन साध्यवद्भिन्नो यः साध्याभाववानिति कर्मधारयः कथं परित्यक्त इति चेत्, सप्तमीसमासपक्षे स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन साध्यवद्भिन्ने यः साध्यताघटकसंबन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्तद्वदवृत्तित्वमेव वाच्यम् अन्यथा साध्यताघटकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमात्रनिवेशे घटभिन्नत्य तादात्म्येन साध्यत्वे पटत्वादिहेतौ द्रव्यत्वात्मकं द्रव्यभिन्नभेदमादायाव्याप्त्यापत्तेः । तद्भिन्नाभावस्यातिरिक्तत्वेपि तद्भिन्नभेदस्य तत्स्वरूपत्वोपगमात् । कर्मधारयपक्षे तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशवैयर्थ्यमिति ध्येयम् । । १

जागदीश्यां ४३ पृष्ठे गगनावृत्तिधर्मवान् द्रव्यत्वादित्यादि । ननु साकल्यविशेषणे दत्तेऽपि गगनत्वसाध्योभयाभावमादायातिव्याप्तिरिति चेन्न । इदानीं व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वं प्रतियोगितायामस्तीत्यभिप्रायात् । अत्रेदं तत्त्वम् । साध्ये साकल्यविशेषणस्य वास्तवफलं यदव्याप्तिवारणं तदग्रे न संभवतीति प्राचामाशयः । विपक्षे साकल्येन वारयितुमशक्यस्यैव साध्ये साकल्यवास्तवफलत्वात् । नच गगनैतद्रूपोभयवान् न तद्रसादित्यादौ साध्याभाववति साकल्यविशेषणे दत्तेऽपि तत्र साध्यप्रतियोगिकस्य एतद्रूपाभावस्याधिकरणे हेतोरभावात् गगनैतद्रूपोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणप्रसिद्ध्या प्रतियोगिवैय-

धिकरणयस्यैव दौर्लभ्याच्च संभवन्त्यतिव्याप्तिः, साध्ये साकल्यदानं तादृशसकलसाध्यप्रतियोगिकाभावप्रसिद्ध्यैव वार्यत इति साध्ये साकल्यविशेषणस्य फलमपि वास्तवमतिव्याप्तिः प्रथमतः संभवतीति वाच्यम्। तत्र साध्ये साकल्यविशेषणासत्त्वेऽपि एतद्घटावृत्तित्वावच्छिन्नाभावं एतद्रूपगगनान्यतराभावं चादायातिव्याप्तिवारणसंभवेन तस्य वास्तवफलत्वाभावात् । २ ।

दीधितिकारः । चतुर्थलक्षणे हेत्वभावे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यं निवेश्य प्रतियोगितायां हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नं वक्ति स्म । तत्राशंक्यते अत्र हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणाभावीयप्रतियोगित्वापेक्षया प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणाभावीयहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित्वनिवेशनं यद्यपि गुरु । तथापि यथासंनिवेशे न वैयर्थ्यम्। वस्तुतः साध्याभाववत्सकलनिष्ठहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नस्वप्रतियोग्यनधिकरणताकाभावप्रतियोगित्वापेक्षया हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नयादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं साध्याभाववतस्तद्वत्त्वं न गौरवग्रस्तमिति ॥ ३ ॥

जागदीश्यां ४१ पृष्ठे–तत्तत्सपक्षावृत्तित्वावच्छिन्नाभवेति ।

नच साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य लक्षणे निवेशनीयतया तद्भदावृत्तिर्नास्तीत्याद्यभावमादाय कथम व्याप्तिरिति वाच्यम्। अभावद्वये प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नत्वस्यावश्यं निवेशनीयतया समवायादिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमादाय दोषाभावादेतल्लक्षणे तस्यानिवेशनीयत्वादन्यथा धूमवान्वन्हेरित्यादौ संयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य गुणादावेव सत्त्वादप्रसिद्ध्यभिधानस्योन्मत्तप्रलपित्वापत्तेः ॥४॥

अथ प्रागुक्तयुक्त्याऽसंभवेऽव्याप्त्यभिधानमसंगतं, न च तद्घटभिन्नं पटत्वादित्यादावेव लक्षणगमनसंभव इति वाच्यम्। तत्रापि घटभेदत्वावच्छिन्नभेदत्वावच्छिन्नाभावरूपसाध्याभावस्तोमस्याधिकरणाप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात् । न च भेदत्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगित्वं घटादिभेदे स्वीक्रियते न तु तस्य प्रतियोगित्वं साध्येऽपीति वाच्यम्। तावत्पर्यन्तानुधावने धूमवान्वन्हेरित्यादौ

घटावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगित्वं घटादिभेदे स्वीक्रियते न तु प्रतियोगित्वं धूमादावप्यतः साध्याभावे साकल्येऽपि दोषो नास्तीति चेन्मैवम् पटावृत्तिधर्मवान् घटत्वादित्यादौ लक्षणस्यान्वयसंभवान्नासंभव इति। न च तत्रापि पटभेदत्वावच्छिन्नाभावस्य तत्तत्पटावृत्तिधर्माभावस्य च साध्याभावस्तोमस्याधिकरणाप्रसिद्ध्यैवाव्याप्तिसंभव इति वाच्यम्। तादृशाभावस्य यावत्साध्यप्रतियोगिकत्वविरहेण साध्याभावे यावत्साध्यप्रतियोगिकत्वविवक्षया तद्वारणात् (५)।

चतुर्थलक्षणे निर्धूमत्वव्याप्येति।

ननु निर्धूमत्वव्याप्याभाववति पर्वतमहानसादौ वन्ह्यभावाभावस्य वन्हिस्वरूपस्य यावद्विपक्षावृत्तित्वेपि वन्ह्यभावभेदस्य यावद्विपक्षवृत्तित्वसंभवान्नाव्याप्तिः न चात्यंताभाव एव सकलसाध्याभाववन्निष्ठो निवेश्यः तदनिवेशे धूमवान् वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिरयोगोलके वन्हिभेदासत्त्वादिति वाच्यम्। धूमाभाववति वन्ह्यादौ वन्हिभेदासत्त्वेनातिव्याप्तेरनवकाशादितिचेत्। वन्ह्यभावान्यत्वविशिष्टनिर्धूमत्वव्याप्यवान् वन्ह्यभावान्यत्वविशिष्टनिर्वन्हित्वादित्यादावव्याप्तिस्तत्र साध्याभाववति वन्ह्यभावे वन्ह्यभावभेदात्मकहेतुभेदस्यासत्त्वात् पर्वतादौ च वन्ह्यात्मकहेत्वभावस्य यावद्विपक्षावृत्तित्वादिति (६)

जागदीश्यां ५२ पृष्ठे—निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नेत्यादि।

नन्वत्र कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादावव्याप्तिवारणाय साध्याभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य सार्थक्येऽपि हेत्वभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यमनर्थकमेव न चैतद्वृक्षत्ववान् कपिसंयोगादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय तदिति वाच्यम्। तत्र साध्याभाववति जलादौ कपिसंयोगाभावस्यासत्त्वेपि तदवच्छिन्नाभावस्यापि तत्रासत्वात्तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वरूपसाध्याभावव्यापकत्वस्य हेत्वभावेऽभावादितिचेन्न। द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यावव्याप्तिवारणाय प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य व्यापकताशरीरे निवेशनीयत्वात् अन्यथा द्रव्यत्वाभाववति गुणादौ विशिष्टसत्त्वाभावत्वावच्छिन्नाभावस्य सत्तास्वरूपतया तस्य तत्र सत्त्वेन विशिष्टसत्ताभावत्वस्य व्याप

कतावच्छेदकत्वविरहादव्याप्तिः । अधुना तु प्रतियोगिवैयधिकरण्या वच्छिन्नाभावस्य व्यापकताशरीरे निवेशनीयतया गुणादौ विशिष्ट-सत्त्वाभावस्याभावसत्त्वेऽपि तादृशाभावप्रतियोगिनो विशिष्टसत्त्वा भावस्यापि सत्त्वेन तद्दोषवारणेऽपि वृक्षत्ववान् कपिसंयोगादित्या दावतिव्याप्तिदुर्वारैवेति तद्वारणाय हेत्वभावे प्रतियोगिवैयधिकर-ण्यावच्छिन्नत्वविशेषणमवश्यं निवेशनीयमिति ध्येयम् । वस्तुतः साध्याभाववन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकानुयोगितानिरूपि तप्रतियोगितायाः अवच्छेदकत्वाभावस्य तादृशाभावत्वे निवेशनीय तयैव द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिवारणसंभवे व्यापक-ताशरीरे प्रतियोगिवैयधिकरण्यमनादेयमिति ध्येयम् (७)

इति जागदीश्याः क्रोडपत्रम् ।

सिंहव्याघ्रलक्षण-जागदीश्याः क्रोडपत्रम् ।

साध्यासामानाधिकरण्यस्य तृतीयपरिष्कारं परित्यज्य चतुर्थ परिष्कारानुसरणे विषमव्याप्ते हेतावव्याप्ति गौरवञ्च बीजत्वे-नोक्तं जगदीशेन ।

ननु साध्यसामान्यनिष्ठाभावेत्यादिकल्पे साध्यतावच्छेदक-संबन्धावच्छिन्नाधेयतानिवेशस्यावश्यकत्वम् अन्यथा समवायसंब-न्धावच्छिन्नपर्वतवृत्तिः तथा च द्रव्यवान् धूमादित्यादावव्याप्तिः साध्यसामान्यनिष्ठाभावप्रतियोगिसाध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छि-न्नाधेयत्वाप्रसिद्धेः सत्त्वात् । अत्र केचित् । साध्यसामान्य निष्ठाभावीयसाध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नाधेयत्वसंबन्धाव-च्छिन्नप्रतियोगिताश्रयनिरूपितवृत्तित्वस्यानधिकरणत्वमेव निष्कृष्टद-लार्थः । तथा च पर्वतादौ वन्हिनिष्ठाभाव प्रतियोगित्वाभावान्नाव्याप्ति रित्याहुः अत्र यद्यप्येतादृशसंबन्धस्य वृत्त्यनियामकतया तत्संबन्धा-वच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याऽसंभवापत्तिः तथापि साध्यतावच्छे-दकसंबन्धावच्छिन्नत्वसाध्यनिष्ठत्वोभयाभाववत्त्वस्याधेयतायां नि-वेशेन पूर्वोक्तदोषानवकाश इति ॥ १ ॥

अथात्र आर्द्रेन्धनप्रभववन्हिमान्धूमादित्यादिसमव्याप्तहेताव-प्यव्याप्तिः संभवति महानसीयवन्ह्यात्मकार्द्रेन्धनप्रभववन्हौ वर्तमानो यः पर्वतवृत्तित्वाभावस्तत्प्रतियोगि यत्पर्वतवृत्तित्वं

तन्निरूपकाधिकरणवृत्तित्वस्य पर्वतीयधूमे सत्त्वादिति चेन्न । व्यधिकरणद्वयवृत्तिसाध्यतावच्छेदकक वह्न्य विषमव्याप्तिपदेन विवक्षितत्वान्नानुपपत्तिरिति ध्येयम् ॥ २ ॥

साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वानधिकरणत्वमित्यत्र साध्यनिष्ठत्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नं बोध्यं अन्यथा समवायेन रूपवान् महाकालत्वादित्यादौ व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरितिजगदीशः ॥

यद्यपि कालिकसंबन्धावच्छिन्नरूपनिष्ठाधेयतानिरूपकाधिकरणत्वस्यैव महाप्रलये सत्त्वात् संबन्धसामान्येन रूपनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वं न महाप्रलये किं तु गगन एव तन्निरूपितवृत्तित्वानधिकरणत्वं च कालत्वहेतावपि तथा च तत्रैवातिव्याप्तिसंभवे महाकालत्वपर्यन्तानुधावनं व्यर्थम् तथापि यादृशव्यभिचारिमात्र एवाधेयतायां साध्यतावच्छेदक संबन्धानिवेशेऽतिव्याप्तिस्तादृशहेतुः महाकालत्वमेव न तु केवलं कालत्वम् । तथा हि । जन्यरूपवान् कालत्वादित्यादौ जन्यभावानधिकरणमहाप्रलये कालिकसंबन्धावच्छिन्ना या जन्यरूपादिनिष्ठाधेयता तदनिरूपकाधिकरणत्वस्य सत्त्वात् तादृशप्रलयनिरूपितवृत्तित्वस्य कालत्वे सत्त्वात् महाकालत्वानुधावनम् । तथा च महाकाले वृत्तिमन्मात्रस्यैव कालिकसंबन्धेन वृत्तिमन्मात्रस्यैव कालिकसंबन्धेन वृत्तित्वात् न कालिकसंबन्धावच्छिन्नकिञ्चिन्निष्ठाधेयताया अनिरूपकाधिकरणत्वं महाकालेऽस्तीति ॥ ३ ॥

अस्माकं तु तादृशसम्बंधेन यद्धेतुसंबन्धित्वं तस्य स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नाभावमादाय लक्षणसमन्वयसंभवादिति जगदीशः॥

अत्रेयमाशंका हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नयद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वेन व्यापकतानिवेशे साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकं हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नयद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वं तद्धर्मवत्त्वं व्याप्तिरिति पर्यवस्यति तत्र साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वमवश्यं हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन वक्तव्यम् अन्यथा वन्हिमान् धूमादित्यादौ साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणीभूतो यो धूमावयवस्तत्र

धूमाभावस्य समवायेन वर्तमानत्वात्तत्प्रतियोगितावच्छेदकं धू-
माभावत्वमित्यव्याप्तेः । एवं च सत्तावान् जातेरित्यादौ
साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणे सामान्यादौ हेतुतावच्छेदक
संबन्धेन वृत्तित्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः एवं च यादृशस्थलेऽव्याप्त्या
पूर्वोक्तलक्षणं परित्यज्य एतादृशलक्षणं कृतं तादृशस्थल एवा-
व्याप्तिः सम्भवतीति तामुपेक्ष्य कथं चैत्रत्ववान् तद्धनादित्यादि-
स्थलांतरानुधावनं कृतम् एवं द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यत्र साध्य-
निष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणे गुणे सत्तास्वरूपविशिष्टसत्ताभावा-
भावो वर्तते तत्प्रतियोगितावच्छेदकं विशिष्टसत्त्वाभावत्वमिति
तत्राप्यव्याप्तिपरिहार एतादृशविवक्षायां न संभवतीति चेत् ।
अत्राहुः साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरण व्यापकतावच्छेदक-
त्वमत्र साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्तिवृत्त्य-
धिकरणतानवच्छेदकं यत्तद्भिन्नत्वरूपं निवेशनीयम् ॥ ४ ॥

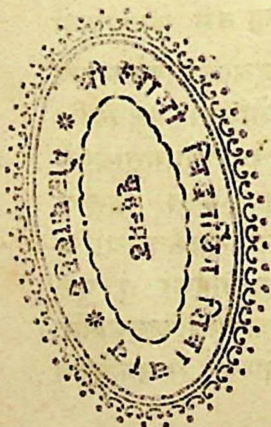
साध्यानधिकरणेत्यादौ नञ्व्यत्ययेन चरमाधिकरणत्वेन सहा-
न्वयाल्लाभालाभ इति जगदीशः ।

ननु साध्यानधिकरणानधिकरणत्वशब्देन साध्यं यदधिकर-
णानधिकरणं तत्राभावस्यावोधनादसङ्गतिरिति चेत् नव्यमते
वहुव्रीहिस्थले विग्रहवाक्येन यादृशार्थः प्रत्याय्यते तत्पदार्थ वैपरी-
त्येनान्वयावगाहिबोधः समासेन जन्यते इति व्युत्पत्तेरधिकरण-
मनधिकरणमाधेयतानिरूपकं यस्य साध्यस्येति प्रथमं बहुव्रीहिः
ततोऽधिकरणानधिकरणं यस्य इति तदुत्तरं भावप्रत्ययाच्च नञ्त-
त्पुरुषः । नञः साध्यपदोत्तरं निपातः भट्टाचार्येण नञः साध्यनिपा-
तस्य चापि नयेन व्युत्पत्त्यविरोधात् तत्प्रथमबहुव्रीहिवाक्येन यत्प-
दार्थे साध्यनिष्ठाधेयत्वनिरूपकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवदधि-
करणमिति बोधः। समासेन तु अधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छे-
दकीभूतनिरूपकताकाधेयतावत्साध्यमिति बोधो जयते द्वितीय-
बहुव्रीहिवाक्येन तु यत्पदोत्तरषष्ठ्यर्थस्य वृत्तितानिरूपकत्वस्याधि-
करणांशेवगाहिनोक्तप्रकार एव बोधः द्वितीयबहुव्रीहिणा तु पुन-
स्तत्पदार्थे नञ्व्यत्ययेन साध्यनिष्ठाधेयत्वनिरूपकत्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताकभेदवदधिकरणनिरूपितत्वं यत्पदार्थे बोध्यते भावप्रत्ययेन

तादृशवृतित्वमात्रं नञ्तत्पुरुषेण तदभाव इति रीत्या चरमाधिकरणांशथिनिर्मुक्तस्य साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वाभावरूपस्य प्रथमलक्षणार्थस्यावगतेः । द्वितीयलक्षणार्थावगतिस्तु एवं रीत्या । साध्यस्यानधिकरणं साध्यानधिकरणं साध्यवद्भिन्नमिति यावत् तदेवाधिकरणमाधेयतानिरूपकं यस्येति वाक्येन यन्निष्ठाधेयतानिरूपकं साध्यवद्भिन्नमिति बोधः समासेन तु साध्यवद्भिन्ननिरूपितवृत्तित्वं यत्पदार्थे बोध्यते इति प्राचां समाधानम् ।५।

अत्र केचिदाक्षिपन्ति हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नहेत्वधिकरणावच्छेद्यसाध्योपलक्षितनिरूपितवृत्तित्वाभावस्यैव लक्षणे निवेशः। अन्यथा वन्हिप्रागभावे वन्हिविशिष्टनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य सत्त्वात् वन्हिमान् वन्हिप्रागभावादित्यादावव्याप्तिस्स्यात् तथा च कथं हेत्वधिकरणनिष्ठावच्छेदकतायां निरवच्छिन्नत्वं निवेशितमिति । तन्न । साध्योपलक्षितनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य निवेशेऽपि वन्हिमान् वन्हिप्रागभावादित्यादावव्याप्तिवारणार्थं हेत्वधिकरणनिष्ठावच्छेदकतायां निरवच्छिन्नत्वं देयम् । अन्यथा वन्ह्यधिकरणकालावच्छेदेन वन्ह्युपलक्षितनिरूपितवृत्तित्वभावसत्त्वादव्याप्तिरिति ध्येयम् ॥ ६ ॥

इति न्या० आ० पं० शुक्लोपनामक पं० श्री गिरीशशर्म्मणा संकलितं क्रोडपत्रं समाप्तम् ।

शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम् ।	पृ०	पं०	शुद्धम् ।
साध्यवद्धत्तित्वा	६९	२	साध्यवद्वृत्तित्वा
व्याप्ते वरिणाय	४५	२	व्याप्तेर्वारणाय
विशिष्टसत्वादिना	५	१	विशिष्टसत्तात्वादिना
वन्ह्यायदि	४९	१९	वन्ह्यादि
माना भावा	४	१	मानाभावा
घटत्वावाच्छन्न	८	१२	घटत्वावच्छिन्न

कण्टकादिदोषवाहुल्यवशात्प्रमादाद्वा वहुशोऽशुद्धयोऽभवंस्ता विद्वद्भिः संशोधनीयाः स्वयमेव कृपयेति विज्ञप्तिः ।

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-
काशीसंस्कृतसीरिज़पुस्तकमालायाः
६४
न्यायविभागे(८)अष्टमं पुष्पम् ।

श्रीमथुरानाथतर्कवागीशकृतं

व्याप्तिपञ्चकरहस्यम् ।

सिंहव्याघ्रलक्षणरहस्यं च

काशीस्थराजकीयपाठशालीयन्यायशास्त्रप्रधानाध्यापक-महामहोपाध्याय श्रीमद्गुरुचरण पं० वामाचरणभट्टाचार्यानुगृहीतेन
काशीस्थराजकीयपाठशालायां न्यायशास्त्राध्यापकेन
न्यायाचार्य पं० श्रीशिवदत्तमिश्रगौडेन
विरचितया गंगानिर्झरिणीव्याख्यया
संवलितम्
तत्कृतटिप्पण्यादिभिर्विभूषितं च ।
काशीस्थ डी. ए. वी. वेदविद्यालयप्रधानाध्यापकेन
पं० श्रीढुण्डिराजशास्त्रिणा संशोधितम् ।

प्रकाशकः—
जयकृष्णदास—हरिदासगुप्तः—
चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस, विद्याविलास प्रेस,
गोपालमंदिर के उत्तरफाटक, बनारस सिटी ।

१९८५

श्रीः ।

श्रीगुरुः शरणम् ।

अथ प्रस्तूयते किलेदं महामहोपाध्यायश्रीमथुरानाथतर्कवागीशविरचितं व्याप्तिपञ्चकरहस्यम् । अनुमानखण्डीयप्रारम्भिकस्याऽस्य ग्रन्थस्य पठनपाठनोपयोगिनी गंगानिर्झरिणीनाम्नी टीकाश्रीजयकृष्णदासगुप्तस्याऽत्यन्ताऽनुरोधेन विरचिता अस्य मुद्रणविक्रययोः सर्वेऽधिकाराः सततं प्रकाशकायत्तीकृताः । तदनेन प्रीयताम् सर्वान्तर्यामी काशीविश्वेश्वर इति शिवम् ।

विदुषामनुचरः

श्रीशिवदत्तमिश्रः

श्रीगणेशायनमः ।

व्याप्तिपञ्चकस्य चिन्तामणिः ।

नन्वनुमितिहेतुव्याप्तिज्ञाने का व्याप्तिः ?

अथ श्रीमथुरानाथतर्कवागीशकृतं व्याप्तिपञ्चकरहस्यम् ।

श्रीरस्तु ।

अनुमानप्रामाण्यन्निरूप्य व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमारभते नन्वित्यादिना ।

थ न्यायाचार्यशिवदत्तमिश्रकृता सुबोधाख्या माथुरी टीका ।

यत्कारुण्यकणस्पर्शान्मूको वाचस्पतीयति ।
ब्रह्मोपेन्द्रशिवैर्वन्द्यां नौमि तां वागधीश्वरीम् ॥ १ ॥
जननीजनकौ नत्वा ध्यायं ध्यायं गुरोः पदम् ।
तन्यते शिवदत्तेन सुबोधा पञ्चलक्षणी ॥ २ ॥

निरूप्येत्यत्र धात्वर्थो निरूपणम् । तच्च ज्ञानानुकूलो व्यापारः शब्दरूपः, अनुमानप्रामा-ण्यमित्यत्र द्वितीयार्थो विषयत्वं निरूपणपदार्थैकदेशे ज्ञानेऽन्वेति । (१)ल्यबर्थो ध्वंसकाली-नत्वम् । तस्याग्रिमनिरूपणे ऽन्वयः । आङ्पूर्वकरभधात्वर्थश्चाऽऽद्यकृतिः । आद्यकृतित्वं च स्व-समानविषयकस्वसमवायिसमवेतकृतिध्वंसासमानकालीनकृतित्वम् , सविषयकार्थबोधकधा-तुयोगे आख्यातार्थ आश्रयत्वम् । नन्वित्यादिनेति—तृतीयार्थोऽभेदो धान्येन धनवानितिवत् , ...स्य व्याप्तिनिरूपणे ऽन्वयः । तथा चानुमानप्रामाण्यविषयकनिरूपणध्वंसकालीन—नन्वित्यादि-ग्रन्थाभिन्नव्याप्तिस्वरूपनिरूपणविषयकाऽऽद्यकृतिमान् मूलकार इति बोधः ।

---

(१)ल्यबर्थो ध्वंसकालीनत्वमिति । ल्यप्स्थानिभूतक्त्वाप्रत्ययस्य लाघवात्प्रागभावे शक्तिः कर्त्तरि निरूढल-क्षणा, प्रागभावश्च कालीनतासम्बन्धेनाधेयतासम्बन्धेन वा प्रकृत्यर्थे विशेष्यतया प्रतियोगितासम्बन्धेनो-त्तरक्रियायां च विशेषणतयाऽन्वेति, कर्त्ता चोत्तरक्रियायां कार्यतासम्बन्धेन विशेषणतयाऽन्वेति, प्रकृत्यर्थश्च क्त्वाप्रत्ययार्थो यः कर्त्ता तदेकदेशे कर्त्तृत्वे विशेषणतयाऽन्वेति, इत्थञ्च भुक्त्वा चैत्रो व्रजतीत्यादौ भोजनकर्त्तृकर्त्तृ-क यद्भोजनकालीनप्रागभावप्रतियोगि भोजनवृत्तिप्रागभावप्रतियोगि वा गमनं तदनुकूलकृतिमांश्चैत्र इत्यन्वय-बोधः । भोजनानन्तरलवमुहूर्त्तादिना व्यवधान इव वृष्ट्यादिना व्यवधानेऽपि भुक्त्वा व्रजतीति प्रयोगस्येष्टत्वात् । कर्त्तृत्वं च कृतिमत्त्वं क्वचिच्चाश्रयत्वं व्यापारवत्त्वं च । एवं तन्निष्ठकृतिजन्यत्वं कार्यत्वं क्वचिच्च तदा-श्रितत्वं तन्निष्ठव्यापारजन्यत्वं च । तेन रथः स्थित्वा गच्छति काष्ठमोदनं पक्त्वा तेमनं पचतीत्यादावचेतनेऽपि ...नुपपत्तिः । स्थित्याश्रयाश्रितं यत्स्थितिकालीनप्रागभावप्रतियोगिगमनं तदाश्रयो रथः । ओदनकर्मक-

पाकानुकूलव्यापारवन्निष्ठव्यापारजन्यं यदोदनकर्मकपाककालीनप्रागभावप्रतियोगि तेमनकर्मकपक्वं
कूलव्यापारवत्काष्ठमित्यन्वयबोधः सम्भवति । नच स्वीयभोजनपूर्ववर्त्तिपुरुषान्तरीयभोजनोत्तर
नेपि भुक्त्वा व्रजतीति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । क्त्वाप्रत्ययार्थयोः कर्त्तृप्रागभावयोर्विशेष्यतया प्रकृ
वच्छेदकरूपेणैकक्रियान्वयित्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वादिति । अतएव कर्त्तृत्वप्रागभावयोः शक्यत्वे भो
लीनऽगमनेपि केवलसमानकर्त्तृकांशमादाय भुक्त्वा व्रजतीति प्रयोगापत्तिः, एवं केवलतत्कालीनप्र
तियोगित्वरूपोत्तरवृत्तित्वांशमादाय भिन्नकर्त्तृकभोजनोत्तरवर्त्तिव्रजनेपि तथाप्रयोगापत्तिश्चेति निरस्तः
त्यर्थतावच्छेदकरूपेण क्रियाव्यक्त्यन्विततदुभयविशेष्यकबोध एव तत्तत्पदसमभिव्याहृतक्त्वाप्रत्ययस्
ढत्वात् । नच तदुभयविशेष्यकबोध एव क्त्वाप्रत्ययस्य निरूढत्वे मुखं व्यादाय स्वपितीत्यत्रानुपपत्ति
पुटाविभागरूपस्य मुखव्यादानस्य स्वापोत्तरकालीनतया स्वापे तत्कालीनप्रागभावप्रतियोगित्वस्य
त्वादिति वाच्यम् । मुखव्यादानानन्तरं यत्किञ्चित्स्वापव्यक्तेरुपादानादेव तत्रान्वयसम्भवात् । नच
'मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजेति त्वां शशाप से'त्यादौ भिन्नकर्त्तृके क्त्वादर्शनात्तदुभयविषयकबोधे कथं
त्ययस्य निरूढलक्षणा 'यस्मात्त्वं मामवजानासि तस्मात् मत्प्रसूतिमनाराध्य तव प्रजा न भवि
सा सुरभिस्त्वां शशापेति' तत्रार्थत्वादिति वाच्यम् । तत्रानाराध्येत्यनन्तरं स्थितस्येत्यध्याहार्य स्थि
समानकर्त्तृकत्वोपगमेन क्त्वाप्रत्ययेन समानकर्त्तृकत्वसम्भवात् । नच तथापि यत्राङ्गु
पटेऽङ्गुलिसंयोगनाशानन्तरं घटसंयोगस्तत्रापि घटो अङ्गुली संयुज्य पटे संयुज्य
प्रयोगापत्तिः । घटपटसंयोगस्य घटपटोभयकर्त्तृकतया अङ्गुलिसंयोगसमानकर्त्तृकत्वस्या
सत्त्वादिति वाच्यम् । तत्र युजधातुद्वयस्य तद्घटप्रतियोगिकसंयोगत्वेन लक्षणयैकघ
संयोगद्वयबोधकत्वनियमादेवोक्तस्थले तादृशव्यवहाराभावात्, इत्थं चाङ्गुलिनिष्ठतद्घटसं
योगिकसंयोगकर्त्तृकर्त्तृको योऽङ्गुलिनिष्ठतद्घटव्यक्तिप्रतियोगिकसंयोगकालीनप्रागभावप्रतियोगी
टव्यक्तिप्रतियोगिकपटवृत्तिसंयोगस्तदाश्रयो घट इत्यन्वयबोधः । एतेन येनैकमोदनं पक्त्वा अ
भुज्यते तत्राप्योदनः पक्त्वा भुज्यत इति प्रयोगापत्तिः, तत्रोदनं पक्त्वा भुज्यत इत्येव प्रयोगादि
स्तम् । कर्मप्रत्ययस्थले धातुद्वयस्य तद्व्यक्तिकर्त्तृकत्वविशिष्टस्वार्थतावच्छेदकद्वयरूपेणैकव्यक्तिस्थ
याद्वयबोधकत्वनियमादेव न तत्, इत्थं चोदनकर्मकपाककर्त्तृकर्त्तृकं यत्तदोदनव्यक्तिकर्मकपाकवृत्ति
प्रतियोगितदोदनव्यक्तिकर्मकं भोजनं तत्कर्मतावानोदन इत्यन्वयबोधः । तथापि प्रयोगानुपप
प्रत्ययस्य कुत्र शक्तिः ? नच तदा ध्वंस एव शक्तिः । तस्य स्वाधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वरूपस्वसम
नोत्पन्नत्वसम्बन्धेन समभिव्याहृतक्रियायामन्वयः । प्रकृत्यर्थश्च 'तत्'प्रतियोगित्वसम्बन्धेन प्रका
भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ भोजनसमानकर्त्तृकं यद्भोजनध्वंससमकालोत्पन्नं गमनं तदनुकूलकृतिमांश्चैत्र
इति वाच्यम् । स्थित्वा पश्यति स्थित्वा भुंक्ते इत्यादौ तथान्वयबोधासम्भवाद्दर्शनभोजनानन्तरमपि
सत्त्वादिति चेत् । तर्हि क्त्वाप्रत्ययस्य पूर्वकाल एव शक्तिः । सामान्यतः कालत्वमेव शक्यतावच्छेदकं
पूर्वकालत्वम् आनन्तर्यसम्बन्धेन समभिव्याहृतक्रियायामन्वयः । आनन्तर्यं च स्वध्वंसाधिकरण
त्तिकत्वं प्रकृत्यर्थकालेऽधिकरणतासम्बन्धेन विशेषणतयाऽन्वेति । एवं च भुक्त्वा व्रजतीत्यत्र भो
नकर्त्तृकं यद्भोजनाधिकरणकालानन्तरङ्गमनन्तदनुकूलकृतिमानिति बोधः । अतएव 'समान
पूर्वकाले' इत्यनुशासनमपि साधु सङ्गच्छते । वस्तुतस्तु क्त्वाप्रत्ययस्य कृतावेव शक्तिः । प्रागभा
मपेक्ष्य जातित्वेन कृतित्वस्य लघुत्वात्, स्वाश्रयकर्त्तृकत्वरूपपरम्परासम्बन्धेन समभिव्याहृतक्रियायां
प्रागभावे पूर्वकाले वा निरूढलक्षणा, भुक्त्वा व्रजतीत्यत्र भोजनानुकूलकृत्याश्रयकर्त्तृकं यद्भोजन
प्रागभावप्रतियोगि भोजनाधिकरणकालानन्तरं वा गमनं तदनुकूलकृतिमानित्यन्वयबोधः । स्थित्वा
गच्छतीत्यादावचेतने रथो गच्छतीत्यादाविवाश्रयत्वादौ निरूढलक्षणा । तस्य चाश्रितत्वादि
समभिव्याहृतक्रियायामन्वयः । यत्तु–क्त्वाप्रत्ययार्थकृतेरप्याश्रयतासम्बन्धेन कर्त्तर्येवान्वयः,
भोजनानुकूलकृतिमांश्चैत्रो भोजनकालीनप्रागभावप्रतियोगिगमनानुकूलकृतिमानित्यन्वयबोधः
समानकर्त्तृकत्वलाभादिति–तन्न । भुक्त्वा व्रजनमित्यादौ कर्त्तृकत्वालाभापत्तेः । केचित्तु भुक्त्वा

अनुमितिहेत्वित्यस्याऽनुमाननिष्ठप्रामाण्यानुमितिहेत्वित्यर्थः । व्याप्तिज्ञान इत्यत्र च विषयत्वं सप्तम्यर्थः, तथाचानुमाननिष्ठप्रामाण्यानुमिति-

---

ननु व्याप्तिस्वरूपन्निरूपयतीत्येव कथं नोक्तम्, अर्थाऽबाधेऽप्यधिकलेखनस्यायुक्तत्वादिति चेन्न । व्याप्तिस्वरूपविषयकज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलवर्त्तमानकृतेरेव वाक्यार्थतया स्वमते प्रतियोग्यसमानाधिकरणेत्यादेरेव व्याप्तिस्वरूपत्वात्तद्विषयकनिरूपणानुकूलकृतेर्वर्त्तमानकालीनत्वाभावेन निरूपयतीत्यस्याऽसङ्गतत्वापातादिति ।

नन्वेवमपीदानीन्तनाऽऽद्यकृतेः सिद्धान्तभूतव्याप्तिस्वरूपनिरूपणाननुकूलतयाऽसङ्गतिर्दुर्वारैव, व्याप्तिस्वरूपनिरूणस्य सिद्धान्तव्याप्तिनिरूपणमात्रपरत्वे नन्वित्यादिनेति तृतीयार्थाऽभेदान्वयासङ्गतिश्चेति चेन्न । परमतनिराकरणपूर्वकत्वविशिष्टो व्याप्तिस्वरूपविषयकज्ञानानुकूलो व्यापारो व्याप्तिस्वरूपनिरूपणपदार्थः । तथाच नन्वित्यादिग्रन्थस्यापि निरूपणपदार्थतया तद्विषयकाऽऽद्यकृतेर्व्याप्तिस्वरूपनिरूपणानुकूलत्वमक्षतमेव, तथा चोक्तं गदाधरेण— पूर्वपक्षाभिधानतत्खण्डनयोरपि तदारम्भणरूपतेति' ध्येयम् ।

अथ परमतनिराकरणपूर्वकसिद्धान्तकथनं यदि निरूपणम्, तदोक्ततृतीयार्थाभेदान्वयानुपपत्तितादवस्थ्यं, नन्वित्यादिपूर्वपक्षाभिधानस्य निरूपणानन्तर्गतत्वात् । एवं पक्षधर्मता निरूप्यते इत्यादावपि निरूप्यते इत्यस्यासङ्गतिर्दुर्वारैव, प्रथमतस्तत्रापि पूर्वपक्षस्यैवाभिधानात् । नच पूर्वपक्षनिरूपणसिद्धान्तनिरूपणसाधारणं निरूपणत्वं कथञ्चिन्निर्वचनीयम्, तथाच तद्ग्रन्थसङ्गतिरिति वाच्यम् । तदाऽत्रापि निरूपयतीत्येव वक्तव्यं स्यात्, युक्तस्तौल्यादिति चेन्न । यतोऽपठितपूर्वग्रन्थानां झटिति नन्वित्यादि ग्रन्थाध्ययने प्रवृत्त्यर्थमारभत इत्युक्तम् । निरूपयतीत्युक्त्या तु नारम्भो लभ्यते, कतिपयनिरूपणोत्तरमपि निरूपयतीति व्यवहारसंभवात्, पक्षताग्रन्थे तु व्याप्तिनिरूपणानन्तरामित्याभिधानादेव पक्षतानिरूपणारम्भलाभसंभवादारभ्यत इति नोक्तामिति विभावनीयम् ।

मूलार्थं सोपपत्तिकमाह अनुमितीति । (१)अनुमानं प्रमाणं प्रमितिकरणतावच्छेदकरूपवत्त्वात् इन्द्रियवत् इत्याकारिकानुमितिरित्यर्थः । अनुमितौ हेतुरनुमितिहेतुरिति सप्तमीतत्पुरुषः समासः । अनुमितिकारणमित्यर्थः । व्याप्तिज्ञानम्=व्याप्तिप्रकारकं ज्ञानम्, परामर्श

यादौ व्रजनप्रागभावकालीनं व्रजनोत्पत्तिकालीनध्वंसप्रतियोगिकालानिष्ठं वा यद्वोजनन्तत्समानकर्त्तृकव्रजनानुकूलकृतिमानित्यन्वयबोधः शक्तिर्लक्षणा च पूर्ववदेव । नचैकस्वार्थविशेषितापरपदार्थान्वितस्वार्थान्तरबोधकत्वमव्युत्पन्नमिति वाच्यम् । तादृशव्युत्पत्तौ मानाभावात् । अन्यथा स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ इष्टसाधनीभूतयागानुकूलकृतिमान् स्वर्गकाम इति प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकान्वयबोधानुपपत्तेः, घटो भविष्यति नंक्ष्यतीत्यादौ चानागतोत्पत्त्याश्रयो घटः अनागतोत्पत्तिकनाशप्रतियोगी घट इत्यन्वयबोधानुपपत्तेश्च । तत्र प्रत्ययार्थयोरनागतत्वा-श्रयत्वयोरनागतोत्पत्तिकत्वंप्रतियोगित्वयोर्धात्वर्थमन्तराकृत्यैवान्वयादित्याहुः । तदसत् । सङ्ख्याकालेष्टसाधनताद्यतिरिक्तप्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यतयैवान्वय इति व्युत्पत्तिविरोधापत्तेः । नच क्त्वाप्रत्ययार्थातिरिक्तस्थले एव तथा व्युत्पत्तिरिति वाच्यम् । असङ्कोचेनैवोपपत्तौ सङ्कोचस्यान्याय्यत्वादिति सङ्क्षेपः । अधिकं रहस्येनुसन्धेयम् ।

(१) अनुमानं व्याप्तिज्ञानमित्यर्थः । एतेनानुमानं यद्यनुमितिकरणं तदाऽऽश्रयासिद्धिः परमतेऽनुमानस्याप्रसिद्धेः, यदि धूमादि तदा बाधो व्याप्तिज्ञानस्यैव सिद्धान्ते प्रमाणत्वादिति निरस्तम् । व्या-

हेतुव्याप्तिज्ञानविषयीभूता व्याप्तिः केत्यर्थः । अनुमाननिष्ठप्रामाण्यानुमि- हेत्वित्यनेन व्याप्तेरनुमानप्रामाण्योपपादकत्वकथनादनुमानप्रामाण्यनि- णानन्तरं व्याप्तिनिरूपणे उपोद्घात एव सङ्गतिः सूचिता । उपपाद- चात्र ज्ञापकत्वम् ।

इति यावत् । अनुमितिहेतुश्च तद्व्याप्तिज्ञानं चेति कर्मधारयः । सप्तम्यर्थौ विषयत्वम्, शब्दार्थश्च स्वसमभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकधर्मप्रकारकजिज्ञासाविषयः । व्याप्तिप- व्याप्तिपदार्थत्वावच्छिन्ने लाक्षणिकम् । व्याप्तिपदार्थश्च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्य- रूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितप्रकारतारूपविलक्षणविषयताश्रयः, अनु- जनकस्य तादात्म्येन व्याप्तिज्ञानेऽन्वयः । धनवान् सुखीतिवत् असति बाधके विधे- वच्छेदके विशेषणप्रयोजकत्वभाननियमाद् व्याप्तिविषयतायामनुमितिप्रयोजकत्वं त- तच्चावच्छेदकत्वरूपम् । अथवाऽनुमितिजनकत्वस्यावच्छेदकतया विषयतायामन्वयः । नन्विति प्रश्ने । तथा च अनुमितिजनकतावच्छेदकनिरुक्तविषयताश्रयव्याप्तिपदार्थता- कजिज्ञासाविषयाभिन्नो व्याप्तिपदार्थः क इति मूलवाक्याद्बोधः ।

ननु व्याप्तिज्ञाने का व्याप्तिरित्यस्य का व्याप्तिरित्यस्यैव वा सम्यक्त्वेऽलं ज्ञान इत्य- त्यत आह—अनुमाननिष्ठेति । अनुमानविशेष्यकप्रामाण्यप्रकारकानुमितिहेत्वित्यर्थः । मानप्रामाण्योपपादकत्वकथनात् अनुमानप्रामाण्यविषयकानुमितिजनकज्ञानवि- कथनादित्यर्थः । **सङ्गतिः सूचितेति** । तथाच का व्याप्तिरित्यभिधानेऽनुमानप्रामा- पादकत्वलक्षणोपोद्घातसङ्गतिलाभो न स्यात् अतो ज्ञान इत्यन्तमिति भावः । अनुमित्यु- दिका व्याप्तिः केत्यभिधाने व्याप्तिः कथमनुमित्युपपादिकेत्याकाङ्क्षानिवर्तकस्य वक्तु- पत्तिरत उक्तमनुमितिहेतुव्याप्तिज्ञान इति ।

नन्वेवमनुमितिहेतुज्ञान इत्यस्यैव सम्यक्त्वे व्याप्तिज्ञान इत्यनेन पुनरुक्ति- चेन्न । अनुमित्यनुपपादकस्याप्यनुमितिहेतुसमूहालम्बनज्ञानविषयतयाऽनुमित्युपपादक- धासम्भवात् । तदुक्तौ चोक्तयुक्त्या व्याप्तिविषयतायामनुमितिजनकतावच्छेदकत्वात्मक- कत्वलाभेन जनकतावच्छेदके तत्रोपपादकत्वलाभसम्भवात् ।

सङ्गतिसामान्यलक्षणन्तु—अनन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वम्, रूपणाव्यवहितोत्तरनिरूपणप्रयोजिका या जिज्ञासा तज्जनकज्ञानविषयो यो धर्मः स त- पितसङ्गतिरित्यर्थकम् । प्रकृते चानुमानप्रामाण्यनिरूपणान(१)न्तरव्याप्त्यभिधान- जिका या जिज्ञासा, सा चानुमानप्रामाण्योपपादकज्ञानं जायतामित्याकारिका, तज्जनकं ज्ञानं, तच्चोपपादकज्ञानं मदिष्टसाधनमिति ज्ञानं, तद्विषयत्वमुपपादकत्वे इति समन्वयः

प्तिज्ञानत्वेन पक्षत्वे परमतेऽयोग्योपाधिशङ्कया सर्वत्रैव व्यभिचारसंशयसत्त्वाद् व्याप्तिनिश्चयानुत्प- त्तिः, संशयात्मकव्याप्तिज्ञानस्यैव प्रसिद्धेः । अवच्छेदावच्छेदेन पक्षत्वादंशतो बाधेऽपि न रीति ध्येयम् ।

(१) इदमत्रावधेयम् । अनुमानप्रमाणग्रन्थव्याप्तिग्रन्थयोरेकवाक्यताप्रतिपत्तये सङ्गति-

आवश्यकम्। एकवाक्यत्वं चैकप्रयोजनप्रयोजनकप्रतिपत्तिविषयार्थकत्वम्, पूर्वग्रन्थार्थप्रतिपत्तिप्रयोजनप्रयोजनकप्रतिपत्तिविषयार्थकत्वमिति यावत्। प्रयोजनं प्रामाण्यसिद्धिः, परंपरया मुक्तिर्वा। एकवाक्यताप्रतिपत्तौ च सङ्गतिप्रदर्शनं लिङ्गज्ञानविधया हेतुः। यद्यत्सङ्गतिमत्प्रतिपादकवाक्यं भवति तत्तत्प्रतिपादकग्रन्थेनैकवाक्यं भवतीति व्याप्तेः। नचैतादृशैकवाक्यताप्रतिपत्तेः प्रकृते क उपयोग इति वाच्यम्। अनुमानप्रमाणग्रन्थप्रयोज्यफलेच्छावतो व्याप्तिग्रन्थप्रवृत्तावुपयोगित्वात्। नच जिज्ञासाया अभिधानप्रयोजकत्वे मानाभाव इति वाच्यम्। प्रथमतोऽनुमानप्रामाण्यस्योपपाद्यत्वज्ञानमनुमानप्रामाण्यं कस्यचिदुपपाद्यमित्याकारकन्ततोऽनुमानप्रामाण्योपपादकत्वेन सामान्यतस्तदुपपादकज्ञानन्ततः सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारजिज्ञासाजनकत्वाद्विशेषतोऽनुमानप्रामाण्योपपादकज्ञानं भवत्वितीच्छा सैव च किमस्योपपादकमित्याकारिका। ततः शिष्यस्य किमस्योपपादकमिति शब्दप्रयोगः। ततः शिष्यजिज्ञासाज्ञानन्ततश्चेष्टसाधनत्वेन विशेषतो व्याप्त्यादिरूपानुमानप्रामाण्योपपादकबोधकानां वाक्यानां ज्ञानात्तत्रेच्छा ततः कण्ठक्रियानुकूला प्रवृत्तिः ततोऽभिधानमिति क्रमेण जिज्ञासायाः अभिधानप्रयोजकत्वम्।

नच प्रयोजकान्तं व्यर्थमिति वाच्यम्। जिज्ञासुमेकं पुरुषं प्रति सङ्गतमपि यदभिधानमसङ्गतमेवाजिज्ञासुं प्रति तत्, अतो यं प्रतिपादयितुमनन्तराभिधानन्तादृशाभिधानप्रयोजकतत्पुरुषीयजिज्ञासाजनकज्ञानविषयोर्थ इति सङ्गतिलक्षणशरीरे तत्पुरुषीयत्वनिवेश आवश्यकः। एवं च प्रयोजकान्तानुपादाने यस्य पुंसो यन्निरूपणानन्तरमन्याभिधानानन्तरमेव यद्धर्मावच्छिन्नस्य विशेषजिज्ञासा तादृशजिज्ञासाजनकज्ञानविषयस्य प्रथमनिरूपितसङ्गतित्वापत्तेः। अनन्तराभिधानप्रयोजकज्ञानविषयत्वमात्रस्य निवेशे पटादिकं निरूप्य प्रतिपाद्यस्य जिज्ञासामन्तरेणैव यत्राजिज्ञासिताऽसम्बद्धघटाभिधानं केनचित्कृतं तत्रास्य घटज्ञानं भवत्वित्याकारकेच्छाजनकीभूतवक्तृज्ञानविषयघटत्वादावतिप्रसङ्गस्तादृशज्ञानस्याऽपि घटादिबुबोधयिषाद्वारा पटाभिधानानन्तरघटाभिधानप्रयोजकत्वादतस्तत्प्रयोजकजिज्ञासाजनकेति। परकीयज्ञानगोचरेच्छा न जिज्ञासा, किन्तु ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासेति व्युत्पत्त्या स्वी*यज्ञानगोचरेच्छाया एव तत्त्वादिति। अनुमानप्रामाण्योपपादकज्ञानस्य यत्फलं सुखादि तद्गोचरज्ञानस्याऽपि तादृशजिज्ञासाप्रयोजकत्वात्तद्विषयसुखादावतिव्याप्तिरतो जिज्ञासाप्रयोजकत्वमुपेक्ष्य जिज्ञासाजनकत्वमुक्तम्, एवं च फलज्ञानस्य फलेच्छां प्रति कारणत्वादुपायेच्छां प्रत्यन्यथासिद्धत्वेन जनकत्वाभावात् फलेच्छाया उपायेच्छां प्रति कारणत्वात्तादृशजिज्ञासाजनिकायाः फलेच्छाया विषये फलेऽनिव्याप्तितादवस्थ्यमतो ज्ञानपदम्।

ननु ज्ञानगोचरेच्छा जिज्ञासा तत्र ज्ञाननिष्ठेष्टसाधनताज्ञानं हेतुरिति तद्विषयेष्टसाधनत्वेऽतिव्याप्तिः। नच तस्य कारणतारूपसङ्गतित्वेन लक्ष्यतैवास्त्विति वाच्यम्। निरूप्यनिष्ठकारणत्वादीनामेव सङ्गतित्वादुपपादकज्ञाननिष्ठेष्टसाधनत्वस्य सङ्गतित्वविरहादिति चेन्न (विशेष्यतासम्बन्धेनेच्छां प्रति विशेष्यतासम्बन्धेनेष्टसाधनताज्ञानस्य कारणत्वेन तत्रातिव्याप्तिविरहात्। विशेष्यतासम्बन्धेनेष्टसाधनताज्ञानस्येष्टसाधनत्वे विरहात् यज्ज्ञानमित्यत्र यत्प्रकारकेत्यभिधानाच्च नोपपादकादौ धर्मिण्यतिव्याप्तिरिति। अथवा) जनकज्ञानविषयेत्यनेन जनकीभूतेष्टसाधनताज्ञानीयज्ञाननिष्ठविशेष्यतानिरूपितविषयित्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकत्वात्मकविषयतया विवक्षितत्वान्नेष्टसाधनत्वे कार्यादौ धर्मिणि वाऽतिव्याप्तिः। एतादृशविषयताविशेषलाभायैवार्थपदम्। तादृशविषयतापर्याप्त्यधिकरणत्वं विवक्षणीयन्तेनोपजीव्यकत्वघटकोत्तरवर्त्तित्वादिवारणमिति दिक्।

प्रत्यक्षनिरूपणानन्तरमनुमाननिरूपणे किमनुमानमिति जिज्ञासा प्रयोजिका ननु प्रत्यक्षोपजीवकं किमिति जिज्ञासा। तथाचोपजीवकत्वादौ सङ्गतित्वसङ्गमनार्थमनन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयस्मरणप्रयोजकनिरूप्यनिष्ठसम्बन्धः सङ्गतिः। ननु कार्यत्वाद्यन्यतमत्वं सङ्गतित्वं लाघवात्कथन्नोक्तमिति चेन्न। प्रमेयनिरूपणानन्तरम्प्रमेयवान्किमिति जिज्ञासया यत्र प्रमेयवान्निरूपितस्तत्र प्रमेयरूपायां

---

*धातोः कर्मणः समानकर्त्तृकादिच्छायां वेति सूत्राद्धात्वर्थेन समानकर्त्तृकायां स्वविषयिकायां चेच्छायां सनो विधानात्। तथाच ज्ञानविशिष्टेच्छा जिज्ञासा। वै० स्वनिरूपितविषयितावत्त्वस्वसमवायित्वोभयसम्बन्धेनेति।

केचित्तु अनुमितिपदमनुमितिनिष्ठेतरभेदानुमितिपरम्, तथाचानुमितिनि-
ष्ठेतरभेदानुमितौ यो हेतुः प्रागुक्तव्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानत्व-
स्तद्घटकं यद्व्याप्तिज्ञानं तदंशे विशेषणीभूता व्याप्तिः केत्यर्थः । घटक-
र्थकसप्तमीतत्पुरुषसमासात्, तथाच प्रागुक्तानुमितिलक्षणोपोद्घात एव
ङ्गतिरनेन सूचितेत्याहुः ।

पूर्वमनुमितिलक्षणं कृतमतो लक्षणनिरूपिता सङ्गतिरप्यस्तीत्याह केचित्त्विति । व्या-
कारकपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानत्वमनुमितिलक्षणमुक्तम् । लक्षणस्येतरभेदानुमितिः प्र-
व्यवहारश्च । तदुक्तं—'व्यावृत्तिर्व्यवहारो वा लक्षणस्य प्रयोजनमिति'। व्यावृत्तिरितरभे-
मितिः । तथाच मूलस्थानुमितिपदेनानुमितिविशेष्यकस्वेतरभेदप्रकारकानुमितिर्ग्राह्येति भ-
तथा चानुमितिः स्वेतरभिन्ना व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानत्वादिति फलि-
अत्र हेतौ व्याप्तिप्रकारकत्वानुपादाने धूमवान्पर्वत इत्याकारककेवलपक्षधर्मताज्ञानजन्ये-

---

प्रसङ्गसङ्गताव्याप्तेः । प्रमेयभेदाऽप्रसिद्ध्या तदन्यतमत्वस्य तत्र दुर्वचत्वापत्तेरिति ध्येयम् । सा च सङ्ग-
प्रकारा । तथाहि "सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुताऽवसरस्तथा । निर्वाहकैक्यकार्यत्वे षोढा सङ्गतिरिष्यते ।

१ प्रसङ्गत्वन्तूपोद्घातादिपञ्चकाभिन्नत्वे सति सङ्गतित्वम् । स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वमिति प्रसङ्ग-
लक्षणेऽपि स्मृतत्वमनन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वम् । उपेक्षार्हा ये उपोद्घातादय-
न्यत्वम् । अतः प्रागुक्तस्यैवार्थस्य लाभः । तेनाधारत्वाधेयत्वघटत्वादीनां सङ्गतिलक्षणाक्रान्ततयाऽ-
इति । यद्यपि भेदमनिवेश्य सर्वा सङ्गतिः प्रसङ्ग एवान्तर्भावयितुं शक्यते तथापि विभाजकस्य
च्छतया न पर्यनुयोगावसरः ।

२ हेतुत्वं कारणत्वम् । हेतुतापदमजहत्स्वार्थवृत्त्याकार्यत्वकारणत्वोभयसाधारणेन केनचिद्धर्मे-
रम् । अतो न षोढात्वव्याघातः ।

३ अवसरस्तु विषयासिद्ध्या प्रतिबन्धकीभूतजिज्ञासानिवृत्तावनन्तरमवश्यवक्तव्यत्वम् ।

४ निर्वाहकैक्यम्-एकनिर्वाहकनिर्वाह्यत्वम् । तदन्यत्वे सति तन्निर्वाह्यत्वम् । तदन्यत्वे सति
जरूपयोज्यत्वमिति यावत् । निर्वाहकत्वम्प्रयोजकत्वम् ।

५ कार्यैक्यम्-तदन्यत्वे सति तत्प्रयोज्यकार्यप्रयोजकत्वम् । निर्वाहकैककार्यत्वेइत्यपि
एकङ्कार्यं यस्येति व्युत्पत्त्या एककार्यकारित्वामित्येककार्यत्वस्यार्थो बोध्यः ।

६ उपोद्घातश्च 'चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं विदुर्बुधाः' । प्रकृतसिद्ध्यर्थां-प्रकृतोप-
षयिणीम् । किमस्योपपादकमित्याकारिकां चिन्तां, जिज्ञासा मुपोद्घातमुपोद्घातसङ्गतिं
विदुरित्यर्थः । अथवा 'कृदभिहितो भावोद्रव्यवत्प्रकाशते' इति न्यायेन चिन्तापदं चिन्तनी-
प्रकृतसिद्ध्युपपादकतया चिन्तनीयत्वमित्यर्थः । तथाचार्थद्वयेऽपि प्रकृतसिद्ध्युपपादकत्वमुपोद्घा-
फलितार्थः । प्रकृते प्रकृतसिद्धिः-प्रामाण्यसिद्धिः, तदुपपादकत्वं व्याप्तौ सामान्यलक्षणेऽनुमान-
पपादकं किमिति जिज्ञासामादायोपपादकत्वे लक्षणसमन्वयः । सर्वासु सङ्गतिषु सामान्यलक्षणे
तिप्रकारकाजिज्ञासा ग्राह्या । अत्रेदं बोध्यम् । उपपादकत्वं क्वचिद् घटकत्वरूपं यथा व्याप्तिविशि-
र्मताज्ञानजन्यं ज्ञानमित्यत्राऽज्ञातव्याप्तिकस्यसामान्यतो व्याप्तिपदवाच्यत्वेन का व्याप्तिरित्याका-
जिज्ञासायां व्याप्तिनिरूपणम् । एवमुपस्थापकत्वरूपमपि । यथेन्द्रियाऽसन्निकृष्ट पर्वतीयधूमे व्या-
टत्वज्ञानं न तदुपस्थापकं विनेति तदुपस्थापकं किमिति जिज्ञासायां सामान्यलक्षणानिरूपणम् ।
कत्वरूपमपिक्वचित् । यथा प्रकृतेऽनुमानप्रामाण्योपपादकत्वं व्याप्तौ । ज्ञापकत्वं च तद्विषयकज्ञानज-
विषयत्वम् । प्रामाण्यविषयकज्ञानजनकं यद्व्याप्तिज्ञानन्तद्विषयत्वं व्याप्ताविति संक्षेपः ।

न तावदव्यभिचरितत्वम्, तद्धि न साध्याभाववदवृत्तित्वम्१ साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वम्२ साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावासामानाधिकरण्यम्३ सकलसाध्याभाववन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वम्४ साध्यवदन्यावृत्तित्वं५ वा, केवलान्वयिन्यभावादिति ।

न तावदिति । 'तावद्'वाक्यालङ्कारे। अव्यभिचरितत्वं—अव्यभिचरितत्वपदप्रतिपाद्यम्। तत्र हेतुमाह तद्धीत्यादि । हि यस्मात्, तत्—अव्यभिचरितत्वशब्दप्रतिपाद्यम्, नेति सर्वस्मिन्नेव लक्षणे सम्बध्यते, तथाच व्याप्तिर्यतः साध्याभाववदवृत्तित्वादिरूपाऽव्यभिचरितत्वशब्दप्रतिपाद्यस्वरूपा न अतोऽव्यभिचरितत्वशब्दप्रतिपाद्यस्वरूपा नेत्यर्थः पर्यवसितः । विशेषाभावकूटस्य सामान्याभावहेतुता प्रसिद्धैवेति न नञ्द्वयोपादानान्निरर्थकम् ।

व्यवसाये धूमवत्पर्वतवान्देश इति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे च व्यभिचारः स्यादतो व्याप्तिप्रकारकत्वोपादानम्। वह्निव्याप्यो धूम इति केवलव्याप्तिप्रकारकज्ञानजन्ये वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति ज्ञाने व्यभिचारवारणाय पक्षधर्मतेति । परामर्शजन्ये संस्कारे व्यभिचारवारणाय चरमज्ञानपदम्। प्रथम ज्ञानपदं च निश्चयत्वावच्छिन्नपरम् तेन परामर्शानुव्यवसाये न व्यभिचारः, विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य ज्ञानत्वेनैव कारणत्वात् । ननु दण्डो रक्तो नवेति संशये रक्तदण्डवानिति ज्ञानानुदयाद्विशेषणज्ञानस्य निश्चयत्वेनैव कारणत्वं वाच्यम्, एवञ्च व्यभिचारस्तदवस्थ एव । नच चरमज्ञानेऽभावाविषयकत्वं निवेशनीयं, परामर्शानुव्यवसायस्य व्याप्तिविषयकतयाऽभावविषयकत्वान्न दोष इति वाच्यम्। अभावविषयकानुमितौ भागासिद्ध्यापत्तेः तादृशानुमितेरभावविषयकत्वादिति चेन्न । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितव्याप्तिवि(१)षयतानिरूपितहेतुविषयतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतावदभावाविषयकज्ञानवृत्तिप्रत्यक्षासमवेतधर्मसमवायित्वस्य हेतुत्वान्न कोऽपि दोषः । वस्तुतस्तु निश्चयत्वमभावाविषयकत्वं वा न निवेश्यं प्रयोजनाभावादित्यन्यत्र विस्तरः। सप्तमीतत्पुरुषेति। अनुमितिहेतौ व्याप्तिज्ञानमित्यनुमितिहेतुव्याप्तिज्ञानमित्याकारकेत्यर्थः । तथाचात्र घटकत्वरूपमुपपादकत्वं पूर्वोक्तं वेदितव्यम् ।

मूलेऽनुयोगिवाचकपदाभावाद्व्याप्तिरिति पदं प्रश्नस्थ(२)मनुषञ्जनीयम्, तथाच व्याप्तिः अव्यभिचरितत्वशब्दप्रतिपाद्याभिन्ना साध्याभाववदवृत्तित्वरूपाव्यभिचरितत्वशब्दप्रतिपाद्य-

(१) व्याप्तिविषयता अपि निरूप्यनिरूपकभावापन्ना एव ग्राह्याः । तेन व्याप्तिभ्रमाधीनानुमितौ न हेतोरसत्त्वम् ।

(२) नेदीयस्थानान्तरस्थस्यानुसन्धानमनुषङ्गः । दवीयस्थानान्तरस्थस्यानुसन्धानमनुवृत्तिः । सा च सिंहावलोकितमण्डूकप्लुतिगङ्गास्रोतोवदिति त्रिधा । अध्याहारस्त्वश्रुतपदस्यानुसन्धानमितरयोस्तु श्रुतपदस्यैव विशेषः ।

भेद—साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वरूपाव्यभिचरितत्वशब्दप्रतिपाद्यभेद—साध्यवत्प्रति
योगिकान्योन्याभावासामानाधिकरण्यरूपाव्यभिचरितत्वशब्दप्रतिपाद्यभेद—सकलसाध्याभा
ववन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वरूपाव्यभिचरितत्वशब्दप्रतिपाद्यभेद —साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपाव्यभि
चरितत्वशब्दप्रतिपाद्यभेदकूटवत्त्वादित्यनुमानं मूलाभिप्रेतम् । न चाप्रयोजकम् । यो यः
यावद्विशेषाभाववान् स(१)तत्सामान्याभाववानिति वक्ष्यमाणव्याप्तेः प्रयोजकत्वात् ।

---

(१) नन्विदं सर्वं तदा स्याद्यदि सामान्याभावे मानं स्यात्तत्रैव मानं नास्ति। न च सिद्धासिद्धिभ्यां इति वाच्यम् । रूपत्वं तत्तद्रूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकं न वेति विप्रतिपत्तेः । तत्राभावाधिकरणत्वस्यातिरिक्तत्वानभ्युपगमे सामान्याभाववादिनयेऽभावकोटौ बाधः रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसामान्याभावे तत्तद्रूपं नास्तीति तत्तद्रूपाभावस्य रूपसामान्याभावाभिन्नतया रूपत्वस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् तन्मते तु रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं किञ्चिद्देशावच्छिन्नवृत्ति न वेति विप्रतिप्रतिः सम्भवति सामान्याभावानभ्युपगन्तृनये विशेषाभावकूटेषु रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं रूपानधिकरणदेशावच्छेदेन वर्त्तते नतु रूपाधिकरणदेशावच्छेदेनेति तन्मते विधिकोटिः पक्षवृत्तिः । रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता तत्तद्रूपाभावातिरिक्ताभावनिरूपितविशेषणताग्राह्यं न वेति विप्रतिपत्तिः । नन्वतिरिक्तसामान्याभावे रूपं नास्तीतिबुद्धेर्विशेषाभावकूटविषयकत्वेन निर्वाहात् । न चातिरिक्ताभावाभावे वायुविशेष्यकतत्तद्रूपनिर्णये वायुविशेष्यकरूपतदभावकोटिकसंशयो न स्यात्तन्निश्चये तत्संशयायोगादिति वाच्यम् । तत्र रूपत्वादिकोटिकसंशयोत्पादात् । न च रूपान्यत्र रूपं,द्रव्यं न रूपामिति विशेषदर्शनदशायामपि तादृशसंशयोदये घटे रूपत्वभ्रमायोगादिति वाच्यम् । रूपत्वेन रूपकोटिकसंशये रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन रूपाभाववनिश्चयो विरोधी न तत्प्रतियोगिकाभाववत्ताज्ञानत्वेन, अन्यथा प्रमेयत्वेन तन्निश्चये तत्संशयो न स्यात् तथाच तद्रूपेणाभावानिश्चये तत्संशये बाधकाभावात् । न च समानविषयकत्वेन प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावाभ्युपगमात्कथं संशय इति वाच्यम् । तादृशसंशयस्य सामान्याभावाभ्युपगमेऽप्यानिर्वाहात् । तत्तद्रूपप्रतियोगिताकाभावनिश्चयरूपस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वात् । नच विशेषाभावस्य रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभ्युपगमे रूपविशेषाभाववति रूपं नास्तीति बुद्ध्यापत्तिरिति वाच्यम् । तस्य व्यासज्यवृत्तित्वाङ्गीकारात् तथाच व्यासज्यवृत्तिधर्मप्रत्यक्षे यावदाश्रयसन्निकर्षस्य हेतुत्वात् यत्किञ्चिद्रूपवति न तथा प्रत्यक्षं तादृशप्रतियोगिताकत्वाश्रयभूततत्तद्रूपाभावस्य तत्रासत्त्वात् यावदाश्रयसन्निकर्षाभावान् । न च व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य संसर्गमर्यादया भाने न यावदाश्रयसन्निकर्षापेक्षा, तथा चैकाभावसन्निकर्षे संसर्गमर्यादया रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य प्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् । व्यासज्यवृत्तिधर्मनिरूपितलौकिकविषयताशालित्वस्य यावदाश्रयसन्निकर्षजन्यतावच्छेदकत्वोपगमात्, तथाच संसर्गमर्यादया भानेपि तस्य कारणत्वकल्पनात् तदभावेन तत्प्रत्यक्षोत्पत्त्यभावात् । यदि च संयोगादेः संसर्गमर्यादया भाने न यावदाश्रयसन्निकर्षापेक्षा तदा तत्र मास्तु, तादृशप्रतियोगिताकत्वरूपव्यासज्यवृत्तिधर्मग्रहे पुनरस्त्येव यावदाश्रयसन्निकर्षापेक्षा संयोगादिसाधारणव्यासज्यवृत्तित्वस्य ऐक्याभावेनैककार्यकारणभावाभावात् । अत एव व्यासज्यावृत्तिधर्मे यावदाश्रयभेदज्ञानं हेतुस्तदग्रहे तदभावात् , तथाच यावद्विशेषाभावानामेकदोपस्थित्यभावेन तत्तद्भेदग्रहात्कथं तत्प्रत्यक्षमिति परास्तम् । एतत्प्रत्यक्षे आश्रयभेदज्ञानानामपेक्षाभावात् । नच यदि एतत्प्रत्यक्षे आश्रयभेदज्ञानं न हेतुस्तदाऽधिकरणानामभेदग्रहे तत्प्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् । तदभेदाग्रहाभावस्य हेतुत्वोपगमात् । नच तस्य व्यासज्यवृत्तित्वे यावदाश्रयसन्निकर्षकारणत्वकल्पनापेक्षया सामान्याभावस्वीकारे लाघवमिति वाच्यम् । तस्य व्यासज्यवृत्तित्वाङ्गीकारेण पर्याप्तिसम्बन्धेन तादृशप्रतियोगिताकत्वविशिष्ट हेतुतया रूपवत्येकाभावसन्निकर्षे पर्याप्तिसम्बन्धेन तादृशप्रतियोगिताकत्वविशिष्टविशेषाभावकूटाभाव प्रत्यक्षवारेण यावदाश्रयसन्निकर्षे हेतुत्वाकल्पनेन लाघवेनातिरिक्तसामान्याभावस्य तत्र सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य च कल्पने गौरवात् । अथैवं सति सामान्याभावानङ्गीकारे यावद्विशेषाभावक्रमेण कारणत्वकल्पने गौरवम् । न चानन्ताभावनिष्ठकारणत्वकल्पेन न गौरवं कार्यकारणभावभेदस्य

कभेदात्, प्रकृते च तद्भेदो नास्त्येव, अन्यथा अनन्तस्वरूपयोग्यदण्डनिष्ठकारणताकल्पनमपेक्ष्य फलोपधायकदण्डादिवृत्तिजनकतावच्छेदकतया जातिः कल्प्यतामिति वाच्यम्। भवन्मते रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टसमवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टत्वेन हेतुत्वे विनिगमनाविरहेण गौरवतादवस्थ्यात्, मन्मते समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकवास्तवाभावनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वस्यावच्छेदकत्वात् । न चाभावनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वस्य तज्ज्ञानादिरूपतया विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । अभावनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वस्य तत्तद्व्यक्तिस्वरूपतया तस्यैवावच्छेदकत्वात् ज्ञानरूपत्वे कारणताग्रहकाले उपस्थितिकल्पने गौरवम् । अभावस्वरूपत्वे तस्य कारणताग्रहदशायामुपस्थितिसत्त्वात्। न च तत्तद्व्यक्तित्वस्यावच्छेदकत्वेपि तस्य स्वरूपतो भानं न संभवति जात्यतिरिक्तपदार्थस्य स्वरूपतो भानानङ्गीकारादिति वाच्यम् । जात्यतिरिक्तपदार्थश्चान्यत्र स्वरूपतो न भासत इति तादृशप्रकारताशालिबोधे तत्तद्वृत्तिधर्मप्रकारकबोधसामग्र्या नियामकत्वेन तद्व्यक्तिरित्याकारकविलक्षणप्रकारताशालिबोधे तस्या नियामकत्वानङ्गीकारात् । न चास्मन्मते समवायावच्छिन्नैकाऽतिरिक्तैव प्रतियोगिता, तथाच सैव निरूपकतयाऽवच्छेदिकेति वाच्यम् । तद्व्यक्तित्वेन प्रतियोगित्वनिष्ठमावच्छेदकत्वमपेक्ष्याऽभावनिष्ठतद्व्यक्तित्वस्यावच्छेदकत्वे लाघवात् । न च भवन्मतेऽप्यभावनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वस्य प्रतियोगित्वरूपतया एतत्प्रतियोगिताव्यक्तेरेव निरूपकतासम्बन्धेनावच्छेदकत्वमस्त्विति वाच्यम् । प्रतियोगितास्वरूपतद्व्यक्तित्वस्य ज्ञानरूपत्वादिकमादाय विनिगमनाविरहेणानन्त्यात्, मन्मतेऽभावनिष्ठतद्व्यक्तित्वस्याभावरूपत्वात् ज्ञानादिरूपत्वे उपस्थितिगौरवात्, भवन्मते प्रतियोगितास्वरूपज्ञानरूपयोरुपस्थितिकल्पनासामान्यात् ।

केचित्तु सामान्याभावस्वीकारे तादिन्द्रियजन्यज्ञानप्रतिबन्धकतया तत्तदभावनिरूपितलौकिकविषयताशालिज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वापेक्षया एतदभावविषयताशालित्वेन तत्त्वे लाघवमित्याहुः । तन्न । अस्मन्मतेपि तावदभावत्वेन तदाश्रयत्वेनैक एवाभावः कल्प्यते, अन्यथा सर्वेषामेक एवाभावः कल्प्यतां तत्तदवच्छेदेन घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं कल्प्यतां तद्भेदोपि विलुप्येत । नन्वनन्ताधिकरणावच्छिन्नकत्वकल्पनमपेक्ष्यैक एवाभावः कल्प्यतामिति चेत्तुल्यं प्रकृतेऽपि । न चाभावकल्पनेऽपि अनन्तवाय्वाद्यधिकरणवृत्तित्वकल्पने गौरवमिति वाच्यम् । तस्य फलमुखत्वात् अन्यथाऽधिकरणरूपेण किमपराद्धं तादृशप्रतियोगिताकत्वस्य व्याप्यवृत्तित्वे अवच्छेदकमिश्रितसन्निकर्षकार्यकारणभावकल्पने गौरवम् । न च तदवच्छिन्नसन्निकर्षस्य संयोगादिसाधारणकार्यकारणभावबलादेव हेतुत्वं भविष्यतीति वाच्यम् । अवयवानामेव हि स्वमते तद्द्रव्यसंयोगावच्छेदकत्वं, न त्वन्त्यावयविनां, तत्समवेतद्रव्याभावात्। इत्थं च घटादेः संयोगावच्छेदकत्वानङ्गीकारादन्त्यावयविस्थले कार्यकारणभावकल्पनमेव गौरवम्, अन्यथा अन्त्यावयविनो घटादेरपि यावद्विशेषाभावाधिकरणतया तदवच्छिन्नसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यान्यावच्छेदेन सन्निकर्षेऽपि प्रत्यक्षापत्तेः ।

किञ्च रूपं नास्तीति प्रतीतिविषयत्वस्य यावदभावानां कल्पनामपेक्ष्यैकाभावस्यैव तादृशप्रतीतिविषयत्वं कल्प्यते लाघवात् । न च सामान्याभावविषयकलौकिकप्रत्यक्षे सन्निकर्षबलाद्विशेषाभावविषयतयाऽस्त्येवातिरिक्तकल्पनागौरवमिति वाच्यम् । रूपं नास्तीत्यनुमितेस्तावद्व्यक्तिनिष्ठविषयताकल्पनामपेक्ष्यैकाभावविषयत्वे लाघवात् । न च तत्रापि तन्मते रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन यत्किञ्चिदभावोऽनुमितिविषय इति वाच्यम् । व्यापकताज्ञाने रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन यावदभावो यत्र विषयस्तत्रानुमितौ विनिगमनाविरहेण तावद्विषयकत्वकल्पने गौरवतादवस्थ्यात्, अन्यथाऽभाव एव न सिद्ध्येत्। अधिकरणस्यैव तादृशप्रतीतिविषयत्वाभ्युपगमात् । अनन्तानां प्रतीतिविषयत्वे गौरवमिति चेत्समानमिहापि । अपि च सामान्याभावानङ्गीकारे जन्यरूपत्वावच्छिन्ने रूपत्वेन प्रतिबन्धकता तदभावः कारणमिति प्रतिबन्धकाभावकारणतायां रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपत्वेनानन्ताभावनिष्ठकारणताकल्पनमपेक्ष्य लाघवादेकाभावनिष्ठकारणता कल्प्यते । न च भवन्मते ध्वंसप्रागभावाभ्यां सहात्यन्ताभावविरोधेनाऽनन्ततत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावनिष्ठकारणताकल्पने साम्यमिति वाच्यम् । तादृशविरोधानङ्गीकारेण रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावव्यक्तेरेव [कारण]त्वकल्पनात् । विरोधाङ्गीकारेऽपि लौकिकविषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकचाक्षुषत्वावच्छिन्नाभावादे

प्रतिबन्धकत्वस्थले तावदभावकूटनिष्ठकारणत्वकल्पने गौरवात् । न च तादृशप्रतियोगिताकत्वविशिष्ट प्रतिबन्धकत्वस्थले तावदभावकूटनिष्ठकारणत्वकल्पने गौरवात् । न च तादृशप्रतियोगिताकत्वविशिष्ट व्यक्तिकल्पनापेक्षया तावदभावनिष्ठाखण्डोपाधिस्वीकारे लाघवमिति वाच्यम् । तद्धर्माश्रयव्यक्तिसत्त्वे व्यभिचारवारणाय तद्धर्मस्य पर्याप्तिस्वीकारे गौरवात् ।

केचित्तु सामान्याभावस्वीकारे तादिन्द्रियजन्यज्ञानप्रतिबन्धकतायां लौकिकविषयताशालिज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वनये एतदभावलौकिकविषयताशालित्वेन प्रतिबन्धकता लाघवात्, एतदभावस्य घटत्वविशिष्टप्रतियोगिनोऽभावांशे भाने एव लौकिकविषयताङ्गीकारेणातिप्रसङ्गाभावात्–भवन्मते विषयमिश्रितप्रतिबन्धकतायां गौरवात् । रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयकज्ञानत्वेन तत्त्वे एतन्नास्तीति बुद्धिकाले फलाभावप्रसङ्गात् गौरवात् । रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयकज्ञानत्वेन तत्त्वे एतन्नास्तीति बुद्धिकाले फलाभावप्र एतत्प्रतियोगितासांसर्गिकविषयतावच्छिन्नाभावविषयताया अवच्छेदकत्वे गौरवादिति । तन्न । एतद्धर्मविशिष्टतया तादृशभानानङ्गीकारेण तत्प्रतियोगिताकाभावकूटाधिकरणवृत्तित्वादिरूपनिरूपितसांसर्गिकविषयताशालित्वेन प्रतिबन्धकत्वे दोषाभावात् ।

केचित्तु प्रतियोगितासम्बन्धेन भ्रमानङ्गीकारे इन्द्रियसंबद्धविशेषणतया अभावमिश्रितकारणत्वं भवन्मते एतदभावविशेषणतात्वेन कारणत्वकल्पनात्, भवन्मते एतत्प्रतियोगिताकाभावविशेषणतात्वेन हेतुत्वे गौरवात् । तत्र इन्द्रियसंबद्धविशेषणतात्वेन विशेषणताया एतत्प्रतियोगितारूपत्वेन इन्द्रियसम्बद्धव्यक्त्यनुयोगिकाभावनिष्ठएतत्प्रतियोगितारूपाया हेतुत्वात् । भवन्मतेऽतिरिक्ताभावस्वीकारेऽपि यदि प्रतियोगिता नातिरिक्ता तदा तत्र तदभावस्य तत्तदभावस्वरूपतत्तत्प्रतियोगितास्वरूपयोर्हेतुत्वे विनिगमनाविरहात् ।

केचित्तु सामान्याभावाङ्गीकारे संशयादौ मन्मते एतदभावाधिकरणावृत्तित्वरूपविरोधो भासते । मन्मते तु तत्तदभावाधिकरणावृत्तित्वरूपः, तथाच बाधादेः प्रतिबन्धकतायां गौरवम् । न च रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनानुगमो भवतापि तदभावव्यक्तेः रूपत्वावच्छिन्नाभावत्वेन विषयतायां स्वीक्रियते तथाच क्व गौरवमिति वाच्यम् । रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकविशेषाभावाधिकरणवृत्तित्वरूपेणोपस्थितस्य विरोधस्य भ्रमभिन्नत्वेन भानासम्भवात् । न च तस्य व्यासज्यवृत्तित्वानङ्गीकारेणावच्छेदकतासम्बन्धेनैतत्प्रतियोगिताविशिष्टावृत्तित्वत्वरूपेण विरोधो भासते, तथाच प्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकताया अनातिरिक्तत्वे त्वविरोधः । न चाधिकरणस्वरूपतत्तद्व्यक्त्यवृत्तित्वं भासते, तथाच क्वानुगम इति वाच्यम् । सामान्यव्यक्तेः सम्बन्धतायां गौरवतादवस्थ्यात् । न च गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वं ह्यनियतलघुरूपस्यावच्छेदकत्वासम्भवात् कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादौ विशेष्यविशेषणभावापन्नविषयतायाः प्रवेशे कारणतावच्छेदकापेक्षेति वाच्यम् । द्वित्वावच्छिन्नाभावादिव्यावृत्तप्रतियोगिताया मया प्रवेशासामर्थ्यादिति वदन्ति ।

केचित्तु समनियताभावस्थले एतत्प्रतियोगितायां सांसर्गिकविषयताशालिएतदभावज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वे लाघवाद् भवन्मते रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन रूपत्वविषयताशालित्वेन प्रतिबन्धकत्वे गौरवात् । न च भवन्मते रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन रसत्वेन रसभ्रमात्मकज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वापत्तिरिति वाच्यम् । रूपभिन्नस्य रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन भानानङ्गीकारेण दोषाभावात् । न च समनियताभावस्य प्रतियोगिताभिन्नत्वेन एतत्प्रतियोगितायां सांसर्गिकविषयताशालित्वेन प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम् । घटवत्ताज्ञानं प्रति कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति ज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकत्वापत्तेः । न च कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादौ कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगितानां संसर्गताख्यविषयतायां घटो नास्तीति प्रतियोगितायां, तथाच प्रतियोगित्वपर्याप्तसांसर्गिकविषयताशालित्वेन प्रतिबन्धकत्वं तादृशकम्बुग्रीवादिमान्नास्तीत्यस्य तत्प्रतियोगितापर्याप्तसांसर्गिकविषयताशालित्वाभावेन प्रतिबन्धकत्वापत्तिरिति वाच्यम् । एतत्प्रतियोगितासम्बन्धेन गुरुधर्माभावभानेऽप्रतिबन्धात्तथाच प्रतियोगिताभेदस्वीकारे रूपाभावे मन्मते तदभावत्वेन हेतुता न तु एतत्प्रतियोगिताकाभावत्वेन गौरवादिति सामान्याभावसिद्धिरिति वदन्ति ।

नन्वतिरिक्ताभाव एव किम्मानं तत्र घटादिशून्यदेशे एव घटाभावः न त्वतिरिक्ताभावसिद्धिरिति मीमांसकाः । युक्तं चैतन्नैयायिकमतेऽपि अभावानुयोगिकाभावस्यातिरिक्तत्वाभावेन तत्तदधिकरणस्वरूप एव तत्तदभावः । अथ तत्तन्नाशाधिकरणव्यक्तेरभावत्वेन तत्र घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व

अथ किमिदं पक्षतावच्छेदकं व्याप्तित्वम् ? न तावद्धेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यत्वम्, तदवच्छिन्नेऽव्यभिचरितत्वशब्दप्रतिपाद्यभेदनिश्चयेन सिद्धसाधनप्रसङ्गात् । नापि साध्याभाववदवृत्तित्वत्वादिकं तदवच्छिन्नेऽव्यभिचरितत्वशब्दप्रतिपाद्यभेदरूपसाध्यविरहेण बाधप्रसङ्गात् । एवं वक्ष्यमाणेन केवलान्वयिन्यभावादित्यनेन व्याप्तौ साध्याभाववदवृत्तित्वादिरूपाव्यभिचरितत्वशब्दप्रतिपाद्यभेदकूटः साधनीयः । सोऽपि न सम्भवति, केवलान्वयि-

---

लाघवादातिरिक्ताभावसिद्धिरिति चेत्, सत्यम् अतिरिक्ताभावकल्पनेपि तादृशाभावस्य तत्तन्निखिलाधिकरणव्यक्तिषु सम्बन्धकल्पनस्यावश्यकत्वात्कृतमतिरिक्ताभावकल्पनेन, एवं घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य सम्बन्धः कल्प्यत इति । अथ यदि तत्तदधिकरणस्वरूप एवाभावस्तदा तदधिकरण एव घट सत्त्वासत्त्वदशायां तदभावप्रतीत्युत्पादानुत्पादविलयप्रसङ्गः, त्वन्मते तादृशाधिकरणस्याविशिष्टत्वात्, अस्मन्मते यत्कालावच्छेदेन तत्तदभावस्तिष्ठति तत्कालावच्छेदेन तत्तदभावप्रत्यय इति चेत् । अस्मन्मतेपि यत्कालावच्छेदेन घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तादृशाधिकरणस्य तत्कालावच्छेदेनैवाभावप्रत्ययः । अथ सम्भवति चेदं तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यातिरिक्तत्वे तस्य स्वरूपसम्बन्धात्मकत्वे तु तत्तदधिकरणस्वरूपस्य तादृशविशिष्टधर्मावच्छिन्नाधिकरणतानियामकत्वासम्भवात् । ननु तस्यातिरिक्तत्वपक्षे को दोष इति चेत्, तादृशप्रतियोगिताकत्वस्यातिरिक्तत्वमभ्युपेत्य तथा वर्तने किमपराद्धमतिरिक्ताभावकल्पनेनेति चेत् सत्यम् । अतिरिक्ताभावस्वीकारेपि तत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमतिरिक्तमवश्यमभ्युपेयम्, अन्यथाऽभावाधिकरणकाभावस्याभावलक्षणाधिकरणस्वरूपत्वात् घटवद्भूतलवृत्तिपटाभावाधिकरणकघटाभावस्य पटाभावात्मकत्वेन घटवद्भूतले घटाभाववदिति प्रत्ययस्यापि प्रामाण्यापत्तिः, तस्माद् घटवद्भूतले पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टाधिकरणता, न तु घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टाधिकरणतेति स्वीकरणीयं भवद्भिरपीति । अथ यद्यतिरिक्ताभाव एव नास्ति तर्हि पापनाशार्थं प्रायश्चित्तप्रवृत्त्यनुपपत्तिः, एवं विघ्ननाशार्थं मङ्गलादिष्वपि, तन्मते तत्तदधिकरणस्वरूपस्य पूर्वसिद्धत्वादिति चेत् । सत्यम् । तन्मतेपि कथं नरकप्रागभावप्रतिपालनार्थं प्रवृत्तिः । यदि च योगक्षेमसाधारणजन्यत्वज्ञानात्तत्र प्रवृत्तिस्तदाऽस्मन्मतेपि तत्र नरकप्रतियोगिकत्वसम्बन्धविशिष्टस्याग्रिमक्षणे सत्त्वं विना प्रायश्चित्तं न तु सम्भवतीति प्रायश्चित्ते प्रवृत्तिः । अथ यद्यधिकरणस्वरूप एवाभावस्तदा घटः प्रागभाववानिति प्रत्ययः कथं स्यात् । न च तथापि प्रतियोगितासम्बन्धेन तादृशप्रागभावाधिकरणं स घटो न भवतीति त्वन्मतेपि कथं प्रत्ययः सविषयातिरिक्तपदार्थस्य भाविन्यऽसत्वादिति वाच्यम् । प्रतियोगितासम्बन्धेन भाविन्यसत्वमङ्गीक्रियते एव, अन्यथा प्रतियोगितासम्बन्धेन प्रागभावस्य प्रवृत्त्यापत्तेरिति चेत् । सत्यम् । तादृशप्रत्यय एव नास्ति, अस्ति च घटो भविष्यतीति प्रत्ययः । स प्रत्ययस्तु तत्तदधिकरणदेशरूपप्रागभावकृत एवेति न दोषः । अथ स भाविघटः पटो नेति प्रत्ययः कथं स्यादिति चेद् । घटे तदानी घटभेद इति प्रत्ययस्तु भ्रम एव कालाद्यवगाहिप्रत्ययस्तु भ्रम एव कालाद्यवगाहित्वप्रत्ययस्तु भवितुमर्हति तत्तद्घटे तत्तद्घटतादात्म्यवदिति ।

अत्र न्यायविदः । तत्तन्नानाधिकरणव्यक्तीनां घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वन्त्वतिरिक्त एवाभावे कल्प्यते । न च तादृशाभावस्य तत्तन्निखिलाधिकरणसम्बन्धकल्पनाया आवश्यकत्वे तद्दोषतादवस्थ्यात्कृतमतिरिक्ताभावकल्पनेनेति वाच्यम् । तादृशगौरवस्य फलमुखत्वेनादोषत्वात् । न च फलमुखगौरवस्यादोषत्वं जितं क्षणभङ्गवादिभिः, तन्मते लाघवात्प्रतियोगित्वेन नाशत्वेन हेतुहेतुमद्भावः । न तु द्रव्यनाशे तदाश्रयनाशस्याऽसमवायिनाशस्य(वा)हेतुत्वमुररीक्रियते । इत्थं च प्रतिक्षणं घटादिव्यक्तिध्वंसोत्पादकल्पनस्य फलमुखत्वेनादोषादिति चेत् । सत्यम् । फलमुखगौरवस्य दूषणावहत्वं, बाधकसत्त्वे, तत्र सोयं घट इति प्रत्यभिज्ञाबलात्तस्य दूषणावहत्वं, प्रकृते च तादृशबाधकासत्त्वान्न दूषणावहत्वमिति । अपि च तादृशाभावस्य तत्तदधिकरणस्वरूप एव सम्बन्धः, स च स्वरूपो लाघवात्तदभावस्वरूप एव. इत्थं च तस्य घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तत्तदधिकरणस्वरूपस्य सम्बन्धसत्त्वेपि तादृशसम्बन्धस्य नानात्वं स्फुटमेवाति[illegible]म् । स्फुटं चैतन्न्यायसिद्धान्तरहस्ये ।

हेतुनिरूपितवृत्तित्वाभावरूपहेतोः सिद्धान्तसिद्धव्याप्तावभावात् । यस्तु–अत एवाऽव्यभि
तत्वं पक्षो व्याप्तिभेदः साध्यः । नन्वव्यभिचरितत्वस्य पक्षत्वे पक्षतावच्छेदकाननुगमः
न चास्त्वननुगतमेव पक्षतावच्छेदकमिति वाच्यम् । एकधर्मावच्छिन्नस्य व्याप्तित्वनिराक
अन्यधर्मावच्छिन्नस्य व्याप्तित्वशङ्कानिरासायोगात् अव्यभिचरित्वपदस्य व्याप्तिपञ्चक
'सकृदुच्चरित' इति न्यायविरोधापत्तेः । (१)आवृत्तौ वाक्यभेदापत्तेरिति चेन्न । अव्यभिच
त्वपदप्रतिपाद्यत्वेन पक्षता, तथा चाऽव्यभिचारितत्वपदजन्यप्रतीतिविषयत्वं पक्षतावच्छे
नातोऽव्यभिचरितत्वत्वस्य साध्याभाववदवृत्तित्वादिसाधारणस्यैकस्याभावेऽपि क्षतिः ।
तथापि व्याप्तिभेदस्य साध्यत्वे सिद्धान्तव्याप्तिभेदमादाय सिद्धसाधन साध्याभाववदवृत्ति
दिभेदसाधने बाध इति वाच्यम् । अनुमितिजनकज्ञानविषयत्वाभावस्यैव साध्यत्वादित्य
तन्न । अनुमितिजनकज्ञानविषयस्य सिद्धान्तव्याप्तेर्भेदसाधने सिद्धसाधनम् । तादृशस
ध्याभाववदवृत्तित्वादिरूपव्याप्तेर्भेदसाधने बाध इति चेन्न ।

नहि व्यापकसामानाधिकरण्यत्वादिरूपं व्याप्तित्वं प्रकृते पक्षतावच्छेदकतयाऽभिप्रेतं
नापि अव्यभिचरितत्वत्वं येनोक्तदोषाः स्युः, किन्त्वनुमितिजनकतावच्छेदकहेतुप्रकार
निरूपितप्रकारतावत्त्वमेव, तथा चाव्यभिचरितत्वशब्दप्रतिपाद्यविशिष्टहेतुमत्ताज्ञानस्यानुमि
जनकत्वं व्यापकसामानाधिकरण्यविशिष्टहेतुमत्ताज्ञानस्य वेति संशयादनुमितिजनकताव
दकहेतुप्रकारतानिरूपितप्रकारत्वावच्छिन्नेऽव्यभिचरितत्वशब्दप्रतिपाद्यभेदः सन्दिग्ध ए
न सिद्धसाधनं न वा बाध इति । न च साध्याभाववदवृत्तित्वादिरूपप्रत्येकव्याप्तिविशि
तुमत्ताज्ञानानामनुमितिजनकतासंशयादुक्तपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने उक्तभेदकूटसन्देहेन सं
ग्धासिद्धिरित्याशङ्कायां कूटघटकप्रत्येकभेदसाधकत्वेन केवलान्वयिन्यभावादित्यनेनोपन्य
केवलान्वयिवृत्तित्वाभावरूपहेतौ स्वरूपासिद्धिर्दुर्वारैव, वस्तुतोऽनुमितिजनकज्ञानविषयस्य केव
न्वयिवृत्तित्वनियमादिति वाच्यम् । अनुमितिजनकतावच्छेदकहेतुप्रकारतानिरूपितप्र
त्वावच्छिन्नं पक्षीकृत्य केवलान्वयिवृत्तित्वाभावरूपहेतुना साध्याभाववदवृत्तित्वादिभेदो
साध्यते, किन्तु साध्याभाववदवृत्तित्वं पक्षीकृत्य तेनैव हेतुना तादृशप्रकारत्वावच्छिन्न
एव, तथा च साध्याभाववदवृत्तित्वादौ केवलान्वयिवृत्तित्वाभावरूपहेतोः सत्त्वेन न स्वरू
सिद्धिरिति । न चैतादृशानुमानेन साध्याभाववदवृत्तित्वे तादृशप्रकारत्वावच्छिन्नभेदसिद्ध
तादृशप्रकारत्वरूपपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्याभाववदवृत्तित्वादिभेदासिद्ध्या न प्रथ
माने सन्दिग्धासिद्धिनिरास इति वाच्यम् । साध्याभाववदवृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्ने तादृशप्र
रत्वावच्छिन्नभेदसिद्धौ तदुत्तरं तादृशप्रकारत्वावच्छिन्ने साध्याभाववदवृत्तित्वत्वाद्यव
भेदस्य मानसबोधसम्भवादिति ।

केचित्तु अनुमितिजनकत्वमव्यभिचारपदजन्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नविषय
निरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितपक्षतावच्छे
कावच्छिन्नविषयताशालिज्ञानत्वानवच्छिन्नं साध्याभाववदवृत्तित्वादिविषयतानिरूपितहे
वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नवि

(१) स्वस्थानस्थितस्य पुनरनुसन्धानमावृत्तिः ।

ताशालिङ्गज्ञानत्वावच्छिन्नत्वाभावकूटवत्त्वादित्यनुमाने तात्पर्यम् । अत्राव्यभिचारपदार्थताव-च्छेदकावच्छिन्नविषयताघटितधर्मावच्छिन्नत्वाभावमात्रोक्तौ वन्ह्यभाववदवृत्तिपर्वतो वन्हि-मान् धूमादित्यादौ वह्निव्याप्यधूमवान् वह्न्यभाववदवृत्तिपर्वत इत्याकारकपरामर्शनि-ष्ठानुमितिजनकतायां धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविषयताविधयाऽव्यभिचारपदार्थतावच्छेदका-वच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्नत्वसत्त्वेन बाधः स्यात् । केचित्तु ज्ञेयत्वं वाच्यत्वाव्यभिचारीति व्यवहारानुरोधेन साध्यतावच्छेदकनिष्ठहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्याप्य-व्यभिचारपदार्थत्वमावश्यकम्, तथाच हेतुविषयत्वानुपादानेऽव्यभिचारपदार्थावच्छिन्नसाध्यताव-च्छेदकनिष्ठविषयताघटितधर्मावच्छिन्नत्वाभावस्य सिद्धान्तिमतेऽनुमितिजनकतायामसत्त्वाद्बाध इति प्राहुः । न चाव्यभिचारपदार्थावच्छिन्नहेतुविषयताघटितधर्मावच्छिन्नत्वाभावस्य साध्य-त्वे नोक्तदोषः, तादृशजनकतायामव्यभिचारपदार्थावच्छिन्नविषयताघटितधर्माऽवच्छिन्नत्वस-त्त्वेपि अव्यभिचारपदार्थावच्छिन्नहेतुविषयताघटितधर्मावच्छिन्नत्वविरहादिति पक्षतावच्छेदका-वच्छिन्नविषयतानिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् । वह्न्यभाववदवृत्तिधूमवत्कालीनपर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादिस्थलेयबाधापत्तेः । एवं हेतावपि साध्याभाववदवृत्तित्वादिविषयत्वावच्छिन्नत्वा-भावकूटवत्त्वादित्येतावन्मात्रोक्तौ वह्न्यभाववदवृत्तिपर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निव्याप्यधू-मवांस्तादृशपर्वत इति परामर्शनिष्ठानुमितिजनकतायां कूटविरहेण भागासिद्धिः स्यात् । न च तादृशविषयतानिरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताघटितधर्मावच्छिन्नत्वाभावकूटवत्त्वोपादा-नेन न भागासिद्धिरिति वाच्यम्। वह्न्यभाववदवृत्तिधूमवन्महानससदृशः पर्वतो वह्निमान् धूमा-दित्यादिस्थलीयपरामर्शजनकतायां भागासिद्ध्यापत्तिरतः पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिवेशः। न च तथापि पर्वतो वह्निमान् वह्न्यभाववदवृत्तेरित्यादौ परामर्शनिष्ठानुमितिजनकतायां बाधो दुर्वारः, हेतुतावच्छेदकपर्यन्तस्य व्याप्तित्वमिति सिद्धान्ते हेतुव्यापकवह्निसमानाधिकरणवृत्ति-वह्न्यभाववदवृत्तित्वरूपहेतुतावच्छेदकरूपाव्यभिचारपदार्थावच्छिन्नहेतुविषयतानिरूपितपक्षता-वच्छेदकावच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्नत्वस्य तत्र सत्त्वादिति वाच्यम् । अव्यभिचारपदार्थतावच्छे-दकावच्छिन्ना याऽव्यभिचारपदार्थमात्रवृत्तिविषयता तन्निरूपितत्वं साध्यघटकहेतुविषयतायां निवेशनीयम् । तथा चाव्यभिचारपदार्थतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मपर्याप्तावच्छेदकता-कविषयतानिरूपितप्रकृतहेतुतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकताकविषयतानिरूपितप्रकृतपक्षतावच्छे-दकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मपर्याप्तावच्छेदकताकविशेष्यत्वानवच्छिन्नत्वस्यैव साध्यत्वं फलि-तम् । साध्यसिद्धिश्चावच्छेदकावच्छेदेन बोध्या, तेनाऽनुमितिजनकतात्वसामानाधिकरण्येन सा-ध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे आलोकादिलिङ्गकानुमितिजनकतायां धूमविषयताघटितसाध्यस्य मतद्वयेऽपि सत्त्वात्सिद्धसाधनम् पक्षतानिष्ठजनकतायां निरुक्तसाध्यपर्यवसानमादायार्थान्तरञ्चेति शङ्काया अनवसर इति ध्येयम्। अनुमितिजनकत्वं च प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नलिङ्गकप्रकृतसाध्य-तावच्छेदकावच्छिन्नविधेयकप्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षकानुमितिजनकत्वरूपं ग्राह्यम् । नातः प्रागुक्तानुमितिजनकतायां केवलपर्वतत्वादिरूपपक्षतावच्छेदकमादाय भागासिद्धितादव-स्थ्यम् । न चैवमपि धूमव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यवह्न्यभाववदवृत्तित्वोभयवद्धूमवान्पर्वत ज्ञानीयतादृशसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वत्वावच्छिन्नविषयतायाः ज-

साध्याभाववदवृत्तित्वमिति। वृत्तम् वृत्तिः, भावे निष्ठाप्रत्ययात्, वृत्तस्य भावोऽवृत्तं वृत्त्यभाव इति यावत्, साध्याभाववतोऽवृत्तं साध्याभाववदवृत्तम् साध्याभाववद्वृत्त्यभाव इति यावत्, तद्यत्रास्ति स साध्याभाववदवृत्ती मत्वर्थीयेनप्रत्ययात्, तस्य भावः साध्याभाववदवृत्तित्वम्, तथा च साध्याभाववद्वृत्त्यभाववत्त्वमिति फलितमिति प्राञ्चः। तदसत्, 'न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेत्तत्प्रतिपत्तिकर'इत्यनुशा(१)सनाविरोधात्, तत्र कर्मधारयपदस्य बहुव्रीहीतरसमासार्थप्रतिस्वात्। तच्चाऽगुणवत्त्वमिति साधर्म्यव्याख्यानावसरे गुणप्रकाशरहस्ये(२) दीधितिरहस्ये च स्फुटम्।

नकतावच्छेदकत्वेन भागासिद्धितादवस्थ्यमिति वाच्यम्। प्रागुक्तविषयतात्वावच्छिन्नाव दकतानिरूपितत्वाभावस्यैव हेतुसाध्यविधया प्रवेशात् उक्तज्ञानीयविषयतायास्तादृश धिकरण्यत्वावच्छिन्नविषयतात्वेनैवावच्छेदकत्वात्।

अथ वह्निव्याप्यो धूमो धूमवान्पर्वत इति ज्ञानस्यापि कारणत्वेन विशिष्टविषयत कारणतानवच्छेदकत्वेन साध्याभाववदवृत्तित्वविषयताया जनकतावच्छेदकत्वेऽपि साध्यसि ति न विवक्षितार्थसिद्धिरिति चेन्न। प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वनिष्ठावच्छेदकता रूपितप्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्न शेष्यत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताव्यभिचारपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्नाव दकतानिरूपितत्वाभावस्यैव साध्यत्वात्। वैशिष्ट्यं च स्वनिरूपकजनकतानिरूपितत्वसम्बन्धे

एवं च तादृशजनकत्वं तादृशनिरूपितत्वाभाववत् प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नवि ष्यत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितप्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वनिष्ठावच्छेदकताविशि तावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितसाध्याभाववदवृत्तित्वत्वाद्यव्यभिचार र्थतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितत्वाभावकूटवत्त्वादिति फलि

मूले केवलान्वयिन्यभावादिति। इदमत्रावधेयम्। केवलान्वयीत्यादिमूले केवलान्व न वास्तवकेवलान्वयिपरम्। अभावपदस्य साध्याभाववदवृत्तित्वाभावपरतया साध्या प्रसिद्ध्या तत्र तादृशाभावासम्भवात्। यदि तत्त्वेन ज्ञानपरं तदा केवलान्वयित्वा धूमादौ तादृशाभावासत्त्वाद् ज्ञेयत्वादावसत्त्वाच्च व्याहतमतः केवलान्वयिपदस्य केवलान्व ग्रहकालीनानुमितिजनकज्ञानपरत्वम्, अभावपदस्य च साध्याभाववदवृत्तित्वविषयत्वाभाव मिति। तथाच केवलान्वयिनि निरूप्यनिरूपकभावापन्नतादृशविषयत्वग्रहसम्भवान्नानुपपत्ति तादृशविषयताशून्यज्ञानवृत्तित्वादिति तादृशनिरूपितत्वाभावकूटस्य 'प्रत्येक'साधको पर्यवसित इति प्राहुः।

बहुव्रीहीतरसमासपरत्वादिति। ननु समासपरत्वादित्येव वक्तुमुचितं किं बहुव्रीहीतर

---

(१) अनुशासनेऽस्मिन् लाघवमेव मूलम्। पीतमम्बरं यस्येत्येकया वृत्त्याऽर्थप्रतिपत्तिसम्भवे च तदम्बरं चेति पीताम्बरं तदस्यास्तीति पीताम्बरवानिति वृत्तिद्वयकल्पने गौरवन्तथा चानुशासने हुव्रीहीतरसमासान्मत्वर्थीयो न भवति बहुव्रीहिसमासेन तदर्थलाभश्चेदित्यर्थः।

(२) अत्र गुणप्रकाशरहस्यग्रन्थश्चेत्थम्। अगुणवत्त्वमिति। अगुणवत्समवेतनित्यवृत्तित्व

बहुव्रीह्युत्तरमत्वर्थीयार्थस्य बहुव्रीहिप्रतिपत्तिकरत्वाभावेन बहुव्रीह्युत्तरमत्वर्थीयप्रत्ययानुपपत्त्यभावादिति चेन्न । यादृशसमासोत्तरं मत्वर्थीयप्रत्ययार्थौ बहुव्रीहिणा प्रतिपाद्यते तादृशसमासपरत्वमावेदयितुं बहुव्रीहीतरपदस्योक्तत्वात्, तथा च बहुव्रीहिपदं वस्तुगतिमनुरुध्योक्तम् ।

केचित्तु समासत्वं कर्मधारयाद्यन्यतमत्वं न त्वनुगतरूपम्, तत्रान्यतमत्वघटकभेदप्रतियोगितावच्छेदककोटौ बहुव्रीहिसमासप्रवेशकृतगौरववारणाय बहुव्रीहीतरपदमित्याहुः । तदसत्, कर्मधारयत्वादीनामननुगतत्वे समासत्वस्याप्यननुगतत्वसम्भवात्, अत एव समासत्वमखण्डोपा-

---

र्मसमवायित्वं विवक्षणीयम् । कर्मत्ववारणाय नित्यवृत्तीति भावः । बहुव्रीहियैवेति । बहुव्रीह्युत्तरत्वप्रत्ययेनैवेत्यर्थः । विवक्षितत्वस्य लाभ इति । न गुणोऽगुण इति नञ्तत्पुरुषोत्तरमतुप्प्रत्ययानन्तरत्वप्रत्ययेन लभ्यस्यान्वयस्य गुणाभाववत्त्वरूपस्य लाभ इत्यर्थः । एतच्चाऽभेदोऽविवादोऽविरोध इत्यादिप्रयोगानुरोधादत्यन्ताभावार्थकनञा न तत्पुरुषसमास इत्याचार्यमतानुसारेणोक्तम् । अर्थ इति अनुशासनविरुद्ध इत्यर्थः । अनुशासनमेवाह कर्मधारयेति । कर्मधारयोत्तरं मतुप्प्रत्ययलभ्यस्य बहुव्रीहिणा लाभसम्भव इत्यादौ पूरणीयम् । लघुत्वात् शब्दलाघवात् । इति न्यायादिति-इत्यनुशासनादित्यर्थः । नञ्तत्पुरुषस्यानेककर्मधारयमध्यघटितत्वादिति भावः । न च शब्दलाघवादरे मतुप्प्रत्ययोत्तरनञ्तत्पुरुषेऽपि मूलोक्तविरुद्धो बहुव्रीहिणैव तल्लभ्यार्थस्य लाभसम्भवेन शब्दगौरवादिति वाच्यम् । मतुप्प्रत्ययानन्तरं नञ्तत्पुरुषलभ्यस्यार्थस्य गुणवद्भिन्नत्वरूपस्य बहुव्रीहिणा लाभासम्भवात् । न च बिसकिसलयच्छेदपाथेयवन्त इत्यत्र बिसकिसलयच्छेदः—पाथेयः—पाथभक्ष्यो येषु—हंसाश्चेति बहुव्रीहिणैव विवक्षितार्थलाभसम्भवेन कर्मधारयोत्तरं मतुप्दलं तदनुशासनव्यभिचारीति वाच्यम् । तत्र पाथेयनिष्ठोत्कर्षभूयस्त्वादि—लक्षणस्य विवक्षितार्थस्य तदर्थकमतुप्प्रत्ययं विना बहुव्रीहितो लाभासम्भवात् बहुव्रीहितो विवक्षितार्थलाभसम्भव एव कर्मधारयोत्तरं मतुप्प्रत्ययानभ्युपगमात्, अतएव न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेत्तदर्थप्रतिपत्तिकर इति शाब्दिकाः । नञ्तत्पुरुषे दूषणान्तरमाह प्रत्युतेति । अन्योन्याभाववाचकनञैव तत्पुरुष इति मते इति शेषः । पर्युदासनञा—अन्योन्याभाववाचकनञा, न विवक्षितामिति । भाष्येऽतिव्याप्तिरिति भावः । न च तथापि गुणस्याभावोऽगुणमित्यव्ययीभावोत्तरं मतुप्प्रत्यय एव कुतो न कृत इति वाच्यम् । न कर्मधारयादित्यत्र कर्मधारयपदस्य—बहुव्रीहितरसमासपरतया कर्मधारयवदव्ययीभावोत्तरमपि मतुपोऽनभ्युपगमात् । नचैवं राजपुरुषवद्गृहमित्यादिप्रयोगोऽपि स्यात्तत्तोऽपि राज्ञः पुरुषो यत्रेति व्यधिकरणबहुव्रीहिणैव विवक्षितार्थलाभसम्भवादिति वाच्यम् । व्यधिकरणबहुव्रीहेः कण्ठेकाल इत्यादिस्थलविशेषनियन्त्रितत्वात् नीलोत्पलवद्गृहमित्यादिप्रयोगवत्तादृशप्रयोगस्यासिद्धत्वाच्चेति दिक्, इति।

गुणदीधितिरहस्ये तु 'अगुणवत्त्वमपि साधर्म्यपरतया स्वयं व्याचष्टे एवमिति । द्रव्यत्वसत्तादिकमादाय द्रव्येऽतिव्याप्तिवारणायावृत्त्यन्तम् । कर्मत्वादिकमादाय कर्मण्यतिव्याप्तिवारणाय नित्यवृत्तीति नित्यसमवेतार्थकम् । तेन कर्मत्वस्यापि दैशिकविशेषणतया परमाण्वादौ कालिकविशेषणतया महाकाले च वृत्तावपि कर्मणि नातिव्याप्तितादवस्थ्यम् । समवायेन तद्वत्तालाभाय समवायित्वमिति । ननु विवक्षितस्य गुणवद्भेदस्योक्तसमासालाभादाह गुणाभावसम्बन्धस्येति भाष्यकृतेति शेषः । गुणस्य भावोऽगुणमित्यव्ययीभावसमाससङ्ग्रहाय व्याचष्टे नञ्समासादिति । तथाच नञ्समासत्वरूपेण प्रकाशकृता तत्पुरुषाव्ययीभावौ निराकृतौ । अन्यथा नञ्तत्पुरुषो व्यर्थ आपद्येत अव्ययीभावान्मतुप् कुतो न कृत इत्यापेक्षापापवादादिति भावः । इत्थं चात्रापि कर्मधारयपदं बहुव्रीह्यतिरिक्तपरमिति ध्येयम्' इत्युक्तम् ।

• रूपादीनां गुणानां द्रव्याश्रितत्वं निष्क्रियत्वमगुणवत्त्वं चेति भाष्यम् ।

गुणा येषु वर्त्तन्ते ते गुणवन्तो न गुणवन्तोऽगुणवन्तस्तेषां भावस्तत्त्वमिति किरणवल्यामुदयनाचार्याः ।

दीधितिः । एवमगुणवत्त्वमपि गुणवदवृत्तिनित्यवृत्तिधर्मसमवायित्वं विवक्षणीयम् । नन्वित्यादिविवक्षितार्थस्य गुणाभावसम्बन्धस्य लाभात् । नञ्तत्पुरुषात्—नञ्समासात् । पर्युदासेति । इदमुपलक्षणम् । [illegible]स्य बहुव्रीहिणा गुणशून्यवत्त्वमित्यपि द्रष्टव्यम् ।

धिरिति समाससञ्ज्ञयोमुक्तम् । एवंविधामाश्रित्य तावदन्यान्यत्वेत्यादिना समासत्वमनुपपन्न
समासवादे इति विभावनीयम् ।

परे तु शोभनः शुक्लो यत्रेति शुक्लवाचकपदघटितबहुव्रीह्युत्तरमत्वर्थीयप्रत्ययेन यत्र शु
शुक्लगुणविशिष्टविशिष्टं बोध्यते तत्रैव शोभनः शुक्लो यत्रेति शुक्लगुणविशिष्टवाचकपदघटि
हुव्रीहिणा तादृशार्थप्रतिपादनान्मत्वर्थीयानुपपत्तिरित्यतो बहुव्रीहीतरपदमुपात्तम् ।

ननु कर्मधारयपदस्य बहुव्रीहीतरसमासमात्रपरत्वेपि साध्याभाववदवृत्तित्वमित्यत्र सा
भाववत्पदस्य साधुत्वानुपपत्तिः साध्यस्याभावः साध्याभाव इति षष्ठीतत्पुरुषोत्तरमत्व
स्यानुशासनविरुद्धत्वादिति चेन्न । साध्यमभावो यस्येति बहुव्रीह्युत्तरं मतुप्प्रत्ययः नाति
रोधशङ्कापीति । अथवाऽभावो विद्यते यत्रासौ अभाववानितिमतुप्प्रत्ययानन्तरन्तद
काभावपदेन साध्यपदस्य षष्ठीतत्पुरुषः, प्रतियोगिसापेक्षसमासस्येष्टत्वात् ।

अन्ये तु प्राशस्त्ये मतुपो विधानात्, साध्याभाववदिति मतुपा साध्याभावे साध्यताव
दकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपमधिकरणतायां निरवच्छिन्नत्वरूपं च प्राशस्त्यं प्रतिपा
साध्यस्याभावो यत्रेति बहुव्रीहिणा तु साध्यप्रतियोगिकाभावाश्रय एवेति मत्वर्थीयेन सः
प्रत्याय्यते बहुव्रीहेस्तदर्थप्रतिपत्तिकरत्वाभावेन मत्वर्थीयः सङ्गत एवेति । न चावृत्तीतिमत्व
नापि तादृशवृत्तितात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपं प्राशस्त्यं प्रतिपाद्यते, तथाच तादृशप्राश
घटितार्थबोधकत्वं साध्याभाववतो न वृत्तिर्यत्रेति साध्याभाववदवृत्तिरिति बहुव्रीहौ न सम्भव
तद्ग्रन्थासङ्गतिरिति वाच्यम् । नञुपस्थाप्याभावेऽन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताक
म्बन्धेनैवान्वयिनोऽन्वयो न तु तदाश्रयनिष्ठप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन, तथासति घट
घटो नास्तीति प्रतीत्यापत्तेस्तत्र घटप्रतियोगिकाभावसत्त्वात्, तथा च साध्याभाववतो न
र्यत्रेति बहुव्रीहौ नञ्सत्त्वेन तदर्थेऽभावे साध्याभाववत इति षष्ठ्यन्तार्थसाध्याभाववनि
तत्वविशेषितवृत्तिपदार्थवृत्तित्वस्य तादृशवृत्तितात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेनान्व
दृशप्राशस्त्यबोधकत्वस्य बहुव्रीहौ सम्भवात्तद्ग्रन्थसङ्गतिः । न हि साध्याभावेत्यत्राऽभा
दसमभिव्याहारस्थलेऽपि नञाद्यनुपस्थाप्येऽभावेऽन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता
सम्बन्धेनान्वय इति नियमो, मानाभावात्, निपातातिरिक्तयोर्नामार्थयोर्भेदेनान्वयस्याव्यु
त्वादिति न्यायविरोधाच्च, किन्त्वभावादिपदसमभिव्याहारस्थले एतन्नियमानुरोधेनान्वयि
न्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताके निरूढलक्षणा, तथा च विना मत्वर्थीयं साध्यताव
दकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपप्राशस्त्यस्यालाभात्साध्याभाववदिति मत्वर्थीयसङ्गति
वदन्ति । तच्चिन्त्यम् । न च समासपदं व्यर्थं कृदन्ततद्धितान्तादिपदोत्तरमतुप्स्थलेऽने
त्वाभावाद् बहुव्रीहिसमासस्यैवाऽसंभवेन तत्र मत्वर्थीयार्थस्य बहुव्रीहिणा बोधयितुमशक्यत
ति वाच्यम् । स्वरूपबोधनार्थत्वादिति । '**न कर्मधारयान्मत्वर्थीय**' इत्येतावन्मात्रोक्तौ
सर्पवद्वल्मीकमिति प्रयोगस्य साधुत्वानुपपत्तिः कृष्णसर्पेतिविग्रहस्य नित्यसमासतया तदुत्तरं
प्प्रत्ययेऽनुशासनविरोधादतो **बहुव्रीहिश्चेत्तदर्थप्रतिपत्तिकर** इत्युक्तम् । तथाच
सर्पो यत्रेति विग्रहस्य विलक्षणवैजात्यावच्छिन्नसर्पवत्त्वबोधकत्वाभावेन तस्य साधुत्वोपप
न च '**न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेत्तत्र संभवती**'त्येव कथन्नोक्तमिति वा

अव्ययीभावसमासोत्तरपदार्थेन समन्तत्समासानिविष्टपदार्थान्तरान्वयस्याऽव्युत्पन्नत्वात्, यथा भूतलोपकुम्भं भूतलाऽघटमित्यादौ भूतलवृत्तिघटसमीपतदत्यन्ताभावयोरप्रतीतेः। एतेन वृत्तेरभावोऽवृत्तीत्यव्ययीभावानन्तरं साध्याभाववतोऽवृत्तिर्यत्रेति बहुव्रीहिरित्यपि प्रत्युक्तम्, वृत्तौ साध्याभाववतोऽनन्वयापत्तेः। अव्ययीभावसमासस्याव्ययतया तेन समं समासान्तराऽसम्भवाच्च। नञुपाध्यादिरूपाव्ययविशेषाणामेव समस्यमानत्वेन परिगणितत्वात्।

राजसम्बन्धिपुरुषसम्बन्धिदेशतात्पर्यके राजपुरुषवानित्यत्र षष्ठीतत्पुरुषोत्तरं मतुप् न स्यात्तत्र राजा पुरुषो यत्रेति बहुव्रीहेः सम्भवात्। न चैवमपि यत्र राजा राजसम्बन्धी पुरुषश्चास्ति तत्र मतुब्बोध्यस्य देशविशेषस्य बहुव्रीहिणा प्रतिपत्तिसम्भवेनानुपपत्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम्। यत्पदेन यादृशधर्मावच्छिन्नविषयताकबोधो मत्वर्थीयसमभिव्याहृतेन जायते मतुपः समभिव्याहारं विना तेन पदेन बहुव्रीहिबलात्तादृशधर्मावच्छिन्नविषयताकबोधसम्भवे तत्पदान्मत्वर्थीयो न भवतीत्यर्थस्य विवक्षणात्, तथाच राजसम्बन्धिपुरुषसम्बन्धित्वावच्छिन्नविषयताकबोधो मतुप्समभिव्याहृतेन राजपुरुषपदेन जायते बहुव्रीहिसमासेन तु राजाऽभिन्नपुरुषसम्बन्धित्वेनैवेति न दोषः। **स्फुटमिति**। अगुणवत्त्वमित्यत्र न गुणोऽगुणः स यत्रास्तीत्यगुणवान् गुणस्याभावोऽगुणन्तद्यत्रास्तीत्यगुणवानिति वा विग्रहनिराकरणेन गुणोऽस्यास्तीति गुणवान् न गुणवानगुणवानिति विग्रहस्य प्रकाशरहस्यादौ दर्शनेन कर्मधारयपदस्य बहुव्रीहीतरसमासपरत्वादिति स्पष्टम्।

असुब्वत इति भाष्यप्रयोगदर्शनाद्रक्तदण्डवानिति लौकिकप्रयोगदर्शनाच्चोक्तव्युत्पत्तेः प्रायिकत्वेनाऽत्रापि तदनुरोधस्याऽनावश्यकत्वे प्राचीनमते दोषान्तरमाह **अव्ययीभावसमासोत्तरपदार्थेनेति**। तथा चाऽवृत्तमित्यस्य पूर्वपदार्थप्रधानाव्ययीभावसमासत्वेन पूर्वपदार्थप्रधानसमासघटकोत्तरपदार्थेन समं तत्समासाघटकपदार्थस्याऽनन्वयाद्वृत्तित्वे साध्याभाववतोऽनन्वयापत्तिर्दोष इति।

ननु **अन्तरपद**मनर्थकमिति चेन्न। उपकुम्भमित्यादावपि तत्समासानिविष्टसमीपादिपदप्रतिपाद्यसामीप्याद्यर्थे घटादेरनन्वयप्रसङ्गात्। एवं वृत्तित्वपदार्थे साध्याभाववत्पदार्थस्येव नञ्पदार्थस्याप्यन्वयो न स्यात् तादृशसमासघटकीभूतं यन्नञ्पदन्तदर्थरूपेऽभावेऽव्ययीभावसमासाऽनिविष्टं यदभाव इत्याकारकं तदर्थत्वसत्त्वात् **अन्तरपदोपादाने** च तत्समासानिविष्टपदार्थे तत्समासनिविष्टपदार्थभिन्नत्वं लभ्यत इति भावः।

तत्समासानिविष्टपदार्थान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादित्येव वा कुत्रचित्पाठः।

ननु भूतलोपकुम्भमित्यत्र भूतलपदेनोपकुम्भरूपाव्ययीभावस्य सप्तमीतत्पुरुषसमासत्वाप्रसक्त्या तादृशवाक्यस्यासाधुतया योग्यत्वाभावेन कथं तादृशप्रतीत्यापत्तिः सङ्गतेति चेन्न। अव्ययीभावस्याव्ययत्वानङ्गीकर्तृमते तादृशापत्तिसम्भवात्, अत एव सहरीकरोति सहरीमन्यत उपकुम्भीभूतामित्यादयः प्रयोगा उपपद्यन्ते, अन्यथा तस्याव्ययत्वे 'अव्ययस्य च्वावीत्वं नेति वाच्यमिति' निषेधेनासाधुत्वापत्तिरित्यव्ययीभावश्चेति सूत्रे १।१।४१।

भाष्ये स्प(१)ष्टम् ।

परे तु तादृशानुपूर्वीज्ञानाद् भ्रान्तपुरुषस्य शाब्दबोधापत्तिसम्भवादित्याहुः । कुत्रचिद् भूते
उपकुम्भं भूतले अघटमिति पाठः । वृत्तौ साध्याभाववतोऽनन्वयापत्तेरिति । अव्ययी
भावसमास(२)घटकोत्तरपदार्थेन तत्समासानिविष्टपदार्थान्तरान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादित्यर्थः ।

---

(१) तथा चात्राऽव्ययस्य परिगणितत्वेन परिगणिताव्ययातिरिक्ताव्ययीभावस्य सामान्यशास्त्रेण प्र
साङ्गीकरेणोत्तरपदार्थान्वयविवक्षायां भूतलोपकुम्भमित्यादेः साधुत्वापत्तिरिति ध्येयम् ।

(२) समासघटकपदोपस्थाप्येन समासाऽघटकपदार्थस्य नान्वयः, आकांक्षाविरहात् । अत एव
द्धस्य राजमातङ्गा इत्यादौ ऋद्धादिपदार्थस्य राजादौ योग्यतादिसत्त्वेपि नान्वयः । यद्यपि तत्र समभि
हाररूपाऽकांक्षा सम्भवति, तथापि समभिव्याहारमात्रं नाकांक्षा, अपितु अन्वयबोधविशेषे पदविशेष
समभिव्याहारः । नामार्थयोरभेदान्वयबोधे च समानविभक्तिकयोर्नाम्नोः समभिव्याहार आकाङ्क्षा, त
स्थले च राजपदस्य निर्विभक्तिकतया न तत्समभिव्याहारः ऋद्धराज्ञोरभेदान्वयबोधौपयिकाकाङ्क्षा । रा
पदोत्तरं यदि लुप्तषष्ठी प्रतिसन्धीयते तदा शोभनं दधीत्यादिवत्तत्रापि तादृशाकाङ्क्षा विद्यते एवमन्व
बोधोपि भवति, परन्त्वसाधुतया न तथा प्रयुज्यते । अतएव 'शोभने वनेचर' इत्यादावाक्रोशार्थे 'विरू
दास्याः पुत्र' इत्यादौ च वनदास्यादौ शोभनविरूपाद्यभेदान्वयबोधौपयिकाकाङ्क्षासत्त्वेनाऽन्वयबोधसम्भ
न तथा प्रयुज्यते । असाधुता च तत्राऽसामर्थ्यातिदेशात् 'सापेक्षमर्थवद्भवतीति' स्मृतेः । सापेक्षत्वन्तु प्र
समासानिविष्टपदार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वम् । प्रधानार्थबोधकपदस्य सापेक्षत्वेऽपि समासः साधुः । रा
पुरुषो दर्शनीय इत्यादावुत्तरपदस्य दर्शनीयपदसापेक्षतयापि समासस्य साधुत्वात् । प्रधानत्वं चा
समासजन्यबोधे मुख्यविशेष्यत्वम् । राजपुरुषमानयेत्यादौ पुरुषादेः कर्मत्वादिविशेषणतया भानेपि
सजन्येऽवान्तरवाक्यार्थबोधे मुख्यविशेष्यतया दर्शनीयं राजपुरुषमानयेत्यादौ समासः साधुः ।
चित्रगुरित्यादौ लक्षणया गोपदस्य चित्रगोस्वामिबोधकतया समासजन्यबोधे मुख्यविशेष्यतया
प्रधानार्थकमेव, तदुपस्थाप्यायां गवि समासानिविष्टशोभनादिपदार्थस्यान्वयविवक्षणेपि समासः साधुः (
ऋद्धस्य दृष्टराजपुरुषश्चैत्र इत्यादावपि राजादौ ऋद्धान्वयविवक्षणे समासस्याऽसाधुत्वं) स्यादिति वाच्य
प्रधानार्थे इतरान्वय एव समासस्य साधुत्वादुक्तस्थले च स्वामिविशेषणस्य गोरप्रधानत्वात् । अथ
क्षपदे समासस्यासाधुत्वे चैत्रस्य दासभार्या शरैः शातितपत्रो वृक्षादित्यादौ दासशातितादिपदस्य
शरैर्वृक्षादित्यादिपदसापेक्षतया समासो न साधुः स्यात् । अभेदनेतरान्वयितायाः सापेक्षताघटकत्वे
गोरूपमित्यादावपि गवि चैत्रसम्बन्धान्वयविवक्षया प्रयोगापत्तिः । एवं चैत्रस्य सख्युर्धनमित्यर्थे
खिधनमित्यादिसमासो न स्यात् , पदत्रयस्थले च तत्पुरुषाभावात् । सख्युर्धनं सखिधनमिति समास
चैत्रस्य सखिधनं चैत्रसखिधनमिति समासस्यैवादरणीयत्वात् । अत्र चैत्रसम्बन्धिन एव प्रकृतसम
निविष्टचैत्रपदलक्ष्यार्थस्याभेदेन सखिपदार्थान्वितत्वात् । चैत्रस्य सखा चैत्रसखा तस्य धनं चैत्र
धनमिति समासादरे च सखिपदोत्तरं समासान्ततया, टच्प्रत्ययप्रसङ्गेन चैत्रसखधनमिति प्रयोग एव स
एतेन कारकप्रतियोगिपदातिरिक्तपदसापेक्षपदेनैव न समासः । तदुक्तं—

प्रतियोगिपदादन्यद्यदन्यत्कारकादपि ।
वृत्तिशब्दैकदेशार्थे न तस्यान्वय इष्यते ॥ इति ।

चैत्रस्य दासभार्येत्यादौ दासत्वं सप्रतियोगिकमिति चैत्रपदस्य समासस्थदासपदार्थप्रतियोगिबोध
शरैः शातितपत्रो वृक्षादित्यादौ शरादिपदस्य शातनादिक्रियायां कारकबोधकतया समासः साधु
प्रत्युक्तम् । चैत्रसखिधनमित्यादौ चैत्रसम्बन्ध्यर्थकचैत्रादिपदस्य प्रतियोगिपदत्वाभावात् । चैत्रादि
न्धिनः सखित्वाद्यप्रतियोगित्वात् । मैवम् । यत्र हि समस्यमानपदार्थेऽविशेष्यरूपे इतरान्वयो

क्ष्यते तत्र समासो न भवति। यत्र हि तादृशपदार्थतावच्छेदके इतरान्वयस्तत्र भवत्येव समासः। चैत्रस्य दासभार्येत्यादौ दासत्वे चैत्रादिसम्बन्धान्वयो न तु दासपदार्थे दासे। शरैः शातितपत्र इत्यादौ च शातने शरकरणकत्वादेरन्वयो न तु शातितपदार्थे शातनकर्मणि अतो भवत्येव समासः। चैत्रसखिधनमित्यत्रापि सखित्वे चैत्रसम्बन्धिनोऽन्वयो न तु सखिपदार्थे सख्याविति नानुपपत्तिः। नचैवं दासत्वादौ प्रमेयादिपदार्थान्वयाविवक्षणे प्रमेयो दासभार्येत्यादिप्रयोगापत्तिरिति वाच्यम्। प्रमेयो दास इत्यादावपि पदार्थैकदेशे दासत्वादौ प्रमेयाद्यभेदान्वयविरहेण तत्रैकदेशान्वयस्याव्युत्पन्नतया तथा प्रयोगविरहात्। षष्ठ्याद्युपस्थितप्रतियोगित्वस्य लक्षणया नामोपस्थाप्यतत्तत्प्रतियोगित्वावच्छिन्नस्य च भेदाभेदाभ्यां ससंबन्धिकदासत्वादावन्वयो व्युत्पत्तिसिद्ध एव चैत्रस्य दासश्चैत्रदास इत्यादौ तादृशान्वयबोधोदयात्, अतश्चैत्रदास इत्यादौ समासनिर्वाहः। अथैवं पितुः स्वर्गकाम इत्यादि प्रामाणिकानां दानादिवाक्यं न साधु स्यात्तत्र समस्यमानस्वर्गादिपदार्थे स्वर्गादौ पित्रादिसम्बन्धान्वयादिति चेन्न। तत्र कामनायामेव पित्रादिसम्बन्धस्य स्वर्गभागित्वेन विशेषरूपस्यान्वयो न तु स्वर्गादावित्युपगमेन सामञ्जस्यात्। अतो मुक्तं पितरमुद्दिश्य पितृस्वर्गस्य बाधेपि न तादृशवाक्यस्यायोग्यता। नचैवमपि कामनाबोधकपदस्यैव सापेक्षतया न समासः स्यात्तत्पदस्य प्रधानार्थकस्याप्यप्रधानार्थे इतरान्वयसापेक्षतया समासविरहात्, अन्यथा शोभनश्चित्रगुरित्यादौ गवादिषु शोभनाद्यभेदान्वयाविवक्षणे समासप्रसङ्गस्य पूर्वोक्तस्य दुर्वारतापत्तेरिति वाच्यम्। क्रियाभिन्नप्रधानार्थकपदोपस्थाप्ये इतरान्वयेनैव प्रधानार्थकपदस्य सापेक्षताया असामर्थ्यप्रयोजकत्वामित्युपगमात्। प्रकृते च कामनायाः क्रियात्वेनानुपपत्तिविरहात्। चैत्रस्य कृतोपकारोयामित्यादिप्रयोगोपीष्यत एव क्रियाभिन्नत्ववत्सप्रतियोगिकान्यत्वमप्यर्थे विशेषणं देयम्, चैत्रस्य सपुत्रोयामित्यादौ पुत्रत्वादौ चैत्रसम्बन्धान्वयेपि न समासानुपपत्तिः। नचैवं चैत्रस्य दृष्टपुत्रो मैत्र इत्यादिरपि प्रयोगः स्यादिति वाच्यम्। इष्टत्वात्। एवञ्च प्रकृतसमासानिविष्टपदार्थान्वितपदार्थतावच्छेदकसप्रतियोगिकक्रियातिरिक्तविशेषणार्थपरत्वं साकांक्षत्वमिति निर्व्यूढम्। अत्र प्रकृतपदानुपादाने नीलमुत्पलमित्यादौ सर्वत्रैवातिव्याप्तिः समासानिविष्टनीलपदार्थान्वितस्वार्थपरत्वस्योत्पलपदेपि सत्त्वात्। यदि चोत्पलपदस्य विशेष्यत्वाद् विशेष्ये समासघटकपदनिष्ठत्वविशेषणाद्वा नैष दोषः, तथापि धनर्द्धस्य राजमातङ्गा इत्यादावव्याप्तिः। ऋद्धपदस्य समासनिविष्टत्वात्समासानिविष्टपदार्थान्वितस्वार्थपरत्वाभावात्। नचैवं राजपदार्थस्य धनऋद्धसमुदायार्थान्वितत्वेन तस्य समुदायस्य समासानिविष्टत्वाद् धनऋद्धपदार्थः समासानिविष्टपदार्थ एव तदन्वितस्वार्थपरत्वेन राजपदे नाव्याप्तिरिति वाच्यम्। 'पदार्थस्य पदार्थेनान्वय' इति न्यायात्समुदायार्थस्यान्वयाभावात्। प्रकृतसमासानिविष्टपदार्थान्वितस्वार्थकत्वमित्युक्तौ 'ऋद्धस्य राज्ञो धनं राजमातङ्गांश्च पश्ये'त्यादौ प्रकृतसमासानिविष्टऋद्धपदार्थान्वितो यो राजत्वावच्छिन्नोऽर्थः समासघटकराजपदस्यापि तदर्थकत्वादतिव्याप्तिः। न च तादृशविशिष्टार्थकत्वं वाच्यम्। विशिष्टार्थे वृत्त्यभावात्। परत्वोक्तौ तु समासघटकराजपदस्य तादृशबोधेच्छयोच्चरितत्वाभावान्नातिव्याप्तिः। अथ नीलोत्पलरूपमित्यादावतिव्याप्तिः, नीलपदार्थस्यापि प्रकृतसमासानिविष्टकृष्णादिपदार्थत्वात्तदन्वितस्वार्थपरत्वस्योत्पलपदे सत्त्वात्। यद्यपि तदुपस्थापितस्वार्थपरत्वमित्युच्यते, तथाप्ययमृद्धस्तद्राजमातङ्गा इत्यादावतिव्याप्तिः प्रागुपस्थितपदार्थशक्तेन तत्पदेन प्रकृतसमासानिविष्टऋद्धपदोपस्थापितार्थस्योक्तत्वेन तदन्वितस्वार्थपरत्वस्य राजपदे सत्त्वादिति चेत्।

अत्र केचित्। प्रकृतसमासानिविष्टपदानुपस्थापितत्वे सति प्रकृतसमासानिविष्टपदोपस्थापितो योऽर्थस्तदन्वितस्वार्थपरत्वं वाच्यम्। ततश्च प्रकृतसमासानिविष्टऋद्धपदोपस्थापितस्य ऋद्धत्वावच्छिन्नरूपार्थस्य समासनिविष्टतत्पदेनाप्युपस्थापितत्वान्न दोष इति वदन्ति। तन्न। ऋद्धस्य राजत्वं ऋद्धपुत्र इत्यादौ ऋद्धार्थस्य समासस्थऋद्धपदेनाप्युपस्थितत्वादव्याप्तेर्दुर्निवारत्वात्। परन्तु प्रकृतसमासानिविष्टपदोपस्थितिजन्यो यः प्रकृतसमासानिविष्टपदार्थप्रकारकस्वार्थविशेष्यको बोधस्तदिच्छयोच्चारितत्वमिति निष्कर्षः। अयमृद्धस्तद्राजमातङ्गा इत्यादौ तु ऋद्धत्वावच्छिन्नार्थस्य तत्पदोपस्थापितस्य राजपदार्थेनान्वयबोधे तत्पदोपस्थितेरेव कारणत्वं न तु ऋद्धपदात्। ऋद्धपदस्य तु तत्पदोपस्थापनहेतुत्वमिति सर्वसामञ्जस्यम्।

वस्तुतस्तु साध्याभाववतो न वृत्तिर्यत्रेति त्रिपदव्यधिकरणबहुव्रीह्यु
त्तरं त्वप्रत्ययः । साध्याभाववत इत्यत्र निरूपितत्वं षष्ठ्यर्थः । अन्वयश्
स्य वृत्तौ । तथाच साध्याभावाधिकरणानिरूपितवृत्त्यभाववत्त्वमव्याभिचारित्व
मिति फलितम् । न च व्याधिकरणबहुव्रीहिः सर्वत्र न साधुरिति वाच्यं
अयं हेतुः साध्याभाववदवृत्तिरित्यादौ व्यधिकरणबहुव्रीहिं विना गत्यन्त
भावेनाऽत्रापि व्याधिकरणबहुव्रीहेः साधुत्वात् ।

साधुत्वादिति । व्यधिकरणबहुव्रीहेर्ज्ञापकासिद्धत्वेन तस्याऽसार्वत्रिकत्वेऽप्युक्त
एवोदादाहरणतया वक्तव्योऽनन्यगतिकत्वादिति भावः ।

ननु वह्निमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिः । हेत्वधिकरणताया अपि साध्याभावाधिकर
तन्निरूपितत्वस्य धूमनिष्ठवृतितायां सत्त्वात् हेतुनिष्ठवृत्तितायां हेत्वधिकरणनिरूपित
हेत्वधिकरणतानिरूपितत्वस्यापि सर्वसम्मतत्वात् । न च धूमादिकरणत्वं धूमादिकरण
मेवाऽतो धूमाधिकरणत्वं वह्न्यभावाधिकरणमेव न सम्भवतीति वाच्यम् । अधिकरणत्वस्य
रणस्वरूपत्वेपि अधिकरणतात्वेन रूपेण तत्र वन्ह्यभावाधिकरणताऽस्त्येव यथा प्रतियो
प्रतियोगिन्येव वर्त्तते न तु प्रतियोगिनोऽधिकरणे इति । न च हेत्वधिकरणताभिन्नत्वस्य
ध्याभावाधिकरणे निवेशान्न दोष इति वाच्यम् । धूमाधिकरणताभिन्नं धूमादित्यत्राव्याप्तेः
धिकरणताभिन्नसाध्याभावाधिकरणाप्रसिद्धेः, वह्निमान् धूमादित्यत्र साध्याभावाधिकरण
निष्ठावच्छेदकतानिरूपितवृत्तित्वमादायाव्याप्तितादवस्थ्याच्च । न च साध्याभावत्वावच्छिन्न
तानिरूपिताधिकरणतानिरूपितवृत्तित्वाभावविवक्षणे न दोष इति वाच्यम् । धूमवान् वह्ने
रत्रातिव्याप्तेः तादृशवृत्तित्वस्य साध्याभाव एव सत्त्वात् । न च साध्याभावाधिकरणनिष्ठा
रणतानिरूपितवृत्तित्वाभावस्य लक्षणत्वे न दोष इति वाच्यम् । घटभिन्नमधिकरणतात्वा
साध्याभावाधिकरणघटनिष्ठा या घटत्वाधिकरणता तन्निरूपितवृत्तित्वस्य हेतौ सत्त्वाद
व्यापत्तिरिति चेन्न ।

साध्याभावाधिकरणाविशिष्टवृत्तित्वाभावो व्याप्तिः । वैशिष्ट्यं च स्वनिरूपितत्वस्व
धिकरणतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन । न च तथापि अवच्छेदकताभिन्नमवेच्छदकत्वान्न
शिष्टप्रमेयत्वादित्यत्राव्याप्तिः, साध्याभावाधिकरणं यदवच्छेदकत्वन्तन्निरूपितत्वस्य हेत्व
धेयतायां सत्त्वात्–आधेयताया आधेयतावच्छेदकतानिरूपितत्वात्–अवच्छेदकत्वनिष्ठं
करणत्वं तन्निरूपितत्वस्य च तत्र सत्त्वादिति वाच्यम् । स्वनिरूपितत्वपदेन स्वनिष्ठसंसर्गता
नवच्छिन्नत्वे सति अवच्छेदकतात्वानवच्छिन्नं यन्निरूपकत्वं तन्निरूपितनिरूप्यतावत्त्वस्य
क्षितत्वात् । संसर्गताभिन्नमाधिकरणतात्वादित्यत्राव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । नचैवं घटा
धिकरणतात्वप्रकारकप्रमाविशेष्यतावान् घटाभावाधिकरणतात्वादित्यत्राव्याप्तिः साध्याभावा
करणं यद्धेत्वधिकरणत्वं तन्निरूपितत्वस्य तन्निष्ठं यद्घटाभावाधिकरणत्वं तन्निरूपितत्वस्य
हेतुनिष्ठाधेयतायां सत्त्वात्, संसर्गघटकस्वनिष्ठाधि करणतायांहेत्वाधिकरणभिन्नत्वनिवेशे
अधिकरणतात्वप्रकारकप्रमाविशेष्यमधिकरणतात्वादित्यत्राव्याप्तिः हेत्वधिकरणताभिन्नस्व

धिकरणत्वाप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । स्वनिष्ठाधिकरणतायां स्वाभाववत्त्वनिवेशान्नाव्याप्तिः । स्वाभावश्च स्वाश्रयत्वस्वाभाववद्वृत्तित्वोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता । स्वाभाववद्वृत्तित्वनिवेशाद् वाच्यत्वभिन्नं घटत्वादित्यादौ साध्याभावाधिकरणस्य वाच्यत्वस्य सर्वत्र सत्त्वेऽपि व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावमादाय नाव्याप्तिः ।

वस्तुतस्तु साध्याभावाधिकरणत्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितनिरूप्यतावत्साध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावो विवक्षणीयः । तथाच वह्निमान् धूमादित्यादौ वन्ह्यभावाधिकरणं यद्धेत्वधिकरणत्वं तन्निरूपितवृत्तित्वस्य धूमे सत्त्वेपि तादृशवृत्तित्वं न साध्याभावाधिकरणत्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितानिरूप्यतावद् धूमादिकरणतायां धूमः इति प्रत्ययाभावात्, किन्तु साध्याभावाधिकरणनिष्ठाधिकरणतात्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितनिरूप्यतावदेवेति न दोष इति विभावनीयम् ।

स्वतादात्म्यस्वावच्छेदकावच्छिन्नवत्साध्याभावाधिकरणनिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन वृत्तिताविशिष्टवृत्तित्वाभावो व्याप्तिरित्यपि कश्चित् ।

यद्वा साध्याभावाधिकरणविशिष्टवृत्तित्वाभावो व्याप्तिः । वैशिष्ट्यं च स्वनिरूपितत्वस्ववृत्तित्वोभयसम्बन्धेन, स्ववृत्तित्वं च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नस्वावच्छेदकावच्छिन्नवत्त्वसम्बन्धेनेति दिक् ।

ननु साध्याभावाधिकरणनिरूपिताभाव एव व्याप्तिरस्तु, वृत्तितात्वेन वृत्तित्वप्रवेशो व्यर्थः । न च वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमाभावस्य पर्वतनिष्ठाविशेष्यतायाश्च साध्याभावाधिकरणतया तन्निरूपितप्रतियोगितायाः प्रकारतायाश्च धूमे सत्त्वादव्याप्तिरिति वाच्यम् । स्वनिरूपितत्वस्वनिष्ठाधिकरणतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणविशिष्टवृत्तित्वाभावस्यावश्यं विवक्षणीयतया ममाप्येतदुभयसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणविशिष्टो यस्तदभावस्यैव निवेशनीयत्वात् । यदि च संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावस्य साध्यत्वे तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकज्ञेयाभावस्य हेतुतायामव्याप्तिः साध्याभावस्य प्रमेयरूपतया साध्याभावाधिकरणघटवैशिष्ट्यस्य निरुक्तोभयसम्बन्धेन हेत्वभावीयज्ञेयाभावनिष्ठप्रतियोगितायां सत्त्वात्, तथाहि ज्ञेयाभावनिष्ठप्रतियोगिताया निखिलज्ञेयनिरूपितत्वेन घटनिरूपितत्ववद् घटनिष्ठाधिकरणतानिरूपितत्वस्यापि सत्त्वात्तादृशप्रतियोगित्वाभावस्य हेतावसत्त्वादित्युच्यते।तदा दीधितिकारमते वृत्तित्वनिवेशस्य सार्थक्येऽपि हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणतानिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयताप्रतियोगिकस्वरूपेण वृत्तित्वाभावप्रवेशकृन्मथुरानाथमते वृत्तित्वनिवेशस्य वैयर्थ्यं दुर्वारमेव तादृशसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणविशिष्टाभावविवक्षणेनोक्तदोषवारणात् प्रतियोगितायास्तादृशस्वरूपेणासत्त्वादिति चेन्न । साध्याभावाधिकरणधूमसंयोगनिरूपितप्रतियोगितामादाय वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तेः तत्सम्बन्धावच्छिन्नाधेयतायास्तत्संसर्गीयप्रतियोगितायाश्चैक्येन निरुक्तवृत्तित्वीयस्वरूपेण तत्प्रतियोगिताया धूमे सत्त्वात् । न च निरुक्तप्रतियोगितायां संयोगनिष्ठाधिकरणतानिरूपितत्वविरहान्न वैशिष्ट्यमिति वाच्यम् । धूमसंयोगस्यापि स्वनिष्ठप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन धूमाधिकरणतया तादृशाधिकरणनिरूपिताधेयताया अपि निरुक्तप्रतियोगितारूपतास्वीकारेणैवोपपत्तावतिरिक्तकल्पनायां माना-

भावेन धूमनिष्ठप्रतियोगितायां साध्याभावाधिकरणधूमसंयोगवैशिष्ट्यानपायात्। न च तद् वृत्तितात्वावच्छिन्नप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशविशिष्टाभावोक्तौ दोषः, साध्याभावाधिकरणविशिष्टत्वावच्छिन्नस्य व्यधिकरणसम्बन्धतया तत्सम्बन्ध च्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशविशिष्टत्वावच्छिन्नाभावस्य केवलान्वयितया हेतौ सत्त्वादिति च्यम्। तुल्ययुक्त्या धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेरिति ध्येयम्।

सध्याभाववदवृत्तित्वमिति मूलम्। साध्यस्याभावः साध्याभावः स विद्यते य साध्याभाववान् साध्याभाववतो न वृत्तिर्यत्रासौ साध्याभाववदवृत्तिस्तत्त्वम्। साध्यस्य प्रतियोगित्वम्। तत्र प्रकृत्यर्थस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य निष्ठत्वसम्बन्धेनान्व प्रतियोगिताया अभावे निरूपकतासम्बन्धेनान्वयः। अथवाऽस्मृतविभक्तेरपि ततो वि रोधेनाभावपदसमभिव्याहारे साध्यपदस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताके लक्षणा। तस्याभेदेनाभावेऽन्वयः। निरवच्छिन्नाधिकरणत्वं मतुवर्थः। साध्याभाववत षष्ठ्यर्थो निरूपितत्वम्। अन्वयश्चास्य वृत्तौ। निरूपितत्वसम्बन्धेन वा साध्याभा वृत्तावन्वयः। नञर्थोऽभावः। तथाच साध्यतावच्छेदकाच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपका धिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावो व्याप्तिः।

अत्र साध्यवद्वृत्तित्वमित्युक्तौ धूमवान् वन्हेरित्यत्रातिव्याप्तिर्वन्हेर्धूमवद्वृत्तित्वादतोऽभा योपादानम्। ननु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नो यस्तन्निरू भावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्यैव सम्यक्त्वे **प्रतियोगित्वोपादानं** व्यर्थमिति अभावत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यतावानभावत्वादित्यादावव्याप्तिः, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धाव च्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छेदकावच्छिन्नाधेयतानिरूपकाभावाधिकरणे घटाभावे हेतोर्वृत्तेः स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्य स्वरूपेण गगनत्वहेतावव्याप्तिः साध्यस्य घटाभाववृत्तितया साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न तावच्छेदकावच्छिन्ना या साध्यनिष्ठाधेयता तन्निरूपकघटाभावाधिकरणे गगने हेतो प्रतियोगित्वोपादानमिति सम्प्रदायः।

अथ साध्यतावच्छेदकनिष्ठं यत्तन्निरूपकप्रतियोगिताकाभाव एव प्रवेश्यतां किमवच्छे दकत्वोपादानेनेति चेन्न। समवायेन प्रमेयस्य साध्यतायां सत्त्वहेतौ साध्यतावच्छेदकीभू यत्वनिष्ठवृत्तितानिरूपक—घटनिष्ठ—प्रतियोगिताकघटाभावाधिकरणे हेतोर्वृत्तेरव्या पत्तेः। न च साध्यतावच्छेदकनिष्ठं यत्तन्निरूपितत्वमेव प्रतियोगितायां वाच्यम् एवञ्चाधि वृत्तितानिरूपकत्वस्यैव सत्त्वेनाव्याप्त्यभावादिति वाच्यम्। घटाभाववान् घटाभाव दित्यत्र साध्यतावच्छेदकीभूतघटाभावत्वनिष्ठा या——घटाभावत्वाभावीया——प्रतियोगित वाभावरूपा प्रतियोगिता तन्निरूपितप्रतियोगित्वाभावनिष्ठप्रतियोगिताकाभावाधिकरणे घ वत्वे हेतोः सत्त्वेनाव्याप्त्यापत्तेः। न **चावच्छेदकत्वोपदानेऽपि** साध्यतावच्छेदकीभू भावत्वनिष्ठा या——घटाभावाभावीया——ऽवच्छेदकत्वाभावाभावरूपाऽवच्छेदकता तन्नि तावच्छेदकत्वाभावनिष्ठप्रतियोगितानिरूपको योऽभावोऽवच्छेदकत्वाभावाभावोऽवच्छेदक स्तदधिकरणे घटाभावत्वे हेतोर्वृत्तेरव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम्। साध्यतावच्छेदकी

च्छेदकतात्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितनिरूप्यतावत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । अवच्छेदकत्वाभावनिष्ठप्रतियोगितात्वेनाऽवच्छेदकत्वाभावाभावत्वेनैव निरूप्यनिरूपकभावेनोक्तदोषाभावात् । केचित्त्वखण्डाभावघटकतया सार्थक्यमिति प्राहुः ।

वस्तुतस्तु सिद्धान्ते पर्याप्तिघटितकल्पेऽवच्छेदकत्वपदानुपादाने साध्यतानिरूपितत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिप्रतियोगितेत्याद्यर्थविवक्षणे साध्यतानिरूपितत्वस्य साध्यतावच्छेदकतावत् साध्यतात्वनिष्ठाधेयत्वादौ सत्त्वेन साध्यतानिरूपितत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकीभूतसाध्यतावच्छेदकसाध्यतात्वगतद्वित्वादौ साध्याभावीयप्रतियोगित्वस्यासत्त्वेनाऽसम्भवः स्यात्, एवं साध्यतावच्छेदकताविशिष्टान्येति निष्कृष्टेऽर्थे साध्यतानिरूपितविशिष्टान्येत्याद्यर्थः स्यात्, तथाच साध्यतानिरूपितत्वस्य साध्यतात्वनिष्ठाधेयत्वादौ सत्त्वेन तत्र निरुक्तप्रतियोगित्वस्यासत्त्वेन सुतरामसम्भवोऽतोऽवच्छेदकत्वोपादानम् ।

अथ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपको यस्तदधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावो व्याप्तिरिति प्रतियोगितानिरूपकत्वेनाभावः प्रवेश्यतामभावत्वेनाभावप्रवेशो व्यर्थः । नच वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपको यः संयोगस्तदधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य धूमादावसत्त्वाद् वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः । नच सांसर्गिकप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यासत्त्वान्नैष दोष इति वाच्यम् । तत्सम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वतत्संसर्गीयप्रतियोगित्वयोरैक्येन सांसर्गिकप्रतियोगितायां तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वानपायादिति वाच्यम् । साध्याभावाधिकरणतायां साध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य निवेशनीयतया तादृशप्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धेन संयोगस्याधिकरणाऽप्रसिद्ध्या तस्य धारणासम्भवादिति चेन्न । वह्न्यधिकरणतावान् धूमादित्यादावव्याप्तिः । तादृशप्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धेन साध्यनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकस्वरूपसम्बन्धस्याधिकरणे पर्वते हेतोः सत्त्वादतोऽभावपदम् । न च स्वरूपस्याप्यभावरूपतयाऽभावपदोपादानेपि तद्दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यम् । तादृशप्रतियोगितात्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितनिरूप्यतावदभावत्वावच्छिन्ननिरूपकताया निवेशादिति नव्याः ।

वस्तुतस्तु आधेयतानिष्ठकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वस्य कालिकेन साध्यत्वे घटत्व हेतौ प्रतियोगितायाः प्रतियोगिस्वरूपत्वे आधेयत्वनिष्ठप्रतियोगितायां आधेयतात्मकत्वेन कालिकसम्बन्धावच्छिन्नतया तन्निरूपकाभाववति घटे हेतोर्वृत्तित्वेनाव्याप्तिरतः साध्यतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नसंसर्गतात्वावच्छिन्ननिरूप्यतानिरूपितप्रतियोगितात्वावच्छिन्ननिरूपकत्वस्य प्रवेशनीयतया संसर्गतात्वेन सांसर्गिकप्रतियोगितात्वेन निरूप्यनिरूपकभावविरहेणाभाव(१)पदानुपादानेपि नोक्ताव्याप्तिः । किन्तु आधेयतासम्बन्धेन वह्निमान् वह्नित्वत्वादित्यत्र वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकत्वाधिकरणे वह्नित्वे वह्नित्वत्वस्य वृत्तेरव्याप्तिः स्यादिति ध्येयम् ।

---

(१) केचित्तु अभावपदानुपादाने आधेयतासम्बन्धेन पर्वतविशिष्टवह्निसाध्यकधूमादावव्याप्तिः साध्यनिरूपितप्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकतायाः पर्वते स्वरूपसम्बन्धेन सत्त्वादिति प्राहुः ।

साध्याभावाधिकरणवृत्त्यभावश्च तादृशवृत्तित्वसामान्याभावो बोध्यः, धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाभाववज्जलह्रदादिवृत्त्यभावस्य धूमाभाववद्वृत्तित्वजलत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य च वन्हौ सत्त्वेऽपि न क्षतिः ।

अथ साध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तितात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकमेवास्तु ... भावत्वेन प्रवेशो व्यर्थ इति चेन्न। घटवृत्तिताभिन्नं वृत्तितात्वादित्यत्रातिव्याप्त्यापत्तिः साध्या... करणघटवृत्तितानिरूपितवृत्तितात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकत्वस्य वृत्तितात्वे ... न चावच्छेदकत्वस्याप्यवच्छेदकत्वाभावाभावत्वेनाऽभावरूपतयाऽतिव्याप्तितादवस्थ्यमिति ... च्यम्। अभावत्वस्य भावत्वनिरुद्धतयाऽवच्छेदकत्वे तद्विरहात्। तादृशप्रतियोगितात्वावच्छिन्न... निरूप्यतानिरूपिताभावत्वावाच्छिन्ननिरूपकतावत्त्वमेव वा व्याप्तिः । इत्थं च प्रतियोगित्वा... भावस्य प्रतियोगितारूपतया तन्निरूपितप्रतियोगित्वस्योक्तप्रतियोगित्वाभावे सत्त्वेपि व... वन्ह्यभावाधिकरणनिरूपितवृत्तितात्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वाभावादित्यत्र नातिव्याप्तिरिति। ... त्तित्वाभावश्च स्वरूपेण वोध्यः, तेन कालिकेन वृत्तित्वाभावमादाय व्यभिचारिणि नाति... रित्यलं बहुना ।

न क्षतिः—नातिव्याप्तिः। वृत्तित्वसामान्याभावश्च वृत्तितात्वेतरधर्मानवच्छिन्नवृत्तिता... च्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव। तथाच धूमाभाववद्ह्रदादिनिरूपितवृत्तित्वाभावप्रति... ताया वृत्तित्वात्वेतरेण निरूपितत्वसंवन्धेन ह्रदेनावच्छिन्नत्वात्तमादाय नातिव्याप्तिः। एवं ... त्तित्वजलत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावीयवृत्तितानिष्ठप्रतियोगिताया वृत्तितात्वेतरेणोभयत्वेन ... वाऽच्छिन्नत्वात्तादृशाभावमादायापि नातिव्याप्तिः(१) ।

नन्वेवं वह्निमान् धूमादित्यादावसम्भवः, वन्ह्यभावाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगिता... त्तितात्वेतरेण निरूपितत्वसम्वन्धेन वन्ह्यभावाधिकरणेनावच्छिन्नतया तादृशाभावस्य ... घटकत्वात्। न च वृत्तितात्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना सती अधिकरणनिष्ठावच्छेदकताभि... तदनिरूपिका अथ चेदृशावच्छेदकताद्वयनिरूपिका या वृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगिता ... रूपकाभावस्य विवक्षितत्वात्, न चेदृशावच्छेदकताद्वयनिरूपकत्वं ... वाच्यम्। तद्व्यक्तेः स्वरूपतो भानमते तद्व्यक्तिर्नास्तीत्यभावमादाय धूमाधिक... रूपितात्ववद्व्यक्तिर्नास्तीत्यभावमादाय वाऽतिव्याप्तिवारणाय वृत्तितात्वनिष्ठावच्छेदक... पकत्वं देयम्, एवं वृत्तितात्ववत्तद्व्यक्तिर्नास्तीत्यभाववारणायाऽधिकरणनिष्ठावच्छेदकता... कत्वं देयम्, तथाच तद्व्यक्तेः स्वरूपतो भानमते तद्व्यक्तिर्नास्तीत्यभावप्रतियोगितायां त... वच्छेदकताद्वयनिरूपकत्वविरहान्न तादृशाभावो लक्षणघटक इति चेन्न । धूमाभावाधिक... निरूपितवृत्तित्वाभावमादाय धूमवान् वन्हेरित्यादावतिव्याप्तितादवस्थ्यात्। धूमाभावाधि... ह्रदनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना वृत्तितात्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना च याऽवच्छेदकता तदनिरू... स्य प्रतियोगितायां सत्त्वात्। साध्याभावाधिकरणनिष्ठावच्छेदकताभिन्नत्वानुक्तौ च ...

---

(१) अत्र प्रथमं वृत्तित्वसामान्याभावानुक्तौ प्रथमोपस्थितस्यापि साध्यतावच्छेदकावच्छि... व्यावृत्तिर्न संभवतीति व्युत्क्रमेण व्यावृत्तिदानमिति ध्येयम् ।

धूमादित्यादावसम्भवतादवस्थ्यमिति चेत् । सत्यम् । अधिकरणत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना सती साध्याभावनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना यावच्छेदकता तदनिरूपकत्वस्य, अथ चेदृशावच्छेदकताद्वय निरूपकत्वस्याधिकरणनिष्ठावच्छेदकतायां निवेशान्न दोषः । धूमाभावाधिकरणह्रदवृत्तित्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकतायाः साध्याभावाधिकरणनिष्ठायाः साध्याभावाधिकरणत्वाभिन्नेन ह्रदत्वरूपधर्मेणावच्छिन्नतया तादृशावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावमादाय नातिव्याप्तिः । अत्र तद्व्यक्तिपदेन ह्रदव्यक्तिमादाय तद्व्यक्तिवृत्तित्वाभाववारणाय एवमधिकरणत्ववत्तद्व्यक्तिवृत्तित्वाभाववारणायाभावनिष्ठाच्छेदकतानिरूपकत्वं धूमाभाववत्तद्व्यक्तिवृत्तित्वाभाववारणायाधिकरणत्वानिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वं चाधिकरणनिष्ठावच्छेदकतायां निवेशितम् ।

नन्वेवमपि ह्रदनिरूपितत्ववत्त्वविशिष्टं यद् धूमाभावाधिकरणनिरूपितत्वन्तादृशनिरूपितत्वसम्बन्धेन धूमाभावाधिकरणविशिष्टवृत्तितात्वमात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य वह्नौ सत्त्वादतिव्याप्तितादवस्थ्यमिति चेन्न । निरूपितत्वसंबन्धनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतायां निरूपितत्वत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना याऽवच्छेदकता तदनिरूपकत्वस्य विवक्षितत्वात् । तथाच ह्रदनिरूपितत्वत्वविशिष्टधूमाभावाधिकरणनिरूपितत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतायां धूमाभावाधिकरणनिरूपितत्वत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नेन ह्रदनिरूपितत्वत्ववैशिष्ट्यनिष्ठावच्छेदकत्वेन निरूपिततया तादृशवृत्तितामादाय नातिव्याप्तिः ।

नन्वेवमपि ह्रदवृत्तित्वविशिष्टो यो धूमाभावस्तदधिकरणवृत्तित्वाभावस्य वह्नौ सत्त्वादतिव्याप्तितादवस्थ्यमिति चेन्न । साध्याभावनिष्ठावच्छेदकतायां प्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना सती अभावत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना याऽवच्छेदकता तदनिरूपकत्वमथ चेदृशावच्छेदकताद्वयनिरूपकत्वं विशेषणीयम् । तथाच ह्रदवृत्तित्वविशिष्टधूमाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावीयधूमाभावनिष्ठावच्छेदकतायाः धूमाभावत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नेन ह्रदवृत्तित्ववैशिष्ट्यनिष्ठावच्छेदकत्वेन निरूपितत्वात्तादृशाभावमादायातिव्याप्तिविरहात् । अत्र तद्व्यक्तिपदेन विषयितासम्बन्धव्यक्तिमादाय धूमप्रतियोगिकतद्व्यक्तिमद्वृत्तित्वाभाववारणायाऽभावत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वं निवेशितम् । एवमभावत्ववत्तद्व्यक्तिमद्वृत्तित्वाभाववारणाय साध्यनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वं चेति ।

इत्थं च स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिर्या प्रतियोगिता तादृशप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना सती स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाऽभावत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना याऽवच्छेदकता तदनिरूपिकाऽथेदृशावच्छेदकताद्वयनिरूपिका याऽभावनिष्ठाऽवच्छेदकता तद्भिन्ना सती स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना याऽवच्छेदकता तदनिरूपिकाऽथेदृशावच्छेदकताद्वयनिरूपिका याऽधिकरणनिष्ठनिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकता तद्भिन्ना सती वृत्तितात्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना याऽवच्छेदकता तदनिरूपिकाऽथ चेदृशावच्छेदकताद्वयनिरूपिका या वृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगिता तन्निरूपकोऽभाव इति फलितार्थः ।

अथ तद्व्यक्तेः स्वरूपतो भानस्वीकारे धूमाभावाधिकरणत्ववत्तद्व्यक्तिनिरूपितवृत्तित्वाभावं

धूमाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तितात्ववत्तद्व्यक्तिमद्वृत्तित्वाभावं चादाय न्यूनवारकपर्याप्तिः अतिव्याप्तिरिति चेन्न। साध्याभाववद्वृत्तितात्वगतविलक्षणसमुदायत्ववृत्तिप्रतियोगिताक निवेशात्। तादृशसमुदायत्ववृत्तित्वं च प्रतियोगितायां स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रति कपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन अवच्छेदकतावच्छेदकसाधारणावच्छेदकत्वं यत इति न दोषः।

केचित्तु सामान्यपदस्य व्यापकतावाचित्वेन वृत्तितात्वव्यापकप्रतियोगिताकाभाव तदर्थः। तथाच धूमाभावाधिकरणह्रदनिरूपितवृत्तित्वाभावीयप्रतियोगितायाः वास्तवि भावाधिकरणनिरूपितवृत्तितात्वाऽव्यापकत्वान्नातिव्याप्तिः। एतेन वृत्तितात्वस्य-धर्म वा-प्रतियोगितावच्छेदकत्वे (१)मानाभावेन वृत्तितात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसि न चैव सति घटो नास्तीति बुद्धेः केवलघटप्रतियोगिकाभाववत्तानिश्चयत्वेनैव प्रतिब तद्घटो नास्तीत्यादिनिश्चयस्यापि घटवत्ताबुद्धिविरोधित्वापत्तिरतः प्रतिबध्यप्रतिबन्धक न्यथानुपपत्त्या वृत्तितात्वे-धर्ममात्रे वा-प्रतियोगितावच्छेदकत्वं कल्पनीयमिति दा घटवद्भूतलमितिबुद्धिं प्रति घटाभावद्भूतलमिति निश्चयस्य (२)प्रतियोगित्वसम्बन्ध घटत्वमात्रावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताऽभावत्वावच्छिन्नविशेष्य(३)तावच्छिन्नस्वरूपसम्ब च्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितभूतलत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वेनैव प्र कत्वसम्भवादुक्ताप्रसिद्धिरिति निरस्तम्। कथंचिद् घटत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वे पि तद्घटो नास्तीति प्रतीतेः प्रतिबन्धकत्वापत्तिवारणासम्भवाच्च। तस्या अपि घटत्व न्नप्रतियोगिताकत्वादिति(४)। वृत्तितात्वव्यापकत्वं च वृत्तितात्वसमानाधिकरणभेद गितानवच्छेदकत्वम्(५)। तथाच तद्वृत्तित्वं नास्तीत्यभावप्रतियोगिताया वृत्तिता

---

(१) मानाभावेनेति। अवच्छिन्नत्वसंबन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितप्रमीयविशेष्यता न्धावच्छिन्नस्वाभावस्य प्रतियोगितामात्रे सत्त्वेनेत्यर्थः, व्यधिकरणसंबन्धावच्छिन्नाभावस्य केवलान्व तथाच वृत्तितात्वविशेष्यकप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकप्रमित्यभावेन वृत्तितात्वावच्छिन्नप्रतियोगिता प्रमितेरेव विषयसाधकत्वात् प्रतियोगिता घटत्वावच्छिन्ना न वेति विप्रतिपत्तिश्चात्र सम्भवति घटत्वावच्छिन्नत्वं सर्वसम्मतमेव घटत्वावच्छिन्नत्वाभावश्च विशेष्यत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक सिद्ध्य सिद्धिभ्यां व्याघातः। न वा सिद्धसाधनम्।

(२) अभावांशेऽन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित्वमेवाऽन्वयिनः संसर्ग इति नियमो ना अन्यथा केवलप्रतियोगित्वस्य संसर्गत्वानुपपत्तेरिति ध्येयम्।

(३) अन्तराभासमानविषयतयोरवच्छेद्यावच्छेदकभाव इत्येकेषां मतम् परस्परमभेदस्तयोरित्यपरे तत्राद्यमतमेव सम्यगित्यन्यत्र विस्तरः।

(४) न च मात्रपदेनैव तद्वारणमिति वाच्यम्। एवमपि यत्र तद्घटो नास्तीति निश्चये तत्त्व णतया भानं तदा तन्निश्चयस्य तस्याः प्रतिबन्धकत्वमिष्टमेव परन्त्विदानीं प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तिस्त घटत्वमात्रावच्छिन्नप्रकारताकत्वाभावात् तत्त्वस्योपलक्षणतया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन घटत्वमात्र प्रतियोगिताकत्वमनुमतमेवेति नानुपपत्तिः। उपलक्षणत्वं च प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे सति प्रति विशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वम्। अवच्छेदकत्वसंबन्धावच्छिन्नस्वाभाववन्निष्ठत्वस्वाश्रयवृत्तिविशेष्यता त्वोभयसम्बन्धेन प्रतियोगिताविशिष्टप्रकारत्वमिति यावत्।

(५) वृत्तितात्वाधिकरणवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वन्नास्तीति प्रतीतिसिद्ध वृत्तितात्वनि कतानिरूपकाधिकरणनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकाधेयत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकभेदनिष्ठावच्छेदकतानि

वृत्तिश्च हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन विवक्षणीया, तेन वन्ह्यभाववति धूमावयवे जलह्रदादौ च समवायेन कालिकविशेषणतादिना च धूमस्य वृत्तावपि न क्षतिः ।

त्वविरहात्तस्य वारणमित्याहुः ।

तदसत् । घटत्वेन पटो नास्तीत्यादि (१)प्रतीत्या प्रतियोग्यवृत्तिधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वे घटत्वेन तादृशवृत्तित्वाभावस्य वृत्तितात्वेन तद्वृत्तित्वतदन्यवृत्तित्वोभयाभावस्य च हेतौ तादृशवृत्तितात्वगतसमुदायत्ववृत्तिप्रतियोगितायास्तादृशवृत्तितात्वव्यापकत्वादिति । अस्माकं तु—तादृशवृत्तितात्वगतसमुदायत्ववृत्तिप्रतियोगिताकाभावो व्याप्तिः । वृत्तित्वं च प्रतियोगितायां स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्व—स्वनिरूपकानुयोगितानिरूपितनिरूपकतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेनेति नोक्तदोषः(२) । व्यधिकरणधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि अनुयोगितानिरूपितनिरूपकतानवच्छेदकत्वादिति ।

न क्षतिः—नाव्याप्तिः, आत्मभिन्नं घटत्वादित्यत्राऽऽत्मत्वरूपसाध्याभावाधिकरणे आत्मनि सम्बन्धसामान्येन घटत्वस्यावृत्त्या लक्षणसमन्वयान्नासम्भव इति ।

अथात्र वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्न्यभावाधिकरणधूमावयवनिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तितामादायाव्याप्तिवारणार्थं तन्निवेशव्यावृत्तिसम्भवे कालिकानुधावनं व्यर्थमिति चेन्न । प्रसिद्धविपक्षस्थलमादायाव्याप्तिसम्भवे तदप्रदर्शने न्यूनता स्यादतो ह्रदादिपर्यन्तानुधावनम् । यद्वा साध्याभावाधिकरणे हेतुभिन्नत्व—हेत्ववयवभिन्नत्व—निवेशे समवायसम्बन्धमादाय पूर्वोक्त-

---

तियोगित्वानिष्ठावच्छेदकतानिरूपकावच्छेदकत्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभाव इत्यर्थः । सर्वत्रेतरवारकपर्याप्तिर्निवेश्येति न दोषः । तद्यक्तेः स्वरूपतो भानमते न्यूनवारकपर्याप्तिश्च निवेश्येति । प्रमेयत्वेन सर्वासां प्रतियोगितानां व्यापकत्वापत्तिवारणाय वृत्तितात्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्वरूपव्यापकता परित्यक्ता । तादृशवृत्तितात्वव्यापकतावच्छेदकं यदभावप्रतियोगितात्वमित्युक्तौ तु गौरवमिति ध्येयम् । स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसबन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्वं स्वव्यापकत्वमिति फलितार्थः ।

(१) व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावे प्रतीतिरेव मूलमिति भावः। वक्ष्यति च शिरोमणिः—यदि पुनरानुभविको लोकानां स्वरसवाही घटत्वेन पटो नास्तीत्यादिप्रत्ययो न तदा तादृशाभावनिवारणं गीर्वाणगुरूणामपि शक्यमिति ।

(२) ईदृगपरम्परयाः संसर्गत्वानुपगमे तु तादृशसमुदायत्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिप्रतियोग्यवच्छेदकतानिरूपकत्वे सति तादृशसमुदायत्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिप्रतियोग्यवच्छेदकतानिरूपकनिरूपकतानिरूपितानुयोगितानिरूपिता या प्रतियोगिता तादृशप्रतियोगिताकाभाव एव लक्षणार्थः । अत्रेदं बोध्यम् । घटत्वादेः प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽत्र घटो नास्तीति बुद्धेर्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिता न स्यादिष्टापत्तौ च "प्रतियोगिविशेषिताभावज्ञानं च विशिष्ट्य वैशिष्ट्यबोधमर्यादां नातिशेते" इति नियमविरोधः स्यात्, प्रतियोगिविशेषिताभावज्ञानं, तादृशाभावलौकिकसाक्षात्कारः "विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्यादां" अभावे प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिनः प्रतियोगिताख्यवैशिष्ट्यविषयतां "नातिशेते"न जहाति । न तदर्थः तत्रापीष्टापत्तौ घटत्वनिर्विकल्पकानन्तरं घटो नास्तीति प्रत्ययापत्तेः, विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबोध एव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वादित्यलम् ।

स्थलीयदोषस्य न सम्भवोऽतः कालिकानुधावनम्। न च सत्तावान् प्रमेयादित्यत्र स
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभावस्य साध्यत्वे संयोगेन धूमहेतौ हेतुभिन्न-हेत्ववच
साध्याभावाधिकरणाप्रसिद्ध्या तादृशनिवेशो न सम्भवतीति वाच्यम्। हेतुतावच्छेदकसम
वृत्तितावद्धेतुभिन्नत्वेन साध्याभावाधिकरणस्य विशेषणीयत्वादिति ।

ननु वृत्तितायां हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वानुक्तौ सम्बन्धसामान्यावच्छि
ग्रन्थकृतोऽभिप्रेतं यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नत्वं वा ? नाद्यः। सम्बन्धसामान्यावच्छिन्न
ऽप्रसिद्ध्याऽप्रासिद्धिनिबन्धनाऽव्याप्तिदानस्यैवोचितत्वात्समवायकालिकादिसम्बन्धावच्छिन्न
त्वनिबन्धनाऽव्याप्तिदानाऽसङ्गतिः। न द्वितीयः। यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभाव
वन्ह्यभावाधिकरणसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभावस्य हेतौ सत्त्वेनाऽव्याप्तिविरहात्, धू
वह्नेरित्यादौ धूमाभावाधिकरणनिरूपितस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तितामादायातिव्याप्ति
वेपि अव्याप्तिदानपरग्रन्थस्याऽसङ्गतिरिति चेन्न। तदनुक्तौ यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्न
निवेशनीयम्। अतिव्याप्तिवारणार्थं च सम्बन्धत्वसमानाधिकरणोभयावृत्तियावन्तो
प्रातिस्विकरूपेण तत्तदवच्छिन्नसंसर्गताकानि यावन्ति साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वानि तत्त
भावकूटवत्त्वं विवक्षणीयम्। तथाच सति तादृशाभावकूटवत्त्वस्य सद्धेतावसत्त्वादव्या
स्यादतो वृत्तितायां हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं निवेशनीयम्। तथाच हेतुताव
कसम्बन्धत्वसमानाधिकरणोभयावृत्तियावन्तो धर्माः प्रातिस्विकरूपेण तदवच्छिन्नसं
कानि यावन्ति साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वानि तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव
त्वम् फलितम्, एवं च नाव्याप्तिरिति ।

वस्तुतस्तु यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नत्वं सम्बन्धसामान्यावच्छिन्नत्वमित्यस
सर एव नास्ति, तथाहि धूमाभावाधिकरणनिरूपितसंयोगकालिकादिसम्बन्धावच्छिन्न
नास्तीति प्रतीतिसिद्धाऽभावो गृहीतुं नैव शक्यते तत्प्रतियोगितायाः साध्याभावाधिक
ष्ठावच्छेदकताभिन्नेन वृत्तितात्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नेन च समवायादिनिष्ठावच्छेदकत्व
रूपकत्वात्, किन्तु साध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वं नास्तीति प्रतीतिसिद्धसामान्या
तथाच नातिव्याप्तिशङ्कापि, परन्तु धूमे तादृशवृत्तित्वसत्त्वे वृत्तित्वसामान्याभावस्य वृत्ति
वकूटवत्त्वस्य च विरहादव्याप्तिरेवेति **श्रीचरणाः** ।

अत्र वृत्तितायां हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वानिवेशेऽपि संयोगेन धूमस्य स
पर्वतानुयोगिकसंयोगेन वह्नेर्हेतुतायां वह्नौ धूमाभाववदयोगोलकनिरूपितहेतुतावच्छेदक
द्धसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तितामादायाव्याप्तिरतो हेतुतावच्छेदकसम्बन्धस्य , न्यूनवृ
र्याप्तिनिर्वेश्या। न च तन्निवेशेपि धूमाभाववन्निरूपितनिरुक्तपर्याप्त्यधिकरणपर्वतानुयोगिक
योगत्वरूपधर्मद्वयावच्छिन्नसंसर्गताकवृत्तित्वाप्रसिद्धिः, तादृशधर्मद्वयावच्छिन्नसंसर्गताका
याः साध्यवन्निरूपितत्वनियमादिति वाच्यम्। सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यत्राव्याप्तिवारणार्थं
माणप्रकारस्यात्राप्यनुसन्धेयत्वात्। एवं वह्निमान् धूमादित्यत्र वन्ह्यभावाधिकरणहृदनि
संयोगकालिकान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तितामादायाव्याप्तिरतो हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेतर

साध्याभावश्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः। तेन वन्हिमान् धूमादित्यादौ समवायादिसम्बन्धेन वन्हिसामान्याभाववति संयोगसम्बन्धेन तत्तद्वन्हित्वजलत्वोभयत्वावच्छिन्नाभाववति च पर्वतादौ संयोगेन धूमस्य वृत्तावपि न क्षतिः।

न्धानवच्छिन्नपरा इतरवारकपर्याप्तिर्निवेश्या। न चान्यतरत्वेन(१) संसर्गत्वे मानाभाव इति वाच्यम्। संयोगकालिकान्यतरसम्बन्धेन धूमवानिति प्रतीतेरेव मानत्वात्। अत एव समवायैकार्थसमवायान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नसत्तात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोऽभावत्वमित्युक्तम्।

वह्निसामान्याभाववतीति। अस्य पर्वतादावित्यनेन सहान्वयः। न क्षतिः—नाव्याप्तिः। न ह्यसम्भवसम्भवः, प्रमेयवान् जन्यद्रव्यत्वादित्यत्र लक्षणसमन्वयात्, हेत्वाधिकरणजन्यद्रव्ये प्रमेयाभावस्यावृत्तेः। इदं च विषयितायाः न संसर्गत्वं न वा विशेषरूपेण संसर्गत्वमित्यभ्युपेत्य।

ननु साध्यसामान्याभावानिवेशे विशिष्टाभावोभयाभावमादाय प्रमेयसाध्यकस्थलेऽपि लक्षणसत्त्वानुपपत्तिरिति चेन्न। गगनहेतोर्लक्ष्यत्वमते तत्र लक्षणसमन्वयादिति। ननु साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वसामान्याभावस्य व्याप्तित्वेऽपि(२) वह्निसामा-

---

(१) अथान्यतरत्वेन संसर्गत्वेऽप्यन्यतरत्वं भेदद्वयावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वम्। एवं च भेदात्मकाऽन्यतरत्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतप्रतियोगिनि संयोगत्वस्य विशेषणतया वृत्तितायां हेतुतावच्छेदकीभूतसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वाविरहेणाऽव्याप्तिविरहादितरवारकपर्याप्तिनिवेशो व्यर्थः संसर्गे साक्षाद्विशेषणस्यैव संसर्गतावच्छेदकत्वात्परम्परया संसर्गविशेषणस्य संसर्गतावच्छेदकतायामेवावच्छेदकत्वादिति वाच्यम्। परम्परया संसर्गविशेषणस्य संसर्गतायां संसर्गतावच्छेदकतायां वाऽवच्छेदकत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहेण परम्परया संसर्गविशेषणस्यापि संसर्गतावच्छेदकत्वम्, तथाच संयोगत्वस्यापि तादृशवृत्तितानिरूपितसंसर्गतावच्छेदकत्वसम्भवात्तादृशवृत्तितामादायाव्याप्तिवारणायेतरवारकपर्याप्तिनिवेशः।

यदि च कालिकसंयोगान्यतरसम्बन्धेन धूमवान् पर्वत इति ज्ञाने संयोगसम्बन्धावच्छिन्नधूमनिष्ठाधेयतानिरूपिताधिकरणत्वमेव विषयः, कालस्तादृशान्यतरसम्बन्धेन धूमवानिति ज्ञाने च कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणत्वं विषयः, तथाचान्यतरत्वेन संसर्गत्वे न किमपि मानमित्युच्यते, तदाऽन्यतरत्वेन संसर्गत्वे गुरुपादा एव शरणमिति ध्येयम्।

एवमन्यतमत्वमपि भेदकूटावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वम्। तथाच भेदरूपतयाऽन्यतरत्वाऽन्यतमत्वेऽव्यासज्यवृत्तिनी बोध्ये इत्यपि बोध्यम्।

अत्र व्यासज्यवृत्तित्वमेकत्वानवच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिप्रतियोगित्वम्, तद्विरहोऽव्यासज्यवृत्तित्वमिति तु न सम्यग्। वह्निधूमघटगतत्रित्वस्य वह्निधूमगतद्वित्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिप्रतियोगित्वरूपव्यासज्यवृत्तित्वाभावेनाऽव्यासज्यवृत्तित्वापातात्। अतो व्यासज्यवृत्तित्वमेकत्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकान्यत्वम्। एकत्वानवच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिप्रतियोगि यद्यत्तावदन्यतमत्वं वा। एकत्वानवच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिप्रतियोगित्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिककूटत्वावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वमिति फलितम्, तद्विरहोऽव्यासज्यवृत्तित्वमिति ध्येयम्।

(२) आधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितप्रतियोगित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताभावनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताधिकरणनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितवृत्तित्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावस्य व्याप्तित्वेपीत्यर्थः।

न्याभाववद्वृत्तित्वसामान्याभावमादायैव लक्षणसमन्वयात्साध्यसामान्याभावनिवेशो व्यर्थ
चेन्न। महानसीयवह्निमान् धूमादित्यादौ संयोगेन वह्न्यभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभाव
तौ सत्त्वेनातिव्याप्तिः। (१)एवं प्रतियोगितासंयोगान्यतरसम्बन्धेन वह्निसाध्यकपर्वतप
वह्न्यभावान्यतरत्वहेतौ पर्वतीयवह्न्यभाववन्निरूपितवृत्तित्वाभावस्याऽन्यतरत्वहेतौ सत्त्वा
तिव्याप्तिश्चेत्यतो वृत्तित्वाभावकूटवत्त्वं हेतौ निवेशनीयम्। तत्त्व च तादृशवृत्तित्वाभावत्व
कत्वम्। हेतौ व्यापकता चाधेयतासम्बन्धेन तेन त्रितयाभावसत्त्वेपि न क्षतिः। एवं च ताद
टान्तर्गतमहानसीयवह्न्यभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य धूमेऽसत्त्वादव्याप्तिः सङ्कते

ननु तथापि महानसीयवह्न्यभावमादायाव्याप्तिवारणाऽसम्भवस्तत्प्रतियोगितायाः
ध्यतावच्छेदकीभूतवह्नित्वावच्छिन्नत्वात्। न च साध्यतावच्छेदकेतरधर्मानवच्छिन्नत्वं प्र
गितायां निवेशनीयम्, तथा चोक्ताभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकीभूतवन्हित्वेतर
नसीयत्वावच्छिन्नत्वात्तदभाववारणमिति वाच्यम्। एवमपि विषयितया महानसीयवन्हेः
तायां तज्ज्ञानत्वहेतौ महानसीयो नास्ति वन्हिर्नास्तीति प्रतीतिसिद्धाभावमादायाव्याप्तेः
साध्यतावच्छेदकीभूतयावद्धर्मावच्छिन्नत्वं प्रतियोगितायां निवेश्यमिति वाच्यम्। वन्हि
धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकीभूतयावद्धर्माऽप्रसिध्द्याऽव्याप्तेः। साध्यतावच्छेदकताव्याप
च्छेदकताकत्वस्य, स्वनिरूपितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकताव्यापकत्वस
प्रतियोगितायां निवेशे विषयितासम्बन्धेन महानसीयवन्हिसाध्यकस्थले महानसीया
मादायाव्याप्तितादवस्थ्यम्। एवं साध्यतावच्छेदकेतरधर्मानवच्छिन्नत्वमित्यस्य यदि
ध्यतावच्छेदकप्रतियोगिकभेदवद्धर्मानवच्छिन्नत्वमर्थस्तदा साध्याभावाप्रसिद्धिः, वह्न्य
प्रतियोगितायामपि तादृशधर्मानवच्छिन्नत्वविरहात् वन्हित्वस्यापि साध्यतावच्छेदकघटा
प्रतियोगिकभेदवत्त्वात्, तादृशभेदस्य च साध्यतावच्छेदकप्रतियोगिकत्वात्। साध्य
च्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवद्धर्मानवच्छिन्नत्वस्य तदर्थत्वे तद्दोषतादवस्थ्यम्
साध्यतावच्छेदकत्वेतरधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवद्धर्मानवच्छिन्नत्वोक्तौ तु व्यर्थ
नवस्थेति चेन्न।

(२)साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिर्या प्र
योगिता तादृशप्रतियोगिताकाभावस्य विवक्षितत्वात्। रूपवृत्तित्वं च प्रतियोगि
स्वनिरूपितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन, त
च वन्हिमान् धूमादित्यादौ साध्यो वन्हिः साध्यतावच्छेदकं वन्हित्वं साध्यतावच्छेदकता व

---

(१) साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपनिष्ठावच्छेदकतानि
तावच्छेदकत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितानुयोगित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितपर्याप्तिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपि
वच्छेदकत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितप्रतियोगित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताभावनिष्ठावच्छेदकतानिरूपित
रणनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितवृत्तितात्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावत्वेन प्रवेशे तु एवमिति।

(२) लक्षणमिदं गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमङ्गीकृत्य, तेन वह्नित्वनिष्ठसाध्यतावच्छेदक
ऐक्येन तन्निष्ठसांसर्गिकप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य लाघवेन तद्व्यक्तित्व एव कल्पनीयतया साध्यतावच्छेदक
तात्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धावपि नाव्याप्तिः। न वा वह्निमान् धूमादित्यत्र साध्याभावाप्रसिद्ध्याऽव्या
प्तिश्चेति। तदनभ्युपगमे तु साध्यतावच्छेदकतात्वसमनियतप्रतियोगितेति तदर्थो बोध्यः।

त्वे पर्याप्तिसम्बन्धेन वर्त्तते साध्यतावच्छेदकतानिष्ठायाः सांसर्गिकप्रतियोगितायाः अवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकतात्वन्तदवच्छिन्ना या साध्यतावच्छेदकतानिष्ठा सांसर्गिकप्रतियोगिता तादृशप्रतियोगितानिरूपकपर्याप्त्यनुयोगिवन्हित्वन्तान्निष्ठानुयोगितावच्छेदकं यद्वह्नित्वगतैकत्वं तत्र वन्हिर्नास्तीत्यभावीयप्रतियोगितैव वर्त्तते न तु महानसीयवन्हिर्नास्तीत्यभावप्रतियोगिता, तथाहि स्वं वन्हिनिष्ठा प्रतियोगिता तन्निरूपितावच्छेदकतायाः पर्याप्तिसम्बन्धेन वह्नित्वनिष्ठायाः सांसर्गिकप्रतियोगितावच्छेदकीभूतप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्ना या प्रतियोगितावच्छेदकतानिष्ठा सांसर्गिकप्रतियोगिता तन्निरूपिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वम् वन्हित्वगतैकत्वे इति तादृशरूपवृत्तिप्रतियोगिताकाभावो वन्ह्यभावः, महानसीयवह्न्यभावप्रतियोगिता तु तादृशसम्बन्धेन महानसीयत्ववन्हित्वगतद्वित्वे वर्त्तते, न तु साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकीभूतवन्हित्वगतैकत्वे इति महानसीयवन्ह्यभावो न लक्षणघटकः । महानसीयवन्हिसाध्यकस्थले तु साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकीभूतमहानसीयत्ववह्नित्वगतद्वित्वे महानसीयवन्ह्यभावप्रतियोगितैव वर्तते, न तु प्रत्येकाभावीयप्रतियोगिता, तत्र महानसीयाभावप्रतियोगिता महानसीयत्वगतैकत्वे, एवं वन्ह्यभावप्रतियोगिता वन्हित्वगतैकत्वे इति तयोर्व्युदासः ।

केवलन्यूनवारकपर्याप्तिनिवेशश्च साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिर्या प्रतियोगिता तादृशप्रतियोगिताकाभावः । रूपवृत्तित्वं च प्रतियोगितायां स्वनिरूपितावच्छेदकताप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेनेति ।

केवलेतरवारकपर्याप्तिनिवेशप्रकारश्च साध्यतावच्छेदकताप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिर्या प्रतियोगिता तादृशप्रतियोगिताकाभावः । रूपवृत्तित्वं च प्रतियोगितायां स्वनिरूपितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेनेति ।

ईदृशपरम्परायाः संसर्गत्वानुपगमे तु साध्यतावच्छेदकता(१)त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं यद्रूपं(२) तद्रूपावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिप्रतियोगितावच्छेदकीभूतावच्छेदकतात्वावच्छिन्ननिरूप्यतानिरूपितनिरूपकतावत्प्रतियोगिताकाभाव एव साध्याभावपदार्थ इति ।

ननु महानसीयवह्निमान् तज्ज्ञानत्वादित्यादौ वह्निमहानसीयाभावस्यापि साध्यतावच्छेदकगतद्वित्ववृत्तिप्रतियोगिताकत्वेन साध्याभावतया तदधिकरणमहानसीयव-

---

(१) अत्रेदं बोध्यम् । महानसीयवह्न्यभावप्रतियोगितावच्छेदकता–साध्यतावच्छेदकता वा–तद्व्यक्तिवृत्तित्वेन प्रमेयत्वादिना वा न व्यासज्यवृत्तिरिति तद्दोषतादवस्थ्यमतोऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नत्वं प्रतियोगितायामुपात्तम्, तथा चावच्छेदकतात्वेन सा व्यासज्यवृत्तिरेवेति ।

(२) अत्रेदृशावच्छेदकत्वं रूपस्य परिचायकम् अन्यथा तादृशानुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिप्रतियोगिताकाभाववदवृत्तित्वनिश्चयस्य वह्नित्वगतैकत्ववृत्तिप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वबुद्धौ प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तेः । तथाच तादृशावच्छेदकत्वसमानाधिकरणरूपनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितवृत्तित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितप्रतियोगित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताभावनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताधिकरणनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितवृत्तितात्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावो लक्षणार्थः । अभावप्रतीत्याकारश्च तादृशरूपवृत्तिप्रतियोगिताकाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वं नास्तीति ।

ह्निविषयकज्ञाने हेतोः सत्त्वादव्याप्तिरिति चेन्न । द्वित्वस्य धीविशेषविषयत्वरूपत्वेन धी-देन भिन्नत्वात्, धीभेदस्य विषयताभेदकत्वात्। महानसीयवह्निमान् वह्निमहानसीयवा-ज्ञानयोर्वैलक्षण्यं च महानसीयवह्निमानितिज्ञाने वह्नित्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य महानसी-भासते, एवं धर्मिपारतन्त्र्येण वह्नित्वेपि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन महानसीयत्वं भासे-वह्निमहानसीयवानितिज्ञाने विपरीतमिति । अत एव सुन्दरपर्वतः पर्वतसुन्दर इति शाब्द-अन्यथोद्देश्यतावच्छेदकगतरूपे विधेयतावच्छेदकरूपभेदस्य तन्त्रत्वेन तादृशशाब्द-न स्यात्तादृशरूपयोरैक्यादिति । अनुव्यवसायानुरोधेन च तादृशद्वित्वं भिन्नमेवेति साध्य-तावच्छेदकगतद्वित्वरूपवृत्तिर्न तादृशप्रतियोगितेति न तामादाय दोषः(१) ।

---

(१) अत्रेदं तत्त्वम् । महानसीयवह्निर्नास्तीत्यभावप्रतियोगितावच्छेदकता न महानसीयत्वमात्रे, महानसीयघटादिमति वह्निशून्ये तादृशाभावस्याऽसत्त्वप्रसङ्गात्, नापि वह्नित्वमात्रे, पर्वतादौ वह्नि- तादृशाभावस्याऽसत्त्वप्रसङ्गात्, किन्तु महानसीयत्वे वह्नित्वे च, तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्य-रणमहानसीयत्ववह्नित्वोभयधर्मावच्छिन्नाधिकरणतायाः वह्निशून्ये महानसे वह्निमति पर्वतादौ चासत्त्वा-पपत्तिः । एवं वह्निघटोभयं नास्तीत्यभावप्रतियोगितावच्छेदकताऽपि न वह्नित्वमात्रे, वह्निमति घट- तादृशाभावस्यासत्त्वप्रसङ्गात्, नापि घटत्वमात्रे, वह्निशून्ये घटवति तादृशाभावानुपपत्तिप्रसङ्गात्, प्युभयत्वमात्रे, यत्किञ्चिदुभयवति तादृशाभावानुपपत्तिप्रसङ्गात्, नापि घटपटवृत्तित्वविशिष्टद्वित्वे, ताद-शिष्टानुपस्थितावपि तथाप्रत्ययात्, अत एव न सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन घटत्वपटत्वविशिष्टद्वि- तयोः साक्षात्प्रतियोगिविशेषणतया प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वादि- नापि एकविशिष्टापरत्वे, तादृशविशिष्टानुपस्थितावपि तथाप्रत्ययात् विरुद्धयोरपि जलत्वपृथिवीत्वयोर्द्वि-भावप्रत्ययाच्चेति, तस्मात् उभयत्वे तद्धर्मितावच्छेदकतापन्ने घटत्वे पटत्वे चाऽवच्छेदकता स्वीकि- न च घटत्वपटत्वोभयस्मिन्नेवोभयाभावप्रतियोगितावच्छेदकता स्वीक्रियतां किमुभयत्वे प्रतियोगि-च्छेदकत्वाङ्गीकारेणेति वाच्यम् । घटपटोभयं नास्तीति प्रतीतेर्घटाभावपटाभावद्वयाविषयकत्वे केवलं घट-पटसत्त्वे वा तादृशप्रतीतिर्न स्यात्तत्राभावद्वयविरहादतो घटत्वपटत्वोभयधर्मितावच्छेदककस्य प्रतियोगितावच्छेदकं विना तयोरेकस्याऽवच्छेदकत्वानुपपत्तिः, अवच्छेद्याधिकरणवृत्तिर्यादृशसमुदाय-वावच्छेदकतापर्याप्तिनियमादिति प्रत्येकधर्मावच्छिन्नाभावाद्वैलक्षण्यमुभयाभावस्य न स्यात्, उभयत्वस्य प्रति-योगितावच्छेदकत्वे तु व्यधिकरणानामपि व्यासज्यवृत्त्यवच्छेदकान्तरधर्मितावच्छेदकतापन्नानामव-च्छेदकत्वोपगमात् । अत एव यत्रावच्छेदकीभूतव्यासज्यवृत्तिधर्मान्तरधर्मितावच्छेदकतया धर्मद्वयादेर्भि-विभिन्नधर्मिविशेषणतापन्नयोर्धर्मयोरेकस्यावच्छेदकत्वमन्यत्रैकस्मिन्धर्मिणि विशेषणतापन्नयोरेवेति पुंस-पदशक्तिविचारे गदाधरभट्टाचार्येण स्पष्टमभिहितमिति ।

तत्रोभयत्वं द्विविधं द्वित्वसङ्ख्यारूपमपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वं च । सङ्ख्यारूपद्वित्वस्य महानसीय-ह्नित्वादिष्ववृत्तित्वप्रसङ्गात्, सङ्ख्याया द्रव्याश्रितत्वनियमात् । चतुर्विंशतिगुणा इत्यादिप्रतीतेरनुपपत्तिश्च गुणानङ्गीकारात् अगुणवत्त्वं चेति भाष्यात् । अत्र किरणावल्यामुदयनाचार्याः—"गुणेषु स-जातीयगुणाऽसद्भावस्तावदनवस्थाप्रसङ्गात् रूपादौ रसादिवेगान्तानां सद्भावे मूर्त्तत्वप्रसङ्गात् बुद्ध्यादे-प्रतिसन्धातृगुणत्वव्यवस्थितेरप्रसक्तेरेव शब्दस्य नभोनियतत्वात् । गुणेषु गुणयोगे च समवायिकार-प्रसक्तौ द्रव्यत्वापत्तेर्गुणत्वव्याघात एव रूपावयवी च रूपेष्वेव वर्त्तेत इति घटादेर्नीरूपत्वप्रसङ्ग" इत्य-एवं निर्गुणत्वान्निष्क्रियत्वे च रूपादयो गच्छन्ति चतुर्विंशतिगुणा महाञ्छब्द इत्यादयो व्यवहारास्तद-समवायादिना साधर्म्येण गौणाः समर्थनीयाः । चकारात्समवायिकारणताविरह इति । किरणावलीरहस्ये द-रानाथः—ननु रूपादीनां निर्गुणत्वे किम्मानमित्यत आह समानजातीयेति । रसादिवेगान्तानामिति । गन्धस्पर्शगुरुत्वद्रवत्वस्नेहस्थितिस्थापकवेगानां सद्भाव इत्यर्थः । बुद्ध्यादीनामिति । बुद्ध्या-दिमिति । बुद्धिसुखदुःखेच्छाऽदृष्टभावनानामित्यर्थः । ननु तथापि सङ्ख्यादिसत्त्वे बाधकाभाव इत्यस्वा-

ननु पर्याप्तिनिवेशेऽपि वह्निमान् धूमादित्यत्र महानसीयवह्न्यभाववारणाऽसम्भवः। तादृशप्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकताया अवच्छेदकतात्वेन व्यासज्यवृत्तित्वेऽपि स्वनिरूपित-'वह्नित्ववृत्तित्वविशिष्ट'—तदवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्व-सम्बन्धेन महानसीयवह्न्यभावप्रतियोगितायाः वह्नित्वगतैकत्वे(१) सत्त्वात् । सम्बन्ध-कोटौ निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना सती अवच्छेदकतात्वनिष्ठावच्छे-दकताभिन्ना याऽवच्छेदकता तदनिरूपिका ईदृशावच्छेदकताद्वयनिरूपिका या अवच्छे-दकतानिष्ठसांसर्गिकप्रतियोगिता तन्निरूपकपर्याप्त्यादिविवक्षणे न दोषः । तदवच्छेदकता-त्वावच्छिन्नसांसर्गिकप्रतियोगितायाः निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नेन अवच्छेदकतात्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नेन च तत्त्वतद्व्यक्तिवृत्तित्ववैशिष्ट्यनिष्ठावच्छेदकत्वेन निरूपिततया धर्त्तुमशक्यत्वादिति वाच्यम् । तदवच्छेदकतानिष्ठसांसर्गिकप्रतियोगितायां तत्त्वतद्व्यक्तिवृत्तित्ववैशिष्ट्यनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसत्त्वेऽपि तदवच्छेदकतानिरूपकत्वघटोभ-याभावमादाय तादृशावच्छेदकत्वानिरूपकत्वस्यापि सत्त्वात्तद्दोषतादवस्थ्यात् । यदि च तादृ-शावच्छेदकत्वानिरूपकेत्यनेन तादृशावच्छेदकतानिरूपकत्वत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदक-

---

गुणेष्विति । गुणत्वव्याघात एवेति । गुणत्वाभावप्रसङ्ग एवेत्यर्थः । रूपादीनां गुणत्वाभावे कदाचिदि-ष्टापत्तिसम्भवात् । घटादेर्निरूपत्वप्रसङ्ग इति । रूपादेर्घटाद्यवृत्तित्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । तस्यासमवाय्यवृत्ते-र्घटाद्यवृत्तित्वनियमादिति भावः । इत्येव तत्त्वं । इत्यादीनि गुणानां निर्गुणत्वे मानमिति बोधः । आदिपदात् गुणेषु योगे मानाभावस्य परिग्रहः । ननु गुणानां निष्क्रियत्वनिर्गुणत्वे रसादयो गच्छन्ति चतुर्विंशतिगुणा-इत्यादयो व्यवहाराः कथं स्युरित्यत आह एवमिति । एवं रूपेणेत्यर्थः । तदेकार्थसमवायादिनेति । सचक्षुरेकै-कार्थसमवायत्वादिरूपधर्मप्रकारेणेत्यर्थः । आदिपदादपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वशब्दनिष्ठतारत्वादिपरिग्रहः । समवायिकारणेति । समवायिकारणावृत्तिनित्यवृत्तिजातिमत्त्वमित्यर्थः, तेन कर्मादौ नातिव्याप्तिः कर्मत्वादेर्नि-त्यावृत्तित्वात्सामान्यादेर्जातिमत्त्वविरहादिति भावः ।

तदयं निर्गलितार्थः । रूपादयः स्वात्मनि रूपाद्यनारम्भकाः रूपान्तरानुपलब्धेः, अनवस्थानाच्च । एवं रूपादिकं यदि रूपादिमत्स्यादिति मूलोक्ततर्काच्च रूपादीनां रूपादिमत्त्वविरहः । न च तथापि गुणे सं-ख्यासत्त्वे किं बाधकमिति वाच्यम् । संख्या न रूपाश्रिता गुणत्वाद्रूपवदित्यनुमानस्य, गुणो यदि समवायेन संख्यावान् स्यात्तदा द्रव्यं स्यात्समवायिकारणं वा स्यादिति तर्कस्य सद्भावाच्च, इष्टापत्तावन्त्यावयवासमवेतत्वा-भावापत्तिरेव बाधिका । 'यद्द्रव्यन्तदन्त्यावयविनं न समवैतीति' व्याप्तेः । तस्मादेकं रूपमित्यत्र ज्ञानीय-प्रकारतायास्तद्व्यक्तित्वे द्वे रूपे इति ज्ञानीयप्रकारताया विशेष्यत्वे–अपेक्षाबुद्धिविशेषविशेषविषयत्वे–सम्भ-वात्सर्वं समञ्जसम् । न च संख्यात्मकद्वित्वादेः प्रकारत्वमपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वस्य वेत्यत्र विनिगमनावि-रह इति वाच्यम् । गुणे संख्यायास्तस्या अनन्तधर्मसम्बन्धकल्पने च महागौरवात् । न च तथापि द्वित्वादिकारणतयाऽपेक्षाबुद्धेरावश्यकत्वेनोभयमत एवाऽपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वमेव द्वित्वादिकमास्तां किं संख्यात्मकद्वित्वकल्पनेनेति वाच्यम् । व्यक्तिद्वयमात्रविशेष्यकबुद्धिविषयत्वं द्वित्वमेवं व्यक्तित्रयमात्रविशेष्य-कबुद्धिविषयत्वं त्रित्वमित्यादिकल्पने विषयताया अपेक्षाबुद्धीनां चाननुगतत्वादित्यन्यत्र विस्तरः ।

केचित्तु संख्यात्मकद्वित्वादेः समवायेन गुणाद्यवृत्तित्वेऽपि पर्याप्तिसम्बन्धेन तत्र वृत्तौ बाधकाभावादि-त्यलमपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपत्वकल्पनेनेति प्राहुः । तच्चिन्त्यम् ।

(१) यद्यपि वह्नित्ववृत्तित्ववैशिष्ट्यअवच्छेदकतात्वोभयधर्मावच्छिन्नासांसर्गिकप्रतियोगिता नाव-च्छेदकतात्वावच्छिन्ना, तथापि वह्नित्ववृत्तित्ववैशिष्ट्यअवच्छेदकतात्वोभयपर्याप्ताया अपि प्रतियोगितावच्छे-दकताया अवच्छेदकतात्वपर्याप्तत्वमक्षतमेवेत्यवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वं वह्नित्वगतैकत्वेऽस्तीति ।

स्वानिरूपकनिरूपकत्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभावस्य विवक्षायां न दोषः, तादृशावच्छेदक
निरूपकत्वघटोभयाभावीयप्रतियोगिताया निरूपकत्वत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नेन घटत्वनिष्ठावच्छे
दकत्वेन निरूपकत्वाद्वारणमित्युच्यते, तदाऽसम्भवः, निरूपकत्वत्वनिष्ठावच्छेदकताया अ
निरूपकत्वत्वनिष्ठावच्छेदकताघटोभयभेदवत्त्वात् । तादृशावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियो
ताकभेदविवक्षणे त्वनवस्थेति चेन्न ।

साध्यताविशिष्टप्रतियोगिताकाभाव एव साध्याभावपदार्थः । साध्यतावैशिष्ट्यं च प्रति
योगितायां स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टान्यावच्छेदकत्वानिरूपितत्वस्ववृत्तित्वोभयसम्बन्धे
स्ववृत्तित्वं च स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टान्यावच्छेदकत्वानिरूपकत्वसम्बन्धेन
उभयत्रावच्छेदकतावैशिष्ट्यं च स्वसामानाधिकरण्य–स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वा
वच्छेदकानवच्छिन्नत्व–स्ववृतित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन । उभयत्र वैशिष्ट्यघटकस्ववृत्ति
च स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वरूपेणेति(१) । केवलन्यूनवारकपर्याप्तिनिवेशप्रकारश्च साध्य
विशिष्टा या प्रतियोगितेति । वैशिष्ट्यं च स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन । स्ववृत्तित्वं च पूर्ववत्
केवलेतरवारकपर्याप्तिनिवेशश्च साध्यताविशिष्टा या प्रतियोगितेति । वैशिष्ट्यं च स्वनिरू
तावच्छेदताविशिष्टान्यावच्छेदकत्वानिरूपितत्वसम्बन्धेन । अवच्छेदकतावैशिष्ट्यं च उक्त
तुष्टयसम्बन्धेन । स्वातन्त्र्येणेतरवारकपर्याप्तिनिवेशो नास्ति प्रयोजनविरहादिति ।

अत्र न्यूनवारकपर्याप्तौ स्वसामानाधिकरण्यानुपादाने तार्णवन्हेः प्रतियोगितासम्बन्धे

ननु स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकेत्यनेन स्वनिरूपिताऽवच्छेदकतात्वगतएकत्वरूपवृत्तित्व
ताकपर्याप्तेरेव प्रवेशः कार्यः । रूपवृत्तित्वं च प्रतियोगितायां स्वनिरूपितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगि
पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन । एवं च स्वं महानसीयवन्ह्यभावप्रतियोगिता तन्निरूपितवह्नित्ववृत्तित्व
शिष्टाऽवच्छेदकतावृत्त्यवच्छेदकतात्वगतैकत्ववृत्तित्वं सांसर्गिक प्रतियोगितायां नास्ति किन्तु वह्नित्ववृत्ति
शिष्ट्य अवच्छेदकतात्वगताद्वित्ववृत्तित्वमस्ति, तथाहि स्वं वह्नित्ववृत्तित्वविशिष्टावच्छेदकतानिष्ठसांसर्गिक
योगिता तन्निरूपितवह्नित्ववृत्तित्व वैशिष्ट्यअवच्छेदकतात्वोभयनिष्ठावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिता
प्त्यनुयोगितावच्छेदकतावह्नित्ववृत्तित्ववैशिष्ट्यअवच्छेदकतात्वगतद्वित्वे इति तद्वारणेपि स्वनिरूपितावच्छेद
कतापदेन तदवच्छेदकतात्वधारणे पुनर्दोषतादवस्थ्यं प्रकारान्तरेण कथंचिद्वारणेपि व्यक्त्यैवाऽनवस्थेति चे

अत्र केचित् । वह्नित्ववृत्तित्वविशिष्टाऽवच्छेदकतावद्वह्नित्वमिति प्रतीतावच्छेदकतानिष्ठाधेयत्वं वह्नि
त्तित्ववैशिष्ट्यावच्छिन्नमेव न त्ववच्छेदकतात्वावच्छिन्ना गौरवात्, नापि वह्नित्ववृत्तित्ववैशिष्ट्यअवच्छे
तात्वोभयधर्मावच्छिन्ना, मानाभावात् गौरवाच्च । न च वह्नित्ववृत्तित्वावच्छिन्नाधेयतायास्तत्प्रतीतिवि
वह्नित्ववृत्तिमद् वह्नित्वं, वह्नित्ववृत्त्यवच्छेदकतावद्वह्नित्वामिति प्रतीत्योर्वैलक्षण्यानुपपत्तिरिति वाच्यम्। (
त्वावच्छेदकतात्वस्य प्रकारतया भासमानत्वमपरत्र नेति वैलक्षण्यसम्भवात् । तथा च साध्यतावच्छेद
तद्रूपवृत्तिप्रतियोगिताकाभाव एव साध्याभावपदार्थः । रूपवृत्तित्वं च प्रतियोगितायां स्वनिरूपिता
च्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणतावच्छेदकत्वसम्बन्धे
न काप्यनुपपत्तिरित्याहुः ।

(१) न चैकधर्मिविशेषणतापन्नेषु नानाधर्मेष्वप्येकावच्छेदकता लाघवात्तथा च महानसीयत्वानिरूप
दकतायां साध्यतावच्छेदकताविशिष्टान्यत्वविरहेणाव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् । यथा नानाधर्मिविशे
तापन्नेष्वेकाऽवच्छेदकता न स्वीक्रियते तथा नानासम्बन्धेन नानाधर्मप्रकारेण भासमानेष्वेकावच्छेदक
स्वीक्रियते, अन्यथा सावच्छिन्नत्वानिरवच्छिन्नत्वरूपविरुद्धधर्मयोः सम्बन्धद्वयावच्छिन्नत्वस्य च
श्चापत्तेरिति ध्येयम् ।

साध्यत्वे तदभावत्वहेतौ तार्णाभावं वह्न्यभावं चादायाव्याप्तिरतस्तदुपात्तम् । एवं स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वानुपादाने समवायेन वह्नित्वविशिष्टत्वे सति तद्वह्न्यनुयोगिककालिकेन वह्नित्वविशिष्टं यत्तस्य प्रतियोगितासम्बन्धेन साध्यत्वे तदभावत्वहेतौ प्रत्येकं समवायेन वह्नित्वविशिष्टाभावं तद्वह्न्यनुयोगिककालिकेन वह्नित्वविशिष्टाभावं चादायाव्याप्तिः स्यात् । एवं वह्नित्वत्वेन वह्नित्वविशिष्टं यत्तस्य प्रतियोगितासम्बन्धेन साध्यत्वे तदभावत्वहेतौ स्वरूपतो वह्नित्वविशिष्टाभावमादायाव्याप्तिवारणाय स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वोपादानम् । स्ववृत्तित्वनिवेशस्तु स्वरूपतो वह्नित्वविशिष्टस्य प्रतियोगितासम्बन्धेन साध्यत्वे तदभावत्वहेतौ वह्नित्वविशिष्टाभावमादायाव्याप्तिवारणाय ।

एवमितरवारकपर्याप्तौ वह्निमान् धूमादित्यादौ तार्णवह्न्यभावमादायाव्याप्तिस्तार्णत्वनिष्ठावच्छेदकताया निरवच्छिन्नत्वेन समवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन च त्रितयसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकताविशिष्टत्वादतः सामानाधिकरण्यनिवेशः ।

न च तथापि कालिकेन गन्धविशिष्टस्य समवायेन गुणविशिष्टस्य तादात्म्येन साध्यतायां जन्यद्रव्यत्वहेतौ समवायेन गन्धविशिष्टस्य कालिकेन गुणविशिष्टस्य भेदमादायाव्याप्तिर्गन्धनिष्ठभेदीयप्रतियोगितावच्छेदकताया गुणनिष्ठसाध्यतावच्छेदकताविशिष्टत्वाद् गुणनिष्ठभेदीयप्रतियोगितावच्छेदकताया अपि गन्धनिष्ठसाध्यतावच्छेदकताविशिष्टत्वादिति वाच्यम् । सामानाधिकरण्यपदेन व्यापकताया विवक्षणात्, तथाच गन्धनिष्ठतत्प्रतियोगितावच्छेदकतायाः साध्यतावच्छेदकताव्यापकत्वाभावेन साध्यतावच्छेदकताविशिष्टान्यतया तादृशभेदस्य लक्षणाघटकत्वान्नाव्याप्तिरिति । एवं समवायेन वह्नित्वविशिष्टस्य संयोगेन साध्यत्वे धूमहेतौ समवायेन वह्नित्वविशिष्टत्वे सति तद्वह्न्यनुयोगिककालिकेन वह्नित्वविशिष्टं यत्तदभावमादायाव्याप्तिरतः स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वप्रवेशः । एवं समवायेन स्वरूपतो वह्नित्वविशिष्टस्य विषयितासम्बन्धेन साध्यतायां तज्ज्ञानत्वहेतौ समवायेन स्वरूपतो वह्नित्वविशिष्टत्वे सति वह्नित्वत्वेन वह्नित्वविशिष्टं यत्तदभावमादायाव्याप्तिवारणाय स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वोपादानम् । तदर्थश्चाऽवच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वाभाववद्धर्मानवच्छिन्नत्वम्, तेन निरवच्छिन्नसाध्यकस्थले न दोषः । स्ववृत्तित्वदलं तु वह्नित्वत्वेन वह्नित्वविशिष्टस्य विषयितया साध्यत्वे तज्ज्ञानत्वहेतौ समवायेन स्वरूपतो वह्नित्वविशिष्टाभावमादायाव्याप्तिवारणायेत्यलम् ।

केचित्तु साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकाभाव एव साध्याभावपदार्थः, तथाच महानसीयवह्न्यभावप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वविरहान्नाव्याप्तिः । न वा गुरुधर्मस्य प्रमेयवह्नित्वादेः प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि तद्रूपेण साध्यतायामव्याप्तिः । न च वह्निघटोभयाभावमादायाव्याप्तिवारणासम्भवस्तत्प्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वादिति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकाभावस्य विवक्षितत्वात् । प्रतियोगितायां समनैयत्यं चसाध्यतावच्छेदकविशिष्टत्वम् । वैशिष्ट्यं च स्वव्यापकत्वस्ववृत्तित्वोभयसम्बन्धेन । स्ववृत्तित्वं च व्यापकतासम्बन्धेन, तेन प्रमेयसाध्यकस्थले समनियतत्वघटक–प्रमेयत्वाभाववद्वृत्तित्वरूपप्रमेयत्वव्याप्यत्वाप्रसिद्धावपि न क्षतिः । स्वव्यापकत्वं च स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वम् । स्वं

साध्यतावच्छेदकम्, तेन व्यापकत्वस्य वृत्त्यनियामकतया तस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे न क्षतिरित्याहुः।

तन्न। एवमपि वह्नित्वेन तार्णालार्णोभयं नास्ति वह्नित्वेन तद्वह्नितदन्यवह्नितदुभयं नास्त्यभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यत्राव्याप्तितादवस्थ्यात्। न च तत्रापि वह्नित्वेन तार्णालार्णोभयं नास्ति वह्निघटोभयं नास्तीत्यभावमादायाव्याप्तिस्तत्प्रतियोगिताया वह्नित्वगतैककत्ववृत्तित्वादिति वाच्यम्। साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिप्रतियोगिताकत्वस्य विवक्षितत्वात्। रूपवृत्तित्वं च प्रतियोगितायां स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्व–स्वनिरूपकानुयोगितानिरूपितनिरूपकतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन। तथाच निरुक्तोभयाभावप्रतियोगितायाः स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन वह्नित्वगतैकत्वे सत्त्वेपि स्वनिरूपकानुयोगितानिरूपिततार्णातार्णोभयत्वावच्छिन्ननिरूपकतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धस्य तत्र विरहादुक्तोभयसम्बन्धेन प्रतियोगिताया वह्नित्वगतैकत्वेऽवृत्तित्वान्न दोषः। तदुभयं नास्तीत्यभावप्रतियोगिताया एवोक्तोभयसम्बन्धेन वह्नित्वगतैकत्वे सत्त्वात्तत्सङ्ग्रहः।

अन्ये तु विलक्षणप्रतियोगितासम्बन्धेन साध्यविशिष्टाभाव एव साध्याभावपदार्थः, तथाच तादृशप्रतियोगितासम्बन्धेन वह्निविशिष्टत्वस्योभयाभावादौ विरहान्न कोपि दोषः इति प्रवदन्ति।

साध्यतावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिताकाभाव एव साध्याभावपदार्थ इत्यपि केचित्, साध्यतावच्छेदकवैशिष्ट्यं च प्रतियोगितायां तादात्म्यसम्बन्धेन। सामान्याभा(१)वीक...

---

(१) तथा च स्वावच्छिन्नत्वस्वतादात्म्योभयसम्बन्धेन धर्मविशिष्टप्रतियोगिताकाभाव एव सामान्याभावः, सामान्याभावप्रतियोगिताऽवच्छेदकस्वरूपैवेति नातिरिक्ता, प्रतियोगित्वादिकं तु स्वरूपसम्बन्धविशेष इत्याकरग्रन्थविरोधाद् गौरवाच्च। न च प्रतियोगिताया अवच्छेदकस्वरूपत्वेऽवच्छेद्यावच्छेदकभावानुपपत्तिरवच्छेद्यावच्छेदकभावस्य भेदानियतत्वादिति वाच्यम्। केवलस्य वह्नित्वादेरवच्छेदकत्वमभावीयप्रतियोगितात्वविशिष्टस्य चावच्छेद्यत्वमित्यभ्युपगमात्। न च तथापि संयोगेन घटाभावात्समवायेन घटाभावस्य वैलक्षण्यं न स्यादभाववैलक्षण्यं हि प्रतियोगित्ववैलक्षण्याधीनं प्रतियोगितयोश्च घटत्वरूपत्वेनैक्यात्, संयोगेन घटवति समवायेन घटाभावानुपपत्तिश्च स्यादिति वाच्यम्। समवायेन घटाभावप्रतियोगिता संयोगावच्छिन्नमिति व्यवहारविरहात्प्रत्युत न संयोगावच्छिन्नमित्येव व्यवहारात्, प्रतियोगिताया प्रतियोगितावच्छेदकरूपत्वेपि न निखिलसम्बन्धावच्छिन्नत्वं, समवायेन घटाभावीयप्रतियोगितात्वावच्छिन्ननिरूप्यतायां समवायत्वावच्छिन्नसंसर्गतावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितत्वमेव स्वीक्रियते, न संयोगत्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितत्वमिति तत्प्रतियोगित्वयोर्वैलक्षण्योपपत्तिः। न वा संयोगेन घटवति समवायेन घटाभावस्यानुपपत्तिरपि संयोगेन घटाभावप्रतियोगितात्वावच्छिन्ननिरूप्यतानिरूपितनिरूपकतावदवच्छेदकतावतः सम्बन्धस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकतया भानादिति। नापि प्रतियोगितदभावोभयस्वरूपा यत्किञ्चित्प्रतियोगिस्वरूपत्वे प्रतियोग्यन्तरे प्रतियोगित्वव्यवहारानुपपत्तिर्विनिगमनाविरहश्च. निखिलप्रतियोगिस्वरूपत्वे आनन्त्यम्, अनन्तासु प्रतियोगितासु प्रतियोगित्वधीविषयतायाश्च कल्पनापत्त्या गौरवञ्चेति। एवं प्रतियोगितायाः प्रतियोगिस्वरूपत्वे अ... ...भयभावानुपपत्तिरपि, कालिकेन जन्येतदुपपत्तावपि महाकालातिरिक्तनित्यानुयोगिककालिकसम्बन्धाभावेन कारेण गगनादौ तदनुपपत्तिरेव। तादात्म्यसम्बन्धस्य च वृत्त्यनियामकत्वात्तादात्म्येन घटे घट...

योगिता च लाघवात्प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपैवेति वह्निसामान्याभावीयप्रतियोगितायां
साध्यतावच्छेदकतादात्म्यमुपपन्नमिति । (१)सामान्यरूपेण विशेषाभावप्रतियोगिता च
प्रतियोग्यंशे प्रकारीभूतधर्मस्वरूपा (२)व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगिता

प्रतीत्यभावादिति ध्येयम् । अत्रेदं बोध्यम् । प्राचीनमते सामान्याभावीयप्रतियोगिता प्रतियोगितदभा-
उभयस्वरूपा विशेषाभावीयप्रतियोगिता च केवलप्रतियोगिस्वरूपा उभयोरेव प्रतियोगिस्वरूपत्वे सामा-
न्याभावप्रतियोगित्वं विशेषाभावप्रतियोगित्वाभिन्नमिति प्रतीत्यापत्तेः । अथ सामान्यभावप्रतियोगिता-
त्वसामानाधिकरण्येन धूमविशेषाभावीयप्रतियोगितात्वावच्छिन्नप्रतियोगिकतादात्म्यसत्त्वादुक्तापत्तिस्तदव-
स्थैवेति चेन्न । असति बाधके उद्देश्यविधेयभावस्थले उद्देश्यतावच्छेदेन विधेयान्वयस्तथा च धूमसामान्या-
भावप्रतियोगितात्वावच्छेदेन विशेषाभावप्रतियोगितात्वावच्छिन्नप्रतियोगिकतादात्म्याविरहात् । न च तथापि
तद्धूमाभावीयप्रतियोगितात्वावच्छेदेन धूमसामान्याभावीयप्रतियोगितात्वावच्छिन्नप्रतियोगिकतादात्म्यसत्त्वाद्
विशेषाभावप्रतियोगित्वं सामान्याभावप्रतियोगित्वाभिन्नमित्यापत्तिस्तदवस्थैवेति वाच्यम् । व्यासज्यवृत्तिध-
र्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादात्म्यस्य व्यासज्यवृत्तिधर्मे एव स्वीकारान्न तु अव्यासज्यधर्मेपि, तथाच नोक्ता-
पत्तिरिति । अत एव व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नभेदस्य केवलान्वयित्वमिति ध्येयम् ।

नन्वत्राऽविशेषापत्तिभयेन सामान्याभावप्रतियोगित्वमभावस्वरूपमात्रमेव कल्पनीयम् विशेषाभावप्रति
योगित्वं प्रतियोगिमात्रस्वरूपमिति चेन्न । समनियताभावानामैक्यमते संख्याभावीयप्रतियोगित्वपरिमाणा-
भावप्रतियोगित्वयोरविशेषापत्तेः । तथा च संख्यातदभावोभयस्वरूपा त्वेका, परिमाणतदभावोभयस्वरूपा
त्वापरेत्यभावाऽभेदेपि प्रतियोगितयोर्भेदः । ननु विशेषाभावप्रतियोगित्वमभावस्वरूपं सामान्याभावप्रति-
योगित्वं प्रतियोगिस्वरूपमिति चेन्न । तद्रूपाभावप्रतियोगित्वतद्रसाभावप्रतियोगित्वयोरविशेषापत्तेः । ननु
विशेषाभावप्रतियोगित्वं प्रतियोगितदभावोभयस्वरूपं सामान्याभावप्रतियोगित्वं प्रतियोगिमात्रस्वरूपमस्तु
विनिगमनाविरहादिति चेन्न । विशेषाभावप्रतियोगित्वस्योभयस्वरूपत्वेऽनन्ताभावस्वरूपत्वकल्पने गौरव-
तदपेक्षया लाघवात्प्रतियोगिस्वरूपत्वम् । ननु सामान्याभावीयप्रतियोगित्वस्योभयरूपत्वे समनियताभावाना-
मैक्यात्संयोगेन द्रव्याभावप्रतियोगित्व-संयोगेन प्रमेयाभावप्रतियोगित्वयोरविशेषापत्तिस्तत्र प्रमेयाभावप्रतियो-
गितात्वावच्छेदेनाऽविशेषापत्त्यसम्भवेपि द्रव्याभावीयप्रतियोगितात्वावच्छेदेनाभेदसत्त्वात्तादृशप्रतियोगित्वस्य
द्रव्ये द्रव्याभावे च सत्त्वेन तत्र प्रमेयप्रमेयाभावात्मकप्रतियोगितातादात्म्यसत्त्वादिति चेन्न । संयोगेन प्रमेय-
सामान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य नानाविधप्रमाविषयत्वे कल्पनापेक्षया लघोर्द्रव्यत्वस्य कल्प-
नीयत्वान्नोक्तदोषावकाश इति दिक् । एवमवच्छेदकत्वमपि स्वरूपसम्बन्धविशेषः । तत्र लघौ
धर्मेऽवच्छेदकत्वस्वीकारेऽतिप्रसङ्गाद्यभावश्चेद् गुरुधर्मेऽवच्छेदकता नाङ्गीक्रियते इति नियमः । एतन्मते
ज्ञानभेदेन विषयताभेदोऽभ्युपेयते तथा चैकदेशविषयत्वादीनामवच्छेदकत्वेपि क्षत्यभाव एव । अनतिरिक्त-
वृत्तित्वमपि तत् । तच्च प्रतियोगितावच्छेदकमित्यत्र न प्रतियोगिताऽनतिरिक्तवृत्तित्वं प्रतियोगितायाः
प्रतियोगिस्वरूपत्वेन धूमत्वादेस्तदनवच्छेदकत्वापत्तिरतः प्रतियोगितावच्छेदकाऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपन्तत्,
तद्घटकं चावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेष इत्यन्यत्र विस्तरः ।

(१) सामान्यरूपेणेति । वह्नित्वेन महानसीयवह्निर्नास्तीत्यभावप्रतियोगिता महानसीयवह्नित्वरूपेत्यर्थः ।
तत्त्वं च धर्मविशिष्टप्रतियोगिताकाभाववत्त्वम् । वैशिष्ट्यं स्ववृत्तित्व-स्वाश्रयसामानाधिकरण्य-स्वावच्छिन्ना-
नुयोगिताकपर्याप्तिनिरूपकताकाधिकरणतावद्वृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन । स्ववृ-
त्तित्वं च स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसम्बन्धेन, तादृशधर्मः
प्रतियोगितावच्छेदकीभूतसामान्यधर्मनिष्ठमेकत्वमिति । प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपत्वे वह्निमति पर्वते
वह्नित्वेन महासीयवह्निर्नास्तीति प्रतीतिर्न स्यात्स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतया सममभावस्य
विरोधित्वादिति ध्येयम् ।

(२) ननु किं नाम व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावत्वम्? न तावत्स्वप्रतियोगित्वाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वा-

(१)चातिरिक्तैवेत्यन्यत्र विस्तरः ।

एवं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वमित्यस्यापि साध्यतावच्छेदकसंसर्गतावच्छे स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिर्या प्रतियोगितेत्यर्थः। स्ववृत्ति प्रतियोगितायां स्वावच्छेदकसंसर्गतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगिता दकत्वसम्बन्धेन। ईदृशपरम्परायाः संसर्गत्वानुपगमे तु साध्यतावच्छेदकसंसर्गतावच्छे त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं यद्रूपं तद्रूपावच्छिन्नानुयोगिताकपर्या तियोगितावच्छेदकीभूतावच्छेदकतात्वावच्छिन्ननिरूप्यतानिरूपितनिरूपकतावत्संसर्गतानि च्छेदकताकप्रतियोगितेत्यर्थः।

पर्याप्तावनवस्थादिदोषपक्षे अव्यासज्यवृत्तिधर्मस्यैकत्वादेः पर्याप्त्यनभ्युपगमे वा तानिरूपितसंसर्गतासमनियतसंसर्गताकत्वं विवक्षणीयम्। समनैयत्यं च स्वनिरूपिताव दकतावत्त्वसम्बन्धेन, अवच्छेदकतावत्ता च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व—स्वसामानाधि ण्योभयसम्बन्धेनेति।

ननु महानसीयवह्न्यभाववारणार्थं यदि साध्यतावच्छेदकेतरधर्मानवच्छिन्नत्वं नि श्यते, तदा साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशनं व्यर्थं साध्यतावच्छेदकेतरानवच्छि त्वनिवेशेनैव समवायादिना वन्ह्यभावस्य वारणात्, तथाहि वन्हिमान् धूमादित्यत्र साध्य च्छेदकं वह्नित्वं संयोगश्च तदितरसमवायावच्छिन्नत्वमेव तत्प्रतियोगितायामिति चेन्न। वायिनः संयोगेन साध्यतायां घटत्वहेतौ संयोगिनः समवायेनाऽभावमादायाव्याप्तिः। त न्निवेशेऽपि समवायस्य साध्यतावच्छेदकत्वात्सम्बन्धत्वाच्च—वृत्तिमत्त्वरूपधर्मत्वस्य सम्ब विशिष्टधीनियामकत्वरूपसंबन्धत्वस्य धर्मेऽपि सत्त्वेन तदवच्छिन्नत्वयोर्वैलक्षण्याविरहादव्

भाववान्यो धर्मः स एव व्यधिकरणधर्मस्तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं, गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तया भावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावत्वानुपपत्तिप्रसङ्गात्। न च प्रतियोगित्वाधिकरणनिरूपितवृ नवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावत्वं तत्, गुणान्यत्वस्य तादृशवृत्ति वच्छेदकतया नानुपपत्तिरिति वाच्यम्। तथासति स्वरूपतो घटत्वेन वह्न्यभावस्य घटात्मक नास्तीत्यभावस्य च तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकाऽप्रसिद्ध्या व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावत्व त्तिप्रसङ्गादिति चेन्न। प्रतियोगिताविशिष्टप्रतियोगिताकाभावत्वं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावत्वम्। स्वतादात्म्य—स्वाश्रयनिष्ठाधिकरणतानिरूपितानिरूपकताविशिष्टान्याऽवच्छेदकताकत्वोभयसम्बन्धेन। वि कतावैशिष्ट्यं चावच्छेदकतायां स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व—स्वसामानाधिकरण्य—स्वानवच्छेदकानव न्नत्व—स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन। स्ववृत्तित्वं च स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन। उभ स्वानवच्छेदकत्वं न स्वावच्छेदकाभिन्नत्वं यत्र स्वावच्छेदकाऽप्रसिद्धिस्तत्र तद्भिन्नत्वस्याप्यप्रसिद्धिः च्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वाभाववत्त्वमेव तत्, एवं च न कोऽपि दोषः।

नव्यास्तु प्रतियोगिताविशिष्टाभावत्वमेव तत्। वै० स्वाधिकरणानिरूपितवृत्तित्वाभाववद्धर्मावच्छि तियोगिताकत्वस्वाधिकरणानिरूपितवृत्तितानवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकत्वान्य बन्धेनेति। सामान्यरूपेण विशेषाभावे विशेषरूपेण सामान्याभावे वा न किमपि मानमिति प्राहुः।

(१) प्रतियोगितायाः प्रतियोगितावच्छेदकादिस्वरूपत्वे घटे पटत्वेन पटाभावप्रतियोगित्वव्यव पत्तिः स्यात् न स्याच्च पटे तादृशप्रतियोगित्वव्यवहारः। प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतया मभावस्य विरोधाद् घटवति तादृशाभावस्यासत्त्वप्रसङ्गाच्चेति विरम्यते।

ननु तथापि गुणत्ववान् ज्ञानत्वाद् सत्तावान् जातेरित्यादौ विषयित्वा-व्याप्यत्वादिसम्बन्धेन तादृशसाध्याभाववति ज्ञानादौ ज्ञानत्वजात्यादेर्वर्त्तमान-त्वादव्याप्तिः ।

तादवस्थ्यमिति वाच्यम् । अनवस्थाभयेन संबन्धसंबन्धभानस्यानभ्युपगन्तव्यतया संबन्ध-निष्ठायाः अवच्छेदकतायाः संबन्धानवच्छिन्नत्वस्य सिद्धान्तसिद्धतया साध्यतावच्छेदकसंब-न्धावच्छिन्नत्वमित्यनेन साध्यतानिरूपिता या किंचित्संबन्धानवच्छिन्नाऽवच्छेदकता तदाश्रय-निष्ठाकिञ्चित्सम्बन्धानवच्छिन्नावच्छेदकताकत्वं विवक्षणीयम् , तस्यैव प्रतियोगितायां निवेशात् । न च संयोगसमवायोभयसंबन्धेन वह्न्यभाववारणासंभव इति वाच्यम् । साध्यतानिरूपिता या किंचित्सबन्धानवच्छिन्नावच्छेदकता तदभाववन्निष्ठा या किंचित्सम्बन्धानवच्छिन्नावच्छे-दकता तदनिरूपकत्वस्य प्रतियोगितायां निवेशात् । एवं च समवायिनः संयोगेन साध्यतायां साध्यतानिरूपिता या किञ्चित्सबन्धानवच्छिन्नावच्छेदकता—संयोगनिष्ठा न तु समवायनिष्ठा तदभाववान् समवायस्तन्निष्ठकिञ्चित्संबन्धानवच्छिन्नावच्छेदकत्वानिरूपकत्वमुक्तोभयाभावप्रति-योगितायां नास्ति । न च साध्यतानिरूपितावच्छेदकत्वाभाववन्निष्ठाकिञ्चित्सम्बन्धानवच्छि-न्नावच्छेदकताकत्वमेवोच्यतां किं प्रथमावच्छेदकतायां यत्किंचित्सम्बन्धानवच्छिन्नत्वनिवेशेन समवायेन संयोग्यभावस्य साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहेणैव वारणा-दिति वाच्यम् । विषयिताविशिष्टस्य कालिकेन साध्यत्वे घटत्वहेतौ विषयिताविशिष्टस्य वि-षयितयाऽभावमादायाव्याप्तेः । एवं द्वितीयावच्छेदकतायां किञ्चित्संबन्धावच्छिन्नत्वानुपादा-नेऽसंभवः स्यात् ।

एवं साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नमित्यस्य साध्यतानिरूपिता या किञ्चित्संबन्धावच्छिन्नाव-च्छेदकता तदभाववन्निष्ठा या किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकता तदनिरूपकत्वमर्थः । अत्र प्रथमावच्छेदकतायां किञ्चित्संबन्धावच्छिन्नत्वानुक्तौ कालिकविशिष्टस्य विषयितया साध्यतायां तज्ज्ञानत्वहेतौ विषयिताविशिष्टस्य विषयितयाऽभावमादायाव्याप्तेः । एवं द्वितीयावच्छेदक-तायां तदनुपादानेऽसंभवः स्यादिति ।

साध्याभाववदित्यत्र सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वं निवेशयितुमपक्रमते **नन्विति** । **ताद-शसाध्याभाववतीति** । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रति-योगिताकसाध्याभाववतीत्यर्थः । विषयितासम्बन्धेन गुणत्वाभावाधिकरणे—गुणत्वाभाव विषयकज्ञाने ज्ञानत्वस्य वृत्तेरव्याप्तिरिति भावः । विषयितासम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वात्तेन सम्बन्धेनाधिकरणा(१)ऽप्रसिद्ध्या तत्सम्बन्धमादायाव्याप्त्यभावादाह **सत्तावान् जाते-**

---

(१) अत्रेदं बोध्यम् । वृत्त्यनियामकसम्बन्धावच्छिन्ना यथा निरूपकता न भवति तथा तत्सम्बन्धा-वच्छिन्ना प्रतियोगितापि न स्वीक्रियते । न च वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याऽप्यभावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्व-मस्तु संयोगादिवदिति वाच्यम् । स्वामित्वसम्बन्धेन धनाभावस्यातिरिक्तस्य कल्पने गौरवापत्तेः । यद्यपि धनस्वामित्वाभावस्वामित्वसम्बन्धेन धनाभावयोः समनियततया ऐक्ये नातिरिक्ताभावकल्पनाप्रयुक्तं गौरवम् । तथापि सम्बन्धभेदेन प्रतियोगिताभेदस्यावश्यकतया स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नधनस्वामित्वनिष्ठप्रतियोगितातो स्वामित्वसम्बन्धावच्छिन्नधननिष्ठप्रतियोगिताया अतिरिक्तत्वकल्पने गौरवमिति व्युत्पत्तिवादे स्पष्टम् ।

न च साध्याभावाधिकरणत्वमभावीयविशेषणताविशेषसम्बन्धेन
वक्षितमिति वाच्यम् । तथासति घटत्वात्यन्ताभाववान् घटान्योन्याभाव

रिति । अव्याप्यत्वं च स्वाभाववद्वृत्तित्वम् । अत्र स्वं सत्ताभावस्तदभावः सत्ता
भावः सत्तारूपस्तदधिकरणं द्रव्यं तन्निरूपितवृत्तित्वं जन्यद्रव्ये गुणे कर्मणि च तथा
त्सम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणं जन्यद्रव्यं गुणादिकमपि तद्वृत्तित्व जाताविति भवत्यव्या
अत्र वृत्तिनियामकसम्बन्धघटितस्यैवाऽव्याप्यत्वस्य वृत्तिनियामकत्वम् । न चैता
रम्परासम्बन्धस्य वृत्तिनियामकत्वे मानाभावः । व्यभिचारित्वसम्बन्धेनेह हेतावुपा
हेताविति प्रतीतिबलात्तस्य वृत्तिनियामकत्वात् । वृत्त्यनियामकसम्बन्धघटितस्याव्याप्यत्व
न वृत्तिनियामकत्वम्, अत एव गुणत्ववान् ज्ञानत्वादित्यत्र गुणत्वाभावाभावस्य गु
रूपतया तद्वान्यो गुणो विषयतया तद्वृत्तित्वस्य ज्ञाने सत्त्वात्साध्याभाववत्त्वं ज्ञान
तद्वृत्तित्वस्य ज्ञानत्वे सत्त्वेप्यव्याप्तिर्नोक्ता तत्राव्याप्यत्वस्य विषयतारूपवृत्त्यनियामकसम्
घटिततया तस्यापि वृत्त्यनियामकत्वादिति । एतेन जन्यमात्रस्य कालोपाधित्वानुप
अयं हेतुर्व्यभिचारी उपाधिमत्त्वादित्युपाधिग्रन्थलिखितप्रतीतेर्व्यभिचारित्वस्य वृत्ति
मकतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतामादाय वह्निमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिसम्भवे त
रित्यागो न युक्तः, तथाहि स्वं वह्न्यभावः स्वाभावो वह्न्यभावाभावो वह्निरूपस्तद्वत्त्व
रूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वं पर्वतेऽस्तीति साध्याभाववान् पर्वतस्तन्निरूपित
त्वस्य धूमे सत्त्वादिति निरस्तम् । तादात्म्यस्य वृत्त्यनियामकत्वादन्यथा तादात्म्येन
घटवानिति प्रतीत्यापत्तेः, निरवच्छिन्नाधिकरणताघटितव्यभिचारलक्षणमित्यस्मद्गु
रणाः । केचित्तु तत्राव्याप्तिरग्रेपि स्थास्यति नव्यमते द्रव्यमात्रस्याव्याप्यवृत्तित्वादत
रित्याग इत्याहुः । जन्यमात्रस्य कालोपाधित्वानुपगमे कालिकसम्बन्धमादाय वह्निमान्
दित्यत्राव्याप्त्यभावात्तत्परित्यागः । केचित्तु कालिकसम्बन्धेन साध्याभावादेरव्याप्य
तया विवक्षणीयनिरवच्छिन्नाधिकरणाऽप्रसिद्ध्या तत्सम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणताया धर्तु
क्यतया तत्परित्याग इत्याहुः । अत एव ज्ञानत्वहेतोः परित्यागः । अथ सत्तावान्
त्वादित्यत्राप्यव्याप्तिसम्भवे ज्ञानत्वहेतुपरित्यागोऽनुचित इति चेत्सत्यम् । परस्परव्याप्य
धेन । अथवा व्यधिकरणग्रन्थे गोमान् गोत्वाद् जन्यद्रव्यवान् महाकालत्वादित्यत्र जन्य
त्वरूपेण घटादिसाधारणसाध्यकातिव्याप्तिप्रदर्शनार्थं पूर्वोक्तगोसाध्यपरित्यागवदत्रापि घट
दिसाधारणहेतुतालाभार्थं पूर्वोक्तहेतुपरित्यागः । ननु तथापि सत्तावान् जातेरित्यत्र कालि
सम्बन्धेन सत्ताभाववति महाकाले हेतोः सत्त्वात्कालिकसम्बन्धमादायैवाव्याप्तिसम्भवे
तराऽव्याप्यत्वसम्बन्धानुधावनं व्यर्थमिति चेन्न । कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्राव्या
वारणाय साध्याभावाधिकरणतायां निरवच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्यकतया कालिकसम्ब
महाकाले सत्ताभावस्य निरवच्छिन्नाधिकरणताविरहादिति । एतेन अव्याप्यत्वस्य वृत्ति
यामकतया तत्सम्बन्धमादायाव्याप्तिर्न सम्भवतीत्यत आदिपदम् आदिपदेन कालिकसम्ब
परिग्रहः तत्र साध्याभाववति महाकाले जातेर्वर्त्तमानत्वादव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वदन्तः परास्ताः ।

अभावीयविशेषणताविशेषसम्बन्धेनेति । स्वरूपसम्बन्धेनेत्यर्थः । घटत्वात्यन्

-वा पटत्वादित्यादौ साध्याभावस्य घटत्वादेर्विशेषणताविशेषसम्बन्धेनाधिकरण-स्याऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति चेन्न । अत्यन्ताभावान्योन्याभावयोरत्यन्ताभावस्य सप्तमपदार्थस्वरूपत्वात् ।

अत्यन्ताभावान्योन्याभावयोरत्यन्ताभावस्य प्रतियोग्यादिस्वरूपत्वनये तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणत्वं वक्तव्यम् । वृत्त्यन्तं प्रतियोगिताविशेषणम् । तादृशसम्बन्धश्च वह्निमान् धूमादित्यादिभावसाध्यकस्थले विशेषणताविशेष एव घटत्वात्यन्ताभाववान् पटत्वादित्याद्यभावसाध्यकस्थले तु समवायादिरेव ।

भावसाध्यकस्थलेऽत्यन्ताभावाभावस्य प्रतियोगिरूपतया घटत्वरूपता घटान्योन्याभावसाध्यकस्थलेऽन्योन्याभावाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकरूपतया साध्याभावस्य घटत्वरूपतेति विशेषसूचनाय स्थलद्वयप्रदर्शनम् । **अप्रसिद्ध्येति** । जातेः स्वरूपसम्बन्धेनाऽवृत्तित्वादिति भावः । **सप्तमपदार्थस्वरूपत्वात्** । न भावोऽभाव इति व्युत्पत्त्याऽभावविशेष्यकभावभिन्नत्वप्रकारकप्रतीतिबलादिति शेषः ॥

ननु स्वरूपसमवायान्यतरसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणत्वविवक्षायाञ्च दोषः, अन्यतरान्तर्गतसमवायेन घटत्वरूपसाध्याभावाधिकरणे घटे पटत्वस्यावृत्तेरिति चेन्न । संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावे साध्ये कपालत्वहेतौ घटात्मकसाध्याभावस्य समवायेनाधिकरणे कपाले कपालत्वस्य वृत्तेरव्याप्तेः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्मत्वाभावे साध्ये आत्मत्वहेतावन्यतरघटकसमवायेनात्मत्वरूपसाध्याभावाधिकरणे आत्मनि हेतोरात्मत्वस्य वृत्तेरव्याप्तेश्च । तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाभावत्वावच्छिन्नस्य तेनैव सम्बन्धेनाधिकरणत्वस्वीकारपक्षे तु साध्याभावत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः कालिकसम्बन्धघटितान्यतमसम्बन्धोपादाने तु वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरिति ध्येयम् ।

प्रतियोग्यादिस्वरूपनये तु इति । भावेन—घटत्वादिनैव, घटे घटत्वाभावो नास्ति घटो न घटभिन्न इति प्रतीत्योर्निर्वाहेऽतिरिक्ताभावे तादृशाभावाभावत्वकल्पने गौरवमिति । अत एव वक्ष्यति—'**अभावत्वं चेदमिह नास्ति इदमिदन्न भवतीति प्रतीतिनियामको भावाभावसाधारणः स्वरूपसम्बन्धविशेष' इति । वक्तव्यमिति** । विसाध्याभावस्य यत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः साध्यात्मकस्तत्सम्बन्धेनेत्यर्थः । **विशेषणताविशेष एवेति** । वह्न्यभावस्य स्वरूपेण योऽभावस्तस्यैव वह्निरूपत्वात् । **समवायादिरेवेति** । तत्र साध्याभावस्य घटत्वादेर्यत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः साध्यं स एवेत्यर्थः ।

अत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्साध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धनिवेशेपि समवायेन प्रमेयसाध्यकस्थलेऽव्याप्तिविरहेण सामान्यपदव्यावृत्त्यसङ्गतिः स्यात्कालिक-

समवायविषयित्वादिसम्बन्धेन प्रमेयादिसाध्यके ज्ञानत्वादिहेतौ साध्यतावच्छेदकसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाद्यभावस्यं कालिकादिसम्बन्धेन योऽभावः सोऽपि प्रमेयतया साध्यान्तर्गतस्तदीयप्रतियोगितावच्छेदक- कालिकादिसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणे ज्ञाने ज्ञानत्वादेर्वृत्तेरव्याप्तिवारणाय सामान्यपदोपादानम् ।

साध्यसामान्यीयत्वं च यावत्साध्यनिरूपितत्वं स्वानिरूपकसाध्यकाभिन्नत्वमिति यावत् । अस्यैकोक्तिमात्रपरतया गौरवस्याऽदोषत्वात् । अनुमितिकारणतावच्छेदके च भावसाध्यकस्थले अभावीयविशेषणताविशेषेण साध्याभावाधिकरणत्वम् , अभावसाध्यकस्थले च यथायथं समवायादिसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणत्वमुपादेयम् , साध्य(साधन)भेदेन कार्यकारणभावभेदात्

-सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य प्रमेयाभावाभावस्य साध्यरूपत्वेपि साध्यतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेनाऽवृत्तित्वादतो विषयित्वानुधावनम् ।

केचित्तु गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे समवायेन प्रमेयाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं लाघवात्समवाये एव कल्प्यते इति तादृशविशेषणसत्त्वेपि तत्र लक्षणाऽसत्त्वाद् विषयित्वानुधावनमित्याहुः ।

विषयिताया प्रमेयसाध्यकज्ञानत्वहेतोर्घटादिविषयकज्ञानान्तर्भावेण व्यभिचारित्वाद् ज्ञानत्वादीत्युक्तम् । आदिना तज्ज्ञानत्वपरिग्रहः, तथाच विषयितासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावस्य यः कालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः सोपि प्रमेयतया साध्यान्तर्गतः साध्यतावच्छेदकीभूतविषयितासंबन्धेन वर्त्तमानोऽपि तत्प्रतियोगितावच्छेदककालिकसम्बन्धेन प्रमेयाभावाधिकरणे जन्यज्ञाने हेतोर्वृत्तेरव्याप्तिरेवं कालिकेन प्रमेयसाध्यककालत्वादावव्याप्तिश्च । **सामान्यपदोपादानमिति** । नन्वत्र वृत्त्यन्तदलस्य प्रथमोपात्ततया तस्य व्यावृत्तिमुक्त्वैव सामान्यपदव्यावृत्तिदानमुचितमिति चेन्न । सूचीकटाहन्यायेनादौ सामान्यपदव्यावृत्तिर्दत्ता । वस्तुतस्तु साध्यसामान्यीयत्वपदेन यावत्साध्यनिरूपितत्वस्य बोधनादालोकप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावसाध्यकस्थले यावत्त्वाऽप्रसिद्ध्या वृत्त्यन्तदलदानेऽपि अव्याप्तिः स्यास्यतीत्यतः सामान्यपदस्यार्थान्तरमुक्त्वा वृत्त्यन्तदलव्यावृत्तिकथनमिति ध्येयम् । **यावत्साध्यनिरूपितत्वमिति** । तथाच प्रमेयाभावस्य यः कालिकेनाभावस्तस्य यावत्साध्यरूपत्वाभावात्तदीयप्रतियोगितायां यावत्साध्यनिरूपितत्वविरहान्न दोषः ।

ननु तद्रूपवान् तद्रसादित्यत्र यावत्साध्याऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरेवं समवायेन प्रमेयाभावाभावस्य लाघवेन सत्तारूपतया साध्ये यावत्त्वाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तितादवस्थ्यं चेत्यतो व्याचष्टे **स्वानिरूपकेति** । स्वस्याऽनिरूपकं साध्यं यस्येति विग्रहः । यस्य स्वस्य अनिरूपकं साध्यमित्यर्थः । स्वं-प्रतियोगिता, तथाच यद्यत्प्रतियोगिताया अनिरूपकं साध्यं तत्तत्प्रतियोगिताभिन्नत्वमित्यर्थः । अत्र यद्यत्प्रतियोगितापदेन स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ना वन्ह्यभावनिष्ठा प्रतियोगिता

न च तथापि घटान्योन्याभाववान् पटत्वादित्यत्रान्योन्याभावसाध्यकस्थले घटत्वादिरूपसाध्याभावे न साध्यप्रतियोगित्वं न वा समवायादिसम्बन्धस्तदवच्छेदकस्तादात्म्यस्यैव तदवच्छेदकत्वादित्यव्याप्तिस्तदवस्थेति

धर्त्तुं शक्यते साध्ये तादृशप्रतियोगितानिरूपकत्वस्यैव सत्त्वात्किन्तूदासीनघटादिनिष्ठप्रतियोगिता कालिकसम्बन्धावच्छिन्नवन्ह्यभावनिष्ठप्रतियोगिता वा धर्त्तव्या तत्प्रतियोगिताभेदस्य म.ध्याभावनिष्ठस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायां सत्त्वेन तत्प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणतामादाय लक्षणसमन्वयः ।

अनुगमस्तु साध्यनिष्ठभेदप्रतियोगिताऽनवच्छेदिका या प्रतियोगिता सैव साध्यसामान्यीयप्रतियोगिता प्रतियोगितावच्छेदकता च निरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्या। यथा वह्निनिष्ठो यो भेदो निरूपकतासम्बन्धेन घटनिष्ठप्रतियोगितावान्नेत्याकारको भेदस्तदीया निरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्ना प्रतियोगितावच्छेदकता घटनिष्ठप्रतियोगितायान्तादृशावच्छेदकत्वाभावः वह्न्यभावनिष्ठस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायामस्तीति। साध्यवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगिताभिन्ना या प्रतियोगितेति विवक्षणे-ऽत्यन्ताभावनिवेशेऽवच्छेदकत्वाऽनिवेशप्रयुक्तलाघवेपि-वृत्त्यनियामकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वानुपगमे निरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाऽप्रसिद्धिः स्यादतो भेदनिवेशः । चैत्रो न पचतीत्यादिवाक्यप्रामाण्यानुरोधेन प्रतियोगितावच्छेदकतायां वृत्त्यनियामकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं निर्विवादमेवेति ध्येयम् ।

प्रकारविधया निवेशश्च साध्यतावच्छेदकसमानाधिकरणाभावीयनिरूपकत्वनिष्ठप्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकतानाश्रयप्रातियोगितेति । केचित्तु साध्यतावच्छेदकव्यापकानुयोगितानिरूपितप्रतियोगिता साध्यसामान्यीयप्रतियोगितापदेन विवक्षणीया, तेन नैकव्यक्तिसाध्यके साध्ये यावत्त्वाऽप्रसिद्धिः । कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावनिष्ठप्रातियोगितानिरूपकत्वं नास्तीत्यभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकप्रमेयाभावत्वरूपानुयोगितायाश्च साध्यतावच्छेदकीभूतप्रमेयत्वसमानाधिकरणत्वात्प्रमेयसाध्यकेऽव्याप्तितादवस्थ्यमतोऽभावेऽनुयोगितायां वा साध्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमुपेक्ष्य साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वमुक्तमिति । ननु तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वं तेन सम्बन्धेन वृत्तिमत्त्येव प्रतियोगिनि स्वीक्रियत इत्यनुरोधेनाऽसमवेतप्रमेयस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावो नास्तीति प्रतीत्यविषयतया तस्य प्रमेयाभावाभावत्वे मानाभावेनाऽनन्तसमवेतप्रमेये प्रमेयाभावाभावत्वकल्पनापेक्षया सत्तायां तादृशाभावत्वकल्पने लाघवमिति पक्षे साध्यतावच्छेदकीभूतप्रमेयत्वव्यापकानुयोगित्वाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तितादवस्थ्यमिति चेन्न । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकीभूतानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितेत्यर्थकरणे दोषाभावादिति प्राहुः ।

शङ्कते **नचेति** । न साध्यप्रतियोगित्वं किन्तु साध्यप्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति शेषः । **तदवच्छेदक इति** । प्रतियोगितावच्छेदक इत्यर्थः । किन्तु तदवच्छेदकतावच्छेदक इति शेषः । तथाच साध्याभावो घटत्वरूपस्तत्र साध्यीयप्रतियोगित्वाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति भावः । ननु घटत्वात्मकसाध्याभावे साध्यीयप्रतियोगित्वप्रसिद्धावेव नवेत्यादिना समवायस्य तदवच्छेदक-

वाच्यम् । अत्यन्ताभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वेन घटभेदस्य घटभेदात्यन्ता
भावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरूपतया घटभेदात्यन्ताभावरूपस्य घटभे
तियोगितावच्छेदकीभूतघटत्वस्यापि समवायसम्बन्धेन घटभेदप्रतियोगित्वात्

न चाऽन्यत्रात्यन्ताभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वेऽपि घटभेदात्यन्ताभा
वत्वावच्छिन्नाभावो न घटादिभेदस्वरूपः किन्तु तत्प्रतियोगितावच्छेदकी
भूतघटत्वात्यन्ताभावस्वरूप एवेति सिद्धान्त इति वाच्यम् । यथाहि घ
त्वावच्छिन्नघटवत्ताग्रहे घटात्यन्ताभावस्याग्रहाद् घटात्यन्ताभावाभावव्य
हाराच्च घटात्यन्ताभावाभावो घटस्वरूपस्तथा घटभेदवत्ताग्रहे घटभे
त्यन्ताभावाऽग्रहाद् घटभेदात्यन्ताभावाभावव्यवहाराच्च घटभेद एव त
त्यन्ताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव इति तात्सिद्धान्तो न युक्तिसह इति

विनिगमकाभावेपि घटत्ववत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद् घटभेदस
पि घटभेदात्यन्ताभावाभावत्वसिद्धेरप्रत्यूहत्वाच्च । अत एव तादृशसिद्धा

त्वाऽप्रसिद्धिकथनं सङ्गच्छेत तदेव न, प्रथमतो निरुक्तप्रतियोगित्वस्यैवाऽप्रसिद्धेरिति चेन्न । घ
न्योन्याभावाऽभावस्य प्रतियोगिरूपत्वे घटे प्रतियोगित्वप्रसिद्धिसम्भवात्, तथाच साध्याभा
घटात्मकत्वे तादृशप्रतियोगित्वस्य घटादौ प्रसिद्धिसम्भवेऽपि तदवच्छेदकसम्बन्धत्वस्य स
वायेऽप्रसिद्ध्या घटान्योन्याभाववान् घटत्ववत्त्वादित्यत्र तदवच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धेन घटत
कसाध्याभावाधिकरणे घटत्वे घटत्ववत्त्वस्य वृत्तेरव्याप्तिः स्यादिति भावः । समाधत्ते अत्यन्त
भावाभावस्येति । घटभेदप्रतियोगित्वादिति । भेदाभावस्य भेदप्रतियोगिताव
दकरूपत्वमाधाराधेयभावानुरोधात् प्रतियोगिरूपत्वे घटो घटभेदाभाववानित्यबाधितप्रती
स्यात्तच्चाग्रे स्फुटीभविष्यति । अत्यन्ताभावाभावस्तु प्रतियोगिरूपः प्रतियोगिमत्येव तत्प्र
अतिरिक्तकल्पने गौरवं विनिगमनाविरहश्चेति, तथाच घटभेदस्य घटभेदात्यन्ताभावाभाव
समनियताभावयोरैक्यादेवं च यथा तृतीयाभावप्रतियोगिता घटत्वरूपद्वितीयाभावे
घटभेदप्रतियोगित्वमपीति साध्याभावे घटत्वरूपे साध्यप्रतियोगित्वं प्रसिद्धं समवाये न त
च्छेदकत्वं प्रसिद्धमिति दिक् ।

घटत्ववत्ताग्रहे घटान्योन्याभावस्याग्रहाद् घटान्योन्याभावाभावव्यवहाराच्च भेदाभा
प्रतियोगितावच्छेदकरूपतया तदभावो (भेदाभावाभावो) घटत्वाभाव एव, घटभेदस्वरूपा
त्किमपि मानमित्याशङ्कते नचेति । अन्यत्र–भेदातिरिक्तस्थले, लाघवात्सर्वत्राभावाभावस्य
रविशेषाच्चाऽभावाभावः प्रतियोगिरूप एवेति दृष्टान्तमुखेन द्रढयति यथाहीति । दार्ष्टा
न्योजयति तथेति । अप्रत्यूहत्वाच्चेति । अतर्क्यत्वादित्यर्थः । घटभेदाभावाभावो घ
भावरूपो घटभेदरूपो वेत्यत्र विनिगमनाविरहात्तस्य घटभेदरूपतायां बाधकाभावादिति भ
अतएव–प्रतीतिबलादेव । न च यथा त्वन्मते विनिगमनाविरहस्तथा मन्मते विनिगमनावि

नोपाध्यायसम्मतः । अत एव च **'अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिता'** इत्याचार्याः । अन्यथा घटभेदात्यन्ताभावप्रतियोगिनि घटभेदे तल्लक्षणाव्याप्तेः अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकघटत्वात्यन्ताभावे तल्लक्षणस्यातिव्याप्त्यापत्तेश्च । न चैवं घटत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटत्वात्यन्ताभावस्यापि घटभेदस्वरूपत्वापत्तिरिति वाच्यम् । तदत्यन्ताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव तत्स्वरूपत्वाभ्युपगमात्तद्वत्ताग्रहे तादृशतदत्यन्ताभावाभावस्यैव व्यवहारात् । **उपाध्यायै**र्घटत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटत्वात्यन्ताभावस्यापि घटभेदस्वरूपत्वाभ्युपगमाच्च ।

घटत्वाभावरूपतापि तस्य स्यादिति वाच्यम् । प्रतीतेरेव गमकत्वात् धर्मिभेदधर्मात्यन्ताभावयोः समनियततया लाघवाच्चैक्येनेष्टापत्तेश्च । अत एव वक्ष्यति **'उपाध्यायै'**रित्यादिनेति । ननु प्रतियोगिता यदि प्रतियोगिस्वरूपा तदा संयोगेन घटाभावात्समवायेन घटाभावस्य भेदो न स्यात्, समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायाः घटस्वरूपत्वेन तस्याः संयोगेनाऽप्यवच्छिन्नत्वात्तत्प्रतियोगिनो घटस्यैकत्वात्, अत एव न प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपा, नापि प्रतियोगितावच्छेदकभेदात्तयोर्भेदः उभयत्र प्रतियोगितावच्छेदकस्यैक्यादित्यत आह **अभावविरहात्मत्वमिति** । आचार्याः—उदयनाचार्याः । कुसुमाञ्जलाविति शेषः । प्रतियोगितालक्षणमिति शेषः । प्रतियोगितात्वमिति यावत् तत्प्रतियोगित्वं तदभाव इति मथुरानाथोक्तेरभावाभावस्यैव प्रतियोगितारूपत्वात् । अन्यथा—घटभेदाभावाभावस्य घटत्वाभावरूपत्वे । न चैवमाचार्यमते घटभेदप्रतियोगिनि घटतल्लक्षणाव्याप्तिर्भेदप्रतियोगितावच्छेदके घटत्वे तल्लक्षणस्यातिव्याप्तिश्चेति वाच्यम् । अभावविरहात्मत्वमित्यत्राभावपदस्यात्यन्ताभावपर(१)त्वात्, तथा चात्यन्ताभावाभावात्मत्वस्य प्रतियोगितालक्षणत्वे नापत्त्यनुपपत्तीति ।

---

(१) एतत्कारिकाव्याख्याने जगदीशभट्टाचार्यैरुक्तम् । प्रतियोगिता वस्तुनिष्ठप्रतियोगिताव्यवहारप्रयोजको धर्मः । अभावपदमत्यन्ताभावपरन्तेन भेदाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपत्वेपि न क्षतिरिति ।

ननु लाघवादभावाभावः प्रतियोग्येव एवं चान्योन्याभावाभावोपि प्रतियोगिस्वरूपः । न च घटान्योन्याभावाभावस्य घटस्वरूपत्वे घटे घटान्योन्याभावो नास्तीति प्रतीतिर्न स्यात्तादात्म्यसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वात्तस्य वृत्तिनियामकत्वे घटो घटवानित्यपि प्रतीतिः स्यादिति वाच्यम् । घटे घटान्योन्याभावो नास्तीति प्रतीतिबलात्तादात्म्यसम्बन्धस्य घटान्योन्याभावात्यन्ताभावत्वावच्छिन्नवृत्तितानियामकत्वं न तु घटत्वावच्छिन्नवृत्तिनियामकत्वं घटो घटवानिति प्रतीतेरसत्त्वादिति चेन्न । तादात्म्यसम्बन्धस्याऽन्योन्याभावाभावत्वावच्छिन्नघटनिष्ठघटवृत्तित्वनियामकत्वे तादृशवृत्तितामादायैव तादात्म्यसम्बन्धेन घटो घटवृत्तिरिति प्रतीतेः प्रमात्वापत्तेर्दुर्वारत्वात्, अनन्तप्रतियोगिरूपत्वकल्पनामपेक्ष्य भेदाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकरूपत्वे लाघवाच्चेति । न चैवं यत्र प्रतियोगिनो नानात्वं प्रतियोगितावच्छेदकश्चैकस्तत्रात्यन्ताभावाभावोऽपि प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूप एवास्तु लाघवात् स्वाश्रयवत्वरूपपरम्परासम्बन्धेन तस्य प्रतियोगितावच्छेदकसमनियतत्वाच्चेति न्यूनम् । तथासति घटशून्यदेशे घटात्यन्ताभावात्यन्ताभावो नास्तीति प्रतीत्यनुपपत्तेः, तादृशाभावस्य

न चैवं साध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव साध्याभावाधिक-रणत्वं विवक्ष्यताम् किं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्या

शङ्कते नचैवमिति । तृतीयार्थोऽवच्छिन्नत्वम् तस्य साध्याभावाधिकरणत्वघटक-ध्याभावनिष्ठाधेयतायामन्वयः । तथाच साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्या-वद्वृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नसाध्याभावनिष्ठाधेयतानिरूपिताधि-करणत्वं वक्तव्यमिति फलितार्थः । अधिकरणतायां सम्बन्धावच्छिन्नत्वं न स्वीक्रियते विशेष्यतायामपीति बोध्यम् । एवकारव्यवच्छेद्यमाह किमिति । आत्मत्वप्रकारि-प्रमा अयमात्मा इत्याकारिका, तदीयविशेष्यता स्वरूपसंबन्धेनात्मनि वर्त्तते कालिकसंबन्धे

स्वाश्रयवत्त्वरूपपरम्परासम्बन्धेन घटत्वाभावरूपतयाऽप्रसिद्धत्वात्तादात्म्यातिरिक्तवृत्त्यनियामकसम्बन्ध-भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति ध्येयम् ।

दीधितिकृतस्तु विरहपदं तज्ज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषयपरम् । एवं चाभावबुद्धिप्रतिबन्धकज्ञान-प्रतियोगित्वमिति फलितम् । समवायेन घटत्वप्रकारकज्ञानस्यैव तादात्म्यसम्बन्धेन प्रतियोगि-स्यान्योन्याभावबुद्धिप्रतिबन्धकत्वान्नान्योन्याभावप्रतियोगिन्यव्याप्तिः । न चैवमन्योन्याभावप्रतियोगिता-दकेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । अभावपदेन स्वाभावस्य विवक्षणीयत्वात् । स्वाभावविरहरूपत्व स्वा-योगित्वम् । एतेन वह्न्यादिव्याप्यस्य वह्न्यभावप्रतियोगित्वापत्तिः । वह्निव्याप्यवत्तानिश्चयस्यापि वह्न्य-वत्ताबुद्धिविरोधित्वादिति परास्तमिति प्राहुः ।

नव्यास्तु भेदाभावः प्रतियोगितावच्छेदकात्मेति न नियमः किन्तु प्रतियोगिवृत्तिरसाधारणधर्म-परन्तु यत्र प्रतियोगितावच्छेदकधर्मो लघुः स एव तत्रान्योन्याभावाभावः । यत्र प्रतियोगितावच्छे-पेक्षया धर्मान्तरं लघु तदेव तत्रान्योन्याभावाभावः । यत्र तु प्रतियोगितावच्छेदकं धर्मान्तरं च लघु-भयमेव तथेति विवेक इत्याहुः ।

मिश्रास्तु प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्ध एव सर्वत्राभावाभावः । स चान्योन्याभावस्य तादात्म्यम् । -न्ताभावस्य संयोगादिः, प्रतियोगितावच्छेदकतानियामकसम्बन्धेन तस्याऽभावविरोधितया न इत्याहुः । तन्न । संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावाभावस्य संयोगरूपत्वे पटसंयोगवति भावप्रसङ्गात् ! एवं प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धसामान्यस्यैवाभावाभावरूपत्वे संयोगेन घटाभावः न स्यात् । घटसमवायस्य तत्र सत्वात् । स्वप्रतियोगिनिरूपितस्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्य नानुगमसम्भावनापि । एवं संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावाभावस्य संयोगरूपत्वे घटा-भाववान् घट इति प्रत्ययः स्यात्, स्वसंयोगस्य स्वस्मिन्नपि सत्त्वात् । स्वप्रतियोगिनिरूपितस्व-गितावच्छेदकसम्बन्धस्य तथात्वे विशिष्टस्याऽनतिरिक्ततया तद्दोषतादवस्थ्यम् । न च धिकरणत्वस्य तत्रास्वीकारेण नोक्तप्रत्ययापत्तिरिति वाच्यम् । तथासति सर्वेषामेवाभावा-गगनाभावत्वस्वीकारेणैवोपपत्तौ प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धरूपताभ्युपगमस्याऽन्याय्यत्वात् । एवं णसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाभावोपि न सिद्ध्येत्, स्वप्रतियोगिनिरूपितप्रतियोगिताव-सम्बन्धस्याऽप्रसिद्धेरिति ध्येयम् ।

इदमत्र बोध्यम् । स्वामित्वसम्बन्धेन धनं नास्तीत्याद्यभावानां धनस्वामित्वं नास्तीत्याद्यभाव-तया स्वामित्वसम्बन्धेन धनाभावप्रतियोगित्वं धनस्वामित्वे एव स्वीक्रियते । वृत्त्यनियामकसम्बन्ध-न्नप्रतियोगिताया अनङ्गीकारात् । धनस्वामित्वनिष्ठप्रतियोगिता तु स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ना । स्वामित्वसम्बन्धेन [illegible] धनस्वामित्वेऽपीति ।

भाववृत्तित्वस्य प्रतियोगिताविशेषणत्वेनेति वाच्यम् । कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्य विशेषणताविशेषेण साध्यत्वे आत्मत्वादिहेतावव्याप्त्यापत्तेः, कालिकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावस्य विशेषणताविशेषसम्बन्धेन योऽभावस्तस्यापि साध्यरूपतया कालिकसम्बन्धवद्विशेषणताविशेषोऽपि साध्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्तेन सम्बन्धेनात्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वरूपसाध्य भाववति आत्मनि हेतोरात्मत्वस्य वृत्तेः ।

तु जन्यमहाकालयोरेव नित्येषु कालिकाऽयोगात् कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशविशेष्यत्वाभावस्य नित्यमात्रवृत्तेः स्वरूपेण साध्यत्वे इत्यर्थः । तथाच संसर्गघटकप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वानुपादाने साध्यस्य—तादृशविशेष्यत्वाभावस्य—कालिकेन योऽभावस्तस्यातिरिक्ततया तस्य स्वरूपेण योऽभावस्तस्य साध्यरूपतया तृतीयाभावस्य प्रथमाभावरूपत्वात् तदीयप्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपसंबन्धेन--लक्षणघटकतादृशप्रमाविशेष्यत्वरूपसाध्याभावाधिकरण आत्मनि हेतोर्वृत्त्याऽव्याप्तिरिति । तदुपादाने तु साध्यस्य कालिकेनाभावो गृहीतुं नैव शक्यते किन्तु साध्यतावच्छेदकीभूतस्वरूपेणैव, तथाच साध्यस्य स्वरूपेण योऽभावस्तस्य तादृशप्रमाविशेष्यत्वरूपस्य कालिकेन योऽभावस्तस्य साध्यरूपतया तदीयप्रतियोगितावच्छेदककालिकेन तादृशप्रमाविशेष्यत्वरूपसाध्याभावाधिकरणे जन्यमहाकालयोर्हेतोरवृत्त्या नाव्याप्तिरिति ।

न च कालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकविशेष्यत्वाभावसाध्यकस्थले व्यावृत्तिसंभवादात्मत्वप्रकारकप्रमापर्यन्तं विफलमिति वाच्यम् । साध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदको यो यः संबन्धस्तेन तेन (१)संबन्धेन साध्याभावाधिकरणत्वोक्तावपि अव्याप्तिवारणसंभवात्तथाहि तादृशः सम्बन्धो यथा स्वरूपस्तथा कालिकोपि एतदुभयसम्बन्धेन साध्याभाववत्त्वं जन्यस्यैव तन्निरूपितवृत्तित्वाभावस्यात्मत्वहेतौ सत्त्वात् । आत्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्य साध्यत्वे तु तदुभयसंबन्धेनात्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वरूपसाध्याभावाधिकरणाऽप्रसिध्या गुरुतरनिवेशेऽपि अव्याप्तिवारणं न संभवतीति विशेषसूचनाय गुरुतरसाध्यानुसरणम् । न चाऽननुगमः इति वाच्यम् । साध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वव्यापकं यदधिकरणं

---

(१) तेन तेनेति । सम्बन्धसामान्येनेत्यर्थः । ननु प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशापेक्षया सम्बन्धसामान्येनाधिकरणत्वनिवेशस्य गौरवभयेन कर्त्तुमशक्यतयोक्तस्थले एवाव्याप्तिसंभवे प्रमापर्यन्तं व्यर्थमेवेति चेन्न । घटभिन्नं कपालत्वादित्यत्र घटत्वस्वरूपसाध्याभावनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसमवायेन घटात्मकसाध्याभाववति कपाले हेतोर्वृत्तेरव्याप्तिवारणाय सम्बन्धसामान्येनाधिकरणत्वं विवक्षणीयम् । तथाच तादृशसम्बन्धः समवायस्तादात्म्यं चोभयसम्बन्धेन साध्याभाववति घटे हेतेर्वृत्तेरव्याप्तिविरहात् । नचैवंसति घटभिन्नं घटत्वादित्यत्राव्याप्तिविरहाद् वक्ष्यमाणात्यन्ताभावत्वनिवेशितस्वविशेषणं व्यर्थमिति वाच्यम् । अभावाऽनुयोगिकस्वरूपेण यत्र वाच्यत्वस्य साध्यता घटाभाववहेतौ वाच्यत्वाभिन्नभेदस्य वाच्यत्वस्वरूपतया साध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपतादात्म्योभयसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेः ।

तदवृत्तित्वोक्तावनुगमसंभवात् । व्यापकता च स्वनिष्ठाधिकरणतानिरूपितसाध्याभावत्वा...
...धेयतानिरूपितसांसर्गिकावच्छेदकत्वसंबन्धेन । स्वमधिकरणम् ।

न चैवमपि आत्मत्वस्य यः कालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावस्तस्य स्व...
साध्यत्वे कालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्मत्वाभाववान् आत्मत्वादित्यत्र अप्रसि...
ऽव्याप्तिसंभवे गुरुसाध्यकानुसरणं व्यर्थमिति वाच्यम् । साध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छे...
यः सम्बन्धस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताश्रयीभूतसाध्याभावस्य तेन संबन्धेनाधिकरण...
प्रवेशात् । तन्निवेशप्रकारश्च साध्यसामान्यीयप्रतियोगिताविशिष्टनिरूपकताकाधिकरणताव...
त्वाभावो व्याप्तिः । प्रतियोगितावैशिष्ट्यं च निरूपकतायां स्वावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत...
वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकस्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वोभयसबन्धेन । ...
साध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावनिष्ठनिरूपकताकाधिकरण...
त्वव्यापकाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावो निवेश्यः । व्यापकता चाधेयतासम्बन्धेन । एवं च...
त्वाभाववान् आत्मत्वादित्यादौ स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाऽत्मत्वनिष्ठनिरूपकताया धर्तुमश...
त्वान्न दोषः आत्मत्वप्रकारकभ्रमविशेष्यताया केवलान्वयितया तादृशस्वरूपकालिकोभयस...
न्धेन साध्याभावाधिकारणत्वं जन्यस्यैवेति नाव्याप्तिरतः प्रमापदम् ।

साध्यतावच्छेकसम्बन्धस्य न्यूनवारकपर्याप्त्यनिवेशे अतीतघटस्य यः कालिकस...
न्धावच्छिन्नत्वाभावस्तस्य तद्घटानुयोगिकस्वरूपेण साध्यतायां तद्घटत्वहेतावव्याप्तिः ...
स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्यातीतघटरूपतया तद्वृत्तियां कालिकसम...
वच्छिन्नसाध्यसामान्यीयप्रतियोगिता तदवच्छेदककालिकसम्बन्धेन अतिरिक्तस्य सा...
वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्याऽधिकरण एतद्घटे हेतोः सत्त्वात् ।

साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्येतरवारकपर्याप्त्यनिवेश आत्मानुयोगिकस्वरूपेण सा...
वस्य स्वरूपेण योऽभावस्तस्य साध्यरूपतया स्वरूपस्यापिनिरुक्तसाध्याभाववृत्तिसाध्यसा...
यप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वेन तेन सम्बन्धेन साध्याभावस्यात्मनि सत्त्वेन हेतोः...
सत्त्वेन कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभाववान् आ...
दित्यत्राव्याप्तितादवस्थ्यम् ।

अभावे साध्यीयत्वानिवेशे कालिकसंबन्धावच्छिन्नघटाभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छि...
भावे कालिकेन साध्ये जन्यत्वहेतावव्याप्तिः । निरुक्तघटाभावनिष्ठसाध्यसामान्यीयप्रति...
तावच्छेदककालिकसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणे जन्ये हेतोर्वृत्तेः ।

तत्राप्यधिकवारकपर्याप्त्यनिवेशे प्रागुक्तविशेष्यत्वाभावसाध्यकाव्याप्तिर्दुर्वारैव । ...
त्तित्वविशिष्टसाध्यस्य यः स्वरूपेणाभावः स्वरूपेण तदभावस्य साध्यरूपतया स्वरू...
निरुक्तप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् ।

न्यूनवारकपर्याप्त्यनिवेशे अभावस्य यः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्तस्य ...
योऽभावस्तस्य कालिकेन साध्यतायां जन्यत्वहेतावव्याप्तिः । अत्र साध्यतावच्छेदक...
मभावाभावप्रतियोगिकत्वं च, एवं च साध्यतावच्छेदकीभूतकेवलाऽभावत्वावच्छिन्न...
ताकाऽभावाभावनिष्ठप्रतियोगितायाः साध्यसामान्यीयतया साध्यतावच्छेदकसम्बन्धा...

साध्यतावच्छेदकेतरानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिष्ठतया च तदवच्छेदककालिकसम्बन्धस्य निरुक्तसम्बन्धत्वात्तेन सम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणजन्यनिरूपितवृत्तित्वस्य हेतौ सत्त्वात् ।

ननु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नो यस्तन्निरूपकाभाववृत्तीत्येवोच्यतां प्रतियोगितात्वेन प्रतियोगित्वोपादानं व्यर्थमिति चेन्न । कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभाववान् आत्मत्वादित्यत्र साध्यतावच्छेदकीभूतस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतादृशप्रमाविशेष्यत्वाभावत्वावच्छिन्नाधेयतानिरूपको यः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको निरुक्तसाध्याभावस्तस्य स्वरूपेणाभावात्मकसाध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकीभूतस्वरूपसम्बन्धमादायाऽव्याप्तिः ।

ननु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकवृत्तित्वमेव निवेश्यतां किं तत्राभावत्वनिवेशेनेति चेन्न । विषयित्वस्य कालिकेन योऽभावस्तस्य विषयितया साध्यतायां तज्ज्ञानत्वहेतावव्याप्तिः । कालिकस्यापि साध्यनिरूपितं यद्विषयित्वनिष्ठं प्रतियोगित्वं तदवच्छेदकत्वात् । न च विषयित्वनिष्ठप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकवृत्तित्वन्नास्तीति वाच्यम् । तत्सम्बन्धावच्छिन्नाधेयता तत्संसर्गीयप्रतियोगित्वयोरैक्येन विषयितासंसर्गीयप्रतियोगितायां साध्यनिष्ठायां साध्यतावच्छेदकविषयित्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वयोः सत्त्वात् विषयितायां निरुक्तप्रातियोगिताकत्वस्य सत्त्वेन निरुक्तप्रतियोगितायां निरुक्तप्रतियोगिताकवृत्तित्वस्य सत्त्वादतोऽभावपदम् ।

श्रीगुरुचरणास्तु कालिकस्य यः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्तस्य कालिकेन साध्यतायां जन्यत्वहेतौ तत्सम्बन्धावच्छिन्नाधेयतायास्तत्संसर्गीयप्रतियोगितायाश्चैक्यमते कालिकस्यापि कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रातियोगिताकतया तद्वृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदककालिकसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणे हेतोर्वृत्तेरव्याप्तिरतोऽभावपदमिति प्राहुः ।

केचित्तु वृत्तित्वस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे कालिकेन साध्ये महाकालत्वहेतावव्याप्तिः, तादृशवृत्तित्वाभावत्वावच्छिन्नप्रातियोगिकवृत्तितावृत्तितादृशप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धः कालिकोपि, तथाच तेन सम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणे महाकाले हेतोर्वृत्तेरतोऽभावपदमित्याहुः

नन्वभावपदनिवेशेपि कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावस्य कालिकेन साध्यतायां जन्यत्वहेतावव्याप्तिः, साध्यसामान्यीयं यत्प्रमेयनिष्ठं प्रतियोगित्वं तदवच्छेदककालिकसम्बन्धेन साध्याभाववति हेतोर्वृत्तित्वात्, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाववृत्तित्वं नास्तीति नाशङ्कनीयम् । प्रमेयमात्रे वृत्तितासत्त्वेन सुतरां तद्वृत्तित्वात् । निरुक्तसाध्याभावत्वव्याप्यत्वस्य प्रतियोगिताविशेषणत्वे तद्वारणेऽपि संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावस्य स्वरूपेण साध्यतायां तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकज्ञेयाभावहेतावव्याप्तिः । कालिकसम्बन्धावच्छिन्ननिरुक्तसाध्याभावस्य स्वरूपेण योऽभावस्तस्य साध्यरूपतया तदीयप्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपेण साध्याभाववति ज्ञेयाभावरूपहेतोः सत्त्वात् । न च तदीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावत्वव्याप्यत्वं नास्तीति

प्रतियोगितावच्छेदकवत्प्रतियोग्यपि अन्योन्याभावाभावः, तेन तादात्म्ये

वाच्यम् । तादृशाभावस्य केवलान्वयित्वात्तद्व्याप्यत्वस्य निरुक्तप्रतियोगितायामपि सत्त्वा इति चेन्न । निरुक्ताभावत्वसमनियतत्वस्य प्रतियोगितायां विवक्षणीयतया तत्राव्याप्तिवारणसम्भवात् । एवं चाभावपदानुपादाने तादृशप्रतियोगिताकत्वस्यावच्छेदकत्वादिसाधारणतया तादृशप्रतियोगिताकत्वसमनियतप्रतियोगित्वाप्रसिद्धिः स्यादिति । एतेन तादृशप्रतियोगिताकाभावत्वव्याप्यत्वनिवेशेऽभावपदं व्यर्थम् । कालिकसम्बन्धावच्छिन्नविषयितात्वावच्छिन्नप्रतियोगितायां कालिकसम्बन्धावच्छिन्नविषयितात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नविषयित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभाववद्घटादिविषयितावृत्तित्वेन प्रतियोगित्वस्य तद्व्याप्यतया कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकविषयित्वाभावस्य विषयितया साध्यतायामव्याप्त्यभावादिति परास्तम् । वह्निमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिः, स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नस्य साध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगित्वस्य निरुक्तप्रतियोगिताकत्वाऽव्यापकत्वात् तत्संसर्गप्रतियोगितायास्तत्सम्बन्धावच्छिन्नाधेयतास्वरूपतया वह्निसंयोगप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वयोः सत्त्वेन तादृशप्रतियोगिताकत्वस्य संयोगेऽपि सत्त्वान्निरुक्तप्रतियोगितायाश्च तत्रासत्त्वादिति ।

केचित्तु साध्यसामान्यीयप्रतियोगितायां साध्याभावत्वावच्छिन्नत्वमुपादेयम् । तथा च साध्यसामान्यीयनिरुक्तप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवत्त्वमित्यर्थः । एवं च कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावसाध्यकस्थले संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावसाध्यकस्थले च नाव्याप्तिः । प्रथमस्थले कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायां निरुक्तसाध्याभावत्वानवच्छिन्नत्वात् । द्वितीयस्थले साध्यस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः अभावत्वावच्छिन्नत्वेऽपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नत्वाभावादित्याहुः तच्चिन्त्यम् । अभावपदस्य वैयर्थ्यापत्तेः । प्रागुक्तविषयित्वाभावस्थले विषयितानिष्ठप्रतियोगितायां तादृशप्रतियोगितात्वावच्छिन्नत्वाभावेनाऽव्याप्तिविरहात् ।

वस्तुतः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावच्छिन्नत्वमात्रोक्तौ कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वाभाववत्तासम्बन्धेन कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्य साध्यतायां निरुक्तसम्बन्धाभावस्यापि साध्यरूपतया तत्प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणमादायाव्याप्तिः । तत्सम्बन्धप्रतियोगित्वतत्सम्बन्धावच्छिन्नाधियत्वयोरैक्येन तत्सम्बन्धप्रतियोगित्वस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावच्छिन्नत्वादतोऽभावपदं विलक्षणानुयोगित्वावच्छिन्नप्रतियोगितालाभार्थमिति ध्येयम् ।

अथात्र लक्षणे तादात्म्येन घटसाध्यके घटत्वहेतावव्याप्तिः, साध्यीभूतघटनिरूपितघटभेदात्मकसाध्याभावनिष्ठप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः घटभेदाभावस्य घटत्वरूपत्वादिति चेत्तत्र **प्रतियोग्यपि अन्योन्याभावाभाव इति** । तथाच घटभेदाभावस्य घटत्वरूपत्व

साध्यतायां साध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगित्वस्य नाप्रसिद्धिः । इत्थं चात्यन्ताभावत्वनिरूपितत्वेनाऽपि साध्यसामान्यीयप्रतियोगिता विशेषणीया, अन्यथा घटान्योन्याभाववान् घटत्ववत्त्वादित्यादावव्याप्तिः, तादात्म्यसम्बन्धस्यापि साध्याभाववृत्तिसाध्यीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् ।

यद्वा साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयनिरुक्तप्रतियोगित्वतदवच्छेदकत्वान्यतरावच्छेदकसम्बन्धेनैव साध्याभावाधिकरणत्वं विवक्षणीयम् । वृत्त्यन्तमन्यतरविशेषणम् ।

---

(१)घटरूपत्वमर्पाति, तथाच घटभेदाभावस्य घटरूपतया घटभेदात्मकसाध्याभावे साध्यीयप्रतियोगित्वोपपत्तिरिति ।

नन्वेवं भेदाभावस्योभयरूपत्वे घटभिन्नं घटत्ववत्त्वादित्यत्राव्याप्तिः, घटात्मकसाध्याभावनिष्ठसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धेन लक्षणघटकघटत्वात्मकसाध्याभाववति घटत्वे घटत्वत्वस्य वृत्तेरत आह **इत्थं चेति** । प्रतियोगितायामत्यन्ताभावत्वनिरूपितत्वं तादात्म्यसम्बन्धानवच्छिन्नत्वं, तथाच घटभेदघटत्वात्यन्ताभावयोरैक्येऽपि साध्यनिष्ठात्यन्ताभावत्वनिरूपितप्रतियोगिताश्रयो न घटोऽपि तु घटत्वमेवेति नाव्याप्तिः ।

ननु घटभिन्नं कपालत्वादित्यादावव्याप्तिः घटत्वात्मकसाध्याभाववृत्त्यत्यन्ताभावत्वनिरूपितघटभेदात्मकसाध्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन लक्षणघटकघटात्मकसाध्याभावाधिकरणे कपाले कपालत्ववृत्तेरिति चेन्न । यादृशसाध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदको यः सम्बन्धस्तेन तादृशसाध्याभाववत्त्वं विवक्षणीयम् । अनुगमस्तु साध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगिताविशिष्टा या साध्याभावत्वावच्छिन्ननिरूपकता तन्निरूपिताधिकरणतावृत्तित्वाभाव इत्यर्थः । वैशिष्ट्यं च स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन, तथाच घटत्वनिष्ठसमवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावैशिष्ट्यस्य घटनिष्ठनिरूपकतायां विरहान्नाव्याप्तिः ।

अत्यन्ताभावत्वं भेदत्वविरुद्धमिति मते घटभेदाभावाभावस्य घटभेदरूपत्वानुपगमेन घटान्योन्याभाववान् पटत्वादित्यादौ साध्याभाववृत्त्यत्यन्ताभावत्वनिरूपितप्रतियोगित्वाऽप्रसिद्धिरत आह **यद्वेति** ।

केचित्तु नन्वत्यन्ताभावत्वनिरूपितत्वस्य तादृशप्रतियोगिताविशेषणत्वे तादात्म्येन घटविशिष्टस्य यो भेदस्तस्य साध्यतायां पटत्वहेतौ भेदाभावस्य प्रतियोगितत्त्वावच्छेदकान्यतररूपताया एव सिद्धान्तितत्वेनात्रोभयथैवं तस्य घटरूपतया तदत्यन्ताभावस्य साध्यानात्मकत्वेन

---

(१) तादात्म्येन घटस्य साध्यतास्थले घटतादात्म्यस्यैव साध्यत्वमिति धर्मिणो धर्मव्यापकत्वानंगीकर्तृप्राचीनमते पूर्वग्रन्थे न दोषः । तन्मते भेदाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वानङ्गीकारेऽपि क्षतिविरहात् । अत्रेयमनुपपत्तिः । घटो नेति प्रतीतेर्घटतादात्म्याभावविषयकत्वे नञो भेदबोधकत्वमनुपपन्नमिति तादात्म्यातिरिक्तवृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे तु भेदाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वमावश्यकम् ।

साध्याभाववृत्तिसाध्यीयप्रतियोगितायामत्यन्ताभावत्वनिरूपितत्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरत यद्वेतीति प्राहुः।

परे तु घटभिन्नं कपालत्वादित्यत्र निरुक्तप्रतियोगितावच्छेदकसमवायेन घटस्वरूपसा भाववति कपाले हेतोर्वृत्त्याऽव्याप्तिः। न च यादृशसाध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगि वच्छेदकसम्बन्धेन तादृशसाध्याभाववत्त्वं विवक्षणीयमतो न घटत्वरूपसाध्यभावनिष्ठप्रति गितावच्छेदकसमवायेन घटाधिकरणतामादाय दोष इति वाच्यम्। समवायावच्छिन्नघटभे भावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया घटत्वे इव घटेऽपि सम्भवेन दोषसम्भवादित्यत आह यद्वेति तथाच निरुक्तप्रतियोगितातदवच्छेदकताऽन्यतरविशिष्टा या साध्यतावच्छेदकसम्बन्धाव न्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्ननिरूपकता तन्निरूपिताधिकरणता वृत्तित्वाभावो व्याप्तिः। वै० स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व–स्वसामानाधिकरण्योभयस न्धेन, एतन्मते घटभेदाभावाभावो न घटभेदरूपः किन्त्वतिरिक्त एव नहि घटभेदा साध्यीयात्यन्ताभावत्वनिरूपितप्रतियोगिता घटत्वरूपसाध्याभावे भेदत्वनिरूपितसाध्यीयप्र योगितावच्छेदकत्वसत्त्वेऽपि घटभेदाभावत्वावच्छिन्ननिरूपकताया निरूपकभेदेन भिन्न घटनिष्ठायां तस्यां न साध्यीयप्रतियोगितावच्छेदकतासामानाधिकरण्यं किन्तु घटत्वनिष्ठाय वेति तादृशनिरूपकतानिरूपितत्वं न कपाले इति नाव्याप्तिः। अत्र निरूपकतावच्छेदकाभ त्वनिरूपितप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वानुपादाने विशिष्टसत्ताभाववान् गुण दित्यत्र निरुक्तसम्बन्धेन तादृशनिरुक्तप्रतियोगिताविशिष्टा या सत्ताभावाभावत्वावच्छिन्न रूपकता तन्निरूपिताधिकरणत्वस्य गुणे सत्त्वादव्याप्तिरतस्तदुपात्तम्। साध्यतावच्छेदकसम्बन्ध वच्छिन्नत्वानुपादाने कालिकावच्छिन्नप्रतियोगिताककालिकावच्छिन्नमहाकालवृत्तित्वविशिष्टाभ स्य स्वरूपेण साध्यतायां घटत्वहेतौ कालिकावच्छिन्ना या कालिकावच्छिन्नप्रतियोगिताक ध्याभावत्वाच्छिन्ननिरूपकता तामादायाऽव्याप्तिस्तन्निरूपिताधिकरणताया हेतुमति सत्त्वात्, त वेशे च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावत्वावच्छिन्ना या निरूप तन्निरूपिताधिकरणत्वं महाकाल एवास्तीति वैशिष्ट्यप्रतियोग्यन्यतरघटकप्रतियोगितायां सा ध्यप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नत्वमात्रनिवेशे कालिकावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावस्य स्व ण साध्यतायामात्मत्वहेतावव्याप्तिः। स्वरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्ननिरूपकता धिकरणताया आत्मनि सत्त्वात्। तादृशनिरूपकतायां साध्यनिरूपिता या कालिकसम्बन्धा च्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता या च पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टं नास्तीति द्धाभावत्वावच्छिन्ना स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ना साध्यीयप्रतियोगिता तयोर्वैशिष्ट्यसत्त्वादतः ध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकेतरानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्न त्वनिवेश इत्याहुः। तच्चिन्त्यम्। पूर्वकल्पेऽपि घटभिन्नं कपालत्वादित्यत्राव्याप्तिवारणसम्भ वात्, तथाहि समवायेन घटाधिकरणतायाः कपाले सत्त्वेऽपि साध्याभावत्वावच्छिन्नाधिकर ताया एव विवक्षिततयोक्तस्थले कपाले घटभेद इति प्रतीतिबलेन घटभेदत्वावच्छिन्नस्वरू सम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वस्य तत्र सत्त्वेन तादृशभेदाभावत्वावच्छिन्नसमवायसम्बन्धा च्छिन्नाधिकरणतायाः स्तत्राऽसत्त्वात् "कपाले घटभेदाभाव इति प्रतीतिविरहा"दिति।

एवं च घटान्योन्याभाववान् पटत्वादित्यादौ साध्याभावस्य घटत्वादेः साध्यीयप्रतियोगित्वविरहेऽपि न क्षतिः, तादृशान्यतरस्य साध्यीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव तत्र सत्त्वात् ।

तथा चैतत्कल्पस्य साध्यविशिष्टं(१) यन्निरुक्तसाध्याभावत्वावच्छिन्नान्यन्ताभावत्वनिरूपितप्रतियोगित्वनिरुक्तसाध्याभाववृत्तिभेदत्वनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकत्वैतदन्यतरत्तद्विशिष्टसाध्याभावत्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधिकरणतावद्वृत्तित्वाभाव इत्यर्थः । प्रथमवैशिष्ट्यमन्यतरस्मिन् स्वनिरूपितत्वस्वनिरूपितनिरूपितत्वान्यतरसम्बन्धेन । द्वितीयवैशिष्ट्यं च निरूपकतायां स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन । एवं च घटान्योन्याभावसाध्यकस्थले घटत्वरूपे साध्याभावे साध्यीयप्रतियोगित्वाप्रसिद्धावपि साध्यीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वमादाय लक्षणसमन्वय इत्याह **एवञ्चेति** । तादात्म्येन घटाविशिष्टभेदसाध्यकस्थले च निरुक्तप्रतियोगित्वाप्रासिद्धावपि तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नघटानिष्ठावच्छेदकतामादाय लक्षणसमन्वयः । तस्या निरुक्तसाध्याभाववृत्तित्वान्निरुक्तान्यतरेण सम्बन्धेन साध्यविशिष्टत्वाद्भेदत्वनिरूपितप्रातियोगितानिरूपितत्वाच्च ।

अत्यन्ताभावत्वनिरूपितप्रतियोगितायां निरुक्तसाध्याभावत्वावच्छिन्नत्वानिवेशे प्रागुक्तक्रमेण कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावस्य कालिकेन साध्यतायां जन्यत्वहेतौ कालिकसम्बन्धावाच्छिन्नप्रतियोगितामादाय तस्य स्वरूपेण साध्यतायामात्मत्वहेतौ कालिकसम्बन्धावच्छिन्नतदभावनिष्ठस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितामादाय वाऽव्याप्तिरतस्तदुपात्तम् ।

अत्यन्ताभावत्वनिरूपितत्वं ग्रन्थकारोक्तदोषवारणाय, अन्यथा घटात्मकसाध्याभाववृत्तिसाध्यीयप्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धेन घटत्वरूपसाध्याभावाधिकरणे हेतोर्वृत्तेर्घटान्योन्याभाववान् घटत्वत्वादित्यत्राव्याप्तिः ।

भेदत्वनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्याभावत्वावच्छिन्नत्वं न निवेशनीयं प्रयोजनविरहादप्रसिद्धत्वाच्च अवच्छेदकतायां भेदत्वनिरूपितप्रतियोगितानिरूपितत्वानिवेशे कालिकेन संयोगविशिष्टस्य समवायावच्छिन्नाभावे साध्ये रूपत्वादिहेतावव्याप्तिः, संयोगस्यापि साध्याभावतया साध्याभावस्य जन्यरूपत्वात् तद्वृत्तिसाध्यीयप्रतियोगितावच्छेदकतायाः कालिकेनावच्छेद्यतया तेन सम्बन्धेन साध्याभावस्य रूपेऽपि सत्त्वादतस्तन्निवेशः । इत्थं च साध्यीया या भेदत्वनिरूपितप्रतियोगिता तदवच्छेदकत्वन्तत्राऽप्रसिद्धमिति भावः ।

ननु तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववत्त्वं विवक्ष्यतां किं प्रतियोगिताघटितान्यतरावच्छेदकसम्बन्धानुधावनेन, वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्याभाववद्भेदस्य साध्यरूपतया साध्याभावे साध्यप्रतियोगितावच्छेदकत्वं वर्त्तत एवेति घटत्वात्यन्ताभावस्य घटभेदात्मकतया न घटत्वरूपसाध्याभावे साध्यीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वहानिरिति चेन्न । कपिसंयोगसाध्यकस्थले साध्याभाववद्भेदाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः स्यादिति ।

---

(१) प्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यीयत्वाभावादेतावान्प्रयासः ।

अथात्र कालिकसम्बन्धेन प्रमेयवद्भेदस्य विषयितया साध्यतायां तद्व्यक्तित्वहेतौ विषयितासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्य प्रमेयतया तद्वृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदककालिकसम्बन्धेन साध्याभाववति तज्ज्ञाने तद्व्यक्तित्वहेतोर्वृत्त्याऽव्याप्तिः। न च साध्याभावमात्रवृत्तिताद्दशान्यतरावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववत्त्वं वक्तव्यं तावतैव नाव्याप्तिः ताद्दशप्रतियोगितावच्छेदकतायाः प्रमेयमात्रे सत्त्वेन ताद्दशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावेतरघटादावपि वृत्तेरिति वाच्यम्। यत्र समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावस्य साध्यता तत्र साध्याभावेतराप्रसिद्ध्याऽव्याप्त्यापत्तेः अवच्छेदकभेदेनावच्छेदकताभिन्नत्वमते साध्याभावात्मकप्रमेयवृत्त्यवच्छेदकतायाः साध्याभावमात्रवृत्तित्वेन प्रागुक्ताव्याप्तितादवस्थ्यात्। घटाभिन्नं पटत्वादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन घटवृत्तित्वविशिष्टो यो घटभेदाभावस्तद्वद्भेदस्यापि लाघवाद् घटभेदरूपतास्वीकारात् साध्यसामान्यीयकालिकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वस्य साध्यभावमात्रवृत्तित्वेनाव्याप्त्यापत्तेश्चेति चेत्।

तत्र केचित्। स्वावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवद्वृत्त्यवृत्तित्वअभावत्वमात्रनिष्ठत्वान्यतरवत्साध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकताया विवक्षितत्वादेव न पूर्वोक्तदोषाणामवसरः अभावत्वमात्रनिष्ठत्वोपादानादेकधर्मावच्छिन्नावच्छेदकताया ऐक्यमते निरुक्तावच्छेदकतायाः प्रमेयान्तर्गताऽभावत्वनिष्ठत्वेऽपि नोक्तस्थलेऽव्याप्तिः।

अभावत्वेत्याद्युपादानाद् यत्राभावत्वस्य साध्यत्वं तत्र ताद्दशावच्छेदकताया नाऽप्रसिद्धिः इत्थं च पूर्वोक्तस्थले प्रतियोगितावच्छेदकताया अवच्छेदकीभूतकालिकसम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तिप्रमेयवृत्तितयाऽन्यतरत्वाभावात् लक्षणाऽघटकत्वान्नाव्याप्तिरिति।

यदि चाभावत्वसाध्यकस्थले स्वाभाववद्भेदस्य स्वस्वरूपतया स्वाभावे एव ताद्दशावच्छेदकत्वप्रसिद्धिरित्युच्यते, तदाऽभावत्वनिष्ठत्वं नोपादेयमेव। एतेन तादात्म्येनाभावत्वविशिष्टस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावे साध्येऽभावत्वत्वादिहेतावभावत्वमात्रनिष्ठत्वोपादानेऽपि अव्याप्तिरित्यादिकं समाहितमित्याहुः। तदसत्। गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावद्भिन्नं गुणत्वादित्यादौ गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तारूपसाध्याभावनिष्ठावच्छेदकतायां स्वावच्छेदकीभूतसमवायेन साध्यवद्वृत्तिसत्तानतिरिक्तविशिष्टसत्तावृत्तितया निरुक्तान्यतरत्वाभावेन धर्तुमशक्यत्वेनाऽव्याप्त्यापत्तेः। न च स्वावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवद्वृत्त्यवृत्ति इत्यत्र अवृत्तित्वपदेन ताद्दशसम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तितावच्छेदकीभूतधर्मानवच्छिन्नत्वं निवेशनीयं तावतैव नोक्तदोष इति वाच्यम्। कालिकसम्बन्धेन जन्यवृत्तित्वविशिष्टप्रमेयवद्भेदस्य विषयितासम्बन्धेन साध्यतायां तज्ज्ञानत्वहेतावव्याप्त्यापत्तेः। साध्याभाववृत्तिकालिकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतायाः जन्यवृत्तित्वविशिष्टप्रमेयत्वावच्छिन्नतया साध्यवद्वृत्तितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वाभावेनान्यतरत्वेन धर्तुं शक्यत्वात्स्वावच्छेदककालिकसम्बन्धेन साध्याभाववति जन्यज्ञाने हेतोर्वृत्तित्वादिति ध्येयम्।

ननु तथापि घटवदभाववान् जन्यरूपत्वादित्यादौ कालिकेन घटवतः संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य विशेषणतया साध्यत्वे समवायसम्बन्धेन जन्यरूपत्वहेतावव्याप्तिः। घटवदभावीयप्रतियोगितावच्छेदकस्य घटस्य कालिकेन घटवत्तया साध्याभाव

तद्वृत्तिनिरुक्तान्यतरीभूतं यत्कालिकसम्बन्धावच्छिन्नघटवदभावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वं प्रागुक्तोभयसम्बन्धेन तद्विशिष्टकालिकसम्बन्धावच्छिन्नघटनिष्ठनिरूपकतामादाय तादृशनिरूपकताकाधिकरणतावति जन्यरूपे हेतोर्वृत्तेः ।

अत्र केचित् । प्रागुक्तसाध्याभाववृत्ति यत्साध्यनिष्ठात्यन्ताभावत्वनिरूपितप्रतियोगितासाध्यनिष्ठभेदत्वनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकत्वान्यतरत्प्रागुक्तोभयसम्बन्धेन तद्विशिष्टनिरूपकताया एव लक्षणे प्रवेश्यत्वेन घटवदभावरूपसाध्यनिष्ठभेदत्वनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकतात्वविरहेण न तमादायाऽव्याप्तिसम्भव इति ।

न चैवमपि कालिकसम्बन्धावच्छिन्नभेदत्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभावत्वनिष्ठकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य विशेषणतया साध्यत्वे स्वरूपेण भेदत्वाभावत्वस्य हेतुत्वे भेदत्वाभावत्वाभाववान् भेदत्वाभावत्वादित्यत्राऽव्याप्तिः, भेदत्वाभावत्वाभावस्यापि स्ववद्भिन्नभेदरूपतया तन्निष्ठभेदत्वस्यापि निरुक्तभेदत्वाभावस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य भेदत्वसामान्यान्तःपातितया विशेषणतया भेदत्वाभावो नास्तीति प्रतीतिसिद्धाभावीयप्रतियोगितायां भेदत्वसामान्यनिरूपितायां साध्यनिष्ठभेदत्वनिरूपितत्वस्यापि सत्त्वेन तादृशप्रतियोगितानिरूपितस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतायाः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावरूपे भेदत्वाभावत्वे सत्त्वेन प्रागुक्तोभयसम्बन्धेन तादृशावच्छेदकताविशिष्टभेदत्वाभावत्वनिष्ठस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ननिरूपकतामादाय तादृशनिरूपकताकाधिकरणतावति भेदत्वाभावे हेतोर्वृत्तेरिति वाच्यम् । अत्राव्याप्तिसम्पादिकायाः भेदत्वनिरूपितायाः प्रतियोगिताया अत्यन्ताभावविधयैव भेदत्वसामान्यनिरूपित्वं न तु भेदविधया, तथाच भेदत्वीयविलक्षणनिरूपितत्वनिवेशात् प्रतियोगितायां तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य निवेशाद्वाऽव्याप्त्यसम्भवात् । न च साध्याभावनिष्ठानिरूपकतायां प्रागुक्तोभयसम्बन्धेन साध्याभाववृत्तिसाध्यनिष्ठात्यन्ताभावत्वनिरूपितप्रतियोगितावैशिष्ट्यनिवेशसाध्यनिष्ठभेदत्वनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकतावैशिष्ट्यनिवेशयोर्लाघवेन प्रथमवैशिष्ट्यनिवेश एवोचितः न तु साध्यनिष्ठभेदत्वनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकतामपि तादृशान्यतरत्वेन संगृह्य तद्वैशिष्ट्यनिवेश इति वाच्यम् । **मथुरानाथेन** भेदात्यन्ताभावाभावस्य भेदत्वमङ्गीकृत्यैव प्रथमकल्पप्रणयनात् । द्वितीयकल्पादरे तु भेदात्यन्ताभावाभावस्य भेदीयप्रतियोगितावच्छेदकघटत्वाभावरूपत्वस्यैवानुमततया भेदात्यन्ताभावाभावस्य भेदरूपत्वमननुमतमेव । ततश्च घटभिन्नं पटत्वादित्यादौ साध्याभावे साध्यनिष्ठात्यन्ताभावत्वनिरूपितप्रतियोगित्वाप्रसिद्धयाऽव्याप्तिप्रसङ्गात् । न च न निवेश्यतामपि प्रतियोगितायामत्यन्ताभावत्वनिरूपितत्वं तदा लघुतरं भवति, न भवति च घटभिन्नं पटत्वादित्यादावव्याप्तिः, साध्यनिरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नघटनिष्ठप्रतियोगित्वस्यैव तत्र सुलभत्वादिति वाच्यम् । प्रतियोगितायामत्यन्ताभावत्वनिरूपितत्वानिवेशे स्वरूपसम्बन्धेन सप्तमपदार्थतावच्छेदकीभूताभावत्वसाध्यकेऽभावत्वाभावत्वहेतौ अभावत्ववान् अभावत्वाभावत्वादित्यादौ अव्याप्तिः, तत्राभावत्वाभावरूपसाध्याभावभेदस्य तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनाभावत्वनिरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्यापि सत्त्वेन निरुक्तोभयसम्बन्धेन

तत्प्रतियोगिताविशिष्टाभावत्वाभावनिष्ठतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ननिरूपकतामादाय तादृ-
रूपकताकाधिकरणतावति अभावत्वाभावे हेतोर्वृत्तेः। न च प्रागुक्तोभयसम्बन्धेन तादृ-
तियोगितावन्निरूपकताकाधिकरणतावदवृत्तित्वस्य व्याप्तिस्वरूपस्य प्रतियोगितावच्छेद-
टिप्रविष्टनिरूपकताविशेषणतापन्नप्रतियोगितानिष्ठावच्छेदकतायाः प्रतियोगितानिष्ठ-
निवेशः क्रियतां न तादृशप्रतियोगितात्वावच्छिन्नत्वेन, तथाचाऽस्योपलक्षणतया नि-
ऽभावत्वाभावेऽभावत्वनिरूपितस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नैका प्रतियोगिता वर्तते तत्प्रतियो-
वन्निरूपकताकाधिकरणतावद्वृत्तित्वं नास्तीति प्रतीतिसिद्धाभावस्यापि निरुक्तरूपाक्रान्त-
धर्त्तुं शक्यत्वेन तादृशाभावस्य निरुक्तहेतौ सत्त्वान्नाव्याप्तिरिति वाच्यम्। तादृशरीत्योपलक्ष-
तया निवेशे घटाभाववान् महाकालत्वादित्यादौ कालिकसम्बन्धावच्छिन्नघटनिष्ठप्रतियोगिता-
भावस्य स्वरूपेण साध्यत्वे महाकालत्वहेतावतिव्याप्तिः, तत्र घटे साध्यनिरूपितकालिकस-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगित्ववत्साध्यस्य स्वाभाववद्वृत्तित्वेन घटरूपस्य साध्याभाव-
कालिकसम्बन्धेन स्वाभाववत्तया साध्यनिरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-
वर्त्तते प्रागुक्तोभयसम्बन्धेन तत्प्रतियोगिताविशिष्टनिरूपकताकाधिकरणतावति घटे महा-
लत्वहेतोरवृत्तेः।

नन्वत्र साध्याभाववृत्तिसाध्यनिष्ठात्यन्ताभावत्वनिरूपितप्रतियोगितासाध्यनिष्ठभेदत्वनिरू-
पितप्रतियोगितावच्छेदकताऽन्यतरविशिष्टसाध्याभावत्वावच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणतावद्वृत्ति-
त्वसामान्याभावो व्याप्तिरिति पर्यवसितार्थः। तथाच आत्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभा-
ववान् आत्मत्वादित्यादौ साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशस्य व्यावृत्तिर्न संग-
ते तदनिवेशे साध्यनिष्ठकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववृत्तिसाध्यनिरूपितस्वरूप-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया धर्त्तुं शक्यत्वेपि आत्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वरूपसाध्यताव-
च्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिष्ठस्वरूपसम्बन्धावच्छि-
न्ननिरूपकतायां प्रागुक्तोभयसम्बन्धेन तद्वैशिष्ट्यविरहादव्याप्त्यभावादिति चेन्न। तत्रा-
प्त्यसम्भवेऽपि अभावाभाववान् आत्मत्वादित्यादौ अभावनिष्ठकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताकाभावस्य विशेषणतया साध्यत्वे समवायेनात्मत्वहेतावव्याप्तिः, तत्र सा-
ध्यनिष्ठकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यापि अभावसामान्यरूपसाध्यतावच्छेद-
कसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावान्तःपातितया तन्निष्ठस्वरूप-
सम्बन्धावच्छिन्ननिरूपकतायां प्रागुक्तोभयसम्बन्धेन तन्निष्ठायाः साध्यनिष्ठकालिकसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नसाध्यनिरूपितस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया
वैशिष्ट्यसम्भवात्तादृशनिरूपकताकाधिकरणतावत्यात्मनि हेतोर्वृत्तेः। न च साऽव्याप्तिः साध्य-
तावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वानिवेशे तवापि दुरुद्धरा तत्र साध्यनिष्ठकालिकसम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकाभावस्यापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावान्तःपाति-
तन्निष्ठप्रतियोगिताया वारयितुमशक्यत्वादिति वाच्यम्। साध्याभावत्वव्यापकं यत्साध्य-
निष्ठात्यन्ताभावत्वनिरूपितप्रतियोगित्वसाध्यनिष्ठभेदत्वनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकत्वान्यतर-
द्विशिष्टनिरूपकताकाधिकरणतावन्निरूपितवृत्तित्वाभावस्य विवक्षितत्वात्। एतेनात्मत्वप्रकार-

प्रमाविशेष्यत्वाभाववान् आत्मत्वादित्यादौ मथुरानाथोक्तसन्दर्भविरोध इति परास्तम् । तत्र व्याप्यतावच्छेदककोटौ साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वानिवेशे तादृशविशेष्यत्वरूपसाध्याभावनिष्ठकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया अपि कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावान्तर्भावेण व्यभिचाराद् व्यापकत्वासम्भवान्नाव्याप्तिः तत्रापि व्यावृत्तिसम्भवात् (१) ।

---

(१) अत्र स्वरूपसम्बन्धेन साध्याभावत्वनिरूपिततादृशान्यतरत्वावच्छिन्नव्यापकतानिवेशेऽभावाभावनिष्ठकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावनिष्ठसाध्यानिरूपितस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया वारयितुमशक्यत्वात्, कालिकेनाऽभाववद्भेदस्याऽपि साध्यरूपतया निरुक्तान्यतरत्वत्वावच्छिन्नस्य निरुक्तसाध्याभावत्वव्यापकत्वात्तादृशप्रतियोगितात्वतादृशप्रतियोगितावच्छेदकतात्वेतत्प्रत्येकरूपेण साध्याभावत्वव्यापकत्वनिवेशे च घटभिन्नं पटत्वादित्यादौ घटभेदाभावत्वस्य घटघटत्वयोरुभयोः सत्त्वेन प्रत्येकरूपेण घटभेदीयप्रतियोगितायां तदवच्छेदकतायां च घटभेदाभावत्वव्यापकत्वासम्भवादव्याप्तिः स्यादतः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववृत्तीत्यनेन साध्यतानवच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववृत्तित्वस्य विवक्षितत्वान्न प्रागुक्ताभावाभाववान् आत्मत्वादित्यादावव्याप्तिरिति । अत्र च साध्यसामान्यीयप्रतियोगिता साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नत्वेन विशेषणीया नातोऽभावनिष्ठकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य कालिकेन साध्यतायां कालत्वादिहेतौ साध्यतानवच्छेदकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाभावतराऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति चिन्त्यम् । न च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वाश्रयनिष्ठत्वोभयसम्बन्धेन निरुक्तान्यतरवैशिष्ट्यस्यैव साध्याभावनिष्ठानिरूपकतायां निवेशे तादृशनिरूपकतायां मूलोक्तलक्षणप्राप्तस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिष्ठत्वविशेषणस्य निष्प्रयोजनकत्वान्महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिष्ठनिरूपकतायाः समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिष्ठानिरूपकतायाश्च प्रागुक्तोभयसम्बन्धेन तादृशान्यतरवैशिष्ट्यविरहादेव धर्त्तुमशक्यतया वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्त्यसम्भवादिति वाच्यम् । तादृशार्थ एव मूलस्य तात्पर्यवर्णनेन निरूपकतायां तादृशविशेषणानुपादानस्यैव स्वीकारात् । उपादेयत्वे तु एकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया ऐक्यमते कालिकेन घटसाध्यकमहाकालत्वहेतावव्याप्तिवारणमेव तत्प्रयोजनम्, तथाहि कालिकत्वविषयितात्वान्यतररूपावच्छिन्नसंसर्गताकघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो नास्तीतिप्रतीतिसिद्धाभावस्य घटरूपत्वमेवाङ्गीक्रियत इति तादृशप्रतीतिसिद्धाभावस्य विषयित्वकालिकोभयसम्बन्धेनैव स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेन सार्द्धं विरोधित्वकल्पनया चनिविरहेणातिरिक्तकल्पनापेक्षया तद्रूपत्वकल्पनस्यैवोचितत्वात्, तथा च तादृशान्यतररूपावच्छिन्नसंसर्गताकघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्ना घटसामान्यनिरूपिता या प्रतियोगिता साध्यतावच्छेदकीभूतकालिकसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे वर्त्तते तस्या एव विषयित्वावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावेऽपि वर्त्तमानतया तादृशाभावान्तर्भावेण प्रागुक्तोभयसम्बन्धेन तादृशप्रतियोगिताविशिष्टविषयित्वावच्छिन्नघटाभावनिष्ठस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ननिरूपकतामादाय तादृशनिरूपकताधिकरणतावति महाकाले हेतोर्वृत्तेरव्याप्तिः सम्भवति, तदुपादाने तु निरूपकताया अपि आश्रयभेदेन भिन्नतयां विषयित्वसम्बन्धावच्छिन्नघटाभावनिष्ठनिरूपकताया साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावनिष्ठत्वविरहेण तादृशनिरूपकानिरूपकताया धर्त्तुमशक्यत्वादव्याप्तिविरह इति ध्येयम् ।

न च भेदत्वनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकतावैशिष्ट्यं निवेश्यतां किं साध्यनिष्ठात्यन्ताभावत्वनिरूपितप्रतियोगिता अन्यतरत्वेन संगृह्य तद्वैशिष्ट्यनिवेशेनेति वाच्यम् । घटत्वाधिकरणत्वाभावसाध्यकस्थले घटत्वाधिकरणत्वाभावस्य घटत्वाधिकरणत्वाभावाभाववद् भेदरूपत्वेऽपि तादृशभेदत्वनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकताया गौरवे [illegible] स्वीकर्त्तुमशक्यतया गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमते सा-

ध्याभाववृत्तिसाध्यनिष्ठभेदत्वानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकत्वाप्रसिद्धिनिबन्धनाऽव्याप्तिः, अन्यतरानिवेशे
साध्यनिरूपितप्रतियोगितायां निरुक्तान्यतरस्या एव प्रसिद्ध्याऽव्याप्तिविरहात् । वस्तुतस्तु कपि
एतद्वृक्षत्वादित्यत्राव्याप्तिरित्युक्तं प्रागिति विभावनीयम् ।

नन्वधुना धर्मिभेदस्य धर्मात्यन्ताभावस्यानैक्ये घटभिन्नं पटत्वादित्यादौ साध्यनिष्ठाऽत्यन्ताभ
रूपितप्रतियोगित्वाऽप्रसिद्ध्या निरुक्तान्यतराप्रसिद्धिनिबन्धनाऽव्याप्तिः पुनरुदेति । न च कालिकसम्ब
वच्छिन्नघटभेदनिष्ठप्रतियोगिताकाभावाभावत्वं घटभेदे कल्प्यते, तथाच कालिकसम्बन्धावच्छिन्नघ
भावनिष्ठप्रतियोगित्वमादायान्यतरत्वप्रसिद्धिः सम्भवतीति वाच्यम् । कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रति
ताकाभावाभावत्वस्य तत्र कल्पने विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नतन्निष्ठप्रतियोगिताकाभावाभाव
कल्पयितुं शक्यते, तथाच साध्याभाववृत्तिसाध्यीयभेदत्वनिरूपितप्रतियोगितावैशिष्ट्यनिवेशेनोपपत्तौ
क्तान्यतरवैशिष्ट्यनिवेशवैयर्थ्यापत्तिरतो भेदत्वमत्यन्ताभावत्वं च परस्परविरुद्धमिति सिद्धान्त
लम्बनीयत्वादिति चेन्न । अन्यतरपदेन साध्यनिरूपितवृत्तित्ववद्धर्मस्यैव विवक्षितत्वात्तथाच
तोयमर्थः–साध्यतानवच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावेतरवृत्तिर्यः
वृत्तिधर्मस्तदवच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावनिष्ठनिरूपकताकाधिकरणतावन्निरूपितवृत्तित्वाभावो
रिति । अत्रेतरवृत्तित्वं स्वरूपसम्बन्धेन, साध्यवृत्तित्वं च स्वनिरूपकतावच्छेदकात्यन्ताभावत्ववत्व, स्व
कप्रतियोगितानिरूपकतावच्छेदकभेदत्ववत्त्वान्यतरसम्बन्धेन । अत्र सम्बन्धघटकतयाऽत्यन्ताभावत्वा
द्रव्यवद्भिन्नं घटत्वादित्यत्र समवायसम्बन्धावच्छिन्नद्रव्यत्वावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदस्य
पसम्बन्धेन साध्यतायां समवायेन घटत्वहेतावव्याप्त्यापत्तेः, द्रव्यवद्भेदस्य विषयित्वसम्बन्धावच्छिन्न
द्भेदनिष्ठप्रतियोगिताकाभाववद्भेदस्य चैक्येन घटस्यापि विषयित्वसम्बन्धावच्छिन्नद्रव्यवद्भेदनिष्ठप्रति
ताकाभावत्वेन साध्यीयप्रतियोगितावत्त्वात् द्रव्यवद्भेदाभावस्य द्रव्यरूपतया घटस्यापि साध्याभ
तन्निष्ठप्रतियोगितायाश्च निरूपकत्वसम्बन्धेन साध्यवृत्तितया तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसम्
घटात्मकसाध्याभावाधिकरणे घटे हेतोर्वृत्तेः ।

द्वितीयसम्बन्धघटकतया भेदत्वानिवेशे च प्रागुक्तघटवदभाववान् जन्यरूपत्वादित्यादौ विषयवदभ
अभावत्वादित्यादौ च कालिकसम्बन्धेन विषयवतः समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य स्व
साध्यतायामभावत्वत्वहेतावव्याप्त्यापत्तेः । तत्र घटादेरपि विषयत्वेन साध्याभावरूपतया साध्यीय
योगितावत् साध्यीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यापि तत्र सत्त्वेन तस्य च स्वनिरूपकप्रतियोगिता
कत्वसम्बन्धेन साध्यनिष्ठतया तदवच्छेदककालिकसम्बन्धेन घटादिरूपविषयवति ध्वंसे हेतोर्वृत्तेः । नि
धकतावच्छेदकभेदत्वनिवेशे चैतन्मते प्रकृतसाध्यीभूतेऽत्यन्ताभावे कस्यचिदपि भेदत्वानङ्गीकारान्न दोषः

एतेन निरुक्तान्यतरसम्बन्धद्वयं तदन्तःपातिप्रथमसम्बन्धघटकमत्यन्ताभावत्वं चापहाय स्वनिरूप
वत्त्वसम्बन्धेन साध्यवृत्तिधर्मविशिष्टनिरूपकताकाधिकरणतावद्वृत्तित्वाभावो निवेश्यतां तावतैव स्वनि
तावत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यनिरूपितवृत्तित्वपुरस्कारेण प्रतियोगितारूपधर्ममादायैव सर्वत्राऽव्याप्ति
सम्भवे व्यर्थं तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नसम्बन्धघटकसाध्यनिरूपितवृत्तित्वपुरस्कारेण निवेशनमिति परा
प्रागुक्तद्रव्यवद्भिन्नं घटत्वादित्यादौ प्रागुक्तरीत्या सम्पादिता घटनिष्ठा साध्यनिरूपिततादात्म्यसम्बन्धा
न्नप्रतियोगितामादायाव्याप्त्यापत्तेः । अत एव घटभिन्नं कपालत्वादित्यत्राव्याप्तिवारणाय स्वावच्छे
सम्बन्धावच्छिन्नत्व--स्वसामानाधिकरण्योभयससम्बन्धेन निरुक्तान्यतरवैशिष्ट्यनिवेशस्याऽवश्य
निरुक्तान्यतरावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ननिरूपकतायां मूलोक्तलक्षणपरिप्राप्तसाध्याभावनिष्ठत्ववैशि
वैयर्थ्यदानफक्किकापि नावतरति विशिष्टसत्ताभाववान् गुणत्वादित्यादौ विशिष्टसत्तारूपसाध्याभाववि
रूपकताकाधिकरणतावति गुणे हेतोर्वर्त्तमानतयाऽव्याप्तिवारणाय निरुक्तनिरूपकतायां साध्याभाव
च्छिन्नत्वनिवेशे एव मूलतात्पर्यात् । विषयित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याभावस्तु न प्रति
गिस्वरूपः किन्त्वतिरिक्त एव (स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिमान्) तस्य विशेषणताविशेषसम्ब
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्तु स्वप्रतियोगिस्वरूप इति तेन च विषयित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता

न च तथापि कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्याद्यव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिरिति वाच्यम् । निरुक्तसाध्याभावत्वविशिष्टनिरूपिता या निरुक्तसंसर्गकनिरवच्छिन्नाधिकरणता तदाश्रयाऽवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात्, गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताभाववान् गुणत्वादित्यादौ सत्तात्मकसाध्याभावाधि

अथ कालिकसम्बन्धेन गुणविशिष्टस्य गुणस्य भेदे साध्ये पटत्वादिहेतावव्याप्तिः । साध्याभावस्य गुणस्वरूपतया तद्वृत्तिभेदत्वनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकः कालिकसम्बन्धस्तेन सम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणे पटे हेतोर्वृत्तेरिति चेन्न । गुणविशिष्टगुणभेदाभावो गुणगुणत्वैतदुभयरूपस्तथाच तदुभयवृत्तितादृशप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धः समवायः कालिकोपि उभयसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणे गुणे पटत्वहेतोरवृत्तेः । अत्र साध्यध्याभावः प्रतियोगितत्वावच्छेदकोभयस्वरूपस्तद्वृत्तिनिरुक्तसम्बन्धः तादात्म्यसम्बन्धः कालिकोपि, उभयसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणं गुणादिरेव तत्र पटत्वहेतोरवृत्तेर्न दोष इत्यपि कश्चित् ।

न चेति । प्राचीनमते द्रव्ये संयोगसामान्याभाववाऽसत्त्वात् कपीति । वृक्षमात्रे कपिसंयोगाभावादेतदिति । (१) **अव्याप्यवृत्तिसाध्यकेति** । हेत्वधिकरणेऽवच्छिन्नवृत्तिकमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यकेत्यर्थः । संयोगाभाववान् गुणत्वादित्यादिव्युदासाय हेत्वधिकरणेति । अत एव व्यभिचारिणि प्रकृतलक्षणासत्त्वस्याऽदूषणत्वात्सद्धेतावित्युक्तम् । अवृत्तिगगना-

---

टाभावस्य साध्यत्वे स्वरूपसम्बन्धेन घटाभावाभाव इत्याकारकज्ञानव्यक्तित्वस्य हेतुत्वे घटाभाववान् तज्ज्ञानत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः । विषयित्वसम्बन्धावच्छिन्नघटाभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वं तु गुणे विशिष्टसत्ताभावो नास्तीत्यादिनञुल्लेखिप्रतीतेरप्रामाण्यरक्षायै, विशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यावगाहिबोधमर्यादया धर्मितावच्छेदकनञर्थतावच्छेदकांशे नियतप्रकारीभूतवृत्तितावच्छेदकत्वावगाहित्वोपगमे घट इत्याकारकज्ञाने प्रागुक्तघटाभावो नास्तीति प्रतीतेरप्रामाण्यापत्तेः पूर्वोक्तघटाभावाभाव इत्याकारकज्ञाने तादृशघटाभावो नास्तीति प्रतीतेः प्रामाण्यापत्तिः स्वीकर्त्तुं न शक्यते इत्यभिनवः पन्थाः ।

(१) अत्र यदि साध्यतावच्छेदकत्वरूपेण यावद्धर्माननुगमय्य तद्विशिष्टावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो निवेश्यते, तदाऽसिद्धिः जगति सर्वस्यैव साध्यतावच्छेदकतया सर्वस्यैव यत्किञ्चित्साध्यतावच्छेदकत्वात् । यदि च साध्यतावच्छेदकात्मकं वह्नित्वादिकं विशिष्योपादाय नानालक्षणमभिप्रेतं तदा लक्ष्यभेदस्यावश्यकत्वम् अन्यथा सर्वलक्षणस्यैवाऽव्यवस्थापत्तेः, तथाच कपिसंयोगी एतत्वादित्यादिस्थलीयस्य कपिसंयोगत्वावच्छिन्नाभाववदवृत्तित्वरूपस्य लक्षणस्य सम्भवेनाऽव्याप्तिदानमसंगतं स्यात् । अत्रेदं समाधानम् । साध्यतावच्छेदकत्वमुपलक्षणविधया वह्नित्वाद्यनुगमकं तच्च प्रकृतानुमितिविधेयतावच्छेदकत्वं प्राचां मते प्रकृतत्वमनुगतो धर्मो विशेषणम्, तथाच प्रकृतानुमितिविधेयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नाभाववदवृत्तित्वस्याऽनुगतस्य लक्षणत्वाद् लक्ष्यभेदकल्पनाविरहेणाऽव्याप्तिदानं संगतमेवेति । न चाऽभावप्रतियोगितावच्छेदककोटौ उपलक्षणविधया भानं नाङ्गीक्रियते इति वाच्यम् । साध्याभावप्रतियोगितावच्छेदकांशे साध्यतावच्छेदकत्वं न निवेश्यते अपि तु साध्यतावच्छेदकनिष्ठाऽवच्छेदकतायां सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशावच्छेदकतायाः साध्याभावप्रतियोगिताऽनवच्छेदकतया अभावप्रतियोगितावच्छेदककोटौ उपलक्षणतया नाप्रसक्तेः । न च तथापि साध्याभावप्रतियोगितायाः साध्याभावप्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वेऽपि तादृशवृत्तित्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया तत्र सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकत्वस्य कथमुपलक्षणघटकतेति वाच्यम् । सामानाधिकरण्यघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकनिष्ठाऽवच्छेदक-

देरपि कपिसंयोगादिव्याप्यतया तत्राव्याप्त्यसंभवेन तद्व्युदासाय सद्धेताविति
च्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमदर्थकमित्यपि वदन्ति । साध्यनिष्ठाऽव्याप्यवृत्तितानिरूपकाधि
वृत्तिहेताविति निष्कर्षः । अव्याप्यवृत्तित्वं च निरवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वम् । स्वप्रतियो
स्वसामानाधिकरण्यस्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन यत्कि
दभावविशिष्टत्वमिति यावत् । **अव्याप्तिरिति** । तथाच साध्याभावः कपिसंयोगाभाव
दधिकरणं मूलावच्छिन्नो वृक्षस्तन्निरूपितवृत्तित्वस्यैतद्वृक्षत्वे सत्त्वादिति शेषः । विवां
तत्वादिति । निरुक्तसाध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वोपलक्षित
न्धावच्छिन्नसाध्याभावत्वावच्छिन्नाधेयतानिरूपितनिरवच्छिन्नाधिकरणताश्रयाऽवृत्तित्वस
वक्षितत्वादित्यर्थः । एवं चात्र वृक्षनिष्ठकपिसंयोगाभावाधिकरणता मूलावच्छिन्ना निरव
न्नकपिसंयोगाभावाधिकरणता तु गुणादावेव तत्र हेतोरवृत्तित्वान्नाव्याप्तिः । निरवच्छि
च अव्याप्यवृत्तितानियामकीभूताऽवच्छेदत्वानिरूपकत्वम् । तेन गुणनिष्ठाधिकरणताया
त्वावच्छिन्नत्वेऽपि न क्षतिः । आधेयतायां साध्याभावत्वावच्छिन्नत्वनिवेशस्य फ
गुणकर्मान्यत्वविशिष्टेति । अत्र सत्तायां गुणकर्मान्यत्ववैशिष्ट्यं सामानाधिकरण्यसंबन्धे

नतु निरवच्छिन्नत्वनिवेशेऽपि कालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्मत्वप्रकारकप्र
शेष्यत्वाभावसाध्यकस्थले कालिकसम्बन्धेन साध्याभावस्य निरवच्छिन्नाधिकरणताऽ
द्ध्याऽव्याप्तिर्दुर्वारैव । न च निरवच्छिन्नत्वपदेनाऽवच्छिन्नत्वहेतुमन्निष्ठत्वोभयाभाववत्
विवक्षणीयम् तथाच न दोषः, कालिकसंबन्धेन तादृशप्रमाविशेष्यत्वरूपसाध्याभावाधि
तायामवच्छिन्नत्वसत्त्वेपि हेतुमन्निष्ठत्वविरहेणोभयाभावसत्त्वादिति वाच्यम् । तथासति
संयोगरूपसाध्याभावस्य निरवच्छिन्नाधिकरणत्वाऽप्रसिद्धिमाशङ्क्य कपिसंयोगिभिन्नं
त्वादित्यत्र तादृशभेदाभावस्यातिरिक्तत्वाभ्युपगमविरोधः स्यात् । न चावच्छिन्नत्वनिरव
न्नवृत्तितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ननिरूपकताकत्वोभयाभाववत्त्वमेव विवक्षणीयमिति वाच्य
कालिकस्वरूपोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकविशेष्यत्वाभावस्य स्वरूपेण साध्यता

तानिष्ठाऽवच्छेदकतायामुपलक्षणविधया निवेशेनाऽनुपपत्त्यभावात्, तथाच सामानाधिकरण्यघटितसामा
करण्यसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकानिष्ठा याऽवच्छेदकत्वनिष्ठाऽवच्छेदकता तन्निरूपिता या प्रतियोगिता
वच्छेदकता तन्निरूपिता याऽनुयोगिवृत्त्यवच्छेदकता तान्निरूपिताऽभाववृत्त्यवच्छेदकता त
पिता याऽधिकरणवृत्त्यवच्छेदकता तन्निरूपिता या सामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्ननिरूपितत्वा
च्छेदकता तन्निरूपिता या वृत्तित्वत्वनिष्ठावच्छेदकता तन्निरूपकप्रतियोगिताकाभावत्वेन निखिलभा
वद्वृत्तित्वाभावानुगमय्य लक्षणकरणे न कोऽपि दोषः । न चैवं वह्निमानित्यनुपपत्तिः परामर्श
त्वानवगाहनेऽपि अनुमितेस्तत्प्रकारकत्वोपगमे नियमेन उपस्थितसर्वधर्मप्रकारकत्वस्य दुर्वारत्वा
त्तेरिति वाच्यम् । अवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वादिप्रकारतानिरूपिताऽभाव
निरूपितप्रकारता इत्यादिक्रमेण परामर्शस्य वह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकाऽनुमितिं प्रति कारणत्व
चैवमननुगम इति वाच्यम् । अनुमितिपरामर्शकारणत्वानुगमस्य सर्वैरेव स्वीकारात् । न च
संयोगी एतत्वादित्यादावपि द्रव्यत्वाभाववद्वृत्तित्वाभावमादाय लक्षणगमनसम्भवात् कथमव्याप्ति
मिति वाच्यम् । द्रव्यत्वाभाववद्वृत्तित्वाभावीयाऽवच्छेदकतावृत्त्यवच्छेदकताया सामानाधिकरण्य
प्रकृतसाध्यतावच्छेदकत्वविशिष्टत्वाभावाल्लक्षणसमन्वयसम्भवः । प्रकृतसाध्यतावच्छेदकत्वं
विशेषविश्रान्तमित्युक्तमधस्तादधिकं स्वयमूहनीयम् ।

करणत्वस्य गुणादिवृत्तित्वेऽपि साध्याभावत्वविशिष्टनिरूपिताधिकरणाद्यवृत्तित्वान्नाव्याप्तिः । न चैवं कपिसंयोगाभाववान् सत्त्वादित्यादौ निरवच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति वाच्यम् । केवलान्वयिन्यभावादित्यनेन ग्रन्थकृतैवाऽस्य दोषस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

न च तथापि कपिसंयोगिभिन्नं गुणत्वादित्यादौ निरवच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः, अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तित्वनियमवादिनये तस्य केवलान्वय्यनन्तर्गतत्वादिति वाच्यम् । अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तितानियमवादिनयेऽन्योन्याभावान्तरात्यन्ताभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपत्वेऽपि अव्याप्यवृत्तिमदन्योन्याभावाभावस्य व्याप्यवृत्तिस्वरूपस्यातिरिक्तस्याभ्युपगमात्, तच्चाग्रे स्फुटीभविष्यति ।

त्मत्वहेतावव्याप्तिः । तादृशोभयसंवन्धस्यैव साध्याभाववृत्तिसाध्यीयप्रतियोगितावच्छेदकतया तादृशोभयसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतायां तदुभयाभावासत्त्वात्तद्वारणार्थं निरवच्छिन्नवृत्तितानवच्छेदकसम्बन्धानवच्छिन्नत्वस्य निरूपकताविशेषणत्वे कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्राव्याप्तिर्दुर्वारैव, वृक्षनिष्ठसाध्याभावाधिकरणतायामवच्छिन्नत्वसत्त्वेपि निरवच्छिन्नवृत्तितानवच्छेदकवृक्षानुयोगिककपिसंयोगाभावप्रतियोगिकस्वरूपानवच्छिन्ननिरूपकताकत्वाभावादुभयाभावसत्त्वादिति चेन्न । केवलान्वयितावच्छेदकानवच्छिन्ननिरवच्छिन्नवृत्तितावच्छेदकतानवच्छिन्नसंसर्गताकनिरूपकताकान्यत्वघटितोभयाभावस्य विवक्षणीयत्वान्नोक्तदोषाणामवकाशः । कालिकत्वस्यापि प्रमेयत्वावच्छिन्नवृत्तितावच्छेदकत्वात्कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयत्वावच्छिन्नवृत्तितायाः निरवच्छिन्नत्वानुभवेन पुनरप्रसिद्धिरतः केवलान्वयितावच्छेदकानवच्छिन्नत्वनिवेश इति ध्येयम् ।

वक्ष्यमाणत्वादिति । केवलान्वयित्वं च निरवच्छिन्नवृत्तिमदभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्साध्यकत्वम् । एवं च गुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यकहेतोः केवलान्वयिसाध्यकत्वाक्रान्तत्वं गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । एतेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव इत्यत्रावच्छिन्नत्वं न स्वरूपसम्बन्धविशेषो गुरुरूपेण साध्यतास्थले तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेः, किन्तु साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव साध्यभावपदार्थः । तत्र व्यापकतायां प्रतियोगिवैयधिकरण्यानिवेशेन संयोगाभावस्य लक्षणाघटकतया द्रव्यत्वाभावस्य तादृशतयाऽव्याप्तिविरहेण व्यर्थमेव निरवच्छिन्नत्वविशेषणमिति निरस्तम् । वह्नित्वेन घटाभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तेश्चेति ।

पुनः शङ्कते **तथापीति** । कपिसंयोगाभाववान् सत्त्वादित्यस्य केवलान्वय्यन्तर्गतत्वेपीत्यर्थः । साध्याभावस्य "कपिसंयोगिभेदाभावस्य" कपिसंयोगरूपतया तस्य निरवच्छिन्नाधिकरणत्वाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरित्यर्थः । न तस्यापि केवलान्वयित्वमित्याह व्याप्यवृत्ति-

त्वनियमवादिनये इति । व्याप्यवृत्तित्वं च निरवच्छिन्नाधिकरणताकत्वम् । केवल-न्वय्यनन्तर्गतत्वादिति । प्रतियोगितावच्छेदकीभूतकपिसंयोगवति कपिसंयोगिभेद-ऽसत्त्वेनेति यावत् । तच्च—अतिरिक्तत्वं च, अग्रे—चतुर्थलक्षणे । स्फुटीभविष्यति मूलावच्छेदेन कपिसंयोगिभेदाभावभानानुपपत्तेरिति ग्रन्थेनेति शेषः ।

ननु कपिसंयोगिभिन्नं गुणत्वादित्यत्र कपिसंयोगरूपसाध्याभावाधिकरणतायां निरवच्छिन्न-त्वविरहादव्याप्तिमाशङ्क्यातिरिक्तत्वेन समाधानं कृतं तत्कथं सङ्गच्छते यद्वाकल्पेऽतिरिक्ते साध्या-भावे साध्यीयभेदत्वनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकताया असत्त्वात् । न च तस्यातिरिक्तत्वेऽपि तद-भावस्य कपिसंयोगिभेदरूपतया साध्यीयप्रतियोगित्वमक्षतमेवेति वाच्यम् । तत्रातिरिक्त-साध्याभावेऽत्यन्ताभावनिरूपितप्रतियोगितायाः सत्त्वेपि एतत्कल्पे भेदत्वात्यन्ताभावत्वयोर्वि-रोधेन साध्यीयत्वस्य तत्रासत्त्वात् । न च साध्याभावसमनियतवृत्तित्वस्यावच्छेदकत्व-निवेशान्नासङ्गतिरिति वाच्यम् । तादृशावच्छेदकतायाः प्रसिद्धत्वेऽपि समवायस्यैव तदवच्छे-दकतया तेन सम्बन्धेनाऽतिरिक्तसाध्याभावाधिकरणत्वाऽप्रसिद्धेः । न चातिरिक्तपदार्थस्या-पि समवायेन वृत्तित्वं स्वीक्रियते अत एव स्वत्वमतिरिक्तं समवेतमित्युक्तं दायभागटीकायां श्रीकृष्णतर्कालङ्कारमहाशयेनेति वाच्यम् । तत्र समवेतशब्दस्य वृत्तित्वमात्रार्थकतयैवोपपत्तेरति-रिक्तपदार्थस्य समवेतत्वस्वीकारानौचित्यात् । न हि सर्वत्र समेवतशब्दस्य समवायावच्छि-न्नवृत्तित्वमर्थः, अपि तु कदाचित् यथाकथंचित्सम्बन्धेन वृत्तित्वमपि, अत एव 'समवेता युयुत्सवः', इत्यत्र समवेतशब्दस्य मिलिता इत्यर्थोपि सङ्गच्छते सामीप्यसम्बन्धेन सम्बद्धा इत्यर्थः । न च कपिसंयोगिभेदाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकीभूतकपिसंयोगरूपता न स्वी-क्रियते कपिसंयोगिरूपतास्वीकारे क्षत्यभावोऽन्यथा तादात्म्येन कपिसंयोगिनः साध्यतायां तद्धेतुक्षत्वहेतावव्याप्तिः साध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगित्वाऽप्रसिद्धेस्तथाचाऽन्योन्या-भावाभावस्य प्रतियोगिरूपतया तत्प्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धेन निरवच्छिन्नाधिक-रणत्वप्रसिद्धिसम्भवान्नाऽप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । तावतापि साध्याभावे कपिसंयोगिनि सा-ध्यीयभेदत्वनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकताया दौर्लभ्यादिति चेन्न । कपिसंयोगिभेदाभाव-द्भेदस्यापि कपिसंयोगिभेदात्मकतया साध्याभावे साध्यीयभेदत्वनिरूपितप्रतियोगितावच्छे-दकत्वसत्त्वात्तदवच्छेदकस्वरूपसम्बन्धेनातिरिक्तसाध्याभावाधिकरणत्वप्रसिध्या नाव्याप्तिरिति बोध्यम् ।

वस्तुतस्तु कपिसंयोगिभेदाभावस्य कपिसंयोगिरूपत्वे तत्र साध्यीयभेदत्वनिरूपितप्रति-योगितावच्छेदकत्वविरहेऽपि अन्यतरान्तर्गतसाध्यीयप्रतियोगित्वं सुलभमेव । न चात्यन्ताभा-वत्वनिरूपितप्रतियोगित्वाऽप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । घटाभिन्नं कपालत्वादित्यत्राव्याप्तिवारणाय स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वसामानाधिकरण्य—उभयसम्बन्धेन साध्याभाववृत्तित्वविशिष्ट-सामान्यीयप्रतियोगिताविशिष्टनिरूपकत्वस्यैव निवेश्यतयाऽत्यन्ताभावत्वनिरूपितत्वविशेषण-स्यापि तत्रैव तात्पर्यादिति ।

वृत्तितायां हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं न निवेशनीयं किन्तु वृत्तित्वनिष्ठप्रतियो-गितायां वक्ष्यमाणसम्बन्धावच्छिन्नत्वं निवेशनीयमन्यथाऽऽपत्त्यनुपपत्ती स्यातामिति ...

ननु तथापि समवायादिना गगनादिहेतुके इदं वह्निमद् गगनादित्यादावतिव्याप्तिः, वह्न्यभाववति हेतुतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तेः । न च तल्लक्ष्यमेव, हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन पक्षधर्मत्वाभावाच्चाऽसद्धेतुत्वव्यवहार इति वाच्यम् । तत्रापि व्याप्तिभ्रमेणैवानुमितेरनुभवसिद्धत्वात्, अन्यथा धूमवान् वह्नेरित्यादेरपि लक्ष्यत्वस्य सुवचत्वात् ।

एवं द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिः, विशिष्टसत्त्वस्य केवलसत्त्वानतिरेकितया द्रव्यत्वाभाववत्यपि गुणादौ तस्य वृत्तेः गुणे गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तेति प्रतीतेः सर्वजनसिद्धत्वात् । एवं सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिश्च, सत्ताभाववति समान्यादौ हेतुतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेरिति चेन्न ।

मुखेनाऽऽरभते **नन्विति** । **तल्लक्ष्यमेवेति** । साध्याभाववदवृत्तित्वादिति शेषः । तथाच व्याप्तिलक्षणलक्ष्यतया तत्रातिव्याप्तिरिष्टैवेति भावः । नन्वेवं समवायेन गगनादिहेतोः सद्धेतुतापत्तिरित्यत आह **हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनेति** । साध्याभाववति येन सम्बन्धेन हेतोरवृत्तित्वं गृह्यते तेन सम्बन्धेन पक्षे हेतुमत्तानिश्चयस्य कारणत्वेन विशेषदर्शिनस्तादृशनिश्चयाभावान्नानुमितिर्न वाऽवृत्तिगगनादौ वह्निव्याप्यत्वव्यवहार इति भावः । तथा चाऽवृत्तिगगनादौ साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिसत्त्वेपि विशेषदर्शिनां पक्षधर्मताज्ञानविरहादेव नानुमितिर्व्याप्तिपक्षधर्मत्वोभयस्यैव सद्धेतुतानियामकत्वादिति फलितम्(१) । एवमपि व्याप्तिभ्रमं विना नावृत्तिहेतुकानुमितिरिति प्राचामनुभवो व्याहन्येतेत्याह **तत्रापीति** । अवृत्तिगगनादिहेतावित्यर्थः । प्रतिवन्धिमाह **अन्यथेति** । अन्यथा—तादृशानुभवाऽस्वीकारे । सुवचत्वात्, अत्रापि कारणान्तरविरहादेवानुमितेः प्रमात्ववारणसम्भवादिति । तथा चाऽस्यापि तुल्युयुक्त्याऽऽलक्ष्यतयेष्टापत्त्यसम्भवादिति भावः । अनुपपत्तिमप्याह **एवमिति** । **केवलसत्त्वानतिरेकितयेति**(२) । लाघवात् विशिष्टसत्तानिष्ठा-

---

(१) इदमत्रावधेयम् । यदि च गगनमवृत्तीत्याकारकविशेषदर्शनकाले पक्षविशेष्यकतादृशगगनादिप्रकारकस्य साध्याभाववदवृत्तिगगनवान् पर्वत इत्यकारकपरामर्शस्योत्पत्तौ बाधकाभावः अवृत्तित्वप्रकारकग्रहस्य वृत्तित्वप्रकारकग्रहं प्रत्येव ग्राह्याभावावगाहितया विरोधित्वात्तादृशपरामर्शं प्रति विरोधित्वे प्रमाणाभावात्, तदा तत्रानुमितेर्वारणाय साध्याभाववदवृत्तित्वविशिष्टवृत्तिमत्त्वं व्याप्तिरित्येवानुसरणीयम् । अत एव वक्ष्यति–'निविशतां वा वृत्तिमत्त्वं' इत्यादि, तथाचतादृशव्याप्तिग्रहे चावृत्तित्वग्रहस्य विरोधित्वे न कस्यापि विप्रतिपत्तिरित्यतोऽलक्ष्यतैव युक्तेति चिन्त्यम् ।

(२) अयमाशयः । गुणादिवृत्तिसत्तातो गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तादेरतिरिक्तत्वेऽनुगतधर्ममात्रोच्छेदः स्यात्, एकव्यक्तिवृत्तित्वविशिष्टस्याऽपरव्यक्तिन्यसत्त्वात् । न च तत्तद्व्यक्तिवृत्तित्वविशिष्टसत्तादीनां मिथो भेदेपि शुद्धसत्तादिकन्त्वनुगतमेवेति वाच्यम् । शुद्धसत्तादौ तद्व्यक्तिवृत्तित्ववैशिष्ट्याभ्युपगमे तदेकत्वाऽसम्भवात् । एवं सर्वेषामेवं वस्तूनां तत्तत्क्षणादिवृत्तित्वरूपविशेषणभेदाद्भेदप्रसक्त्या क्षणभङ्गापत्तिदोषः । तथाच विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यत इति न्यायः समादरणीय एव । न च प्रत्यभिज्ञानुरोधेने-

हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणतानिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धा-वच्छिन्नाधेयताप्रतियोगिकविशेषणताविशेषसम्बन्धेन निरुक्तसाध्याभाववद्वि-शिष्टनिरूपितनिरुक्तसंसर्गकनिरवच्छिन्नाधिकरणताश्रयवृत्तित्वसामान्याभाव-स्य विवक्षितत्वात् ।

वृत्तित्वं च न हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्षणीयम् । अ-च सत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादौ सत्ताभावाधिकरणताश्रयवृत्तित्वस्य हेतु-वच्छेदकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयताप्रतियोगिकविशेषणताविशेषसम्बन्धे-सामान्याभावो द्रव्यत्वादौ समवायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयताप्रतियोगिकविशे-षणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसत्ताभावाधिकरणताश्रयवृत्तित्वाभा-

धेयतायाः शुद्धसत्तानिष्ठाधेयताऽनतिरिक्तत्वेनेत्यर्थः । अनतिरिक्तत्वे युक्तिमप्याह गु-इति । विशेष्यवृत्तिधर्मस्य विशिष्टाऽनुयोगिकाभावानङ्गीकारादिति नियमादिति भावः । वह्निमान् धूमादित्यत्र वह्न्यभावाधिकरणधूमावयवनिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्ति-मादायाऽव्याप्तिवारणाय वृत्तितायां हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेश आवश्यक-चाऽव्याप्तिमाह **एवमिति** ।

हेतुतावच्छेदकेति । विशेषणताविशेषसम्बन्धेनेति । तृतीयार्थोऽवच्छि-प्रतियोगित्वम् प्रतियोगित्वमात्रं वा तदाऽवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तृतीयाप्रकृतेरन्वयः । अ-च्छिन्नत्वं चावच्छेदकतानिरूपकत्वम् । प्रतियोगित्वस्य च निरूपकतासम्बन्धेनाऽभावेऽन्व-**निरुक्तेति** । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकेत-**निरुक्तसंसर्गकेति** । साध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धक-केत्यर्थः । तथाच वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमत्वावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताऽधिक-तानिरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधेयताप्रतियोगिकस्वरूपेण धूमाधिकरणतानिरूपितसंयो-सम्बन्धावच्छिन्नाधेयतैव धूमे वर्त्तते साध्याभावाधिकरणजलह्रदनिरूपिताधेयता कुत्रापि-वर्त्तते येन सम्बन्धेन यस्य न वृत्तित्वं तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावस्य केव-न्वयितया जलह्रदनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य तदभावस्य धूमे सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः

कस्मिन्नानादेशकालवृत्तित्ववैशिष्ट्यं स्वीक्रियत एव परन्तु गुणे गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताभा-प्रतीतिविरहाद् गुणो गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताभाववानिति प्रतीतिसद्भावाच्च विशिष्टस्यातिरि-स्वीकरणीयामिति वाच्यम् । विशिष्टाधिकरणत्वस्याऽतिरिक्तत्वकल्पनेनैव सर्वसामञ्जस्यात्. इत्थं च गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तेति प्रतीतिरुपपद्यते अतिरिक्तत्ववादिनां मतेऽपि निरूपकभेदेन विशि-शुद्धाधिकरणत्वयोरतिरिक्तत्वमभ्युपेयम् । मम तु अवच्छेदकभेदेनेति विशेषः । इत्थं च द्रव्यं विशिष्टसत्त्वा-दिति निश्चयस्य द्रव्यं सत्ताभाववदिति बुद्धिप्रतिबन्धकत्वं तत्रतत्रोक्तं सङ्गच्छत इति । न च द्र-विशिष्टसत्त्वादिति विशिष्टसत्वहेतोर्द्रव्यत्वव्यभिचारिता स्यादिति वाच्यम् । विशिष्टाधिकरणताया गु-दावसत्त्वात् । वस्तुतस्तु विशिष्टसत्त्वं विशिष्टनिरूपिताधारतासम्बन्धेनैव द्रव्यत्वव्याप्यं न तु समवाये-स्वयमेव स्वयति ।

स्य व्याधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावतया संयोगसम्बन्धावच्छिन्नगुणाभावादेरिव केवलान्वयित्वात् । द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ च द्रव्यत्वाभावाधिकरणगुणादिवृत्तित्वस्यैव समवायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयताप्रतियोगिकविशेषणताविशेषसम्बन्धेन सत्तायां सत्त्वान्नातिव्याप्तिः ।

द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिवारणाय निरूपितान्तमाधेयताविशेषणम् ।

धूमवान् वह्नेरित्यादौ च नातिव्याप्तिः, तथाहि अत्र साध्याभावाधिकरणं हेत्वधिकरणं चैकमेवाऽयोगोलकम् , तथाच हेत्वधिकरणीभूततत्तदयःपिण्डनिरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधेयताप्रतियोगिकस्वरूपेण साध्याभावाधिकरणीभूततत्–तत्तदयःपिण्डनिरूपितवृत्तितायाः वह्नौ सत्त्वादिति ।

अत्र वृत्तितानिष्ठप्रतियोगितायां स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वमात्रोक्तौ वह्निमान् धूमादित्यत्र साध्याभावाधिकरणह्रदनिरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतायाः कालिकेन धूमे सत्त्वेपि तादृशवृत्तितानिष्ठस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य हेतौ सत्त्वेनाव्याप्तिविरहेऽपि ह्रदनिरूपितकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतायाः स्वरूपसम्बन्धेन धूमे सत्त्वादव्याप्तितादवस्थ्यमतो वृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगितायां हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणतानिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयताप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वं निवेशितम् ।

संसर्गघटकीभूताधेयतायां हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वानुक्तौ तद्दोषतादवस्थ्यम् , हेत्वधिकरणपर्वतनिरूपितकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयताप्रतियोगिकस्वरूपेण साध्याभावाधिकरणह्रदनिरूपिताधेयतायाः धूमे सत्त्वात् । एवं धूमवान् वह्नेरित्यत्र महानसीयसंयोगेन हेतुतायां सद्धेतौ तत्तदयःपिण्डनिरूपितशुद्धसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधेयताप्रतियोगिकस्वरूपेण धूमाभावाधिकरणतत्तदयःपिण्डनिरूपितवृत्तित्वस्य वह्नौ सत्त्वादव्याप्तिरतो न्यूनवारकपर्याप्तिर्निवेश्या । एवं हेत्वधिकरणमहानसनिरूपिततत्तद्वह्निप्रतियोगिकसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधेयताप्रतियोगिकस्वरूपेण साध्याभावाधिकरणतत्तदयःपिण्डनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य वह्नौ सत्त्वादतिव्याप्तिवारणायेतरवारकपर्याप्तिर्निवेश्या ।

हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयताप्रतियोगिकस्वरूपेणेत्येतावन्मात्रोक्तौ हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वानुक्तौ वाऽव्याप्तिमाह **द्रव्यमिति** । तथाच हेतुतावच्छेदकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयताप्रतियोगिकस्वरूपेण साध्याभावाधिकरणीभूतगुणनिरूपितवृत्तितायाः विशिष्टसत्त्वे सत्त्वादव्याप्तिः स्यादिति तत्रापि न्यूनवारकपर्याप्त्यनिवेशे तद्दोषतादवस्थ्यम् । इतरवारकपर्याप्त्यनिवेशे द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ विशिष्टसत्ताधिकरणद्रव्यनिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयताप्रतियोगिकस्वरूपेण साध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य केवलान्वयितया हेतौ सत्त्वादतिव्याप्तिः स्यात् ।

तथाच स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन

हेतुतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति यन्निरूपक-तन्निरूपिताधिकरणतानिरूपितहेतुतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-र्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकताकत्वनिष्ठावच्छेदकता-भिन्नावच्छेदकत्वानिरूपितसंसर्गतानिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपितवृत्तितानिष्ठाव-च्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपितप्रतियोगिकत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपित-स्वरूपत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपितस्वरूपनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वेनैव 'प्रति-योगिता' संसर्गता निवेशनीयेति । अत्र तादृशरूपावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्ति-वच्छेदकताकत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नेत्यनेन तादृशावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसामा-न्यभेद एव निवेशनीयः । तेन धूमवान् वह्नेरित्यत्र महानसीयसंयोगेन हेतुता-सद्धेतौ महानसीयत्वसंयोगत्वनिष्ठयोः संसर्गतावच्छेदकतयोस्तदवच्छेदकसम्बन्धभेदे-ऽश्रयभेदेन च भिन्नतया एकावच्छेदकताभेदस्यापरावच्छेदकतायां सत्त्वेऽपि नाव्याप्तिः।

अथ तादृशरूपवृत्तिनिरूपकतानिरूपितत्वेनैवाऽधिकरणत्वप्रवेशोऽस्तु अधिकरणता-तत्प्रवेशो व्यर्थ इति चेन्न । स्वनिरूपितत्वस्वनिष्ठाधिकरणतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेनाधिक-रणताविशिष्टवृत्तित्वलाभायैव तत् । तेन वह्निमान् पर्वतवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वादित्यत्र साध्या-भावाधिकरणह्रदनिरूपितवृत्तितायाः उक्तनिरूपकतानिरूपितसंसर्गतानिरूपितवाच्यत्वावच्छि-वृत्तित्वीयस्वरूपेण हेतौ सत्त्वेपि न क्षतिः । साध्याभावाधिकरणहेत्वधिकरणतात्मकाधिक-निरूपितवाच्यत्वत्वावच्छिन्नवृत्तितामादाय तद्दोषतादवस्थ्यमतः स्वनिष्ठाधिकरणतानिरूपित-त्वं निवेशितम् ।

न च तथापि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नो यस्तत्प्रतियोगिकस्वरूपेणेत्येव कथं -क्तमिति वाच्यम् । द्रव्यत्वसाध्यके समवायेन प्रमेयविशिष्टस्य समवायेन हेतुतायामव्याप्तेः हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधिकरणताविशिष्टप्रमेयत्वावच्छिन्नावच्छेदकता-स्वावच्छेदकप्रमेयत्वरूपायाः प्रमेयत्वात्मकप्रमेयत्वाच्छिन्नवृत्तितात्मकत्वेन तत्प्रतियोगिकस्व-साध्याभावाधिकरणनिरूपितप्रमेयत्वावच्छिन्नसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्यैव हेतौ सत्त्वात् वृत्तितात्वेन तत्प्रवेशे तु स्वनिष्ठनिरूपितवृत्तितात्वावच्छिन्ननिरूप्यत्वस्य तदर्थतया प्रमेयत्वाव-च्छिन्नवृत्तितायामेवाऽधिकरणताविशिष्टत्वसत्त्वेन नाव्याप्तिरिति ।

अत्र हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधेयताप्रतियोगिकस्वरूपेण साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वाभावस्य लघुतरस्य व्याप्तित्वं कथं नोक्तमिति तु विभावनीयम्।

ननु वन्हिमान् धूमादित्यादौ कालिकसम्बन्धावच्छिन्नधूमत्वनिष्ठावच्छेदकताक-अधि-करणतानिरूपितहेतुतावच्छेदकीभूतसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधेयताप्रतियोगिकस्वरूपेण वह्न्य-भावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वस्य धूमे सत्तयाऽव्याप्तिः । हेतुतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छि-न्नत्वमवच्छेदकतायां निवेश्य तद्दोषवारणेऽपि महानसीयवह्निसाध्यके समवायेन महानसी-यत्वविशिष्टत्वे सति कालिकेन धूमत्वविशिष्टो यस्तस्य संयोगेन हेतुतायामव्याप्तिः, कालि-कसम्बन्धावच्छिन्नमहानसीयत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नधूमत्वनिष्ठा-वच्छेदकताकवृत्तितायाः हेतौ सत्त्वादिति चेन्न । आधेयताया आधेयभेदेन भि-

वस्तुतस्तु एतल्लक्षणकर्त्तृमते विशिष्टसत्त्वं विशिष्टनिरूपिताधारता-सम्बन्धेनैव द्रव्यत्वव्याप्यं न तु समवायसम्बन्धेन, तथाच प्रतियोगिका-निरूपितान्तमाधेयताविशेषणमनुपादेयमेव । तदुपादाने च हेतुतावच्छे-दकभेदेन कार्यकारणभावभेदापत्तेः ।

न्नत्वे मीनशैवालादिनिष्ठाधेयतायाः धूमे सत्त्वात् धूमत्वस्य कालिकेन धूमत्वाश्रयत्वेपि संयो-गसम्बन्धावच्छिन्नतन्निष्ठवृत्तितायां ह्रदनिरूपितत्वविरहान्नाव्याप्तिः । सामान्यधर्मावच्छिन्ना-धेयताया ऐक्यमिति मते हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमित्यनेन हेतुतावच्छेदकताविशिष्टावच्छे-दकतानिरूपकत्वमित्येव वाच्यम् । वैशिष्ट्यं च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वसामा-नाधिकरण्योभयसम्बन्धेनेति ।

ननु धूमवान् वह्नेरित्यत्र धूमाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य पर्वतीयवह्न्यादौ सत्त्वादतिव्याप्तिरिति चेन्न । सामान्यधर्मावच्छिन्नाधेयताया ऐक्येनाऽदोषात् । वह्नित्वेन तस्याऽलक्ष्यत्वेपि महानसीयवह्नित्वेन लक्ष्यत्वमेवेत्यपरे । हेतुतावच्छेदकावच्छेदेनोक्तवृ-त्तित्वाभावो व्याप्तिरतो न दोष इति नव्याः । तादृशवृत्तितावच्छेदकहेतुतावच्छेदकवत्त्वं व्याप्ति-रित्यपि केचित् ।

वस्तुतस्त्विति । विशिष्टनिरूपिताधारतासम्बन्धेन—समवायसम्बन्धावच्छिन्न-विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधारतासम्बन्धेनेत्यर्थः । एवकारव्यवच्छेद्यमाह **नत्वि-ति** । समवायस्य चात्र व्यभिचारिताप्रयोजकत्वादित्यर्थः । एतत्तत्त्वमभिहितं प्राक् । **तदुपा-दाने चेति** । ननु वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्न्यभावाधिकरणह्रदादिनिरूपितप्रमेयत्वावच्छि-न्नवृत्तिताया धूमे सत्त्वादव्याप्तिः । न चाधेयताया आधेयभेदेन भिन्नत्वे मीनशैवालादिनिष्ठता-दृशवृत्तितया धूमेऽसत्त्वात् धूमनिष्ठाधेयताया ह्रदनिरूपितत्वविरहान्नाव्याप्तिरिति वाच्यम् । एवमपि द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यत्र द्रव्यत्वाभावाधिकरणगुणादिवृत्तिताया विशि-ष्टसत्त्वे हेतौ सत्त्वादव्याप्तिः । उक्तयुक्त्या विशिष्टसत्तानिष्ठवृत्तित्वस्य सत्तानिष्ठवृत्तित्वस्य चैक्यात् । एवं द्रव्यं घटत्वपटत्वोभयस्मादित्यत्रातिव्याप्तिः, साध्यीभूतद्रव्यत्वसामानाधि-करण्यस्य द्रव्यत्वाभाववद्वृत्तित्वाभावस्य च हेतौ सत्त्वादतः साध्याभाववद्वृत्तितानवच्छेदक-साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकहेतुतावच्छेदकवत्त्वस्य विवक्षणीयतया हेतुतावच्छेदकभेदेन कार्यकारणभावभेदो दुर्वार एवेति चेन्न । यतः साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकसाध्याभाव-वद्वृत्तितानवच्छेदकधर्मवत्त्वमेव व्याप्तिः । तथा च साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेकत्वसाध्या-भाववद्वृत्तितावच्छेदकत्वैतद्धर्मद्वयावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छे-दकावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वेन कारणतेति न कोपि दोषः । न च व्याप्यत्वव्यवहा-रापत्तिः । वह्निर्धूमव्याप्य इत्यत्र धूमसामानाधिकरण्यावच्छेदकधूमाभाववद्वृत्तितानवच्छे-दकधर्मवदभिन्नो वह्निरिति शाब्दबोधः । तत्रोद्देश्यतावच्छेदकीभूतधर्मे विधेयतावच्छे-दकीभूतधर्मस्य धर्मिपारतन्त्र्येणाभेदो भासत इति नापत्तिः ।

इदमत्रावधेयम् । साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तेर्हेतुतावच्छेदकाघटितया हेतुतावच्छे-

दकविषयतामनिवेश्य वह्निव्याप्यधूमवान् वह्निव्याप्यालोकवानित्याकारकबहुविधपरामर्शे साध्याभाववदवृत्तित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिविशि त्वेनैकरूपेण कारणतासम्भवेन न हेतुतावच्छेदकभेदेन कारणताभेदप्रसङ्गः ।

ननु च हेतुतावच्छेदकं विशिष्याऽनिवेश्य धूमालोकादिपरामर्शसाधारणस्य निर्णयत्वस्य सु चतया साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानहेतुतामतेऽपि हेतुतावच्छेदकभेदेन कारणताबाहु मावश्यकम्,तथाहि वह्निव्याप्यप्रतियोगिकाऽभावाप्रकारकत्वे सति वह्निव्याप्यप्रकारकज्ञानत्वं निश्चयत्वं, वह्निव्याप्यालोकाभाववान्न वा पर्वतः पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवानित्याकारकांशिकनि याऽव्यापनात् । नापि वह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नसामान्याभावाप्रकारकत्वे सति तदवच्छिन्न कारकत्वं, पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवान्न वेति संशयस्यापि तादृशसामान्यभावाप्रकारकत्वेन नि श्चयत्वप्रसङ्गात्, तादृशसामान्यभावाप्रकारकत्वे सति शुद्धवह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारक निवेशेऽपि च वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति निश्चयस्याप्यसङ्ग्रहः स्यात्, तादृशज्ञानीयधू त्वावच्छिन्नव्याप्यप्रकारतायाः केवलवह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नत्वविरहात् । न च तादृशनि फलानुरोधेन वह्निव्याप्यवान् पर्वत इत्येतादृशनिर्णयसाधारणी शुद्धवह्निव्याप्यत्वावच्छि प्रकारतापि स्वीक्रियतेऽतो न तदसङ्ग्रहः, वह्निव्याप्यधूमवान्न वा पर्वत इत्यादिसंशये तादृशप्रकारतायाः कल्पकाभावान्नातिप्रसङ्गः, यत्र संशये तादृश्यपि प्रकारता प्रामाणिकी, तावद् वह्निव्याप्यधूमवान्न वा पर्वतः, पर्वतो वह्निव्याप्यवानित्याकारक एव तस्य चानुमितिज कत्वे न केचिदपि विप्रतिपद्यन्ते इति वाच्यम् । वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्यादि र्लनिर्णयेषु शुद्धवह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारताया अनुभवविरुद्धत्वात्तत्स्वीकारे सर्वेषां त विधनिर्णयानां वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निव्याप्यवांश्चेत्याकारकताप्रसङ्गात् ।

वस्तुतस्तु शुद्धवह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारतायाः वह्निव्याप्यधूमवान्न वा पर्वत इ कारकसंशयसाधारण्यवारणाय तत्राननुगतनियामक कल्पनमावश्यकम् ,एवं चोपदर्शितवि तदभ्युपगमेन तन्निर्णयव्यक्त्युत्पादकानामनन्तानामननुगतहेतूनां तादृशविषयताप्रयोजक ल्पने महागौरवम् । एवं विरोधिसामग्रीकालीनस्य वह्निव्याप्यधूमत्वावच्छिन्नप्रकारताक जायतामित्येतादृशेच्छाधीनवह्निव्याप्यधूमवानितिनिर्णयस्य तथाविधप्रकारताशालित्वं न सं ति तादृशप्रकारताशालिबोधे शुद्धवह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारताकप्रत्यक्षं जायतामित्येताद विरहविशिष्टविरोधिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वात् । न च पूर्वोपदर्शितानामपच्छिानां तत्रोत्तेज पगमान्न तादृशेच्छाकालीननिर्णयस्य शुद्धवह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारताशालित्वानुपपत्ति वाच्यम् । तथासति तादृशेच्छाभावैः सह वह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारताकप्रत्यक्षं जाय मित्येतादृशेच्छाया अभावस्य विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण प्रतिबन्धकता त्यप्रसङ्गात्, तादृशेच्छाकाले धूमत्वादिभासकसामग्र्यसत्त्वे विरोधिसामग्रीदशायां वह्नि व्याप्यवान् पर्वत इत्याकारकज्ञानापत्तेश्चेति चेद् । पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिता प्रकारतानिरूपितप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतान्या या पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यता रूपितव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारता तच्छालिज्ञानत्वमेव पर्वतत्वावच्छिन्नधर्मिकवह्निव्याप्य

निश्चयत्वम्(१)। एवं च वह्निव्याप्यधूमवान्न वा पर्वत इत्यादिसंशयीयपर्वतविशेष्यतानिरूपितधूमप्रकारकतायास्तादृशाभावविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वाभिन्नतया नातिप्रसङ्गः । वह्निव्याप्यालोकवान्नवा वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्यादिसमूहालम्बने च तथाविधधूमप्रकारताया अभावविशेष्यतानिरूपितालोकादिप्रकारताभिन्नत्वान्न तदसङ्ग्रहः ।

यत्तु वह्निव्याप्यधूमवान्न वा पर्वत इत्यादिसंशयेऽपि पक्षविशेष्यतानिरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताया अभावविशेष्यतानिरूपितप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतातो भेद आवश्यकः। तदभेदे तादृशज्ञानस्य पर्वतविशेष्यतानिरूपितप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नधूमप्रतियोगिताकधूमाभावप्रकारकपर्वताविशेष्यकपर्वतो न धूमीय इत्यादिबाधप्रतिबध्यत्वप्रसङ्गः तादृशधूमप्रकारताया एव तथाविधबाधादिप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वादिति । तन्न । पर्वताविशेष्यतानिरूपितप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नधूमप्रकारताकबुद्धित्वं न तथाविधबाधादिप्रतिबध्यतावच्छेदकं येनोक्तापपत्तिः स्यादपि तु पर्वतविशेष्यतानिरूपतप्रतियोगित्वनिष्ठसांसर्गिकविषयतानिरूपितधूमप्रकारताकबुद्धित्वम्, उपदर्शितसंशये च प्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतायाः पर्वतनिष्ठविशेष्यतानिरूपितत्वेऽपि तादृशप्रकारतानिरूपितप्रातियोगित्वानिष्ठसांसर्गिकविषयताया न तन्निरूप्यत्वमपि तु संयोगीयसांसर्गिकविषयताया एवेति नास्योपदर्शितप्रातिबध्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वमिति तत्र प्रकारतैक्यं निराबाधमेवेति चेन्मैवम् । वह्निव्याप्यधूमवान् वह्निव्याप्यधूमाभाववान्वा पर्वत इत्याकारकसंशयीयपर्वतविशेष्यतानिरूपितधूमप्रकारतायाः स्वावच्छेदकतासमनियताऽवच्छेदकताकाभावविशेष्यतानिरूपितधूमप्रकारत्वाभेदोक्तिसम्भवेऽपि वह्निव्याप्यधूमवान् धूमाभाववान्वा पर्वत इत्येतादृशसंशयीयपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्निव्याप्यधूमत्वावच्छिन्नप्रकारतायाः अभावविशेष्यतानिरूपितशुद्धधूमत्वावाच्छिन्नप्रकारत्वाभेदोक्तिर्न सम्भवति तथासति वह्निव्याप्यधूमावान् वह्निव्याप्यधूमाभाववान्वा पर्वत इति संशयात्तदवैलक्षण्यापत्तेः तथाच तादृशसंशयसाधारण्यमुपदर्शितनिर्णयत्वस्य दुर्वारमेव ।

अथ तादृशसंशयेपि पर्वतविशेष्यतानिरूपितधूमप्रकारता—अभावविशेष्यतानिरूपितधूमप्रकारतयोरभेदः स्वीक्रियते । न चोपदर्शितसंशयात्तदवैलक्षण्यप्रसङ्ग इति वाच्यम् । उपदार्शितसंशये अभावविशेष्यताधूमप्रकारतयोर्वह्निव्याप्यत्वविशिष्टधूमत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वेन निरूप्यनिरूपकभावः, तादृशसंशये च केवलधूमत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वेनेति प्रकारताविशेष्यतयोर्निरूप्यनिरूपकभाववैलक्षण्यादेव तद्वैलक्षण्यमुपपद्यते इति चेत् । वह्निव्याप्यनीलधूमाभाववान् पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवांश्चेति समुच्चयीयतथाविधधूमप्रकारतातो भेदोप्यसिद्धः । तद्बीजस्य वह्निव्याप्यनीलधूमवान्नवा पर्वत इति संशयात्तादृशसमुच्चयवैलक्षण्यस्य तदभेदेऽपि त्वदुक्तरीत्योपपादयितुं शक्यत्वात्, तथाच तादृशसमुच्चयादप्यनुमित्यनुदयप्रसङ्गादिति ।

---

(१) वह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टा या पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यता तच्छालिनिश्चयत्वमित्यर्थः। वै० स्वनिरूपितत्वस्वान्यप्रकारत्वानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानवृत्तित्वोपलक्षितत्वोभयसम्बन्धेन ।

यत्तु संशये भावाऽभावोभयकोटिप्रकारतानिरूपितविशेष्यता एकैव समुच्चये तु प्रक
ताभेदेन विशेष्यताभेदः, एवं च व्याप्यप्रतियोगिकाभावप्रकारत्वानिरूपितव्याप्यत्वावच्छि
न्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकज्ञानत्वमेव व्याप्यवत्तानिर्णयत्वमिति
तदप्यसत् । वह्निव्याप्यधूमवह्निव्याप्यालोकाभावादिकमेकत्र द्वयमिति रीत्या पक्षांशेऽव
हिज्ञानस्यापि तादृशधूमालोकाभावादिप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यताकतया तदसङ्ग्रहप्रसङ्गः
तत्र विशेष्यताभेदे वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत आलोकाभाववान् पर्वत इत्येतादृशसमूहा
म्बनज्ञानाद् वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतो वह्निव्याप्याऽऽलोकाभाववान्पर्वत इत्येतादृशसं
द्वयमिति रीत्या धूमालोकाभावादिप्रकारताकतादृशज्ञानस्याऽवैलक्षण्यप्रसङ्गात् ।

केचित्तु स्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्वनिरूपकज्ञाननिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन पर्वतत्वावच्छि
न्नविशेष्यतानिरूपिताभावप्रकारतानिरूपितप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टान्य
या पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारता तन्निरूपकज्ञानत्वमेव प्र
निर्णयत्वम्, वह्निव्याप्यालोकाभाववान् पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवांश्चेति ज्ञानीयपक्षविशेष्यता
रूपितव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारता नोपदर्शितोभयसम्बन्धेन कथञ्चिदपि तादृशाभावविशे
ष्यतानिरूपितप्रकारतया विशिष्टा तादृशज्ञानीयतथाविधालोकप्रकारतायास्तत्र स्वावच्छेद
वच्छिन्नत्वविरहात् । अन्यज्ञानीयतथाविधधूमत्वावच्छिन्नप्रकारतायाश्च स्वनिरूपकज्ञाननि
पितत्वाभावात् । वह्निव्याप्यधूमवान्न वा पर्वत इत्यादिसंशयीयपक्षविशेष्यतानिरूपितव्या
प्यत्वावच्छिन्नप्रकारता चोक्तोभयसम्बन्धेन तादृशज्ञानीयाऽभावविशेष्यतानिरूपितधूमत्वाव
च्छिन्नप्रकारताविशिष्टैवातो न तत्सङ्ग्रहः । सम्बन्धघटकदलद्वयप्रयोजनं तु स्फुटमेव । स्वा
च्छेदकावच्छिन्नत्वं च स्वावच्छेदकताव्यापकावच्छेदकताकत्वमतो वह्निव्याप्यालोका
भाववान् वह्निव्याप्यधूमवांश्च पर्वत इत्येतादृशज्ञानीयपक्षविशेष्यतानिरूपितधूमप्रकारता
स्तज्ज्ञानीयाभावविशेष्यतानिरूपितालोकनिष्ठप्रकारतावच्छेदकीभूतव्याप्यत्वावच्छिन्नत्वेऽपि
क्षतिः, आलोकत्वसाधारिणीं तादृशप्रकारतावच्छेदकतां प्रति तादृशधूमप्रकारतावच्छेदक
अव्यापकत्वात्, स्वावच्छेदकताव्यापकतावच्छेदकताकत्वघटितोभयसम्बन्धेन तत्र
शिष्ट्याभावादित्याहुः ।

तदप्यभद्रम् । तथासति जातिविशेषत्वादिना यत्राऽऽभावप्रतियोग्यंशे धूमत्वा
विशेषणतया ज्ञातं तत्र वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो जातिविशेषवदभाववांश्चेत्याका
कतादृशज्ञानादनुमित्यनुदयापत्तेः । धूमत्वमात्रवृत्त्यभावविशेष्यतानिरूपितज्ञानीयप्रका
रतावच्छेदकतां प्रति पक्षविशेष्यतानिरूपितव्याप्यप्रकारतावच्छेदकताया व्यापकत्वात् ।
ज्ञानव्यक्तिभेदेन विषयताभेदस्याप्रामाणिकत्वात् वह्निव्याप्यधूमवानित्याकारकनिश्च
व्याप्यप्रकारतायाः संशयात्मकज्ञानीयाऽभावविशेष्यतानिरूपितप्रकारताविशिष्टप्रकारत्वावि
त्वात्तादृशप्रकारताविशिष्टाऽन्यप्रकारतैवाऽसिद्धेति न किञ्चिदेतत् ।

केचित्तु विरोधानवच्छिन्नसंयोगादिनिष्ठसांसर्गिकविषयतानिरूपितवह्निव्याप्यत्वावच्छि
प्रकारताकज्ञानत्वमेव निश्चयत्वं संशयीयसंयोगादिनिष्ठसांसर्गिकविषयतायां विरोधावच्छि
न्नत्वात्तदव्याप्तिः । निश्चये च क्वचिदपि विरोधस्य संसर्गिकोटिनिविष्टतया भानानभ्युप

दोषः । न च हेतुतावच्छेदकघटितस्य वह्निव्याप्यधूमाभाववद्वृत्तित्वरूपविरोधस्य निवेशे हेतुतावच्छेदकभेदेन परामर्शकारणत्वादिभेद आवश्यकः, वह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वरूपविरोधानवच्छिन्नत्वमात्रस्य संसर्गविषयतायां निविशे च वह्निव्याप्यधूमवान्न वा पर्वत इत्येतादृशसंशयवारणासम्भवः, तत्र वह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नाभावस्य कोटितया तदधिकरणावृत्तित्वरूपविरोधस्याभावादिति वाच्यम् । वह्निव्याप्यप्रतियोगिकाभावावच्छिन्नाधिकरणनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताधेयत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताभावनिष्ठावच्छेदकतात्वेन निखिलविरोधनिष्ठावच्छेदकता अनुगमय्य तदनिरूपकत्वस्यैव सांसर्गिकविषयतायां निवेशनानुपपत्त्यभावात् । न चैवं वह्निव्याप्यालोकाऽभावाधिकरणावृत्तित्वावच्छिन्नसंयोगादिसंसर्गकधूमादिनिर्णयाऽसङ्ग्रह इति वाच्यम् । धूमवत्ताज्ञाने आलोकाभाववदवृत्तित्वादेः संसर्गतया भाने मानाभावादित्याहुः । तदप्यसत् । विरोधावच्छिन्नसंयोगादिनिष्ठसांसर्गिकविषयताकत्वस्य निवेशेपि यत्र संशये अभावकोटेरेव संसर्गघटकतया विरोधस्य भानं, न तु धूमादेस्तादृशसंशयवारणासम्भवात् । न च सर्वत्रैव संशये उभयकोटिसंसर्गांशे विरोधो भासत इति वाच्यम् । विरोधावच्छिन्नसंयोगादिनिष्ठसंसर्गताकबुद्धिप्रतिबन्धकविरोधविशिष्टसंयोगादिसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाद्यभावावगाहिबाधादर्कालीनसंशये विरोधावच्छिन्नसंयोगादिना धूमभानासम्भवात् । न च तदानीं संशय एव नोत्पद्यते इति वाच्यम् । शुद्धसंयोगविरोधावच्छिन्नविशेषणताभ्यां धूमतदभावकोटिकसंशयोत्पत्तौ बाधकाभावात् । एवं विरोधावच्छिन्नसंयोगादिसांसर्गिकप्रत्यक्षस्य शुद्धसंयोगादिपर्याप्तसांसर्गिकविषयताशालित्वे बाधकाभावः, तादृशविषयतानियामकबाधाभावादिघटितसामग्र्या अपि तदव्यवहितप्राक्काले सत्त्वात् । एवं च संशयस्यापि विरोधावच्छिन्नसंयोगादिनिष्ठसांसर्गिकविषयताशालितयोपदर्शितप्रणाल्यापि संशयव्यावर्त्तनमशक्यम् । न च शुद्धसंयोगादिपर्याप्तसांसर्गिकविषयताशालिबुद्धिं प्रति विरोधावच्छिन्नसंयोगादिसांसर्गिकबुद्धिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं कल्पयित्वा संशयस्य तादृशविषयताशालित्वं वारणीयमिति वाच्यम् । तथाविधानान्तत्सामग्र्यप्रतिबन्धकताकल्पने गौरवात् । एवं विरोधस्य संसर्गतया भानेपि भूयसां विवादः । न च संशयसमुच्चययोर्वैलक्षण्योपपत्तये तत्रावश्यं विरोधविषयता स्वीकरणीया तत्र विरोधानुपस्थितिकालीनसंशये विरोधस्य प्रकारतया भानं न सम्भवति, विशेषणज्ञानविरहात्, अतः परिशेषाद्विरोधस्य संसर्गतया सिद्धिरिति वाच्यम्। विरोधानुपस्थितिदशायां संशयस्याऽप्रामाणिकतया विरोधस्य प्रकारतामुपगम्यैव संशयसमुच्चययोर्वैलक्षण्योपपादनसम्भवात्। न च धूमालोकादिपरामर्शसाधारणनिश्चयत्वनिर्वचनान्यथानुपपत्त्यैव विरोधस्य संसर्गत्वं कल्पयिष्याम इति वाच्यम्। तन्निर्वचनाऽसम्भवेपि हेतुतावच्छेदकभेदेन परामर्शहेतुतासम्भवात् तदनुपपत्तेरकिञ्चित्करत्वात् । न चैवं सति कार्यकारणभावानन्त्यप्रसङ्गेन गौरवमिति लाघवात्तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । कार्यकारणभावलाघवाद्विषयतासिद्धेः प्रतिबन्दिसहस्रकवलितत्वादित्यलमसद्ग्रहणेन ।

एवं हेतुतावच्छेदकविशेषघटितधूमाभाववद्विशेष्यतानिरूपितधूमप्रकारित्वप्रकारकनानाविधाप्रामाण्यग्रहाऽभावानां पृथक् पृथक् निवेशानुरोधेनापि धूमत्वालोकत्वादिभेदेन परा-

मर्शहेतुत्वाभेद आवश्यकः । तथाविधनिखिलपरामर्शानामेकरूपेण हेतुत्वे निखिलाप्रामाण्य
ग्रहाभावानामेकत्र निवेशप्रसङ्गादालोकाभाववद्विशेष्यतानिरूपितालोकप्रकारित्वादिप्रकारकग्रह
लेऽपि धूमादिपरामर्शादनुमित्यनुदयप्रसङ्गात् । न चाप्रामाण्यग्रहाभावानामनुमितिजनकता
च्छेदकत्व एवेयमनुपपत्तिर्न तु तस्य पृथक्कारणत्वमते, इति तन्मतमेवावलम्बनीयमिति
वाच्यम् । तन्मतेपि हेतुतावच्छेदकभेदेन परामर्शहेतुताभेदस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा
धूमाभाववति धूमप्रकारकत्वादिभ्रमत्वग्रहकालेऽपि धूमादिपरामर्शादनुमित्यापत्तिसम्भवात्
तथाहि तन्मते आलोकादिपरामर्शकाले धूमाभाववति धूमप्रकारत्वादिरूपाप्रामाण्यग्रहे
अनुमित्युत्पादप्रयोजिका याऽन्यविधाऽप्रामाण्यग्रहाभाववह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारक
यत्वावच्छिन्नप्रभृतिकारणस्तोमघटितसामग्री सा प्रकृतेऽप्यक्षतैव, आलोकपरामर्शत्वस्य
णतानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नविरहस्य कारणतावच्छेदकावच्छिन्नकारणस्तोमसामग्रीविरह
सम्पादकत्वादिति ।

अथ धूमप्रकारकत्वादिघटिताऽप्रामाण्यग्रहाणां स्वीयधूमाभाववद्विशेष्यतानिरूपिताविशे
ष्यतावच्छेदकधूमप्रकारितात्वादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाः अनुमितिजनकताव
च्छेदकीभूतव्याप्यप्रकारितायां निवेश्यन्ते, तथाच तावत्तदभावकूटविशिष्टव्याप्यप्रकार
शालिनिर्णयत्वेनैकहेतुताकल्पनेपि नानुपपत्तिः । धूमपरामर्शदशायामालोकाभाववति धू
कप्रकारकत्वादिरूपाप्रामाण्यग्रहसत्त्वेपि तदीयव्याप्यप्रकारितायां स्वीयालोकाभाववद्विशेष्य
निरूपितत्वप्रकारतानिरूपिताविशेष्यतावच्छेदकभूतालोकप्रकारितात्वसम्बन्धेनाऽसत्त्वादुक्त
ताप्रामाण्यग्रहाभावकूटस्य तत्राक्षतत्वादिति चेन्न । एवंसति तादृशाभावकूटस्य विशे
विशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण अनन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गोऽवच्छेदकगौरवं चेति प्रत्ये
भावं निवेश्य धूमपरामर्शत्वादिना हेतुत्वकल्पनमेवोचितम् । न च तावतामभावानां प्र
कमभावांशे विशेषणत्वेनाऽपराभावो यदि निवेश्यते, तदैव विपर्यासक्रमेण निवेशो वि
गमनाविरहात्प्रसज्येत, तदेव च न, एकाभावे अपराभावस्य सामानाधिकरण्येन वैशिष्ट्य
निवेशनीयतया सम्बन्धगौरवात्, परन्तु सर्वेषामभावानां विशेषणताविशेषसम्बन्धे
प्रकारिताविशेषणत्वमुपगन्तव्यमिति न दोष इति वाच्यम् । प्रकारितानिष्ठैककारणतावच्छे
कतायां तावतामभावानामवच्छेदकत्वं न सम्भवति, तथासति अवच्छेदकभेदे
च्छेदकभेदेनावच्छेदकतायास्तद्भेदेन च कारणताया भेदप्रसङ्गात् । कारणतावच्छेदकता
श्चैक्यस्यैवानुपपत्तेः । अवच्छेदकतायाश्च व्यासज्यवृत्तित्वस्यान्यत्र दूषितत्वात् । तावत्
वेषु व्यासज्यवर्तिनीमेकां कारणतावच्छेदकतावच्छेदकतामुपगम्य कारणत्वतदवच्छेदक
क्यप्रतिपादनप्रकारस्य हेयत्वात्, तस्मात्तादृशप्रकारितानिष्ठकारणतावच्छेदकतायामेकोऽ
वोऽवच्छेदकस्तन्निष्ठतादृशावच्छेदकतायां च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनापराभावोऽवच्छेद
इत्येवं रीतिरादरणीया । तत्र विपर्यासक्रमेण निवेशमादाय विनिगमनाविरहो ग्रहणापत्
क्यदारुणः । न च निखिलानामप्रामाण्यग्रहाणां किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नाभाववद्विशेष्यतानिरूपि
तत्वप्रकारतानिरूपितप्रकारित्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपितनिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदका
वच्छेदकधर्मावच्छिन्ननिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक एकोऽभा

व्याप्यप्रकारितायां निवेश्यत इति न विनिगमनाविरहप्रयुक्तगौरवावकाश इति वाच्यम् । तथासति आलोकाभाववति धूमप्रकारकमिदं ज्ञानमित्येतादृशज्ञानदशायां वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्येतादृशपरामर्शादनुमित्यनुदयप्रसङ्गात्, तदानीं तादृशज्ञानस्योपदर्शितसम्बन्धेन तादृशधूमप्रकारितायां सत्त्वेन तादृसम्बन्धावच्छिन्नज्ञानत्वावच्छिन्नाभावस्यासत्त्वात्, तादृशविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकधर्मे स्वीयप्रकारितानिष्ठविशेष्यतानिरूपितनिरूपितत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वप्रकारतानिरूपिताधिकरणप्रकारतानिरूपिताभावप्रकारतानिरूपितप्रतियोगिप्रकारतावच्छेदकत्वमाधिकं निवेश्य तत्रानुमित्युपपादनेऽपि धूमाभाववति आलोकप्रकारकमालोकाभाववति धूमप्रकारकं चेदं ज्ञानमित्येतादृशज्ञानकाले तादृशपरामर्शादनुमित्युपपादनाऽसम्भवात्, धूमत्वस्य तज्ज्ञानीयतथाविधप्रतियोगिप्रकारतावच्छेदकत्वात् तदीयतादृशप्रकारतानिष्ठविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वाच्चेति । एवं धूमालोकादिपरामर्शानामेकरूपेण हेतुत्वे सिद्धिकाले धूमलिङ्गकेच्छायामपि सत्यां सति आलोकपरामर्शे धूमलिङ्गकपरामर्शं विनैव धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावबलादनुमित्यापत्तिः । न हि एतन्मते धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिध्यभावादिना फले जननीये धूमपरामर्शत्वाद्यवच्छिन्नस्य सहकारिता सम्भवति, धूमपरामर्शत्वादीनामनुमितिजनकतावच्छेदकत्वात्, किन्तु जनकतावच्छेदकीभूतव्याप्यवत्तानिर्णयत्वाद्यवच्छिन्नस्य तत्सहकारितया नोक्तानुपपत्तिर्वारयितुं शक्यते, तथाभूतस्यालोकपरामर्शस्यैव सत्त्वात् तस्या धूमलिङ्गकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति धूमलिङ्गकपरामर्शत्वेन विशेष्यहेतुत्वकल्पनमावश्यकमेव । अथ धूमलिङ्गकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिध्यभावत्वेन हेतुत्वं न सम्भवति, धूमालोकोभयविषयकसमूहालम्बनपरामर्शजन्यायामालोकलिङ्गकेच्छाधीनानुमितौ व्यभिचारप्रसङ्गात् । अपि तु सामान्यतः पर्वतपक्षकवह्न्यनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तल्लिङ्गकपरामर्शविशिष्टतत्तल्लिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टतथाविधसिध्यभावत्वेनैकमेव हेतुत्वं कल्पनीयम् । एवं च केवलं धूमलिङ्गकेच्छासत्त्वेपि धूमलिङ्गकपरामर्शविशिष्टधूमलिङ्गकेच्छारूपउत्तेजकविरहेण विशिष्टाभावसत्त्वान्नानुमित्यापत्तिरिति चेन्न । तल्लिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिध्यभावजन्यतावच्छेदककोटौ तल्लिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्धिविशिष्टान्यत्वानिवेशेनैवोक्तसमूहालम्बनजन्यानुमितौ व्यभिचारवारणसम्भवात् । तत्तल्लिङ्गकपरामर्शविशिष्टतत्तल्लिङ्गकेच्छाभावकूटं निवेश्य सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वकल्पने प्रयोजनविरहात् । न च तत्तल्लिङ्गकानुमित्साविरहविशिष्टसिध्यभावत्वेन हेतुत्वे पक्षतायाः परामर्शस्य च लिङ्गभेदेन कारणताबाहुल्याद्गौरवमिति तदपेक्षया तादृशाभावकूटविशिष्टसिध्यभावत्वेनैकहेतुत्वमेवोचितमिति वाच्यम् । अभावकूटस्यैकत्र निवेशो विशेषणविशेष्यभावविनिगमनाविरहेणानन्त्यप्रसङ्गात्, अवच्छेदकगौरवप्रसङ्गाच्च, लिङ्गभेदेन पक्षतापरामर्शयोः कारणत्वकल्पनस्योचितत्वात् ।

एवं हेतुतावच्छेदकविषयतामनिवेश्य साध्यव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिर्णयत्वेन हेतुत्वे व्यभिचारस्य हेत्वाभासत्वं विलीयेत । निर्धर्मितावच्छेदकव्याप्तिज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानाऽप्रतिबध्यतया व्यभिचारग्रहेपि साध्याभाववदवृत्तिमान् पक्ष इत्येतादृशपरामर्शस्य व्याप्त्यंशे निर्धर्मितावच्छेदकस्योत्पत्तौ बाधकाभावेनानुमित्युत्पत्तेरावश्यकत्वात् । यत्तु सधर्मि-

तावच्छेदकस्यापि व्याप्तिज्ञानस्याऽनुमितिहेतुतया तद्विरोधितयैव व्यभिचारस्य हेत्वाभासत्वो-
पपत्तिरिति । तदसत् । अनुमितिकारणीभूतयत्किञ्चिज्ज्ञानविरोधेनैव हेत्वाभासत्वे धूमलिङ्ग-
कानुमितौ तज्जनकीभूतसमूहालम्बनपरामर्शविरोधिनो द्रव्यत्वादिनिष्ठवह्निव्यभिचारस्यापि
तथात्वापत्तेः । तथाच यत्प्रत्युक्तो अनुमित्यनुत्पादः स एव हेत्वाभासः । नचैवं व्यभि-
चारो, भवन्मते तज्ज्ञानसत्त्वेपि हेतुतावच्छेदकाऽनवगाहिपरामर्शोत्पत्त्या अनुमित्युत्पाद-
स्याऽवश्यकतया तज्ज्ञानस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वाविरहादिति । यत्तु साध्यव्यभिचारी
हेतुरिति व्यभिचारज्ञानकाले साध्यव्याप्यहेतुव्याप्यवान्पक्ष इत्येतादृशनिर्णयस्य घटानुमिति-
सामग्र्याश्च सत्त्वे अनुमित्यनुत्पादो व्यभिचारधीप्रयुक्तः, यदि तत्र व्यभिचारधीर्न स्यात्त-
साध्यव्याप्यहेतुमान्पक्ष इत्येतादृशानुमानिकपरामर्शोत्पत्त्या अनुमितिः स्यादेव, सास्ति
च न, तथाविधानुमानिकपरामर्शो जायते तत्र तस्याः विरोधितत्वात् । व्याप्त्यंशे निर्धर्मिता-
वच्छेदकप्रात्यक्षिकपरामर्शस्तु भिन्नविषयकानुमितिसामग्रीरूपप्रतिबन्धकसत्त्वान्नोत्पद्यत इति
न तत्रानुमितिरुत्पद्यत इति तत्र तदनुत्पादे व्यभिचारधीरपि प्रयोजिका इति । तदसत्
एतादृशरीत्या वह्निमानित्यादावपि पर्वतादिनिष्ठघटाभावादेरपि दोषत्वप्रसङ्गात् । तथाहि यत्र
वह्निव्याप्यव्याप्यवान् पर्वतो घटव्याप्यवान् पर्वत इत्याकारकः परामर्शः, अथ च पर्वतो घटा-
भाववानित्येतादृशनिर्णयः, भूतलं घटवदित्याद्यनुमितिसामग्री च, तत्र यदि घटाभाववानि-
त्येतादृशानुमानिकनिर्णयो न स्यात् तदा वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतो घटवानित्येतादृशानुमा-
निकनिर्णयोऽसत्यां पर्वतो वह्निमानित्येतादृशानुमितौ स्यादेव सोऽस्तीति च न तादृशा-
नुमानिकनिर्णय उत्पद्यते, वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्येतादृशप्रात्यक्षिकपरामर्शश्च भिन्न-
विषयकानुमितिसामग्रीरूपप्रतिबन्धकसत्त्वान्नोत्पद्यत इत्यतस्तत्र न वह्न्यनुमितिरुत्पद्यते, अ-
तस्तत्र तदनुत्पादे घटाभाववान् पर्वत इत्येतादृशनिर्णयस्यापि प्रयोजकत्वमिति, तस्मादेतादृ-
शरीत्या प्रयोजकत्वञ्च हेत्वाभासतासम्पादकमिति ॥

अत्रेदं समाधीयते। हेतुतावच्छेदकधर्मान्विशिष्याऽनिवेश्यापि निर्णयत्वं सुवचमिति
न तन्निर्वचनान्यथानुपपत्त्या विशेष्ये हेतुतावच्छेदकनिवेशः । तथाहि स्वनिष्ठा-
ऽवच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्व—व्याप्तिप्रकारतानिरूपितस्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितप-
क्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकत्वोभयसम्बन्धेन किञ्चिद्धर्मविशिष्टत्वमेव व्याप्यवत्ता-
निर्णयत्वमनुमित्याद्युपयोगि । स्वनिष्ठाऽवच्छेदकत्वं च स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव-
प्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नं ग्राह्यम् । धूम-
त्वावच्छिन्नाभावादिकोटिको वह्निव्याप्यधूमादिमत्तासंशयश्च नैतादृशोभयसम्बन्धेन केन-
धर्मेण विशिष्टः धूमत्वान्यधर्मस्य तत्र व्याप्तिप्रकारतानिरूपितस्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितप-
क्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकत्वसम्बन्धेनासत्त्वात्, धूमत्वस्य तादृशसम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगितावच्छेदकताकभेदसम्बन्धेनासत्त्वात्, तथाहि यदि तादृशसम्बन्धावच्छिन्नधूमत्व-
निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदस्तत्र वर्तेत तदैव तत्र धूमत्वं तादृशभेदसम्बन्धेन स्यात्
न च प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन धूमत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टे तत्र
तादृशभेदो वर्तितुमीष्टे इति । वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्यादिनिर्णयानां च तादृशोभय-

सम्बन्धेन धूमत्वादिरूपहेतुतावच्छेदकधर्मवत्त्वमक्षतमेव । तादृशप्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धघटकपक्षविशेष्यतानिष्ठस्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रकारतानिरूपितत्वं च स्वनिरूपकप्रकारतानिरूपितत्वसम्बन्धेन साध्यव्याप्यत्वनिष्ठावच्छेदकताऽन्यास्वनिष्ठाऽवच्छेदकतान्याऽवच्छेदकताविशिष्टाऽन्या या स्वनिष्ठावच्छेदकता तन्निरूपकीभूतप्रतियोगिप्रकारतानिरूपिताभावप्रकारतानिरूपितत्वम्। यथाश्रुते नीलधूमाभाववान्पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्यादिनिर्णयासङ्ग्रहात्, विशिष्टधूमत्वस्य धूमत्वानतिरेकितया नीलधूमत्वावच्छिन्नाभावस्यापि धूमत्वावच्छिन्नाभावत्वात्। वास्तवस्वावच्छिन्नाभावप्रकारतानिविशे धूमाभावत्वादिना अभावान्तरावगाहिसंशयवारणाऽसम्भवात्,अभावत्वादिना धूमाभावावगाहिज्ञानासङ्ग्रहाच्च,यथाविवक्षिते तु न दोषः। उपदर्शितनिर्णयीयाभावविषयतानिरूपितधूमप्रकारतावच्छेदकतायाः स्वनिरूपकप्रकारतानिरूपितत्वसम्बन्धेन नीलनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टत्वात्। तादृशावच्छेदकतायां साध्यव्याप्यत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नत्वनिवेशाद्यत्र संशये वह्निव्याप्यधूमत्वादिना तादृशधूमादिरभावप्रतियोगितया भाति, तादृशसंशयवारणम्, तत्र धूमत्वादिनिष्ठतादृशावच्छेदकतायाः स्वनिरूपकप्रकारतानिरूपितत्वसम्बन्धेन व्याप्तिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टत्वेपि तदन्याऽवच्छेदकताविशिष्टान्यत्वसत्त्वात्। न चैवं जातिविशेषत्वादिना धूमत्वं यत्राभावविशेषणतापन्नधूमांशे अवगाहमानस्य जातिविशेषत्वावच्छिन्नाभाववान् वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्येतादृशनिर्णस्यासङ्ग्रह इति वाच्यम्। तादृशावच्छेदकतायां निरवच्छिन्नत्वस्यापि निवेशनीयत्वात्। अथैवं वह्निव्याप्यनीलधूमवान्न वा पर्वतो वह्निव्याप्यजातिविशेषवद्वान्न वा पर्वत इत्यादिसंशयसाधारण्यं दुर्वारम् पूर्वज्ञानीयाभावविशेष्यतानिरूपितधूमनिष्ठप्रकारतावच्छेदकतायाः स्वनिरूपकप्रकारतानिरूपितत्वसम्बन्धेन नीलनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टतया तज्ज्ञानीयतादृशप्रकारतावच्छेदकतायाः सावच्छिन्नतया तादृशावच्छेदकताविशिष्टान्यनिरवच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिप्रकारतानिरूपिताभावप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकत्वसम्बन्धेन धूमत्वविशिष्टस्य तत्र भेदसत्त्वादिति चेन्न। तादृशोभयसम्बन्धघटकीभूतचरमदलप्रविष्टस्वावच्छिन्नेत्यस्य स्वनिरूपकप्रकारतानिरूपितत्वसम्बन्धेन व्याप्तिनिष्ठावच्छेदकतान्यावच्छेदकताविशिष्टान्यनिरवच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रकारतेत्यर्थः। एवं च व्याप्तिप्रकारतानिरूपिततादृशप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकत्वसम्बन्धेन तादृशसंशये धूमत्वविशिष्टत्वाभावेन न तत्साधारण्यप्रसङ्गः।

अथैवं वह्निव्याप्यनीलधूमवान्पर्वतः वह्निव्याप्यजातिविशेषवद्वान्पर्वत इत्यादिनिर्णयाऽसङ्ग्रह इति चेत्, का क्षतिः। तादृशनिर्णयानां भवन्मत इवास्मन्मतेपि पृथगेव हेतुतायाः स्वीकारणीयत्वात्। एवमपि स्वरूपतः शुद्धधूमत्वालोकत्वाद्यनन्तधर्मधर्मितावच्छेदकव्याप्यवगाहिपरामर्शानामनुगमसम्भवेन लाघवस्याऽक्षतत्वात्। यत्तु एतादृशनिर्णयत्वस्य हेतुतावच्छेदकावगाहिव्याप्यवत्तानिर्णयसाधारण्यं न घटते तत्रोपदर्शितोभयसम्बन्धेन कस्यचिदपि धर्मस्य वैशिष्ट्यस्यासत्त्वादिति, तत् अनुगुणमेव, यतो हेतुतावच्छेदकानवगाहिज्ञानस्यानुमितिजनकत्वे व्यभिचारस्य हेत्वाभासता न स्यात्, इदानीं तु तादृशज्ञानस्यानुमितिजनकत्वाभावात् व्यभिचारस्य हेत्वाभासता न स्यात्, इदानीं तु तादृशज्ञानस्यानुमितिजनकत्वाभावात् हेतुतावच्छेदकावगाहिज्ञानस्य च व्यभिचारज्ञानप्रतिबंध्यतया व्यभिचारस्य हेत्वाभासता-

ऽनायासेनैवोपपन्नेति ।

एवमप्रामाण्यग्रहाभावनिवेशानुरोधेनापि न विशिष्य हेतुतावच्छेदकनिवेशः धूमप्रकारकत्वालोकप्रकारकत्वादिघटितनानाविधाऽप्रामाण्यग्रहाणामनुगतरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकैकाभावस्यैव निवेशसम्भवात् । तथाहि निखिलाऽप्रामाण्यप्रकारताः स्वावच्छिन्नाभावद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वप्रकारतानिरूपितत्व-स्वावच्छिन्ननिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदताकत्वोभयसम्बन्धेन किञ्चिद्धर्मविशिष्टप्रकारित्वप्रकारतात्वेनानुगमय्य स्वीयतादृशप्रकारनिरूपितनिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्नज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविशिष्टा या व्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारता तन्निरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकनिर्णयत्वेनैव परामर्शस्य हेतुत्वोपगमात्, वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्येतादृशपरामर्शदशायां धूमाभाववति धूमप्रकारकमित्येतादृशाऽप्रामाण्यग्रहसत्त्वे तादृशपरामर्शीयव्याप्यप्रकारतायां नोपदर्शितसम्बन्धावच्छिन्नज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो वर्त्तते तत्रोपदर्शितोभयसम्बन्धेन धूमत्वविशिष्टा या तादृशाऽप्रामाण्यज्ञानीयधूमप्रकारित्वप्रकारता तदवच्छेदकतावच्छेदकीभूतधूमत्वावच्छिन्नत्वसत्त्वात्, अतो न तत्रानुमितिप्रसङ्गः । आलोकाभाववति आलोकप्रकारकं आलोकाभाववति धूमप्रकारकमित्यादिग्रहदशायां च न तादृशपरामर्शादनुमित्यनुपपत्तिः, तादृशपरामर्शीयधूमप्रकारतायां आलोकाभाववति आलोकप्रकारकमित्येतादृशज्ञानीयप्रकारित्वप्रकारितानिरूपितावच्छेदकतावच्छेदकीभूतालोकत्वावच्छिन्नत्वविरहात् । आलोकाभाववति धूमप्रकारकमित्येतादृशज्ञानीयधूमप्रकारित्वप्रकारतावच्छेदकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वसत्त्वेपि तादृशधूमप्रकारित्वप्रकारतायाः उपदर्शितोभयसम्बन्धेन केनापि धर्मेणाऽविशिष्टत्वात् । स्वावच्छिन्नाभाववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वप्रकारतानिरूपितत्वं च स्वनिरूपकप्रकारतानिरूपितत्वसम्बन्धेन साध्यव्याप्यत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकताविशिष्टं यत्तदन्यस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिनिष्ठप्रकारतासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताऽभावप्रकारतानिरूपिताधिकरणप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वप्रकारतानिरूपितावच्छिन्नत्वप्रकारतानिरूपितत्वम् । यथाश्रुते नीलधूमाभाववति धूमप्रकारकमित्येतादृशज्ञानीयधूमप्रकारित्वविषयताया अप्युपदर्शितोभयसम्बन्धेन धूमत्वादिविशिष्टत्वात्तादृशज्ञानकाले धूमादिपरामर्शादनुमित्यनुदयापत्तेः । इदानीं तु तादृशज्ञानीयधूमत्वादिनिष्ठप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकतायाः स्वनिरूपकप्रकारतानिरूपितत्वसम्बन्धेन नीलादिनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टत्वात्तादृशसम्बन्धेनावच्छेदकताविशिष्टतदन्यस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रकारताघटितोपदर्शितसम्बन्धेन तादृशज्ञानीयप्रकारित्वविषयतायां न धूमत्वादिविशिष्टत्वमिति नानुपपत्तिः । भेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतावच्छेदकतायां साध्यव्याप्यत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नत्वनिवेशाद्वह्निव्याप्यधूमाभाववति वह्निव्याप्यधूमप्रकारकमित्येतादृशज्ञानीयप्रकारित्वसङ्ग्रहः । एवं सति वह्निव्याप्यधूमाभाववति धूमप्रकारकमित्येतादृशज्ञानीयप्रकारताया अपि उपदर्शितोभयसम्बन्धेन धूमत्वादिविशिष्टत्वात्तादृशज्ञानकालेऽनुमित्यनुदयापत्तेः तादृशज्ञानस्य नीलधूमाभाववति धूमप्रकारकमित्येतादृशज्ञानसमशीलतयाऽप्रामाण्यज्ञाना-कतया इष्टापत्तेरयोगादिति चेत् ।

तादृशस्थले अनुमित्युत्पादस्य प्रामाणिकत्वे स्वावच्छिन्ननिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छे-
दकताकत्वेत्यत्र स्वावच्छिन्नाऽवच्छेदकतायां साध्यव्याप्यत्वावच्छिन्नत्वमपि निवेशनीयम् ।
व्याप्यत्वाविषयकानां धूमाभाववति धूमप्रकारकमित्याद्याकारकाऽप्रामाण्यग्रहाणां च पृथगे-
वाभावो निवेशनीयः । तत्र च प्रतियोगितावच्छेदकीभूतावच्छेदकतायां साध्यव्याप्यत्वनि-
ष्ठावच्छेदकताभिन्नत्वमनिवेश्य सामान्यतोऽवच्छेदकताविशिष्टान्यत्वं स्वनिष्ठावच्छेदकता-
यां निवेशनीयम् । स्वावच्छिन्ननिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकेत्यत्रापि अवच्छेद-
कतायां साध्यव्याप्यत्वावच्छिन्नत्वं न निवेशनीयमिति जातिविशेषवदभाववति धूमप्रकारक-
मित्येतादृशज्ञानकाले धूमादिपरामर्शादनुमित्युपपत्तये स्वनिष्ठावच्छेदकतायां निरवच्छिन्नत्वमपि
निवेशनीयम् । वह्निव्याप्यनीलधूमवान् पर्वत इत्याकारकपरामर्शान्नीलधूमाभाववति नीलधू-
मप्रकारकमित्येतादृशाप्रामाण्यग्रहसत्त्वे वह्निव्याप्यजातिविशेषवदभाववति जातिविशेषवत्प्र-
कारकमित्येतादृशाप्रामाण्यग्रहसत्त्वे अनुमित्यापत्तिरिति तु न शङ्कनीयम् । पूर्वोपदर्शितवह्नि-
व्याप्यनीलधूमवान् पर्वतो वह्निव्याप्यजातिविशेषवद्वान्न वा पर्वत इति संशयादनुमित्यापत्ति-
वारणवर्त्मनैवाऽत्राप्यनुमित्यापत्तिवारणसम्भवात् ।

स्यादेतत् एवमप्युपदर्शितोभयसम्बन्धेनधर्मं विशिष्टा या स्वीयप्रकारित्वप्रकारता तदव-
च्छेदकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वसम्बन्धेनाप्रामाण्यग्रहाभावस्य व्याप्यप्रकारतायां निवेशे
प्रथमधूमादिपरामर्शे इदं ज्ञानं धूमाभाववति धूमप्रकारकमित्याद्याकारकाप्रामाण्यग्रहसत्त्वे
धूमादिपरामर्शान्तरादपि अनुमित्यनुदयप्रसङ्गो दुर्वार एव तदीयव्याप्यप्रकारतायामपि उप-
दर्शितसम्बन्धेन तादृशाऽप्रामाण्यग्रहसत्त्वात् , अतो विशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकाप्रामाण्यग्रहाभावस्यैव परामर्शांशे विशेषणत्वमुपगन्तव्यम्, तथाच हेतुतावच्छेदकनिवे-
शनमावश्यकमेव। न च तादृशप्रकारित्वप्रकारतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वतादृशप्रकारित्वप्रका-
रतानिरूपितविशेष्यताश्रयज्ञाननिरूपितत्वोभयसम्बन्धेनाऽप्रामाण्यग्रहस्याभावो निवेशनीयः,
उक्तस्थले च द्वितीयधूमपरामर्शीयधूमप्रकारतायाः तादृशाऽप्रामाण्यज्ञानीयतथाविधप्रका-
रित्वप्रकारतावच्छेदकतावच्छिन्नत्वसत्त्वेपि स्वीयप्रकारित्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रय-
प्रथमपरामर्शनिरूपितत्वाभावात् उक्तोभयसम्बन्धावच्छिन्नज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भावोऽक्षत एवेति नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । एवमपि यत्र प्रथमधूमपरामर्शानन्तरमिदं
ज्ञानं धूमाभाववववति धूमप्रकारकं भाविज्ञानमालोकाभाववति आलोकप्रकारकमित्याकारको-
भयपरामर्शविशेष्यकसमूहालम्बनाप्रामाण्यग्रहः तदुत्तरं च द्वितीयो धूमपरामर्शस्तदनन्तरम-
नुमित्यनुपपत्तेर्दुर्वारत्वात् , तत्र द्वितीयपरामर्शीयधूमप्रकारतायास्तादृशाप्रामाण्यज्ञानीयत-
थाविधधूमप्रकारित्वप्रकारतावच्छेदकतावच्छेदकधूमत्वावच्छिन्नत्वात् तदीयतथाविधालोक-
प्रकारित्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रयद्वितीयपरामर्शनिरूपितत्वाच्च, उक्तोभयसम्बन्धेन
तादृशाप्रामाण्यग्रहस्यैव सत्त्वात् । यदि च स्वावच्छेदकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वस्वनिरू-
पितविशेष्यताश्रयज्ञाननिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन ज्ञानीयतथाविधप्रकारित्वप्रकारताया एवा-
भावो व्याप्यप्रकारतायां निवेश्यते उपदर्शितसमूहालम्बनाप्रामाण्यज्ञानीययत्प्रकारित्वप्रकार-
तावच्छेदकतावच्छेकावच्छिन्नत्वं द्वितीयपरामर्शीयधूमप्रकारतायां न तन्निरूपितविशेष्यता-

श्रयज्ञाननिरूपितत्वमित्युक्तोभयसम्बन्धेन तत्र ज्ञानयितथाविधप्रकारित्वप्रकारताऽभावोऽ एवेति नानुमित्यनुपपत्तिरिति विभाव्यते, तथापि ज्ञानव्यक्तिभेदेन विषयताभेदानभ्यु मेन द्वितीयपरामर्शीयधूमप्रकारतायाः तादृशोभयसम्बन्धेन तादृशाऽप्रामाण्यज्ञानीयप्र त्वप्रकारताविशिष्टा या प्रथमपरामर्शीयधूमप्रकारता तदभिन्नत्वान्न तादृशोभयसम्बन्धावच्छि प्रतियोगिताकतथाविधप्रकारित्वप्रकारताभाव इति न निस्तार इति चेत् । मैवम् । प्रथमप मर्शेऽप्रमाण्यग्रहे तत्समानाकारकात्परामर्शान्तरादपि तावदनुमितिर्नेष्यत एव यावन्न त विनाश इति न काचिदप्यनुपपत्तिः ।

अथ यत्र वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतः वह्निव्याप्यालोकवान्न वा पर्वत इत्येतादृशसमू लम्बनानन्तरं धूमाभाववति धूमप्रकारकमित्याकारकाप्रामाण्यग्रहस्तत्रानुमित्यापत्तिर्दु तादृशपरामर्शस्योपदर्शितसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाप्रामाण्यग्रहाभावविशिष्टालोकप्रक ताशालित्वात् निरुक्तस्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वव्याप्तिप्रकारतानिरूपितस्वावच्छि कारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकत्वोभयसम्बन्धेन धूमविशिष्टतया लि ङ्कस्य तादृशोभयसम्बन्धेन किञ्चिद्धर्मविशिष्टत्वरूपनिर्णयत्वस्यापि तत्र सत्त्वादिति चेत् ।

सत्यम् । तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽप्रामाण्यग्रहाभावविशिष्टव्याप्यप्र तावत्त्वतथाविधनिर्णयत्वयोः स्वातन्त्र्येण निवेशे भवत्येवेयमनुपपत्तिः, तदेव न, परन्तु दर्शितोभयसम्बन्धेन किञ्चिद्धर्मविशिष्टत्वरूपनिर्णयत्वशरीरस्य सम्बन्धविधया घटक या व्याप्तिप्रकारता तत्रैव तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकज्ञानाभावो निवेश्यते, ए चोक्तस्थले तादृशाप्रामाण्यग्रहाभावविशिष्टतथाविधस्वावच्छिन्नप्रकारताघटितोभयसम्ब न कस्यापि धर्मस्य वैशिष्ट्यं तादृशसमूहालम्बनपरामर्शेऽस्ति धूमत्वावच्छिन्नप्रकारता निरुक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाप्रामाण्यग्रहाभावावीशिष्टत्वाभावात् । स्वपदेन धूम पादानस्य स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशे ताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदवत्त्वरूपस्य स्वावच्छिन्नप्रतियो ताकभेदवत्त्वदलस्य चालोकत्वनिरूपितस्य तादृशपरामर्शेऽसत्त्वेन स्वपदेनालोकत्वोपाद स्याप्यसम्भवादतो न तत्रानुमित्यापत्तिरिति ।

एवं सिद्धिकाले धूमलिङ्गकेच्छासत्त्वे आलोकपरामर्शकाले धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध भाववलादनुमित्यापत्तिरिति धूमपरामर्शत्वादिना हेतुताकल्पनमावश्यकमिति यदुक्तम्, तदपि धूमलिङ्गकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति धूमलिङ्गकेच्छाविरहसहकृतसिद्ध्यभावत्वादिना न पक्षता अपि तु सामान्यतः पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यकवह्निविधेयकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति वह्निव्याप्य वत्तानिर्णयविशिष्टपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वावच्छिन्नवह्निविधेयताप्रकारताकानुमि तिगोचरेच्छाविरहसहकृतसिद्ध्यभावत्वादिना एकमेव हेतुत्वं कल्प्यते । एतादृशपरामर्शवैशिष्ट्यं च स्वीयपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितव्याप्तिप्रकारतानिरूपितप्रकारतावच्छेदकधर्मावच्छि न्नलिङ्गकत्वप्रकारकत्व—स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन, धूमत्वादिमात्रावच्छिन्नलिङ्गकत्वप्र कारिका इच्छाश्च नैतादृशोभयसम्बन्धेनालोकत्वाद्यवच्छिन्नलिङ्गकपरामर्शविशिष्टा इति तथाविधेच्छाकाले सिद्धिसत्त्वे आलोकत्वाद्यवच्छिन्नलिङ्गकपरामर्शादनुमित्यापत्तिः तादृश-

हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन सम्बन्धित्वे सतीत्यनेनापि विशेषणाद् वह्निमान् गगनादित्यादौ नातिव्याप्तिः । ननु तथाप्युभयत्वमुभयत्रैव पर्याप्तं न त्वेकत्रेति सिद्धान्तादरे घटत्ववान् घटपटोभयत्वादित्यादौ पर्याप्तिसम्बन्धेन हेतुतायामतिव्याप्तिः ।

परामर्शविशिष्टेच्छारूपोत्तेजकविरहादिति धूमपरामर्शत्वादिना हेतुताकल्पनं विनैवोपपत्तिरिति । न चैकत्र द्वयमिति रीत्या एकविशिष्टे अपरवैशिष्ट्यमिति रीत्या वा धूमलिङ्गकत्वालोकलिङ्गकत्वोभयादिप्रकारकानुमित्साविशिष्टसिद्धिकाले तथाविधैकमात्रलिङ्गकपरामर्शादनुमित्यापत्तिः, तादृशेच्छाया अपि उपदर्शितसम्बन्धेन तथाविधपरामर्शविशिष्टत्वादिति विशिष्य धूमलिङ्गकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति धूमान्यलिङ्गकत्वप्रकारत्वानिरूपितानुमितिनिष्ठविशेष्यताकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावत्वादिना हेतुत्वकल्पनमावश्यकमिति वाच्यम् । स्वावच्छिन्नलिङ्गकत्वप्रकारतानिरूपितत्व–स्वभिन्नधर्मावच्छिन्नलिङ्गकत्वप्रकारतानिरूपितत्वोभयसंबन्धेन किञ्चिद्धर्मविशिष्टान्या या स्वीयव्याप्तिप्रकारतानिरूपितप्रकारतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नलिङ्गकत्वप्रकारतानिरूपितानुमितिनिष्ठविशेष्यता तन्निरूपकत्व–स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेनैव परामर्शवैशिष्ट्यस्येच्छायां निवेशनीयतयोपदर्शितेच्छानिरूपितानुमितिनिष्ठविशेष्यतायाश्चोपदर्शितोभयसम्बन्धेन धूमत्वादिविशिष्टतया तादृशेच्छायामुक्तसम्बन्धेन परामर्शवैशिष्ट्याभावेनापत्त्यभावादिति । एवं साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानहेतुतामते हेतुतावच्छेदकभेदेन अनुमितिसामग्रीप्रतिबन्धकताभेदाभावप्रयुक्तलाघवमक्षुण्णमेवेत्यलम् ।

सम्बन्धित्वे सतीति । तेन तादात्म्येन गगनादीनां द्रव्यत्वव्याप्यत्वोपपत्तिः । इदमुपलक्षणम् । वृत्त्यनियामकसंयोगमात्रस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे पृथिवीत्वादिव्यापकत्वोपपत्तिश्चेति । **नातिव्याप्तिरिति** । हेतुतावच्छेदकीभूतसमवायसम्बन्धेन सम्बन्धित्वाभावाद्, गगनस्येति शेषः । **तथापि**–तथानिवेशेपि । **सिद्धान्तादरे इति** । इदं च पर्याप्तेरव्याप्यवृत्तित्वमभिप्रेत्य । तथा चोभयत्वमुभयमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकवृत्तितावन्न तु प्रत्येकमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकवृत्तितावदित्यर्थः । उभयत्वमुभयवृत्ति न त्वेकवृत्तीति यथाश्रुते उभयस्य प्रत्येकानतिरेकादुभयवृत्तित्वे प्रत्येकवृत्तित्वानपायादसङ्गत्यापत्तेः ।

(१)नन्वेवं घटत्वाभाववत्पटनिरूपिततत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्ननिरूपकताकवृत्तित्वाभावसत्त्वेपि

---

(१) केचित्तु ननु उभयत्वनिष्ठवृत्तिताया उभयनिरूपितत्वे प्रत्येकनिरूपितत्वस्यावश्यकतया साध्याभाववन्निरूपितवृत्तित्वस्योभयत्वरूपहेतोः सत्त्वात्कुतोऽतिव्याप्तिरिति चेन्न । सर्वत्ववान् समुदायत्वादित्यादौ सर्वत्वरूपसाध्यस्य पर्याप्तिसम्बन्धेन केवलान्वयित्वेपि तस्यैकत्वावच्छेदेनाभावसत्त्वान्निरवच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणत्वाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरतः साध्यभेदेन लक्षणस्य नानात्वेन व्यासज्यवृत्तिसाध्यके तु निरवच्छिन्नाधिकरणत्वमनिवेश्य साध्याभावाधिकरणतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपकताकवृत्तित्वाभावस्य समुदायत्वहेतौ सत्त्वादव्याप्तिविरहादिति । न च केवलान्वयित्वात्तस्याऽलक्ष्यत्वामिति वाच्यम् । कपिसंयोगाभाववान् सत्त्वादित्यादौ अन्येत्वित्यादिना लक्ष्यत्वस्वीकारादत एव केवलान्वयिन्यभावादिति मूलव्याख्यायां वाच्यं ज्ञेयत्वादिति

घटत्वाभाववति हेतुतावच्छेदकपर्याप्त्याख्यसम्बन्धेन हेतोरवृत्तेः। घटो न घटपटोभयमितिवद् घटत्वाभाववान्न घटपटोभयमिति प्रतीतेरिति चेन्न।

घटपटोभयत्वावच्छिन्ननिरूपकताकवृत्तित्वस्य घटपटोभयत्वे सत्त्वेनातिव्याप्त्यभिधानमसङ्गतम्। एवमेतद्वृक्षत्ववान् कपिसंयोगादित्यत्र साध्याभाववद्वृक्षान्तरनिरूपितवृत्तित्वस्य मूलावच्छेदेन हेतौ सत्त्वादतिव्याप्तिरतः प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेन वृत्तित्वाभावो विशेषणीयः, तथा च नोभयत्वहेतावतिव्याप्तिः, घटपटोभयत्वस्योभयत्वावच्छेदेन घटवृत्तितया तादृशवृत्तित्वाभावे प्रतियोगिवैय्यधिकरण्यविरहात्। एतेन वृत्तित्वाभावश्च निरवच्छिन्नत्वेन विशेषणीय इति परास्तम्। घटनिष्ठैकत्वावच्छेदेनैव तादृशवृत्तित्वाभावसत्त्वादिति चेत्।

एकधर्मावच्छिन्नाधेयताया ऐक्यमते ह्रदनिरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयत्वावच्छिन्नवृत्तिताया धूमे सत्त्वाद् वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरतः साध्याभाववन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्ननिरूपकताकवृत्तित्वाभावो विवक्षणीयः, तथा च प्रमेयत्वावच्छिन्नवृत्तितानिरूपितनिरूपकतायां द्रव्यमात्रनिष्ठायां द्रव्यत्वावच्छिन्नायां वन्ह्यभाववन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वविरहात् ह्रदत्वादेस्तादृशनिरूपकतान्यूनवृत्तित्वेन तादृशनिरूपकतानवच्छेदकत्वात्तामादायाव्याप्तिविरहात्। इत्थं च घटत्ववान् घटपटोभयत्वादित्यत्रातिव्याप्तिर्दुर्वारैव, घटपटोभयत्वनिष्ठवृत्तितानिरूपितनिरूपकतायां साध्याभाववत्पटमात्रवृत्तिपटत्वावच्छिन्नत्वविरहात्। न चैकधर्मावच्छिन्नाधेयताया ऐक्यमते ह्रदत्वादेरपि वन्ह्यभाववन्मात्रवृत्तित्वं दुर्घटं तस्य वह्निमत्पर्वतादौ प्रमेयत्वादिना वृत्तेः साध्याभाववन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वाऽप्रसिद्धेः, ऐक्यानभ्युपगमे तु यथाश्रुतलक्षणे एव निरुक्ताव्याप्तेरभावाद्वृत्तितायां तादृशविशेषणस्याऽनावश्यकत्वेनाऽतिव्याप्त्यभिधानासङ्गतितादवस्थ्यमिति वाच्यम्। साध्याभाववन्निष्ठैकत्वावच्छिन्ननिरूपकताकवृत्तित्वाभावस्यैव व्याप्तित्वात्। तावतैव द्रव्यत्वप्रमेयत्वावच्छिन्नवृत्तितामादायाव्याप्तिवारणसम्भवात् सामान्यधर्मावच्छिन्नाधेयताया ऐक्यानभ्युपगमस्य निर्वीजत्वात्। तथा च घटत्वाभाववत्पटनिष्ठैकत्वावच्छिन्ननिरूपकताकवृत्तित्वाभावस्य घटपटोभयत्वहेतौ सत्त्वेनासङ्गतिरिति। न च द्रव्यं सत्त्वादित्यत्रातिव्याप्तिः सत्तारूपहेतुनिष्ठाधेयतानिरूपितनिरूपकतायाः यावत्सन्निष्ठायाः सत्त्वेनैवावच्छिन्नतया साध्याभाववन्निष्ठैकत्वावच्छिन्ननिरूपकताकवृत्तित्वाभावस्य सत्तायामक्षतत्वादिति वाच्यम्। सत्तात्वावच्छिन्नाधेयतानिरूपितनिरूपकतायाः सन्निष्ठत्वेऽपि गुणवृत्तित्वविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नवृत्तितानिरूपितनिरूपकताया गुणमात्रनिष्ठाया गुणनिष्ठैकत्वावच्छिन्ननिरूपकताकतादृशवृत्तितामादायातिव्याप्तिवारणसम्भवादिति।

पर्याप्त्याख्यसम्बन्धेनेति। ननु पर्याप्तौ मानाभावः। न च पर्याप्त्याख्यसम्बन्धानुपगमे केवलतार्णवह्निमति अतार्णवह्निमति वा तार्णातार्णोभयं नास्तीति प्रतीतिः प्रमा न स्यात् प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसमवायसम्बन्धेनोभयत्वविशिष्टस्य केवलतार्णवह्नेर्विर-

---

व्याप्यवृत्तिसाध्यककेवलान्वयिन्यव्याप्तिरिति ग्रन्थकृद् वक्ष्यति। इत्थं च घटत्ववान् घटपटोभयत्वादित्यत्र घटत्वाभावाधिकरणतावच्छेदकं यदेकत्वादिकं तदवच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितवृत्तित्वाभावस्योभयत्वहेतौ सत्त्वादतिव्याप्तिसङ्गतिरित्याहुः।

तादृशसिद्धान्तादरे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यसमानाधिकरणत्वे सतीत्यनेनापि विशेषणीयत्वात् । अत एव 'निविशतां वा वृत्तिमत्वं साध्यसामानाधिकरण्यं वेति' केवलान्वयिग्रन्थे दीधितिकृतः । तद्विशेषणाद्वह्निमान् गगनादित्यादौ नातिव्याप्तिः ।

ष्ठिनः, सत्त्वादिति वाच्यम् । विशिष्टाधिकरणतया सार्धं विशिष्टाभावस्येव, उभयत्वावच्छिन्नाधिकरणतया सार्धमेवोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य विरोधित्वोपगमात् ।

अथैवमपि एको न द्वाविति प्रतीतेः प्रामाण्यनिर्वाहाय पर्याप्तिसम्बन्ध आवश्यकः । अन्यथा समवायेन एकस्मिन्नपि तदभावस्य तत्रासत्त्वे तत्प्रामाण्यस्य ब्रह्मणोऽप्यशक्यत्वात्, इत्थं च पर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वस्य प्रत्येकमभावादेको द्वाविति प्रत्ययस्य, एको न द्वाविति प्रत्ययस्य च नापत्त्यनुपपत्ती । यद्यपि समुदायपर्याप्तत्वे तदेकदेशप्रत्येकपर्याप्तत्वमनपवादं समुदायस्य एकदेशानतिरिक्तत्वादिति द्वित्वादेः प्रत्येकपर्याप्तत्वं दुर्वारम्, तथापि समुदायपर्याप्तस्य द्वित्वादेः प्रत्येकपर्याप्तिसत्त्वेप्येकधर्मावच्छिन्नेऽपर्याप्तिः इति चेत्। सत्यम् । समवायेनैव द्वित्वस्य वृत्तौ उभयमात्रवृत्तिधर्मस्यावच्छेदकत्वोपगमेनैकत्वादेस्तदभावेन तत्प्रामाण्यसौलभ्यादिति । मैवम् । समवायेनैको द्वित्ववानितिप्रतीतेरभ्युपगमेन एको द्वाविति प्रतीतेश्चानभ्युपगमेन पर्याप्तेरपि प्रतीयमानत्वात् । पर्याप्तिसमवायान्यतराविषयकत्वमादायैव द्वौ द्वित्ववानितिप्रतीत्योर्वैलक्षण्यसम्भवादन्यथा तयोरवैलक्षण्यापत्तेरिति केचित् ।

वस्तुतस्तु आकाशौ इत्यादिवाक्यस्याऽप्रामाण्यानुरोधेन पर्याप्तिरभ्युपेया तदभ्युपगम एव प्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टपर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वादेरन्वयबोधस्य शक्याभ्युपगमतया तदप्रामाण्यसम्भवात् । प्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टसमवायेन द्वित्वादेरन्वयोऽभ्युपेय इति शङ्का तु नालोचनीया जगति समवायस्यैकतया प्रकृत्यर्थतावच्छेदकाव्याप्यत्वात् । प्रकृत्यर्थतावच्छेदकवैशिष्ट्यं द्वित्वे एव निविष्टं न समवाय इति नानुपपत्तिरिति चेत् । प्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टद्वित्वादेरेव लाघवाद् द्वित्वसम्बन्धतोपेयताम् अलं समवायस्य निवेशेन तावतैव पर्याप्तेः संसर्गता निर्व्यूढा पर्याप्तेर्द्वित्वानतिरेकात्, तदुक्तम्—अयमेकोघट इमौ द्वाविति प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेषः पर्याप्तिरिति, अतिरिक्ते मानाभावाद् गौरवाच्चेति ।

यत्तु द्वित्वादेः समवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तेरेवोभयवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वमुपगम्यतां तावतैवऽऽकाशावित्यादिप्रतीतेर्भ्रमत्वानिर्वाहात् । द्वित्वस्य समवायेनाऽऽकाशे सत्त्वेऽपि उभयवृत्तिधर्मावच्छेदेनाऽसत्त्वादिति । तन्न। निरवच्छिन्नतदभाववति तत्प्रकारकज्ञानस्यैव भ्रमपदार्थतयाऽऽकाशादौ निरवच्छिन्नद्वित्वाभावाऽसत्त्वात्, अन्यथा कपिसंयोगी वृक्ष इत्यादिज्ञानस्य भ्रमत्वापत्तेः । एतेन द्वौ द्वित्ववानिति प्रतीत्योर्वैलक्षण्यस्य स्वकपोलमात्रकल्पिततया पर्याप्त्यसाधकत्वात्, एको द्वाविति प्रतीतेर्द्वित्वादिप्रकारतानिरूपितधर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन ज्ञानं प्रति एकत्वादिभेदस्य हेतुतयाऽपि निर्वाहाच्च पर्याप्त्याख्यसम्बन्धे मानाभाव इति निरस्तमिति दिक् ।

केचित्तु निरुक्तसाध्याभावत्वविशिष्टनिरूपिता या विशेषणतासम्बन्धे- यथोक्तसम्बन्धेन वा निरवच्छिन्नाधिकरणता तदाश्रयव्यक्त्यवर्त्तमानं हेतुता- वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नयद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वसामान्यं तद्धर्मवत्त्वं विव- क्षितम् । धूमवान् वह्नेरित्यादौ पर्वतनिष्ठवह्न्यधिकरणताव्यक्तेर्धूमाभावाधि- करणाऽवृत्तित्वेऽपि अयोगोलकनिष्ठवह्न्यधिकरणताव्यक्तेरतथात्वान्नातिव्या- प्तिरित्याहुः ।

इदमत्रावधेयम् । **जगदीश**मते पर्याप्तिर्व्याप्यवृत्तिः । तेषामयमाशयः । उभय- प्रत्येकमात्रवृत्तिधर्मावच्छेदेन प्रत्येकं न वर्त्तते किन्तूभयत्वावच्छेदेनैवेति यत्किञ्चिदेत- व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकानङ्गीकारात्, तथाच प्रत्येकमपि द्वित्वसत्त्वेन तत्सामान्याभावो नास्- ति । अत एव प्रत्येकावृत्तिधर्मस्य समुदायावृत्तित्वमिति नियमः । तथाच यः प्रत्येकमात्र- वृत्तिधर्मावच्छेदेन तदभाववान् स उभयमात्रवृत्तिधर्मावच्छेदेन तदभाववानिति फलितार्थः अन्यथा इमौ न द्वाविति प्रतीत्यापत्तेः । नन्वयं न द्वाविति प्रतीतिः प्रमा न स्याच्चु- पर्य्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्ववद्भेदस्याऽसत्त्वात्, पर्याप्तेर्व्याप्यवृत्तितया इदन्त्वावच्छेद्यपर्या- सम्बन्धावच्छिन्नद्वित्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदस्त्वप्रसिद्धः । न चेदन्त्वावच्छे- पर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्वित्वात्यन्ताभाव एव तत्प्रतीतिविषय इति वाच्यम् अनुयोगिवाचकपदोत्तरसप्तम्यभावेन तत्राऽत्यन्ताभावबोधनाऽसम्भवादिति चेन्न । पर्या- प्तेर्व्याप्यवृत्तित्ववादिमते नञाऽत्यन्ताभावबोधनेऽनुयोगिवाचकपदोत्तरसप्तम्यपेक्षेति नियम- सङ्कोचेन तत्रात्यन्ताभावबोधनेन सर्वसामञ्जस्यादिति ।

गदाधरमतेऽव्याप्यवृत्तिः । तेषामयमाशयः । पर्याप्तेरव्याप्यवृत्तितया तेन सम्बन्धेन सम्बन्धिनोऽप्यव्याप्यवृत्तित्वमावश्यकम् । वृत्तेरव्याप्यवृत्तित्वे वृत्तिमतो व्याप्यवृत्तित्व- स्याऽत्यन्तमसम्भावितत्वादिति वक्ष्यमाणत्वात्, तथा चोभयत्वं प्रत्येकस्मिन्नपि उभयत्वा- वच्छेदेनैव वर्त्तते न तु प्रत्येकवृत्तिधर्मावच्छेदेनेति अयं न द्वावितिप्रतीतेः प्रमात्वमुपपन्नं इदन्त्वावच्छेद्यपर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्ववद्भेदवति द्वित्ववद्भेदप्रकारकत्वात् । ननु समुदायस्य प्रत्येकानतिरिक्ततया प्रत्येकावृत्तित्वस्य समुदायावृत्तित्वप्रयोजकतया इमौ न द्वावितिप्रतीतिः प्रमा स्यादिति चेन्न । इदन्त्वावच्छेद्यपर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्ववद्भेदसत्त्वेऽपि द्वित्वावच्छेद्य- पर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्ववद्भेदविरहेण तत्प्रतीतेर्द्वित्ववद्भेदाभाववति द्वित्ववद्भेदप्रकारकत्वे- न प्रमात्वमिति सर्वं चतुरस्रम् ।

केचित्त्विति । निरुक्तसाध्याभावत्वविशिष्टनिरूपितेति । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छि- न्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावत्वावच्छिन्नाऽधेयतानिरूपितेत्यर्थः । अभाव- ऽभावस्या ऽतिरिक्ततामते **विशेषणताविशेषसम्बन्धेने**ति । तदनतिरिक्तत्वमते तु **यथो- क्तसम्बन्धेनेति** । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताक- साध्याऽभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनेत्यर्थः । तृतीयार्थो ऽवच्छिन्न-

अन्ये तु हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नस्वाधिकरणताश्रयवृत्ति यन्निरवच्छिन्नाधिकरणत्वं तदवृत्तिनिरुक्तसाध्याभावत्वविशिष्टनिरूपितयथोक्तसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतात्वकत्वमिति विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासे तात्पर्यम्, स्वपदं हेतुपरम्, इत्थं च कपिसंयोगाभाववान् सत्त्वात् कपिसंयोगिभिन्नं गुणत्वादित्यादावपि नाव्याप्तिरित्याहुरिति संक्षपः ।

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीशविरचिते व्याप्तिपञ्चकरहस्ये प्रथमलक्षणम् ।

त्वम् । यत्पदं हेतुतावच्छेदकपरम् । तथाच वह्निमान्धूमादित्यादौ वह्न्यभावाधिकरणजलह्रदादिनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य धूमत्वावच्छिन्नाधिकरणतायां सत्वाल्लक्षणसमन्वयः । सामान्यपदस्य फलमाह **धूमवान्वह्नेरित्यादाविति** । तथाच धूमाभावाधिकरणाऽयोगोलकनिरूपितवृत्तित्वाऽभावस्य पर्वतनिष्ठवह्न्यधिकरणतायां सत्त्वादतिव्याप्तिरित्यर्थः । तथाच हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नयद्धर्मावच्छिन्नाऽधिकरणतात्वव्यापकतावच्छेदकं साध्याभावाऽधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावत्वं तद्धर्मवत्वमिति फलितम् । तेन वह्निमद्गगनादित्यादौ हेत्वधिकरणाऽप्रसिद्ध्यैव नातिव्याप्तिः । एवं द्रव्यं विशिष्टसत्वात् सत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादौ च नाव्याप्तिः । व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाऽधिकरणताया अव्यासज्यवृत्तित्वमते घटत्ववान्घटपटोभयत्वादित्यादौ च नातिव्याप्ति रिति ध्येयम् ।

अन्येत्विति । तात्पर्यमिति । अत्र हेत्वधिकरणवृत्तिनिरवच्छिन्नाधिकरणतानिरूपितवृत्तित्वाऽभावः साध्याभावाधिकरणतात्वे **केचित्तु** मते साध्याभावाऽधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाऽभावो हेत्वधिकरणतासामान्ये विवक्षित इति भावः । इदमुपलक्षणम् । केचित्तु मते साध्याभावाधिकरणतायां निरवच्छिन्नत्वं निवेशितम् । अत्र तु हेत्वधिकरणनिष्ठाऽधिकरणताया मित्यपि बोध्यम् ।

तथाच साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नयथोक्तसम्बन्धावच्छिन्नाऽधेयतानिरूपिताऽधिकरणतात्ववृत्तिर्योऽभावस्तदीयवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगितानिरूपिताऽवच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकताश्रयत्वमिति फलितार्थः । अभावप्रतीत्याकारश्च हेत्वधिकरणवृत्तिनिरवच्छिन्नाऽधिकरणतानिरूपितवृत्तित्वं नास्तीति । **इत्थं चेति** । हेत्वधिकरणानिष्ठाऽधिकरणतायां निरवच्छिन्नत्वनिवेशे चेत्यर्थः । कपिसंयोगाभाववान्सत्त्वादित्यत्र कपिसंयोगिभिन्नं गुणत्वादित्यत्र च साध्याभावाऽधिकरणतायां निरवच्छिन्नत्वाऽप्रसिद्धावपि क्रमेण हेत्वधिकरणद्रव्यगुणनिष्ठाया द्रव्यत्वगुणत्वप्रमेयत्वाद्यधिकरणता निरवच्छिन्नायां तस्यां साध्याभावाऽधिकरणतात्वमवृत्त्येवेति तत्र तत्र लक्षणसमन्वयः ।

नन्वत्र तादृशहेत्वधिकरणनिरूपितनिरवच्छिन्नवृत्तितानवच्छेदकनिरुक्तसाध्याभावत्वकत्वमित्युक्तौ को दोष इति चेन्न । वह्निमान्धूमादित्यादौ हेत्वाधिकरणपर्वतनिरूपितकालिकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिताया वन्ह्यभावे सत्त्वादव्याप्तिवारणाय तादृशवृत्तितायां साध्याभाववृत्तिसाध्य-

सामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्याऽवश्यं निवेशनीयतया द्रव्यत्वाभाव जातित्वादित्यादौ हेत्वधिकरणजातिनिरूपितसमवासम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः स्यादिति । न च तथापि हेत्वधिकरणनिरूपितनिरवच्छिन्नवृत्तित्वाभाववन्निरुक्तसाध्याऽभाव त्वावच्छिन्नाऽधिकरणताकत्वमेव व्याप्ति रस्त्विति वाच्यम् । अधिकरणभेदेनाऽधिकरणता भिन्नत्वमते जलादिनिष्ठाधिकरणताव्यक्तेर्हेतुमत्यवृत्त्या धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तेः । यद्वा तादृशहेत्वधिकरणनिरूपितनिरवच्छिन्नवृत्तिताऽनवच्छेदकनिरुक्तसाध्याऽभावत्वावच्छिन्नाऽधिकरणतात्वकत्वमेव वक्तुं मुचितं तथापि धूमाभावाधिकरणतात्वस्य वह्निमद्वृत्तितायाः अतिप्रसक्तत्वेनाऽवच्छेदकतया धूमवान्वह्नेरित्यत्रैवाऽतिव्याप्तितादवस्थ्य मत एतावान्प्रयासः ।

लक्षणान्तरमाह साध्यवद्भिन्नेति । साध्यवद्भिन्नो यः साध्याभाववान् तद्वृत्तित्वमर्थः, कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्याद्यव्याप्यवृत्तिसाध्यकाऽव्याप्ति-वारणाय साध्यवद्भिन्नेति साध्याभाववतो विशेषणमिति प्राञ्चः । तदसत् । साध्याभाववदित्यस्य व्यर्थतापत्तेः, साध्यवद्भिन्नावृत्तित्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वात् ।

साध्यवद्भिन्नो यः साध्याभाववानिति । अभेदसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवद्भिन्न-निष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपकसाध्याभाववन्निष्ठावच्छेदकताकवृत्तित्वाभाव इत्यर्थः । साध्याभाववन्निष्ठाऽवच्छेदकतायां साध्यवद्भिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वनिवेशस्य प्रयोजनमाह—**अव्याप्यवृत्तिसाध्यकेति** । अव्याप्यवृत्तित्वं पूर्वोक्तं वेदितव्यम् । **अव्याप्तिवारणायेति** । कपिसंयोगाभावाधिकरणमूलावच्छिन्नवृक्षनिरूपितवृत्तितामादायाव्याप्तिवारणा-येत्यर्थः । तथा च हेत्वधिकरणीभूतवृक्षस्य साध्यवद्भिन्नत्वाभावान्न दोषः । न च साध्याभावाधिकरणतायां निरवच्छिन्नत्वनिवेशेनैव सामञ्जस्येऽलं साध्यवद्भिन्नत्वनिवेशेनेति वाच्यम् । तस्यापि लक्षणान्तरत्वात् । वस्तुतस्तु एतल्लक्षणकर्तृमते विरुद्धधर्माध्यासस्याऽभावभेदकत्वेन कपिसंयोगाऽभावोऽधिकरणभेदेन भिन्न इति साध्यवद्भिन्नत्वविशेषणेनाऽव्याप्तिवारणं सुकर-मिति विशेषप्रदर्शनाय तन्नोक्तम् ।

साध्यवद्भिन्नेति । साध्याभाववतो विशेषणमितीति । अभेदसम्बन्धेनेति शेषः । तथाच साध्यवद्भिन्नश्चासौ साध्याभाववांश्चेति कर्मधारयसमासः । कर्मधारयसमा-सापेक्षया तत्पुरुषादिसमासस्य जघन्यत्वम् । निपाताऽतिरिक्तनामार्थयोरभेदाऽतिरिक्त-सम्बन्धेनाऽन्वयस्याऽव्युत्पन्नतया तत्पुरुषादिसमासे लक्षणास्वीकारं विना शाब्दबोधाऽसम्भ-वात् । कर्मधारये तु विनैव लक्षणामन्वयबोधसम्भवादिति अधिकरणभेदेनाऽभावभेदमता-नाश्रयणं चेति प्राचामाशयः । इदमपि गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमङ्गीकृत्य । तेन साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वत्वापेक्षया साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववद्वृत्तितात्वस्य गुरुतया तदवच्छिन्ना-भावाऽप्रसिद्धावऽपि न क्षतिः ।

निराकरोति **तदसदिति** । तत्र हेतुमाह **साध्याभाववदित्यस्य व्यर्थतापत्तेरिति** । अत्रायमाशयः । लक्षणस्य इतरभेदानुमितिप्रयोजनकतया साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वं स्वेतराभिन्नं साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वादितीतरभेदसाधने व्यर्थविशेषणघटितत्वेन व्याप्यत्वासिद्धिप्रसङ्गः, साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वत्वरूपहेतुतावच्छेदकस्य साध्यवद्भिन्न-साध्याभाववदवृत्तित्वत्वसामानाधिकरण्यम्, अथ च प्रकृतसाध्यीभूतेतरभेदव्याप्यतावच्छेदकं यद्धर्मान्तरं साध्यवद्भिन्नावृत्तित्वत्वं तद्घटितत्वेन व्याप्यतानवच्छेदकत्वात्, स्वसमानाधि-करणप्रकृतसाध्यव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तराऽघटितत्वस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वात् । स्वं हेतुतावच्छेदकम् ।

एवं तद्वैयर्थ्ये तद्घटितधर्मस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वाऽसम्भवादितरभेदानुमानाऽसम्भवेना-ऽनुमितिलक्षणघटकत्वात्तदुपोद्घातसंगत्या **केचित्तु मते** तन्निरूपणाऽसम्भव इत्यपिबोध्यम् ।

न च स्वसमानाधिकरणं यत्प्रकृतसाध्यव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तरं तद्घटितत्वमेव

यदि वैय्यर्थ्यं तदा नीलधूमत्वादेर्वैय्यर्थ्याऽसम्भवः नीलधूमत्वस्य धूमत्वाऽनतिरेकात्, धूमे त्वे तादृशधर्मान्तरत्वविरहात् । न चाऽन्तरपदेन स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वं विवक्षणीयं एवं च स्वसमानाधिकरणो यः स्वाविषयकप्रतीतिविषयीभूतो धर्मः अथ च प्रकृतसाध्यव्या प्यतावच्छेदको धर्मस्तद्घटितत्वमेव तदिति वाच्यम् । एवमपि स्वपदेन केवलधूमत्वमादा तद्दोषतादवस्थ्यात् । स्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकाऽवच्छेदकताकनिरूपकताकविषयि शून्ययत्किञ्चित्प्रतीतिविषयतावच्छेदकं स्वाश्रयसमानाधिकरणं यत्तदवच्छिन्नविषयिताशून्य प्रतीतिविषयितानिरूपकतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरू पं वैय्यर्थ्यं यद्युच्यते, तदा शुद्धधूमत्वपर्याप्तनिरूपकतावच्छेदकतायाः नीलादिसहितधूमत्व र्याप्तनिरूपकतावच्छेदकताभिन्नत्वेन दोषविरहेऽपि महानसीयवह्निसाध्यकमहानसीयधूमहेतौ वैय्यर्थ्यापत्तिः, तथाहि स्वपदग्राह्यं यद् महानसीयत्वधूमत्वगतद्वित्वं तदवच्छिन्नानुयो ताकपर्याप्तिकावच्छेदकताकविषयिताशून्या या धूमो महानसीय इत्याकारिका प्रतीतिः ताः प्रतीतिविषयतावच्छेदकं यद्धूमत्वविशिष्टमहानसीयत्वं तदवच्छिन्नविषयिताशून्यत्वं महान सीयधूमविषयप्रतीतौ धूमत्वविशिष्टमहानसीयत्वस्य महानसीयत्वाऽनतिरेकात्, तथा धूमत्वविशिष्टमहानसीयत्वावच्छिन्नविषयिताशून्यप्रतीतिविषयताऽनवच्छेदकत्वं महानसी यधूमत्वेऽक्षतमेवेत्यतः स्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकाऽवच्छेदकताकनिरूपकताकविषयि शून्यप्रतीतिविषयितानिरूपकताकनिरवच्छिन्नावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनु योगितावच्छेदकं यत्प्रकृतसाध्यव्याप्यतानिरूपितनिरवच्छिन्नावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रति गिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपं तदेव विशिष्टान्तरं वाच्यम् । अत्र प्रकृतसाध्यव्याप्य वच्छेदकत्वानुपादाने तत्रैव तद्दोषतादवस्थ्यम् धूमत्वे विशिष्टान्तरत्वसम्भवात् । एवं तादृ विषयिताशून्यप्रतीतिविषयितानिरूपकतावच्छेदकतायां निरवच्छिन्नत्वानुपादाने महानसं नसीयवह्निमत् महानसीयधूमवत इत्यत्र महानसीयधूमस्य हेतुतावच्छेदकस्य वैय्यर्थ्यं स्वपदग्राह्यं यन्महानसीयत्वधूमत्वगतद्वित्वं तदवच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकताक यिताशून्या या धूमत्वेन महानसीयधूमावगाहिप्रतीतिस्तादृशविषयतानिरूपकतावच्छेदकता च्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं यन्महानसीयधूमधूमत्वगतद्वित्वं तदेव व्यव्याप्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं तदवच्छिन्नानु गिताकपर्याप्तिकावच्छेदकताकनिरूपकताकविषयिताशून्यप्रतीतिविषयतानिरूपकतावच्छेदक त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितानवच्छेदकत्वस्य निरुक्तद्वित्वेऽनपायात् ।

घटितत्वं च तदविषयकप्रतीत्यविषयत्वम् । न च स्वसमानाधिकरणेत्यादिविशे मानाभाव इति वाच्यम् । प्राचीनमते विशेषव्याप्तौ 'अथवा यत्सामानाधिकरण्याव च्छेदकावच्छिन्नं यस्य स्वरूपं तत्तस्य व्याप्य'मित्यादिना साध्यसामानाधिकरण्याव वच्छेदकहेतुतावच्छेदकस्यैव व्याप्तित्वाद् गुरोः हेतुतावच्छेदकस्य तादृशसामानाधिक रण्यावच्छेदकत्वाभावाद् व्याप्यत्वानुपपत्तेरेव मानत्वात्, नवीनमते च हेतुसमानाधिकरणा भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वघटितव्याप्तेर्गुरुभूतहेतुतावच्छेदकधर्मघटिततादृशावच्छेदकत्वाव च्छिन्नाऽभावोऽप्रसिद्धेश्च मानत्वादिति ध्येयम् ।

अथात्र अखण्डाभावघटकतया कथं न सार्थक्यं, तथाहि साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वाभावो न तादृशवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगिताकाऽभावमात्रं वृत्तित्वविशेषाभावमादाय व्यभिचारिण्यतिप्रसंगात्, किन्तु तादृशवृत्तितात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः, तथाच साध्यवद्भिन्ननिष्ठाऽभेदसम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकताभिन्ना सती साध्याभावनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना याऽवच्छेदकता तदनिरूपिका अथ च ईदृशाऽवच्छेदकताद्वयनिरूपिका या धर्मिनिष्ठावच्छेदकता तन्निरूपिता या वृत्तितात्वावच्छिन्ना प्रतियोगिता तन्निरूपकोऽभावः, साध्यवद्भिन्नाऽवृत्तित्वमित्यस्य च साध्यवद्भिन्ननिष्ठाऽभेदसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपिता अथ च साध्यवद्भिन्ननिष्ठाऽभेदसम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकतानिरूपिका या धर्मिनिष्ठावच्छेदकता तन्निरूपितवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगिताकाऽभाव इत्येव पर्यवसितार्थः। एवं च प्रतियोगितावच्छेदककोटौ साध्याभावनिवेशाऽनिवेशाभ्यामनयोरभावयोर्भेदात् कथं तादृशधर्मान्तरघटितत्वरूपं वैय्यर्थ्यमिति चेन्न। कर्मधारयपक्षे साध्याभावनिष्ठाऽवच्छेदकतायां न्यूनवारकपर्याप्तिनिवेशे प्रयोजनविरहेण साध्यवद्भिन्ननिष्ठाऽवच्छेदकताभिन्ना सती साध्याभावनिष्ठाऽवच्छेदकताभिन्ना याऽवच्छेदकता तदनिरूपिता अथ केवलसाध्यवद्भिन्ननिष्ठावच्छेदकतानिरूपिता या धर्मिनिष्ठाऽवच्छेदकता इत्यादिक्रमेणैव निवेशात्। एवं च ईदृशाऽभावत्वस्य द्विविधाभावसाधारणतया तादृशधर्मान्तरघटितत्वसम्भवेन वैयर्थ्यसंगतिरिति ध्येयम्।

केचित्तु व्यभिचारस्याऽभावो ह्यव्यभिचरितत्वशब्दप्रतिपाद्यः, तथाचाऽव्यावर्त्तकसाध्याभावघटितस्य व्यभिचारपदार्थत्वसम्भवे एव तदभावस्याऽव्यभिचारपदार्थत्वं सम्भवति तदेव तु न व्यभिचारशरीरे साध्याभावांशस्य व्यर्थत्वेन तद्घटितस्य व्यभिचारपदार्थत्वाऽसम्भवात्। यौगिकत्वसम्भवे परिभाषाऽनुसरणस्याऽन्याय्यत्वादिति वदन्ति।

न्यायरत्नकृतस्तु साध्याभावांशस्याव्याप्तिवारकत्वरूपसार्थकत्वाभाव एव वैय्यर्थ्यपदेन विवक्षित इति वदन्ति। **साध्यवद्भिन्नाऽवृत्तित्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वादिति** साध्याभावनिष्ठाऽवच्छेदकताया न्यूनवारकपर्याप्तिनिवेशे प्रयोजनविरहादित्यर्थः।

ननु साध्यवद्भिन्नश्चासौ साध्याभावश्चेति साध्यवद्भिन्नसाध्याभावः स विद्यते यत्राऽसौ साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववान् तदवृत्तित्वमिति रीत्या साध्यवद्भिन्नस्य साध्याभावेन कर्मधारयसमासपक्षेऽपि साध्याभावपदस्य सार्थक्यसंभवे तत्परित्यागाऽनौचित्यम्, तथाहि—साध्यवद्भिन्नेत्यत्र साध्यवत्त्वं स्वप्रतियोगिकत्व–स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन, तेन सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाभावमादाय न दोषः, समवायादिना वह्न्यभावस्य तादृशोभयसम्बन्धेन साध्यवत्तया लक्षणाऽघटकत्वादिति प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं न देयमित्यपि लाघवम्। न च सम्बन्धघटकीभूतस्वप्रतियोगिकत्वनिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम्। तथा सति घटाभावस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन साध्यवत्तया तदन्यत्वस्य वह्निसामान्याभावे एव सत्त्वेन साध्याभावपदवैयर्थ्यापत्तेः। स्वप्रतियोगिकत्वनिवेशे च घटाभावस्यापि साध्यवदन्यतया हेतोस्तद्वृत्तित्वादसम्भववारणाय साध्याभावपदसार्थक्यम्। न च विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्टस्याऽनतिरिक्ततया साध्याभावे साध्यवदन्यत्वाभावेनाऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवदन्यत्वस्य विव-

नव्यास्तु साध्यवद्भिन्ने साध्याभावः साध्यवद्भिन्नसाध्याभावस्तद्व-
दवृत्तित्वमिति सप्तमीतत्पुरुषोत्तरं मतुप्प्रत्ययः, तथाच साध्यवद्भिन्नवृत्तिर्यः
साध्याभावस्तद्वदवृत्तित्वमर्थः ।

क्षितत्वात् । रूपवत्ता च स्ववृत्तिनिरूपकताकाधिकरणतावद्वृत्तित्व—स्ववृत्तिप्रतियोगिताक-
भयसम्बन्धेन इति चेन्न । सामानाधिकरण्यनिवेशस्याधिक्येन गौरवात्, साध्यवद्भि-
दस्य तादृशार्थकत्वाभावेन लक्षणापत्तेश्च । स्वप्रतियोगिकत्वं सम्बन्धांशे निवेश्य साध्याभाव-
सार्थक्यमिति प्रक्षालनाद्धीतिन्यायेन द्वयोरनिवेश इति ध्येयम् ।

यत्तु स्वप्रतियोगिकत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन साध्यवदन्याऽभावनिवेशे मह-
सीयवह्न्यभावस्य लक्षणघटकतापत्तिः महानसीयवह्न्यभावस्य यादृशसाध्यप्रतियोगिकत्वं न स्व-
मानाधिकरण्यमित्युक्तोभयसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्नत्वात् । न च स्वाश्रयप्रतियोगिकत्वस्वाश्र-
सामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकवदन्यत्वं निवेशनीयम्, तथा च न तस्य
लक्षणघटकतेति वाच्यम् । तथासति साध्यवदन्याभावस्यापि लक्षणाघटकतया मूलस्वार-
भङ्गः स्यात् इति । तन्न । साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकस्वप्रतियोगिकत्वसंसर्गतया निवे-
उक्तदोषाभावादिति । तच्चिन्त्यम् । संयोगेन द्रव्यस्याऽव्याप्यवृत्तितापक्षे निरुक्तसम्बन्धेन सा-
ध्यवदन्याऽभावाऽप्रसिद्ध्याऽपत्तेः ।

एवमत्र सम्बन्धघटकस्वसामानाधिकरण्यघटकीभूतवृत्तित्वं यदि येन केनचित्सम्बन्धे-
च्यते तदा वह्न्यभावस्य कालिकसम्बन्धेन साध्यविशिष्टत्वादव्याप्तिरतः स्वरूपसम्बन्धे-
तन्निवेश्यम्, तथाच पर्वतत्वात्मकाऽभावमादाय साध्यपदसार्थक्यसम्भवे स्वप्रतियोगिक-
व्यर्थम् । न च स्वप्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधिताघटकसम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वं वक्तव्यं त-
पर्वतत्वाद्यात्मकाभावस्य तादृशसम्बन्धेन साध्यवत्तया तमादाय न साध्यपदसार्थक्यमि-
स्वप्रतियोगिकत्वानुसरणमिति वाच्यम् । कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽऽकाशाभ-
ऽभावस्य विशेषणताविशेषसम्बन्धेन साध्यतायामात्मत्वहेतावव्याप्तिः, तत्र स्वप्रतियो-
मत्ताग्रहविरोधिताघटककालिकसम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वाऽप्रसिध्या गगनाऽभावात्मकसाध्याभा-
वस्य लक्षणघटकत्वात् । न च स्वप्रतियोगिकत्वं त्यक्त्वा विशेषणताविशेषावच्छिन्नाभाव-
साध्यवत्त्वं वक्तव्यम्, तथाच तादृशसम्बन्धेनाऽऽकाशाभावस्य साध्यवत्त्वेऽपि आत्मवृत्ति-
च्छिन्नाभावस्य साध्यप्रतियोगिकतया तमादायैव लक्षणसमन्वय इति वाच्यम्। तथा सति पर्व-
स्वरूपसम्बन्धेनाऽवृत्तेः स्वरूपसम्बन्धेनाऽभावस्य साध्यप्रतियोगिकस्य लाघवात्पर्वतत्वरू-
पस्य निरुक्तसाध्यवद्भिन्नस्याऽधिकरणे हेतोर्वृत्तेस्तत्राव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । यद्यपि निरुक्तसाध्य-
द्भिन्नस्य विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वविवक्षया तद्दोषवारणम्, तथापि ता-
तैव पर्वतत्वाद्यात्मकाभावमादायाऽव्याप्तिवारणसम्भवात्साध्याभावपदवैयर्थ्यापत्तेरिति ध्येयम्

कर्मधारयसमासं निराकृत्य सप्तमीतत्पुरुषसमासं समर्थ्य व्याचष्टे नव्यास्त्विति
तथाच साध्यवद्भिन्नवृत्तिर्यः साध्याभाव इति । आधेयत्वं सप्तम्यर्थः, लक्षणया प्रकृत्यर्थे वा
इदन्त्वर्थकथनमात्रम् । तथाच साध्यवद्भिन्नस्य साध्याभावः साध्यवद्भिन्नसाध्याभाव इ-

एवं च साध्यवद्भिन्नवृत्तीत्यनुक्तौ संयोगी द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिः, संयोगाभाववति द्रव्ये द्रव्यत्वस्य वृत्तेः, तदुपादाने च संयोगवद्भिन्नवृत्तिः संयोगाभावो गुणादिवृत्तिः संयोगाभाव एव, अधिकरणभेदेनाऽभावभेदात् तद्वद्वृत्तित्वान्नाव्याप्तिः ।

आधेयतात्मकसम्बन्धबोधकषष्ठ्यन्तेन समासा षष्ठ्यर्थं आधेयत्वमिति स्थितिः तेन कारक-
सप्तम्यतिरिक्तसप्तम्यन्तेन समं समासस्याऽनुशासनाऽसिद्धत्वेऽपि न क्षतिः ।

साध्याभावे साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशेषणस्य प्रयोजनमाह **एवंचेति**। न च द्रव्ये तत्तत्संयो-
गाभावसत्त्वेऽपि व्याप्यवृत्तिगगनसंयोगस्याऽभावविरहात्संयोगसामान्याभाववत्वं न द्रव्यस्येति
कुतोऽव्याप्तिरिति वाच्यम् । अधोमूले वृक्षे गगनसंयोगः, उपरि शाखायां वृक्षे गगनसंयोगः
इत्यादिप्रतीतेर्मूलावच्छिन्नगगनसंयोगस्याऽधोदेशावच्छिन्नतया शाखाद्यवच्छिन्नस्य चोपरि-
देशावच्छिन्नतया मूलशाखाद्यवच्छिन्नगगनसंयोगस्य भेद एव स्वीकरणीयः, अन्यथोपरि
मूले वृक्षे गगनसंयोग इति प्रतीत्यापत्तेः । तथा चोक्तप्रतीत्याऽन्यत्र दर्शितरीत्या कार्यका
रणभावलाघवानुरोधेन च गगनसंयोगस्याऽप्यव्याप्यवृत्तितया द्रव्ये संयोगसामान्याभावसि-
द्धेरित्यन्यत्र विस्तरः ।

ननु तथापि कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्र साध्यवद्भिन्ने गुणे द्रव्यवृत्तिकपिसंयोगा-
भावस्य कालिकेन सत्त्वादव्याप्तिः, दैशिकविशेषणतया साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वनिवेशे च घट-
त्वात्यन्ताभाववान् पटत्वादित्यत्राऽव्याप्तिः । स्वप्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधिताघटकसम्बन्धेन
तन्निवेशे च कपिसंयोगादिसाध्यके कालिकसम्बन्धे कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवृक्ष-
वृत्तिकपिसंयोगाभावाभावरूपप्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधितानियामकत्वसत्त्वादव्याप्तिरिति चेन्न ।
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकसम्बन्धेन तन्निवेशात् । तदर्थश्च
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिबुद्धित्वावच्छिन्नप्रति-
बध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतप्रकारतावच्छेदकसम्बन्धेनेति ।

अत्र साध्यनिष्ठाऽवच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाऽनिवेशे महानसीयवह्नि-
मान् धूमादित्यत्रातिव्याप्तिः । वह्निमद्भिन्नहृदवृत्तिमहानसीयवन्ह्यभाववद्वृत्तित्वाभावस्य
हेतौ सत्त्वात् ।

न च तन्निवेशेऽपि तद्दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यम् । न्यूनवारकपर्याप्तिनिवेशे तात्पर्यात् ।
एवमितरवारकपर्याप्त्यनिवेशे संयोगी द्रव्यत्वादित्यत्राऽव्याप्तिः । घटसंयोगवद्भिन्नवृत्ति-
संयोगाभाववद्वृत्तित्वस्य हेतौ सत्त्वात् । यदि च तत्र संयोगवद्भिन्नवृत्तिसंयोगाभाववद्वृ-
त्तित्वस्य हेतौ विरहान्नाव्याप्तिरित्युच्यते, तदा संयोगप्रतियोगित्वान्यतरसम्बन्धेन वह्निसा-
ध्यकमहानसमहानसीयवह्न्यभावान्यतरत्वहेतौ महानसीयवह्निमद्भिन्नवृत्तिवह्न्यभाववद्वृत्तित्वा-
भावस्य हेतौ सत्त्वादतिव्याप्तिरतस्तन्निवेशः ।

तथाच साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति-
अवच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवद्वृत्तित्वमर्थः । रूपवृत्तित्वं चाऽवच्छेदकतायां स्वावच्छे-

न च तथापि साध्यवद्भिन्नाऽवृत्तित्वमित्येवाऽस्तु किं साध्याभाववदित्यनेनेति वाच्यम् । यथोक्तलक्षणे तस्याऽप्रवेशेन वैयर्थ्याभावात्, तस्यापि लक्षणान्तरत्वात् । नच तथापि साध्यवद्भिन्नवृत्तिर्यस्तद्वदवृत्तित्वमित्येवास्तु किं साध्याभावपदेनेति वाच्यम् । तादृशद्रव्यत्वादिमद्वृत्तित्वादसम्भवापत्तेः । साध्याभावेत्यत्र साध्यपदमप्यत एव, द्रव्यत्वादेरपि द्रव्यत्वाभावाभाववत्वात्, भावरूपाऽभावस्य चाऽधिकरणभेदेन भेदाभावात् ।

दकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन ।

एवं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वमपि तत्र निवेश्यम्, अन्यथा यत्किञ्चित्सम्बन्धेन साध्यवतो भेदनिवेशे वह्निमान् धूमादित्यत्र समवायेन वह्निमतो भेदस्य पर्वते सत्त्वादव्याप्तिः । संयोगेन द्रव्यमात्रस्याऽव्याप्यवृत्तितया वह्न्यभावस्य तत्र सत्त्वात् । सम्बन्धसामान्येन साध्यवतो भेदनिवेशे धूमवान् वह्नेरित्यत्र सम्बन्धसामान्येन धूमवतो भेद-वृत्तिधूमाभावस्याऽयोगोलकादावसत्त्वादतिव्याप्तिरिति ध्येयम् ।

नव्यमतेन तत्पुरुषाश्रयणेऽपि कथं न साध्याभाववदित्यस्य वैय्यर्थ्यमित्याशङ्कां **नचेति । वैयर्थ्याऽभावादिति ।** नव्यमते साध्यवद्भिन्नस्याऽभेदेन साध्याभाववता-ऽन्वयः किन्तु आधेयतासम्बन्धेन साध्याभावेन सहाऽन्वयस्तथाच साध्यवद्भिन्नवृत्ति-निष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपकसाध्याभावनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपकवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभावस्य लक्षणत्वम् । तत्रापि वक्ष्यमाणदोषवारणाय साध्याभावनिष्ठाऽवच्छेदकतायां न्यूनंवारकपर्याप्तिनिवेशस्यावश्यकतया तादृशधर्मान्तरघटितत्वाभावान्न वैय्यर्थ्यमित्यवधेयम् । **लक्षणान्तरत्वादिति ।** लक्षणस्य लक्षणान्तराऽदूषकत्वादित्यर्थः । शङ्कते **नचेति** । तथापि—तत्पुरुषाश्रयणेऽपि । **असम्भवाऽपत्तेरिति** । वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निमद्भिन्नहृदवृत्तिद्रव्यत्वाधिकरणपर्वतनिरूपितवृत्तितायाः धूमे सत्त्वादसम्भववारणाय साध्याभाववदिति भावः । न च साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वं साध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकसम्बन्धेन विवक्षितम्, तथाच कथं द्रव्यत्वाधिकरणतामादायाऽसम्भवः, द्रव्यत्वस्य तादृशविरोधितानियामकीभूतस्वरूपसम्बन्धेनाऽवृत्तित्वादिति वाच्यम् । आदिना प्रमेयत्वादेः परिग्रहः ।

ननु तथापि विषयितासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावस्य साध्यत्वे पटत्वहेतौ साध्यवद्भिन्ने ज्ञाने तादृशविरोधितानियामकीभूतविषयितासम्बन्धेन वृत्तिर्यस्तस्य हेत्वधिकरणेऽसत्त्वात्, एवं कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावे साध्ये आत्मत्वहेतौ च तादृशविरोधितानियामककालिकसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्नजन्यवृत्तेः कस्यापि हेत्वधिकरणेऽभावात् लक्षणसमन्वयात्कथमसंभव इति चेन्न । विषयित्वकालिकादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नाऽधिकरणत्वाभावरूपसम्बन्धस्यैव साध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकतया प्रमेयत्वादिकमादायाऽसम्भवप्रसङ्गादिति ।

अतएवेति । असम्भववारणायैवेत्यर्थः । तथाच साध्यवद्भिन्नवृत्तियोऽभावस्तद्वदवृत्तित्व

ननु तथापि घटत्वघटाऽऽकाशसंयोगान्यतराभाववान् गगनत्वादित्यादौ

मित्युक्तौ वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निमद्भिन्नह्रदवृत्तिर्यो द्रव्यत्वाभावाभावो द्रव्यत्वरूपः प्रमेयत्वरूपः प्रमेयत्वाभावाभावो वा, तदधिकरणं पर्वतादिरपि तन्निरूपितवृत्तितताया धूमे सत्त्वादसम्भवापत्तिरतः साध्यपदमित्यर्थः । **भेदाभावादिति** । स्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्वप्रतियोगिवैयधिकरण्यविरुद्धधर्मयोरेवाऽभावभेदकतया भावरूपाऽभावस्य गगनाभावादेश्चाऽधिकरणभेदेन भेदे मानाभावाद् गौरवाच्च ।

साध्याभावोऽपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः, अन्यथा साध्यवद्भिन्नवृत्तिसमवायावच्छिन्नवह्न्यभावमादाय तद्वह्न्यभावं वह्निघटोभयाभावं चादाय वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तेः । यदि च साध्यवद्भिन्नवृत्तिसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभाववद्वृत्तित्वन्नास्तीतिप्रतीतिसिद्धाभावमादायाऽव्याप्तिवारणमित्युच्यते, तदा साध्यवद्भिन्नवृत्तिर्यः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावो यश्च संयोगेन द्रव्यं नास्तीतिप्रतीतिसिद्धसाध्यप्रतियोगिकोऽभावस्तत्तदधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावमादाय धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरतो वृत्तित्वाभावकूटवत्त्वं निवेश्यम्, तथाचोक्ताऽव्याप्तितः प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं च निवेशनीयम् । प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकाऽतिरिक्तवैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वनिवेशे अधिकरणभेदेनाऽभावस्य भिन्नत्वे वा पृथिवीत्वाभावद्रव्यत्वाभावाऽन्यतरवान् जलत्वादित्यत्र साध्यवद्भिन्नपृथिव्यादिनिष्ठद्रव्यत्वात्मकसाध्याभावाधिकरणे जलादौ हेतोर्वृत्तेरव्याप्तेः । एवं कालिकेन द्रव्यत्वभावे साध्ये कालत्वहेतौ साध्यवद्भिन्नपरमाणुवृत्तिस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्य द्रव्यत्वात्मकस्याऽधिकरणे कालत्वस्य वृत्तेरव्याप्तिप्रसङ्गात् ।

तथाच साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तित्वे सति साध्यतावच्छेदकसंसर्गतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकरूपवृत्तिप्रतियोगिताकाभावः । रूपवृत्तित्वं च प्रतियोगितायां स्वविशिष्टाऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन । स्ववैशिष्ट्यं चावच्छेदकतायां स्वनिरूपितत्वस्वनिरूपितसंसर्गतानिरूपितत्वान्यतरसम्बन्धेन । स्वं प्रतियोगिता । एतेन महानसीयवह्निमान् वह्न्यभावत्वात् वह्निमान् धूमादित्यत्र महानसीयसंयोगेन वन्हेः साध्यतायां चोक्तक्रमेण प्रतियोगितया वह्न्यभावं शुद्धसंयोगेन च वह्न्यभावं चादायाऽतिव्याप्ती समाहिते ।

अत्र साध्याभावाधिकरणतायां सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वाऽनिवेशे वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः वह्निमद्भिन्नह्रदादिवृत्तिवह्न्यभावस्य कालिकसम्बन्धेन पर्वतादौ सत्त्वात् । स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशे घटत्वाभाववान् पटत्वादित्यादौ स्वरूपसम्बन्धेन घटत्वाधिकरणत्वाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरतः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतप्रकारतावच्छेदकत्वोपलक्षितसम्बन्धावच्छिन्नत्वं निवेशनीयम् ।

नन्विति । अत्र घटाकाशसंयोगाभावस्य साध्यत्वे साध्यस्य केवलान्वयितया तत्राव्याप्ति-

घटाऽनधिकरणदेशावच्छेदेन घटाकाशसंयोगाऽभावस्य गगने सत्त्वात्सद्धेतु-तयाऽव्याप्तिः। साध्यवद्भिन्ने घटे वर्त्तमानस्य साध्याभावस्य घटाकाशसं-योगरूपस्य गगनेऽपि सत्त्वात्तत्र च हेतोर्वृत्तेः।

न च साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभाववत्त्वं विवक्षितमिति वा-च्यम्। साध्याभावपदवैयर्थ्यापत्तेः, साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशिष्टवदवृत्तित्वस्यैव सम्यक्त्वात् इति चेन्न। अभावाऽभावस्याऽतिरिक्ततामतेनैतल्लक्षणकरणात्। तथाचाऽधिकरणभेदेनाऽभावभेदात् साध्यवद्भिन्ने घटे वर्त्तमानस्य साध्याभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणस्य प्रतियोगिमति गगनेऽसत्त्वादव्याप्तेरभावात्।

न चैवं साध्याभावेत्यत्र साध्यपदवैयर्थ्यमभावाऽभावस्याऽतिरिक्तत्वे द्रव्यत्वादेरभावत्वाभावात् साध्यवद्भिन्नवृत्तिघटाभावादेस्तु हेतुमत्यसत्त्वाद-धिकरणभेदेनाऽभावभेदादिति वाच्यम्। यत्र प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वप्र-तियोगिव्यधिकरणत्वलक्षणविरुद्धधर्माध्यासस्तत्रैवाऽधिकरणभेदेनाऽभावभेदा-भ्युपगमो न तु सर्वत्र, तथाच साध्यवद्भिन्नवृत्तिघटाभावादेर्हेतुमत्यपि सत्त्वा-दसम्भववारणाय साध्यपदोपादानात्।

वारणप्रयासाऽनौचित्यादन्यतराऽभावस्य साध्यता। घटाकाशसंयोगमादायैवाऽव्याप्तिरित्यभि-प्रायेण घटाकाशसंयोगेति। घटत्वाभावमात्रस्य साध्यत्वेऽव्याप्तिविरहादिति ध्येयम्। घटसंयोगा-ऽभावस्य घटानुयोगिकसंयोगाधिकरणत्वमाकाशे नास्तीत्यव्याप्तिर्न सम्भवतीत्यतो घटप्रतियो-गिकसंयोगलाभार्थमाकाशपदम्। आकाशसंयोगाभावस्याकाशेऽनभ्युपगमाद् घटपदम्। यद्यपि भेदद्वयावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वरूपाऽन्यतरत्वापेक्षया धीविशेषविषयत्वरूपोभयत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वे लाघवात् घटत्वघटाकाशसंयोगोभयाभावसाध्यकस्थलेऽव्याप्तिर्दातुमुचि-ता, तथापि साध्याभावत्वे साध्यवद्भिन्नवृत्तिताऽवच्छेदकत्वनिवेशादव्याप्तिवारणस्य सुकर-त्वात्तन्नोक्तम्। एकनिरूपितवृत्तिताविशिष्टाऽधिकरणत्वं नाऽपरत्रेत्यनुभवबलेनाऽव्याप्तिं वार-यति नचेति। सम्यक्त्वादिति। तथाच साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वमुपलक्षणं न तु विशेष-णमिति भावः। अभावविशेष्यकभावभिन्नत्वप्रकारकप्रतीतेः प्रमात्वानुरोधेनाऽभावाऽभाव-स्याऽतिरिक्तत्वे साध्याभावस्य च घटे व्याप्यवृत्तितया गगने चाऽव्याप्यवृत्तितया वक्ष्यमाणयु-क्त्या तस्याऽधिकरणभेदेन भिन्नत्वे च साध्यवद्भिन्नघटवृत्तिसाध्याभाववत्त्वं घटस्यैव त-न्निरूपितवृत्तित्वाभावस्य हेतौ सत्त्वान्नाव्याप्तिरित्याह तथा चेति।

एवमभावाऽभावस्या ऽतिरक्तत्वे। यत्रेति। नन्वत्र प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेन-ऽभावभेदसाधकमस्तु किं तादृशविरुद्धधर्माध्यासस्य तथात्वेनेति चेन्न। प्रतियोगिसमा-नाधिकणत्वमात्रं ना ऽभावभेदसाधकं तस्य तथात्वेपि प्रतियोगिमति वर्त्तते या ऽभा-

यद्वा घटाकाशसंयोगघटत्वाऽन्यतराभावाभावोऽतिरिक्त एव, घटाकाशसंयोगादीनामननुगततया तथात्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । घटत्वद्रव्यत्वाद्यभावाभावस्तु नातिरिक्तः, घटत्वद्रव्यत्वादीनामनुगतत्वात् । तथाच द्रव्यत्वादिकमादायाऽसम्भववारणायैव साध्यपदमिति प्राहुरित्यास्तां विस्तरः । २

साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावेति । हेतौ साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभाव इत्यर्थः । अन्योन्याभावश्च प्रतियोग्यवृत्तित्वेन विशेषणीयः, तेन साध्यवतो व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभाववति हेतोर्वृत्तावपि नासंभवः ।

व्यक्ति स्तस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वस्य भवतामप्यावश्यकत्वात् । तस्मात्तादृशविरुद्धधर्माध्यास एव तथा । अध्यासः प्रसङ्गः आपत्तिरिति यावत् । सा च कपिसंयोगाभावो यद्येकः स्यात्तदा प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वं, प्रतियोगिव्यधिकरणत्वोभयं विरुद्धं न स्यादित्याकारिका । **नतु सर्वत्र** । मानाभावादिति शेषः । **तथाचेति** । तादृश विरुद्धधर्माध्यासस्यैवाऽभावभेदसाधकत्वे ।

नन्वेवमपि विरुद्धधर्माध्यासस्या ऽभावभेदसाधकत्वे गगनाभावादेरपि अन्यत्र दर्शितरीत्याऽधिकरणभेदेन भेदः स्यात् । न च तादृशविरुद्धधर्मस्यैवा ऽभावभेदकत्वं स्वीक्रियते न तु विरुद्धधर्ममात्रस्य तथाच साध्यपदस्य वैयर्थ्यं दुर्वारमेवेति वाच्यम् । तस्यापि विवादग्रस्तत्वादिति चेत्तत्राह । **यद्वेति** । **अत्रेयमापत्तिः** । घटत्वतत्संयोगान्यतराभावसाध्यकस्थले ऽव्याप्ति र्दुर्वारैव तत्र घटत्वतद्घटाकाशसंयोगस्याऽनुगतया तत्रैवाऽन्यतराऽभावाऽभावत्वं कल्प्यते नत्वतिरिक्ताऽभावे ऽतिरिक्ताऽभावकल्पने गौरवादिति चेन्न । भवन्मते ऽन्यतराऽभावाऽभावत्वप्रतियोगिको घटत्वानुयोगिकः एकः स्वरूपसम्बन्धः, एतद्घटाकाशसंयोगानुयोगिक श्चापर इति स्वरूपद्वयकल्पने गौरवापत्तेः । अस्मन्मते तु अतिरिक्ताऽभावानुयोगिक स्तादृशाऽन्यतराभावाभावत्वप्रतियोगिकः एक एवेति लाघवम् । ननु भवन्मते ऽपि अतिरिक्ताऽभावस्य एवं तदनुयोगिकस्वरूपसम्बन्धस्य च कल्पनात्पदार्थद्वयकल्पनम् । अस्मन्मतेस्वरूपसम्बन्धद्वयकल्पने पदार्थद्वयमेव कल्प्यते नत्वधिकपदार्थ इति गौरवाऽनवकाश इति चेत् सत्यम् । अस्मन्मते अतिरिक्ताऽभावः एवं तन्निष्ठानुयोगिता अभावत्वनिष्ठप्रतियोगिता एवं स्वरूपसम्बन्ध इतिपदार्थ चतुष्टयं कल्प्यते । भवन्मते तु घटत्वनिष्ठानुयोगिता एतद्घटाकाशसंयोगनिष्ठाऽनुयोगिता एवं स्वरूपसम्बन्धद्वयं एवमभावत्वनिष्ठं प्रतियोगित्वद्वयं मिति षट्पदार्थकपल्पने महागौरवापत्तेः ।

वस्तुतस्तु प्राचीनमते अभावस्यत्रितयप्रतियोगिकत्वेन अभावाभावस्य त्रितयरूपत्वाभ्युपगमात् । उक्तान्यतराभावाभावस्योक्तान्यतररूपत्वं तत्संयोगध्वंसरूपत्वं तत्प्रागभावरूपत्वं चेति गौरव मतो ऽतिरिक्तत्वाभ्युपगमः ।

केचित्तु वाकारो ऽनास्थायामित्याहुः ।

नन्वेवमपि नानाधिकरणसाध्यके वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्याधिकर-णीभूततत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववति हेतोर्वृत्तेरव्याप्तिर्दुर्वारा प्र-तियोग्यवृत्तित्वमपहाय साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावविवक्षणे तु पञ्चमेन सह पौनरुक्त्यमिति चेन्न । वक्ष्यमाणकेवलान्वय्यव्याप्तिवदस्यापि अत्र दोषत्वात् । न च तथापि साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावमात्रस्यैव ए-तल्लक्षणघटकत्वे वक्ष्यमाणकेवलान्वय्यव्याप्तिः अत्रासङ्गता केवलान्वयिसा-ध्यकेपि साध्याधिकरणीभूततत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावस्य प्रसिद्धत्वादिति वाच्यम् । तथापि तादृशान्योन्याभावस्य प्रसिद्धत्वेऽपि तद्वति हेतोर्वृत्तेरेवाव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् ।

यद्वा साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावपदेन साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियो-गिताकान्योन्याभाव एव विवक्षितः । न चैवं पञ्चमाभेदः, तत्र साध्यवत्त्वा-वच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभाववत्त्वेन प्रवेशः, अत्र तु तादृशान्योन्या-

---

विशेषणीय इति । तथाचान्योन्याभावे स्वनिरूपितत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्ब-न्धेन प्रतियोगिताविशिष्टान्यत्वं विशेषणीयमित्यर्थः ।

ननु अन्योन्यपदं व्यर्थं साध्यवदत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिवृत्तित्वेन लक्षणाघटकत्वा-दिति चेन्न । धर्मिभेदस्य धर्मात्यन्ताभावरूपतया वह्निमद्भेदस्य वह्निस्वरूपस्वप्रतियोगिवृ-त्तित्वेन स्वप्रतियोग्यवृत्त्यन्योन्याभावाप्रसिद्ध्या वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरतः स्ववृत्त्य-न्योन्याभावत्वनिरूपितप्रतियोगिताश्रयावृत्तित्वलाभायान्योन्यपदसार्थक्यम् ।

अथवा स्वनिरूपितयत्किञ्चित्प्रतियोगिताश्रयावृत्तित्वं स्ववृत्तियत्किञ्चिदनुयोगितानिरूपि-तप्रतियोगिताश्रयावृत्तित्वं वा निवेश्याव्याप्तिवारणम् । तथा चायं घट एतत्त्वादित्यत्राव्या-प्तिर्दुर्वारैव घटात्यन्ताभावस्य घटवद्भेदस्वरूपतया घटवन्निष्ठप्रतियोगिताश्रयावृत्तित्वस्य ख-सत्त्वादिति साध्यवन्निष्ठप्रतियोगितानिरूपितभेदत्वावच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणतावृत्तित्वं त-दर्थः । एतेनान्योन्यपदनिवेशेऽपि तदत्यन्ताभावमादायाव्याप्तितादवस्थ्यमिति निरस्तम् ।

ननु अन्योन्याभावत्वनिवेशेऽपि अभावाधिकरणकाभावस्याधिकरणस्वरूपतया साध्य-वत्प्रतियोगिकान्यान्योभाववृत्तिर्यो घटाभावभेदस्तस्यापि साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावस्व-रूपतया स्वनिष्ठान्योन्याभावत्वनिरूपितं यत्प्रतियोगित्वं तदाश्रयभूते घटाभावे स्वप्रतियो-गिनि वृत्तित्वात्स्वप्रतियोग्यवृत्त्यन्योन्याभावाप्रसिद्ध्या वह्निमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिरिति चेन्न । अभावप्रतियोगिकाभावाधिकरणकाभावस्याधिकरणस्वरूपत्वानभ्युपगमेनैतल्लक्षणा-करणादिति ।

नव्यास्तु अन्योन्याभावत्वमनिवेश्य स्वप्रतियोग्यवृत्तिसाध्यवत्प्रतियोगिकावयविवे-

भावाधिकरणत्वेन इत्यधिकरणत्वप्रवेशाप्रवेशाभ्यामेव भेदात् अखण्डाभावघटकतया च नाधिकरणत्वांशस्य वैय्यर्थ्यमिति न कोपि दोष इति दिक् । ३

सकलेति । साकल्यं साध्याभाववतो विशेषणम् । तथाच यावन्ति साध्याभावाधिकरणानि तन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं हेतोर्व्याप्तिरित्यर्थः ।

धूमाभाववज्जलह्रदादिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वाद् वह्न्यादावतिव्याप्तिरिति यावदिति साध्याभाववतो विशेषणम् । साध्याभावविशेषणत्वे तत्तद्ह्रदावृत्तित्वेन रूपेण यो वह्न्याद्यभावस्तस्यपि सकलसाध्याभावत्वेन प्रवेशात्तावदधिकरणाप्रसिद्ध्याऽसंभवापत्तेः ।

साधिकरणीभूतावयवविशेषवृत्तित्वस्य सद्धेतौ सत्त्वाद्वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरतस्तद्वारणायान्योन्याभावत्वनिवेश इति वदन्ति ।

वस्तुतस्तु अन्योन्याभावत्वस्याखण्डोपाधितयाऽन्योन्याभावत्वप्रवेशेऽभावत्वापेक्षया गौरवानवकाशादिति ध्येयम् ।

नासम्भव इति । नन्वभावस्य साध्यतायां संयोगसमवायादिरेव साध्याभाववृत्तिसाध्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्तेन साध्यवद्भेदवति हेतोरवृत्तित्वान्नाव्याप्तिसम्भावना व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यातिरिक्ततया संयोगसमवायादिना तद्वृत्ताऽप्रसिद्ध्या तमादाय न दोष इति चेन्न । अभावाभावोऽतिरिक्त एवेति मते स्वरूपसम्बन्धेन साध्यवद्भेदवत्त्वविवक्षयैवासम्भवाभिधानादिति ।

असम्भवापत्तेरिति । ननु तादृशस्तोमस्याधिकरणं गुणादिकमेव प्रसिद्धमतो नासम्भव इति चेन्न । साध्याभावविशेषणत्वे साध्यसामान्याभावघटितस्तोमस्य हेतुमत्यसत्त्वाद्विशिष्टाभावमन्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावं चादायाव्याप्तिविरहेण साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं साध्यतावच्छेदकेतरधर्मानवच्छिन्नत्वं चानुपादेयमेव । व्यभिचारिणि कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावघटितसाध्याभावस्तोमस्यायोगोलकादावसत्त्वेपि ह्रदावृत्तित्वावच्छिन्नाभावादेरपि सकलान्तर्गततया तद्घटितस्तोमस्याधिकरणाप्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिः । एवं च ह्रदावृत्तेः स्वरूपसमवायाद्यवच्छिन्नाभावस्यापि सकलान्तर्गततया गुणादेरपि न तद्घटितकूटाधिकरणत्वमित्यसम्भवो दुर्वार एवेति ध्येयम् ।

ननु कालिकसम्बन्धेन साध्याभावस्य हेतुमति सत्त्वाद्वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरतः साध्याभाववृत्तिसाध्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन तदधिकरणं वाच्यम् , तथाच साध्याभावे साकल्यविशेषणदाने कथमसम्भवः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावसाध्यकस्थले कालिकस्यैव तादृशसम्बन्धतया तेन सम्बन्धेन साध्याभावस्तोमस्याधिकरणत्वस्य महाकाले सत्त्वेन तत्राप्रसिद्ध्यनवकाशात् । न चाभावे साकल्यशङ्का यथाकथञ्चित्सम्बन्धेन साध्याभावत्वनिवेशाभिप्रायेणैव वह्निमान्धूमादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन साध्याभाववत्त्वमादायाव्याप्तिरिति नाद्देश्यः सम्बन्धनिवेशेपि अव्या-

न्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं व्यापकत्वमित्युक्तौ तु वि धूमत्ववान् निर्वन्हित्वादित्यादावव्याप्तिः निर्वन्हित्वाभावानां वह्निव्य क्तीनां सर्वासामेव चालनीयन्यायेन निर्धूमत्वाभावाधिकरणतावन्निष्ठा न्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति वाच्यम् । तादृशाधिकरणताया व्यापकतावच्छेदकं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नयद्धर्मावच्छिन्नाभाव तद्धर्मवत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । व्यापकतावच्छेदकत्वं तु तद्वन्निष्ठात्यन्ताभा वप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं न तु तद्वन्निष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियो गितानवच्छेदकत्वं, तद्वति निरवच्छिन्नवृत्तिमान् योऽभावस्तत्प्रतियोगिता नवच्छेदकत्वं वा प्रकृते व्यापकतायां प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य निरवच्छि न्नवृत्तित्वस्य वा प्रवेशे प्रयोजनविरहात्, तेन पृथिवीकपिसंयो गादित्यादौ नातिव्याप्तिः कपिसंयोगाभावत्वस्य निरुक्तव्यापकतावच्छेदक त्वविरहादित्येव परमार्थः । ४

व्याप्यीभूतं साध्याभावाधिकरणत्वम् । सद्धेतावपि वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रति योगिताकाभावमादाय हेत्वभावे व्यापकत्वाऽसम्भवेना ऽसम्भवापाऽतात् । किन्तु स्वाधिकर णवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगिताऽनवच्छेदकधर्मवत्वं मेव तद्वाच्यम् । तत्रा ऽशङ्कते । न चे अत्रेदं बोध्यम् । व्यापकता द्विविधा । अत्यन्ताभावघटिता, अन्योन्याभावघटिता च तत्राऽऽद्या स्वाधिकरणवृत्त्यत्यन्ताऽभावप्रतियोगिताऽनवच्छेदकधर्मवत्वरूपा । स्वं व्या प्यीभूतसाध्याभावाधिकरणत्वादिकम् । तथाच द्रव्यं सत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः । स्वं द्रव्यत्वा भावाधिकरणत्वं तद्वान् गुण स्तत्र सत्ताभावे । नास्तीत्यभावस्य गृहीतुं शक्यत्वे ऽपि प्रमेय केवलान्वयितया तदभावो गृहीतुं नैव शक्यते तथाच तादृशाऽभावप्रतियोगितावच्छे सत्ताभावत्वादिक मनवच्छेदकं प्रमेयत्वं तद्वत्तायाः सर्वत्र सत्वेन सत्ताभावेऽपि सत्वेन भावस्यापिव्यापकत्वाद् भवत्यतिव्याप्तिः । द्वितीया तु स्वाधिकरणवृत्त्यन्योन्याऽभाव योगिताऽनवच्छेदकत्वरूपा तत्र वक्ष्यमाणरीत्या धूमाभाववान् वह्न्यभावादित्यत्राऽ प्तिमाह । **निर्वह्नित्वानामिति ।**

व्यापकतावच्छेदकं त्विति । ननु द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यत्र द्रव्यत्वाभाव गुणादौ सत्तारूपविशिष्टसत्ताभावाभावसत्त्वात्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वादव्याप्तिरिति प्रति योगिवैयधिकरण्यस्य निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वस्य वा व्यापकताघटकाभावे निवेशस्यावश्यक कथं प्रयोजनविरहाभिधानम् कथं वा पृथिवी कपिसंयोगादित्यत्रातिव्याप्त्यनभिधानम् कपि योगरूपाभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वस्य वाऽसत्त्वेन तादृशाभा न्तरप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य कपिसंयोगाभावत्वे सत्त्वादिति चेन्न । व्यापकताघटका तयोरन्यतरनिवेशे निरुक्तातिव्याप्तिवारणार्थं यद्धर्मावच्छिन्नाभावेपि प्रतियोगिवैयधि

श्यस्यावश्यकतया तदपेक्षया लाघवात् साध्याभाववन्निरूपितवृत्तितावच्छेदकीभूतानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव हेत्वभावे निवेशनीयमतो नोक्ताव्याप्त्यतिव्याप्तीति ध्येयम्।

ननु वह्न्यभाववद्ध्रदादौ कालिकेनाऽव्याप्यत्वेन वा तादृशाभाववद्धूमाभावाभावविषयकज्ञाने विषयितया वा धूमाभावाभावसत्त्वात्कथं धूमाभावत्वस्य निरुक्तप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमिति वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः । अभावे वृत्तित्वस्य स्वरूपेण निवेशेऽव्याप्तिवारणेपि भावहेतुकव्यभिचारिमात्रेऽतिव्याप्तिः । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तित्वस्य निवेशे सत्तावान् जातेरित्यत्र तादृशवृत्तित्वाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः । न च हेतुतावच्छेदकसंसर्गातिरिक्तो यो हेतुतावच्छेदकसंसर्गेण वृत्तिहेतुप्रतियोगिकसम्बन्धस्तदनवच्छिन्नत्वमेव निवेशनीयम्, वह्निमान् धूमादित्यादौ स्वरूपेण संयोगेन वा वह्न्यभाववद्वृत्तिमान् योऽभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य धूमाभावत्वे सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः, धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिवारणार्थमतिरिक्तान्तम् , सत्तावान् जातेरित्यत्राव्याप्तिवारणाय प्रतियोगिकान्तम् । सत्तावान् प्रमेयादित्यत्र समवायेन हेतुतायामव्याप्तिः स्वरूपस्यापि हेतुप्रतियोगिकतया तदवच्छिन्नवृत्तितायां निरुक्तसम्बन्धानवच्छिन्नत्वविरहात्, अतो हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तित्वमपि तत्र हेत्वंशे निवेशितामिति वाच्यम् । जन्यमहाकालान्यतरत्वस्य साध्यतायां कालिकेन प्रमेयस्य हेतुतायामव्याप्त्यापत्तेस्तत्र साध्याभाववति कालिकेन वृत्तेरप्रसिद्धेः, स्वरूपावच्छिन्नवृत्तितायाश्च निरुक्तहेतुप्रतियोगिकसम्बन्धावच्छिन्नतया तस्याधिकरणासम्भवादिति चेन्न । यत्किञ्चित्प्रतियोगित्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना हेतुतावच्छेदकसंसर्गतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपावृत्तित्वहेत्वभावाभावत्वावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्त्वमेव वृत्तितायां निवेश्य सकलदोषवारणात् । अवृत्तिताघटकवृत्तित्वं च स्वावच्छेदकसंसर्गतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन सद्धेतावभावान्तरस्यैव तादृशवृत्तित्वमिति तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं च हेत्वभावत्वे सुलभमेव। व्यभिचारिणि तु साध्याभाववन्निरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नहेत्वभावाभावत्वावच्छिन्नवृत्तितायां तदुभयाभावसत्त्वान्नातिव्याप्तिः । वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंयोगेन वह्नेर्हेतुतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः एकधर्मावच्छिन्नवृत्तितायामन्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंसर्गानवच्छिन्नतया हेत्वभावाभावत्वावच्छिन्नवृत्तितायां हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावेन निरुक्तरूपावृत्तित्वघटितोभयाभावासत्त्वादतो भिन्नान्तमवच्छेदकताविशेषणम् । विशेषरूपेण संसर्गतानभ्युपगमे तन्न देयमेव ।

अथवा स्वावच्छिन्ना या स्वनिरूपितप्रतियोगिताश्रयवत्ताबुद्धिप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाववन्निरूपितवृत्तितावच्छेदकत्वतादात्म्योभयसम्बन्धेनानुयोगिताविशिष्टानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव हेत्वभावत्वे निवेश्यं व्यभिचारिणि हेत्वभावाभावत्वावच्छिन्नवृत्तितावच्छेदकीभूतानुयोगिता तादृशी न तु सद्धेतौ इति नाव्याप्त्यतिव्याप्ती । संयोगी संयोगाभाववबोधं प्रति अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानानास्कन्दितः समवायावच्छिन्नप्रकारकः तदभावनिश्चयो विरोधी न तु निरवच्छिन्नसमवाया-

साध्यवदन्येति । अत्रापि प्रथमलक्षणोक्तरीत्या हेतौ साध्यवद-न्यवृत्तित्वाभाव इत्यर्थः । तादृशवृत्तित्वाभावश्च तादृशवृत्तित्वसामान्या-भावो बोध्यः । तेन धूमवान् वन्हेरित्यादौ धूमवदन्यजलहृदादि-वृत्तित्वाभावस्य धूमवदन्यवृत्तित्वजलत्वोभयाभावस्य च हेतौ सत्त्वेपि नाति-व्याप्तिः । साध्यवदन्यत्वं च अन्योन्याभावत्वनिरूपितसाध्यवत्त्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावत्वम्, तेन वन्हिमान् धूमादित्यादौ तत्तद्वन्हिमदन्यस्मि-धूमादेर्वृत्तावपि नाव्याप्तिः ।

वच्छिन्नप्रकारकः इति पृथिवी कपिसंयोगादित्यत्र हेत्वभावाभावे निरवच्छिन्नवृत्तिता-सिद्ध्या नातिव्याप्तिरिति ।

केचित्तु स्वरूपेणैव वृत्तिता निवेश्या, अभावाभावस्यातिरिक्तत्वान्न व्यभिचारिणि हेत्व-भावाभावे तदप्रसिद्धिरित्याहुः ।

तादृशवृत्तित्वसामान्याभावो बोध्य इति । प्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्ना साध्यवन्निष्ठाऽवच्छेदकताभिन्ना सती भेदत्वनिष्ठाऽवच्छेदकताभिन्नाऽयाऽवच्छेदकता तदनि-रूपिका अथ चै तादृशाऽवच्छेककताद्वयनिरूपिका या भेदनिष्ठाऽवच्छेदकता तद्भिन्ना सती अधिकरणत्वनिष्ठाऽवच्छेदकताभिन्ना याऽवच्छेदकता तदनिरूपिका अथ चैतादृशाऽवच्छेद-कताद्वयनिरूपिका या अधिकरणनिष्ठाऽवच्छेदकता तद्भिन्नासती वृत्तितात्वनिष्ठाऽवच्छेदक-ताभिन्ना याऽवच्छेदकता तदनिरूपिका अथ चै तादृशाऽच्चच्छेदकताद्वयनिरूपिका या वृत्ति-त्वनिष्ठप्रतियोगिता तन्निरूपकोऽभावो बोध्य इत्यर्थः ।

प्रतियोगितायां साध्यवत्वावच्छिन्नत्वनिवेशस्य फलमाह **तेनेति ।** वह्निमत्त्ववतो न-ति भेदाधिकरणमहानसादिनिरूपितवृत्तिताया धूमे सत्वादव्याप्तिः स्यादित्यर्थः ।

नन्वेवमपि महानसीयवह्निमान्नेति भेदस्य वारणाऽसम्भवः यदि च साध्यतावच्छेदका-वच्छिन्नाऽवच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्वं मेव साध्यवदन्यत्वं तथापि तद्दोषताद-वस्थ्यम् । यदि च साध्यतावच्छेदकेतराऽनवच्छिन्नाऽवच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्वं तदा प्रमेयाश्रयवान् धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकेतराऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः पूर्वोक्तरीत्याऽनवस्था च । न साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवदव-च्छेदकताकप्रातियोगिताकभेदवत्वं तत्—वृत्तित्वं च स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-कपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेनेतिवाच्यम् । अव्यासज्यवृत्तिधर्मस्य पर्याप्त्य-भ्युपगमे वह्निमान् धूमादित्यादौ तादृशरूपाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेः । उक्तरीत्याऽनवस्थापात्त इ-तिचेन्न । साध्यताविशिष्टाऽवच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेद एव साध्यवद्भेदः । साध्यतावै-शिष्ट्यं चा वच्छेदकतायां स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टान्याऽवच्छेदकत्वानिरूपित-स्ववृत्तित्वोभयसम्बन्धेन स्ववृत्तित्वं च स्वनिरूपिताऽवच्छेदकताविशिष्टान्याऽवच्छेदकतानि-रूपितत्वसंम्बन्धेन । अवच्छेदकतावैशिष्ट्यं चा अवच्छेवच्छेदकतायां प्रसिद्धचतुष्टयसम्बन्धेन

न वा वन्हिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावस्य स्वावच्छिन्नभिन्नभेदरूपस्याधिकरणे पर्वतादौ धूमस्य वृत्तावप्यव्याप्तिः । तस्य साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया अत्यन्ताभावनिरूपितत्वेनान्योन्याभावत्वनिरूपितत्वविरहात् । अन्योन्याभावत्वनिरूपितत्वं च तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वमेव । साध्यवत्त्वं च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यम्, तेन वन्हिमान् धूमादित्यादौ वन्हिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य समवायेन वन्हिमतोऽन्योन्याभावस्याधिकरणे पर्वतादौ धूमादेर्वृत्तावपि नाव्याप्तिः । सर्वमन्यत्प्रथमलक्षणोक्तदिशावसेयम् । यथा चास्य न तृतीयलक्षणाभेदस्तथोक्तं तत्रैवेति समासः ।

सर्वाण्येव लक्षणानि केवलान्वय्यव्याप्त्या दूषयति केवलान्वयिन्यभावादिति । पञ्चानामेव लक्षणानामिदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादिव्याप्यवृत्तिकेवलान्वयिसाध्यके द्वितीयादिलक्षणचतुष्टयस्य तु कपिसंयोगाभाववान् सत्त्वादित्याद्यव्याप्यवृत्तिसाध्यकेपि चाभावादित्यर्थः । साध्यताबच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावस्य चाप्रसिद्धत्वात् । कपिसंयोगाभाववान् सत्त्वादित्यादौ निरवच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणत्वस्य अप्रसिद्धत्वाच्चेति भावः । तृतीयलक्षणस्य केवलान्वयिसाध्यकासत्त्वं च तद्व्याख्यानावसरे एव प्रपंचितम् । एतच्चोपलक्षणम् । द्वितीये कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादावप्यव्याप्तिः अधिकरणभेदेन अभावभेदे मानाभावेन कपिसंयोगवद्भिन्नवृत्तिकपिसंयोगाभाववति वृक्षे एतद्वृक्षत्वस्य वृत्तित्वात् । न च साध्य-

---

अन्यत्स्वयमूहनीय मिति ध्येयम् ।

प्रतियोगितायां अन्योन्याभावत्वनिरूपितत्वनिवेशस्य प्रयोजनमाह नवेति । स्वावच्छिन्नभिन्नभेदरूपस्य । समनियतत्वादितिशेषः । स्वावच्छिन्नाभिन्नभेदस्य स्वस्वरूपतया वह्निमान्नास्तीत्यन्ताभावस्य वह्निमान्नास्तीत्यन्ताभावाऽवच्छिभिन्नभेदरूपतयाऽन्योन्याभावस्वरूपत्वात । अव्याप्तिरिति । न च सर्वत्राऽसम्भवसम्भवेऽव्याप्तिदानमसंगत मिति वाच्यम् । शब्दवान् गगनत्वादित्यादौ लक्षणगमनसम्भवात् तत्र साध्यवदत्यन्ताभावस्य केवलान्वयितया तदवच्छिन्नभिन्नाऽप्रसिद्धेरिति ध्येयम् ।

साध्यनिष्ठावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशस्य फलमाह तेनेति । नाव्याप्तिरिति । न च सम्बन्धान्तरेण साध्यवद्भेदमादायाऽसम्भवसम्भवे

वह्निन्नवृत्तित्वावीशिष्टसाध्याभाववदवृत्तित्वं वक्तव्यम् एवं च वृक्षस्य विशिष्टाधि-करणत्वाभावान्नाव्याप्तिरिति वाच्यम् । साध्याभावपदवैयर्थ्यापत्तेः, साध्यव-द्भिन्नवृत्तित्वविशिष्टवदवृत्तित्वस्यैव सम्यक्त्वात् । सद्धेतौ हेत्वधिकरणे विशि-ष्टाधिकरणत्वाभावादेव असम्भवाभावात् । तृतीये साध्यवत्प्रतियोगिताकान्योन्या-भावमात्रस्य घटकत्वे चालनीयन्यायेन अन्योन्याभावमादाय नानाधिकरण-साध्यके वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिश्चेत्यपि बोध्यम् ।

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीशकृतं व्याप्तिपञ्चकरहस्यम् ।

व्याप्तिदान मसङ्गत मिति वाच्यम् । तादात्म्येन गगनसाध्यकतद्व्यक्तित्वादिहेतौ साध्यता-वच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धेन गगनाविशिष्टस्याऽप्रसिद्ध्या तादृशसम्बन्धेन साध्यवद्भेद-स्याऽप्रसिद्धिः तादात्म्येन गगनाविशिष्टभेदस्य गगनेऽसत्वादव्याप्तेरभावात् । एवमपि गगनादेर्लक्ष्यत्वमते च नाऽसभव इति चिन्त्यम् ।

मानाभावेनेति । अन्यत्र प्रपंचयिष्यते ।

इति श्री महामहोपापाध्याय श्रीप्रभुदत्तशास्त्रि सुत श्रीशिवदत्तमिश्रविरचित

माथुरीव्याप्तिपंचकरहस्यव्याख्या समाप्ता ।

शिवम्भूयात् ।

श्रीगणेशायनमः ।

अथ श्रीमथुरानाथतर्कवागीशकृता

सिंहव्याघ्रलक्षणव्याख्या ।

नापि साध्यासामानाधिकरण्याऽनधिकरणत्वम् । साध्यवैयधिकरण्यानधिकरणत्वं वा । तदुभयमपि साध्यानधिकरणाऽनधिकरणत्वम् । तच्च तत्र यत्किंचित्साध्यानधिकरणे धूमे चाऽप्रसिद्धम् ।

नापीति । अत्र साध्यस्याऽसामानाधिकरण्यं न साध्याधिकरणवृत्तित्वाऽभावः द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तेः, द्रव्यत्वाधिकरणवृत्तित्वाभावानाधिकरणत्वात्सत्तायाम्, नापि साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वं, द्वितीयेन पौनरुक्त्यापत्तेः । किन्तु साध्याधिकरणत्वाभाववद्वृत्तित्वं, तदनाधिकरणत्वं च तद्वद्भिन्नत्वम्, अधिकरणत्वप्रवेशे प्रयोजनविरहात् , तथा च साध्याधिकरणत्वाभाववद्वृत्तिभिन्नत्वं हेतोरव्यभिचरितत्वमिति फलितम् ।

यत्कारुण्यकणस्पर्शान्मूको वाचस्पतीयति ।
ब्रह्मोपेन्द्रशिवैर्वन्द्यां नौमि तां वागधीश्वरीम् ॥ १ ॥

न साध्याधिकरणवृत्तित्वाभाव इति । साध्याऽसामानाधिकरण्यमित्यत्र समानमधिकरणं यस्य स समानाधिकरणः, तस्य भावः सामानाधिकरण्यं, साध्यस्य सामानाधिकरण्यं साध्यसामानाधिकरण्यं, साध्यसामानाधिकरण्यस्याऽभावः साध्याऽसामानाधिकरण्यमिति ससम्बन्धिकार्थबोधकोत्तरपदघटितसमुदायेन समं नञ्समास इति नञ्मध्यनिवेशोपपत्तिः । तथा च साध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावः साध्यासामानाधिकरण्यपदार्थः । एतदर्थाभिप्रायेण निषेधमुखत्वमस्य । तदर्थे दोषमाह **अतिव्याप्तेरिति** । **नापीति** । समानमेव सामानं साध्यस्य सामानं न भवतीति साध्यासामानं "समानशब्दार्थं आधेयतानिरूपकमधिकरणमिति यावत्" तदधिकरणं यस्य स साध्याऽसामानाधिकरणस्तस्य भावः साध्यासामानाधिकरण्यमिति समासेऽधिकरणपदार्थः । "लक्षणया" साध्यानधिकरणवृत्तित्वं—साध्यासामानपदं तात्पर्यग्राहकं—तथा च साध्यासामानाधिकरण्यपदस्य साध्यानाधिकरणवृत्तित्वरूपार्थः फलितः । एतदर्थाभिप्रायेण विधिमुखत्वमस्य, तत्र दोषमाह **पौनरुक्त्यापत्तेरिति** । साध्यवैयधिकरण्याऽनधिकरणत्वरूपद्वितीयलक्षणार्थाऽभेदापत्तेरित्यर्थः । तत्रापि साध्यस्य वि अधिकरणं यस्य स साध्यव्यधिकरणस्तस्य भावः साध्यवैयधिकरण्य-

अव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिवारणायाधिकरणत्वप्रवेशः । अव्याप्यवृत्तेरधिकरणता तु नाव्याप्यवृत्तिः । साध्याधिकरणत्वं च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नं च ग्राह्यम् । अन्यथा गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ सत्ताया एव साध्यत्वेन साध्याधिकरणत्वाभाववत्सामान्याद्येव तदवृत्तित्वाज्जातेरतिव्याप्तिः स्यात्, स्याच्च समवायेन वह्न्यादौ साध्ये संयोगेन धूमादिहेतावतिव्याप्तिः, वह्न्यधिकरणत्वाभाववज्जलह्रदाद्येव तदवृत्तित्वाद्धूमादेः । इत्थं च साध्यतावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नसाध्याधिकरणत्वाऽभाववद्गुणादि तद्वृत्तित्वाज्जातेः, साध्यतावच्छेदकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यधिकरणत्वाभाववत्पर्वताद्यपि धूमस्य तद्वृत्तित्वान्नातिव्याप्तिः । वृत्तिश्च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्षणीया, तेन तादृशवह्न्यधिकरणत्वाभाववति धूमावयवे समवायेन धूमस्य वृत्तावपि न क्षतिः ।

न चैवं सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिः, सत्ताधिकरणत्वाभाववति हेतुतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन वृत्तेरेवाऽप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । तादृशसाध्याधिकरणत्वाभावव्यापकाऽन्योन्याभावप्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वमिति विवक्षितत्वात् । साध्याधिकरणत्वाभावसमानाधिकरणेत्युक्तौ धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाधिकरणत्वाभाववति जलह्रदादौ वह्निमदन्योन्याभावसत्त्वादतिव्याप्तिरतो व्यापकत्वानुधावनम् । अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नं हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नं च ग्राह्यम् । अन्यथा वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्न्यधिकरणत्वाभाववति धूमावयवे धूमवदन्योन्याऽभावाऽसत्त्वादव्याप्तिः स्यात् । स्याच्च द्रव्यं जातेरित्यादौ घटत्वप-

---

मितिविग्रहे वि पदस्याऽधिकरणं भेदश्च खण्डशक्त्यार्थः । अधिकरणत्वं चाऽऽधेयतानिरूपकत्वं, तदेकदेशाऽऽधेयतायां षष्ठ्यत्र साध्यपदार्थसाध्यनिष्ठत्वस्याऽन्वयः । अधिकरणत्वप्रतियोगितया भेदः । तथा च यन्निष्ठाधेयतानिरूपकं साध्याधिकरणभिन्नमिति विग्रहवाक्याद्बोधः एवं च पुनरुक्तिः स्पष्टैवेति बोध्यम् । **फलितमिति** । न च साध्याधिकरणत्वाभाववद्वृत्तित्वात्यन्ताभाववत्त्वमित्येव कुतो नोक्तमन्योन्याभावप्रवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् । द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तेः ।

विवक्षितत्वादिति । न चात्र व्यापकत्वं तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिताऽनवच्छेदकधर्मवत्त्वं तथा च धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः धूमाधिकरणत्वाभाववदयोगोलकादिवृत्त्यत्य-

टत्वादितत्तज्जातिमतोऽन्योन्याभावस्य द्रव्यत्वाधिकरणत्वाभावव्यापकत्वेनाऽतिव्याप्तिः । अव्याप्यवृत्तिमतोऽन्योन्याभावस्तु नाऽव्याप्यवृत्तिरिति पृथिवी कपिसंयोगादित्याद्यव्याप्यवृत्तिहेतुके व्यभिचारिणि नातिव्याप्तिरिति संक्षेपः।

साध्यवैयधिकरण्येति । साध्यवैयधिकरण्यं साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वम् । साध्यवदवृत्तित्वपरत्वे द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः । अव्याप्यवृत्तिमतोऽन्योन्याभावस्तु नाऽव्याप्यवृत्तिरित्यव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतौ नाव्याप्तिः । अनधिकरणत्वमित्यत्राऽधिकरणत्वांशस्याऽधिकस्य प्रवेशान्न साध्यवदन्यावृत्तित्वमित्यनेन यथाश्रुतस्य पौनरुक्त्यम्, अखण्डाऽभावघटकतया चाऽधिकरणत्वांशस्य न वैयर्थ्यम् । साध्यवद्भिन्नत्वं च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकं बोध्यम् । तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमस्य समवायेन वह्निमतो भिन्ने यत्किंचित्साध्यवद्व्यक्तिभिन्ने च पर्वतादौ वृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । तादृशसाध्यवद्भिन्नत्वव्यापकाऽभावप्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वमिति तु समुदायार्थनिष्कर्षः । अन्यथा पूर्ववत्साध्यवद्भिन्नवृत्तिकत्वमित्यत्र वृत्तेर्हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनैव वाच्यतया सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्त्यापत्तेः । शेषं पूर्ववत् ।

लक्षणद्वयमेकदैव दूषयति तदुभयमपीति । साध्याऽनधिकरणानधिकरणत्वं साध्यानाधिकरणाऽनधिकरणत्वनियतम्, साध्याऽनधिकरणाऽवृत्तित्वव्याप्यमिति यावत् । तच्च—व्यापकीभूतं साध्यानधिकरणाऽवृत्तित्वं च। तत्र—केवलान्वयिसाध्यकेऽप्रसिद्धमित्यन्वयः। साध्यानधिकरणत्वस्य साध्याधिकरणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वस्य तत्राऽप्रसिद्धेः । यत्किंचिदिति । यदि च साध्याऽनधिकरणत्वं न तत्सामान्यभेदः किन्तु साध्याधिकरणप्रति-

---

न्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतप्रमेयत्वादिकमादाय वह्निमद्भेदस्यापि धूमाधिकरणत्वाभावव्यापकत्वसम्भवादिति वाच्यम् । यद्धर्मावच्छिन्नाऽवच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदत्वं साध्याधिकरणत्वाभाववन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकमित्यर्थे तात्पर्यात् । न च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वं साध्याधिकरणत्वाभावव्यापकतावच्छेदकमित्येव कुतो नोक्तमिति वाच्यम् । वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन हेतुतायामव्याप्तिप्रसङ्गात् । सङ्क्षेप इति । तथा च व्यापकत्वं प्रतियोगिवैयधिकरण्याऽघटितमेव वाच्यमित्यन्यत्र विस्तरः ।

तदुभयमपीतीति। साध्यवैयधिकरण्यानधिकरणत्वमित्यस्य साध्यानधिकरणवृत्तित्वाभाववत्त्वमर्थः । चरमाधिकरणत्वांशस्य वैयर्थ्येन तत्र निवेशे प्रयोजनाभावात् । न च वह्नि-

येगिताकभेदवत्त्वमात्रं तदा वह्निमान् धूमादित्यत्र यत्किंचिद्वह्न्यनधिकरणे पर्वतादौ वर्त्तमाने धूमेऽप्यप्रसिद्धमित्यर्थः । अप्यर्थकचकारात्केवलान्वयिसाध्यकसमुच्चयः । तथा च व्यापकाभावाद्व्याप्यीभूतं तदुभयलक्षणमपि तदुभयत्राऽप्रसिद्धमिति भावः । साध्यानधिकरणाऽनधिकरणत्वमिति यथाश्रुतं तु न संगच्छते यथोक्तलक्षणद्वयस्य तत्स्वरूपत्वाऽभावादिति ध्येयम् ।

भट्टाचार्यानुयायिनस्तु तदुभयमपि—तदुभयलक्षणवाक्यमपि साध्यानधिकरणानधिकरणत्वं साध्यानधिकरणाऽनधिकरणत्वबोधजनकं साध्याधिकरणत्वसामान्याभाववद्वृत्तित्वाभाव—साध्यवत्सामान्यभिन्नवृत्तित्वाभावान्यतरबोधजनकमिति यावत् । तच्च—तादृशान्यतराभाववत्त्वं च, तत्र- केवलान्वयिसाध्यकेऽप्रसिद्धमित्यन्वयः । साध्याधिकरणत्वसामान्याभावादेरप्रसिद्धत्वादिति भावः । ननु तदुभयवाक्यं न प्रागुक्ताऽभावान्यतरविषयकबोधजनकमपि तु साध्याधिकरणत्वप्रतियोगिकाभाववद्वृत्तित्वसामान्याभावसाध्यवत्प्रतियोगिकभेदवद्वृत्तित्वसामान्याभावान्यतरबोधजनकमेव साध्याधिकरणत्वप्रतियोगिकाभावसाध्यवत्प्रतियोगिकभेदौ च केवलान्वयिन्यपि प्रसिद्धावित्यत आह यत्किंचिदिति । शेषं पूर्ववदित्याहुः ।

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीशकृतसिंहव्याघ्रलक्षणव्याख्या समाप्ता ।

मान् गगनादित्यत्रातिव्याप्तिः, अवृत्तिगगने तथाविधवृत्तित्वाभावसत्त्वादिति वाच्यम् । व्याप्याश्रये तत्र भ्रमात्मकपक्षधर्मताज्ञानादनुमित्यङ्गीकारेण क्षतेरभावात् । यदि च तत्र व्याप्यत्वव्यवहारस्तदा वृत्तिमत्त्वं निवेश्य साध्यानधिकरणवृत्तित्वाभावविशिष्टवृत्तिमत्त्वमित्यस्यैवोपदर्शितरीत्या सम्यक्त्वात् । नचैवं सति साध्यवदन्यावृत्तित्वं व्याप्तिरित्यनेन पौनरुक्त्यमिति वाच्यम् । साध्यवदन्यवृत्तिभिन्नत्वस्याऽत्र लक्षणे वाक्यार्थत्वम् तत्र च वृत्तित्वात्यन्ताभावनिवेशात् इति ।

इति श्रीशिवदत्तमिश्रकृतमाथुरीसिंहव्याघ्रलक्षणव्याख्या समाप्ता ।

शिवं भूयात् ।

श्रीः

जागदीशव्याप्तिपञ्चक—

गूढार्थतत्त्वालोकः

व्याप्तिपञ्चकविवृत्यपरनामधेयः

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रमिथिलामण्डलमण्डनपण्डितकुलपति
झोपाख्यश्रीधर्मदत्त (बच्चाझा) सूरिविरचितः

ग्रन्थकर्त्तुस्तनुजन्मना-
तार्किक झोपाख्य श्रीजगदीशशर्म्मणा

काश्यां—
विद्याविलास यन्त्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प०
द्वि	द्धि	४	१९
तित्य	त्य	४	२३
दा	पदा	५	४
वार	वा	६	१४
स्य	स्यच	७	२०
न	नंससर्गेण	८	१०
च्छेका	च्छेवैका	९	३
ष्टसत्	ष्टस्सन्	९	७
वह्निगतै	वह्नित्वगतै	१०	६
भप	भय	१२	२७
ज्मेन	गमेन	१४	३
स्वसामा	सामा	१४	२९
प्रस्थाप्रस	वस्थाप्रस	१५	२
निनेशे	निवेशे	१६	२९
शूयस्यतद	शूयस्यसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वेकालिकेनसंयोगत्वस्यतद	१८	१३
भूम	धूम	२०	१५
गितात्वो	गित्वे	२८	१७
कालितकेन	कालिकेन	२५	१८
सामान्यीय	साध्यसामान्यीय	२६	२९

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०
भाव	भावत्व	२७	८
कत्व	कत्वे	२८	२१
अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ	पं
घटत्वएव	घटएव	२९	४
साध्याभावाभावाव	साध्याभावत्वाव	२९	९
त्वादित्यादित्य	त्वादित्य	२९	२०
भावाद्य	भावत्वाद्य	३०	२०
स्वानि	स्वनि	३१	१९
नच्छिन्न	वच्छिन्न	३२	२
अधिकरणतानिष्ठाधिकरणता-निष्ठाधिकरण	अधिकरणतानिष्ठा		
तानिरूपितानिरू	धिकरणतानिरू	३२	२९
ता	त्वा	३२	२९
त्रा	त्राति	३३	२५
त्वेपि	त्वेप्य	३८	३१
नच	नचा	३९	४

॥ श्रीः ॥

व्याप्तिपञ्चकविवृतिः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

व्याजस्वीकृतसेवया विधुरभूदग्रेसरः श्रीमता-
म्मानव्याहतिकैतवावनमनादीशस्त्रिलोकीपतिः ।
सम्भिन्नाब्जकुलप्रसूतिविभवादम्भोजमञ्जालयो
यस्य श्रीगिरिजापदाम्बुजयुगन्तत्स्यादभीष्टप्रदम् ॥ १ ॥
जगदीशकृतव्याप्तिग्रन्थव्याख्यावलम्बिनी ।
विवृतिर्धर्म्मदत्तेन मैथिलेन वितन्यते ॥ २ ॥

दीधितौ समारब्धेति समीचीनभूतकालिकारम्भविषयेत्यर्थः। आरम्भश्चाद्यकृतिः, प्रकृते कृतावाद्यत्वञ्च तत्कृतिसमवायिसमवेतप्रामाण्यपरीक्षागोचरकृतिक्षणध्वंसानधिकरणक्षणवृत्तित्वम्।समवेतान्तनिवेशादन्यपुरुषकृतपरीक्षायाः पूर्ववृत्तत्वेऽपि न क्षतिः। आरब्धत्वकथनेन प्रामाण्यपरीक्षाया वृत्तत्वनिरासेन तदुपयोगिव्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादनादेर्वैफल्यशङ्का निरस्ता। समीचीनत्वञ्चेष्टसाधनत्वादिप्रमाजन्यत्वं तेन कृतेः संवादित्वलाभेन तद्विषयपरीक्षा तत्कारणव्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादन तत्साधनव्याप्तिस्वरूपनिरूपणानां फलवत्वलाभेनोपादेयत्वव्यक्तिः। *अनुमानप्रामाण्यपरीक्षेति*। परमतनिराकरणपूर्वकस्वमतव्यवस्थापनम्परीक्षा। परमतं परकीयमतिविषयः अनुमानप्रामाण्याभावः तन्निराकरणं तज्ज्ञानेऽप्रामाण्यज्ञापनं यद्वा परमतं परमतिः सा च नानुमानं प्रमाणमित्याकारिका तन्निराकरणं तत्राप्रामाण्यज्ञापनं तच्चासिद्ध्याद्युद्भावनं तत्पूर्वकं तदुत्तरकालिकं स्वमतमनुमानप्रामाण्यं तद्व्यवस्थापनमप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिततद्गोचरज्ञानानुकूलव्यापारः। अनुमानाप्रामाण्यज्ञानेऽसत्यप्रामाण्यज्ञाने, अनुमानप्रामाण्यग्रहोत्पत्तेरसम्भवेन व्यापारस्य न ज्ञानजनकत्वसम्भव इति भवति तस्य परमतनिराकरणपूर्वकत्वम्, अनुमानप्रामाण्यप्र-

तिपादकग्रन्थस्य परीक्षात्वोक्त्या केवलस्वमतप्रतिपादकत्वनिराकरणादशेषजिज्ञास्वध्ययनयोग्यतालाभेन व्याप्तिस्वरूपनिरूपणस्यापि तल्लाभः ॥ *कारणीभूतेति* ॥ यत्रानवस्थादुस्थतर्कानिवर्त्यव्यभिचारशङ्कावरुद्धोत्पत्तिकव्याप्तिग्रहासत्त्वानिबन्धनानुमितिरूपफलानुत्पत्त्याऽप्रामाण्यमनुमानस्य मन्यन्ते परे चार्वाकादयस्तत्र नानभिधाय व्याप्तिग्रहोपायं प्रामाण्यमनुमानस्य व्यवस्थापयितुं शक्यमिति व्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादनस्य भवति परीक्षाकारणत्वमिति भावः । व्याप्तिस्वरूपनिरूपणस्य परीक्षाकारणत्वेऽपि व्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादनस्यापि तादृशतया व्याप्तिग्रहोपायश्च वक्ष्यत इत्यनेन तत्प्रतीक्षाविधानमनुचितमित्याशङ्कानिरासाय व्याप्तिस्वरूपमविद्वांसंप्रति व्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादनस्याशक्यतया तत्प्रथमं स्वरूपाभिधानबीजभूतन्तदुपजीव्यत्वं दर्शयितुं परीक्षाकारणव्याप्तिग्रहोपायकारणत्वेन स्वरूपनिरूपणं दर्शितं प्रतिपादननिदानमित्यनेन । यद्यप्युक्तशङ्कानिवृत्तिः कारणान्तावचनेपि भवत्येव तथाप्यनुमानप्रामाण्यनिरूपणानन्तरूपितोपोद्घातसङ्गतिलाभाय तदुक्तिः । व्याप्तिस्वरूपगोचरपूर्वपक्षस्यैव प्रथममभिहितत्वेन व्याप्तिस्वरूपनिरूपणस्याक्रियमाणत्वेऽपि तदनुकूलगोचरकृतेर्विद्यमानतयाऽऽरभ्यमाणत्वन्तत्रास्त्येवेति कुरुत इत्यनुक्त्वारभत इत्युक्तमिति । नन्वित्यादिनेति मूले *नन्वित्यादि* नन्विति प्रश्नः, अनुमितेरितरभेदानुमितेः, कारणं यद्व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानजन्यज्ञानत्वरूपहेतुस्तद्घटकव्याप्तिज्ञानस्य विषयकेत्यर्थः । यद्वा अनुमितिकारणपरामर्शविषयव्याप्तिःकेत्यर्थः । एतेन घटकत्वार्थकसप्तम्या समासस्य क्वाचित्कत्वेऽपि कर्मधारयेनार्थलाभे गुरुतरसमासान्तराश्रयणस्यायुक्तत्वेऽपि च न क्षतिः, उक्तार्थस्य कर्मधारयलभ्यत्वात् । अत्र का व्याप्तिरित्यभिधानेऽनुमानप्रामाण्योपपादकत्वलक्षणोपोद्घातसङ्गत्यलाभाज्ज्ञान इत्यन्तमनुमित्युपपादिका व्याप्तिः केत्याभिधाने कथमनुमित्युपपादिकेत्याकाङ्क्षानिवर्तकस्य वक्तव्यतापत्त्यानुमितिहेतुव्याप्तिज्ञान इति । नचैवमनुमितिहेतुज्ञान इत्येववक्तव्यमनर्था पुनरुक्तिरिति वाच्यम् । अनुमित्यनुपपादकस्याप्यनुमितिहेतुसमूहालम्बनज्ञानविषयत्वसम्भवेनानुमित्युपपादकत्वाप्राप्तेः तदुक्तौ च व्याप्तिविशिष्टज्ञानेऽनुमितिजनकत्वान्वये विशेष्यतावच्छेदके सति बाधके विशेषणप्रयोजकत्वनियमेनोक्तावच्छेदकत्वात्मकप्रयोज-

कत्वस्य लाभेन जनकतावच्छेदके तत्र सर्वजनसिद्धप्रयोजकत्वस्य लाभसम्भवादिति । *व्याप्तिः* । व्याप्तिपदार्थः, तेन व्याप्तेरनुमिति-जनकतावच्छेदकरूपत्वेपि ज्ञान इत्यन्तस्य न वैयर्थ्यम्, सप्तम्या विषयत्वमर्थः, किमो जिज्ञासा, साच व्याप्तिपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नज्ञानं जायतामित्याकारिका ॥ *नतावदव्यभिचरितत्वमिति* व्याप्तिरित्यनुषञ्जनीयम् । अनुमितिजनकतावच्छेदकमिति तदर्थः, अव्यभिचरितत्वमव्यभिचरितत्वपदार्थः । तेन साध्याभाववदवृत्तित्वादिसाधारणस्याव्यभिचारितत्वत्वस्यैकस्याभावेपि न क्षतिः । अथात्राव्यभिचारपदार्थो नानुमितिजनकतावच्छेदकः साध्याभाववदवृत्तित्वादिभेदवत्त्वादिति प्रयोगः, तन्न सम्भवति प्रत्येकभेदस्य हेतुत्वेऽवच्छेदकावच्छेदेन साध्यत्वे भागासिद्धिः । सामानाधिकरण्येन साध्यत्वेऽअव्यभिचरितत्वपदार्थमात्रेऽभिमतस्य व्याप्तित्वाभावस्यासिद्धेः, साध्यवद्भिन्नावृत्तित्वाद्यंशे जायमानव्यभिचारशङ्काया अनिवृत्तेश्च, मिलितस्य हेतुत्वे स्वरूपासिद्धेरिति चेन्न । अनुमितिजनकत्वं पक्षीकृत्य साध्याभाववदवृत्तित्वादिविषयत्वावच्छिन्नत्वाभावकूटहेतुनाऽव्यभिचारपदार्थविषयकत्वानवच्छिन्नत्वस्यैव साध्यत्वात् । नचानुमितिजनकतात्वावच्छेदेन साध्यता सामानाधिकरण्येन वा । नाद्यः । वह्न्यभाववदवृत्तिधूमादिहेतुकस्थले परामर्शनिष्ठहेतुत्वस्य साध्याभाववदवृत्तित्वविषयत्वावच्छिन्नत्वेन बाधभागासिद्ध्योः प्रसङ्गात् । न द्वितीयः । विवक्षितार्थासिद्धेः सर्वतज्जनकतास्वेव तस्य साधनीयत्वादिति वाच्यं प्रकृतपक्षतावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणधर्मपर्य्याप्तावच्छेदकताकविशेष्यतानिरूपितविषयत्वाभिन्नप्रकृतहेतुतावच्छेदकपर्य्याप्तावच्छेदकताकविशेष्यतानिरूपिताव्यभिचारपदार्थतावच्छेदकतासमानाधिकरणावच्छेदकताकविषयत्वानवच्छिन्नत्वस्य साध्यत्वात्तादृशहेतुविषयत्वानिरूपितसाध्याभाववदवृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्नत्वाभावकूटस्य हेतुत्वाच्च पक्षतावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशाच्च वह्न्यभाववदवृत्तिधूमवत्पर्वतपक्षकवह्निसाध्यकधूमहेतुकानुमितिजनकत्वेन भागासिद्धिः । अनुमितिजनकता च प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नलिङ्गकप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविधेयकप्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षकानुमितिजनकतारूपाग्राह्या । नातः प्रागुक्तानुमितिजनकतायां केवलपर्वतत्वादिरूपपक्षतावच्छेद-

क्रमादाय भागासिद्धितादवस्थ्यम् । नचैवमपि धूमव्यापकवह्निसामाना-
धिकरण्यवह्न्यभाववदवृत्तित्वोभयवद्धूमवान्पर्वत इति ज्ञानीयतादृश-
सामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वत्वावच्छिन्नविषय-
ताया जनकतावच्छेदकत्वेन भागासिद्धितादवस्थ्यं साध्याभाववद-
वृत्तित्वत्वातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नविषयत्वानवच्छिन्नत्वन्तूभयवत्ताज्ञा-
नीयतद्धर्मावच्छिन्नविषयताया जनकतानवच्छेदकत्वासिद्ध्या विव-
क्षितुमशक्यमितिवाच्यम् । प्रागुक्तविषयतात्वावच्छिन्नावच्छेदकतानि-
रूपि तत्वाभावस्यैव हेतुसाध्यविधयाप्रवेशात् । उक्तज्ञानीयविषयताया
अपितादृशसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नविषयतात्वेनैवावच्छेदकत्वात् ।
अथ परमते वह्निव्याप्यो धूमो धूमवान् पर्वत इतिज्ञानस्यापि कारणत्वेन
विशिष्टविषयतायाः कारणतानवच्छेदकतया साध्याभाववदवृत्तित्व-
विषयताया जनकतावच्छेदकत्वेपि साध्यसिद्धिरिति न विवक्षितार्थ-
सिद्धिरिति चेन्मैवम् । प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वनिष्ठाव-
च्छेदकतानिरूपितप्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वनिष्ठावच्छेदक-
ताविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिता-
व्यभिचारपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्नावच्छेदकता-
निरूपितत्वाभावस्यैव साध्यत्वात् स्वनिरूपकजनकतानिरूपितत्वस-
म्बन्धेन वैशिष्ट्यं बोध्यम् । एवञ्च परमते निश्चयविशिष्टनिश्चयत्वेन ज-
नकत्वेपि परामर्षस्य न दोषः । एवं सति तद्भिन्नेत्यादिहेतुवाक्यस्यापि
साध्याभाववदवृत्तित्वत्वावच्छिन्नविषयतानवच्छिन्नानुमितिजनकत्वे-
त्यत्रैवतात्पर्यं व्याप्तिपदानुषङ्गं विनोक्तवाक्यस्य वाधितार्थकत्वेन
व्याप्तिपदानुषङ्गेण तदनुमितिजनकतावच्छेदकत्वेनाभिमताव्यभिचरि-
तत्वं, साध्याभाववदवृत्तित्वादिरूपा न व्याप्तिरितित्यर्थकरणे साध्या-
भाववदवृत्तित्वस्यानुमितिजनकतावच्छेदकत्वव्यतिरेकप्रतीतेः । *केव-
लान्वयिन्यभावादिति* । केवलान्वयित्वग्रहेऽनुमितिजनकज्ञाने विषयि-
तायाः परस्परोपश्लिष्टसाध्याभाववदवृत्तित्वनिरूपिताया अभावात्प्र-
तिबन्धकसत्त्वादित्यर्थः । तथाच तदानीमनुमित्युपपादकव्याप्तिज्ञान-
स्यैव सर्वत्र हेतुत्वसम्भवेन साध्याभाववदवृत्तित्वादिज्ञानस्यानुमिति-
जनकतायां मानाभाव इति भावः । ईदृशव्याख्यानक्लेशश्च प्रश्नवाक्यो-
द्देश्यस्योत्तरवाक्ये विधेयत्वनियमावष्टम्भेन तदनङ्गीकारे व्याप्तिरनुमि-
तिजनकतावच्छेदको नाव्यभिचरितत्वपदार्थः, साध्याभाववदवृत्ति-

त्वादिभेदकूटवत्वादित्यर्थे बाधासिद्ध्याद्यभावात्, वस्तुतः पक्षतावच्छेदकस्य हेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्य एव सत्वात्, तन्मात्रस्य तत्त्वेनानिश्चयाच्च न सिद्धसाधनम्, अत्रापि पक्षे तद्धीत्यादेर्व्याप्तिदानुषङ्गेण तत्साध्याभाववदवृत्तित्वञ्च व्याप्तिरित्यर्थ एव ज्यायान्। तदा सम्बन्धात्साध्याभाववदवृत्तित्वादेरव्यभिचरितत्वविशेषत्वलाभेन प्रकृतानुमानस्य विशेषाभावकूटहेतुकसामान्याभावसाध्यकत्वप्राप्त्याऽप्रयोजकत्वव्युदासात्, अव्यभिचरितत्वं न साध्याभाववदवृत्तित्वादिस्वरूपमित्यर्थस्त्वव्यभिचरितत्वमित्यनन्तरमनुमितिजनकतावच्छेदकत्वेनाभिमतमित्यस्य पूरणेन क्लेशेन समर्थनीयः। अन्यथा अव्यभिचरितत्वे साध्याभाववदवृत्तित्वादिरूपतायाः सिद्धान्तेऽपि सत्त्वेन तद्भिन्नत्वस्य प्रतिपत्यसम्भवेनासङ्गत्यापत्तेः, पूरणे तु केवलान्वयिन्यभावात्साध्याभाववदवृत्तित्वादेरनुमितिजनकतानवच्छेदकतया तादृशस्य तस्य भेदोऽनुमितिजनकतावच्छेदकत्वेनाभिमते सुग्रहः। तथाचाव्यभिचरितत्वस्य साध्याभाववदवृत्तित्वाद्यतिरिक्तविधाया अभावेन तेषां भेदस्यानुमितिजनकतावच्छेदके पर्यवसितत्वेऽव्यभिचरितत्वभेदः सिद्ध्यतीतिभावः। केवलान्वयिन्यभावादितितूक्तार्थकमेव। तेन न साध्याभाववदवृत्तित्वसिद्ध्यासिद्धिभ्यांव्याघात इति दिक् ॥०॥

साध्याभाववदवृत्तित्वमिति। अत्र वृत्तस्याभावोऽवृत्तं साध्याभाववतोऽवृत्तं साध्याभाववदवृत्तं तदस्यास्तीति साध्याभाववदवृत्ति तस्य भावः साध्याभाववदवृत्तित्वमिति। वृत्तं वृत्ति वृत्तेरभावोऽवृत्ति साध्यभाववतोऽवृत्ति यत्र स साध्याभाववदवृत्तिस्तस्य भावस्तत्त्वमिति वा विग्रहं वर्णयन्ति केचित्तन्नचारु न कर्मधारायान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेत्तदर्थप्रत्तिपत्तिकर इत्युशासनविरोधात्। तदर्थश्च बहुव्रीहीतरसमासान्मत्वर्थीयो न भवति बहुव्रीहिसमासेन मत्वर्थीयार्थलाभे अगुणवत्त्वमित्यत्र गुणस्याभावोऽगुणन्तदस्यास्तीत्यगुणवानिति विग्रहनिराकरणेन न गुणवानगुणवानिति विग्रहस्य गुणप्रकाशरहस्यादौ दर्शनेन कर्मधारयपदस्य बहुव्रीहीतरपरत्वात् नच बहुव्रीहीतरत्वं समासत्वञ्च व्यर्थं बहुव्रीहेरन्यपदार्थप्रधानतया तदुत्तरमत्वर्थीयार्थस्य तावत्पदबहुव्रीहिणा बोधयितुमशक्यत्वात्। कृदन्ततद्धितान्तादिपदोत्तरमत्वर्थीयार्थस्य तादृशपदबहुव्रीहिसमासस्यैवासम्भवेन बोधयितुमशक्यत्वाच्चेति वाच्यम्। उद्देश्यांशे उपरञ्जक-

स्थापि विशेषणत्वेन स्वरूपबोधनार्थत्वात् । नच न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेत्तत्रसम्भवतीत्येव वाच्यमिति वाच्यम् । राजपुरुषवानित्यत्र राजपुरुषोयत्रेतिबहुव्रीहेस्सम्भवात् नचैवमपि यत्रराजाराजसम्बन्धी पुरुषश्चास्ति तत्रमतुब्बाध्यस्य देशविशेषस्य बहुव्रीहेः प्रतिपत्तिसम्भवेनानुपपत्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् । यत्पदेन यादृशधर्मावच्छिन्नविषयताको बोधो मत्वर्थीयसमभिव्याहृतेन जायते मतुपः समभिव्याहारं विना तेन पदेन बहुव्रीहिणा तादृशधर्मावच्छिन्नविषयताकबोधसम्भवे तत्पदान्मत्वर्थीयो न भवतीत्यर्थस्य विवक्षितत्वात् । तथाच राजसम्बन्धिपुरुष सम्बन्धित्वावच्छिन्नविषयताकोबोधो मतुप्समभिव्याहृतेन राजपुरुषपदेन जायते बहुव्रीहिसमासेन तु राजाभिन्नपुरुषसम्बन्धित्वेनैवेति न दोषः । एवञ्चारूढवानरवानिति जरच्चित्रगुमानिति चारुढवानरसम्बन्धित्वेन जरदभिन्नचित्रगोसम्बन्धिपुरुषसम्बन्धित्वेन बोधतात्पर्येण साधुरेव । बहुव्रीहिणा स्वकर्मकारोहणकर्तृवारनरसम्बन्धिसम्बन्धित्वेन जरदभिन्नचित्रगोसम्बन्धिनः सम्बन्धित्वेन च मत्वर्थीयार्थस्याप्रत्ययादिति । अथाऽसुब्वत इति भाष्यप्रयोगदर्शनाद्रक्तदण्डवानित्यादिलौकिकप्रयोगदर्शनादुक्तव्युत्पत्तेः प्रायिकत्वेनात्रापि तत्क्षतेरनतिदोषत्वमिति चेदेवमप्यवृत्तमित्यस्यावृत्तीत्यस्य च पूर्वपदार्थप्रधानाव्ययीभावसमासत्वेन पूर्वपदार्थप्रधानसमासघटकोत्तरपदार्थेन समं समासाघटकपदस्यानन्वितत्वनियमेन वृत्तित्वे साध्याभाववतोन्वयस्यासम्भवो दोषः । नचोक्तनियमे किम्मानं भूतलस्याघटमित्यत्र घटे भूतलानन्वयः । एवं साध्याभाववद्वृत्तमितिवदभ्युपगममात्रेण भूतलोपघटमित्यस्य सत्त्वेपि घटे भूतलस्यानन्वयः, अव्ययीभावसमासस्याव्ययत्वेपि शोभनोपकुम्भमित्यादेः प्रामाणिकत्वेऽव्ययीभावात्मकाव्ययातिरिक्ताव्ययेनैवाव्ययिभावस्य समस्यमानत्वेन परिगणिताव्ययातिरिक्तस्याप्यव्ययीभावस्य समाससामान्यशास्त्रेण समस्यमानत्वस्य चाभ्युपगमनीयतया वास्तविके वा भूतलोपकुम्भमित्यादौ भूतलानन्वयः । शोभनोपकुम्भमित्यस्याप्रामाणिकत्वे उक्ताभ्युपगमे प्रयोजनविरहेण साध्याभाववतो वृत्तेरनन्वयापेक्षयाऽवृत्तमित्यव्ययीभावेन साध्याभाववतः समासत्वासम्भवनिबन्धनतादृशपदासाधुत्वरूपो वलीयानपिदोषः तादृशव्याख्याने वेदितव्य इति । तस्मात् साध्या-

भाववतो न वृत्तिर्विद्यते यत्र तत्साध्यभाववदवृत्ति तस्य भावस्तत्त्व-मित्येव विग्रहं स्वीकुर्वन्त्यभियुक्ताः । व्यधिकरणबहुव्रीहिश्चायं हेतुः-साध्याभाववदवृत्तिरित्यादेस्साध्याभाववदवृत्तपदोत्तरेणप्रत्ययादिना निर्वाहासम्भवेन स्वीकरणीयः । एवं व्यधिकरणबहुव्रीहेरुदा-हरणान्तरस्य सत्त्वेऽपि तद्वशेनात्र व्यधिकरणबहुव्रीहिस्वीकारास-म्भवात्तस्यासार्वत्रिकत्वादुक्तप्रयोग एवोदाहरणतया वक्तव्य इति दिक् ॥ ० ॥

जागदीश्यामिदञ्चेति अव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्ति दानञ्चे-त्यर्थः । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावप्रवेशेपि संयोगसम्बन्धावच्छि-न्नघटाभावस्य समवायावच्छिन्नवह्न्यभावस्य च तादृशतया तमादाय व्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽव्याप्तिःस्यादतो धर्मविधया यः साध्यतावच्छेदको धर्मविधया तदवच्छिन्नत्वस्य संसर्गविधया यः साध्यतावच्छेकः संस-र्गविधया तदवच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगितायां प्रवेशसूचनायाह "येनरू-पेण येन सम्बन्धेनेति" । अथ साध्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नत्वे सति साध्यतावच्छेदकीभूतसम्बन्धावच्छिन्नत्वप्रवेशेऽपि घटाभावादि-वारणसम्भवाद्धर्मसंसर्गविधया तदवच्छेदकत्वप्रवेशो व्यर्थ इति चेन्न तत्समवायिनः संयोगेन साध्यतायां तत्समवायिनः समवायेनाभावीय-प्रतियोगिताया वारणाय साध्यतानिरूपितसंसर्गतावन्निष्ठावच्छेदक-ताकत्वस्य तत्संयोगिनः संयोगेनाभावप्रतियोगिताया वारणाय साध्य-तानिरूपितकिञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतावन्निष्ठावच्छेदकत्वस्य प्रवेशनीयत्वात्, संयोगिनः समवायेनाभावीयप्रतियोगितावारणाय च प्रतियोगितावच्छेदकताया अपि धर्मसंसर्गविधयाप्रवेशनीयत्वात् । वस्तुतः साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वस्य साध्यतावच्छेदकातिरि-क्तधर्मानवच्छिन्नत्वरूपस्यैव वाच्यतया तत्र साध्यतानिरूपितधर्मविध-यावच्छेदकतावदितरनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपितत्वमात्रप्रवेशे तादृशा-तिरिक्तसंसर्गमादायासंभवस्स्यादिति धर्म्मविधयावच्छेदकत्वानिरू-पितत्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यापि साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धानवच्छिन्नत्वरूपस्यैव वाच्यतया तादृशसं-सर्गातिरिक्तनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपितत्वमात्रप्रवेशे तादृशसंसर्गाति-रिक्तधर्म्ममादायासम्भवस्स्यादिति संसर्गविधयावच्छेदकत्वानिरूपि-तत्वं च प्रवेशनीयम् । एतेन संयोगिनस्समवायेनाभाववारणाय धर्म्म

विधया संसर्गविधया वाऽवच्छेदकत्वस्य निरूपितत्वम्प्रवेश्यं नतूभयमिति शङ्का निरस्ता। अथ साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति प्रतियोगित्वस्य वक्ष्यमाणरीत्यावश्यविवक्षणीयतया तत्र धर्मविधया संसर्गविधयावच्छेदकत्वत्वेनावच्छेदकत्वस्यानन्तर्भावेणैकविधानिवेशेनैवपूर्व्वोक्तनिखिलाभाववारणसंभवः संयोगिनस्समवायेनाभावीयप्रतियोगितायामपि साक्षात्परम्परासाधारणसाध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकस्वरूपसमवायसंयोगगतरूपवृत्तित्वस्य विरहात्। प्रतियोगितायां समवायस्य संसर्गविधया अवच्छेदकत्वेन स्वरूपस्य तदनवच्छेदकत्वादिति चेन्नैवम् समवायिनस्संयोगाश्रयत्वेन साध्यतायां संयोगाश्रयस्य समवायेनाभावमादायाव्याप्तेर्दुरुद्धरत्वात् इति ॥ ० ॥

अन्यथा तु व्याप्यवृत्तिसाध्यकेत्यादि। ननु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य प्रवेशेऽपि महानसीयवह्न्यभावस्य न वारणसम्भवः न च साध्यतानिरूपितावच्छेदकताविशिष्टान्यावच्छेदकत्वानिरूपितत्वं वाच्यम् वैशिष्ट्यञ्च स्वसामानाधिकरण्य स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व स्ववृत्तित्वै तच्चतुष्टयसम्बन्धेन। स्वसामानाधिकरण्यनिवेशाद्वह्निमान्धूमादित्यत्र निरवच्छिन्नघटत्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावमादाय न दोषः स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशात् घटानुयोगिककालिकेन वह्नित्ववदभावमादाय वह्नित्वाश्रयवान्धूमादित्यत्र नाव्याप्तिः, स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वनिवेशान्महानसीयवह्निवृत्तित्वविशिष्टजात्यवच्छिन्नाभावमादाय न लक्षणासम्भवः स्ववृत्तित्वनिवेशाद्रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमद्वान्रूपादित्यत्र निरवच्छिन्ननीलत्वादिनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावमादाय न व्याप्यत्वानिर्व्वाहः एतेन साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्म्मानवच्छिन्नत्वस्य विवक्षणे प्रमेयवतस्समवायेन साध्यतायां सत्वे हेतौ साध्यतावच्छेदकातिरिक्ताप्रसिद्धिनिबन्धनो दोषो निरस्तः साध्यतावच्छेदकताविशिष्टान्यघटत्वादिनिष्ठावच्छेदकत्वस्य प्रसिद्धत्वादितिवाच्यम्। यत्र प्रतियोगिनिष्ठनानाविशेष्यतानिरूपिता परंपराऽनिरूपिता वा अवच्छेदकप्रकारता तत्रैवावच्छेदकतायभिन्नत्वेन महानसीयवह्न्यभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताया ऐक्येन तत्र विशिष्टान्यत्वविरहादव्याप्तितादवस्थ्यात्. नच, स्वानवच्छेदकम-

हानसीयत्वत्वावच्छिन्नत्वसत्त्वेन विशिष्टान्यत्वसम्भव इति वाच्यं-
तार्णवह्न्यभावमादायाव्याप्तेः यदि चैकसम्बन्धेनैकप्रकारेण भासमा-
नधर्म्मेष्वेकावच्छेदकत्वमन्यथैकावच्छेदकत्वे निरवच्छिन्नत्वसावच्छिन्न
त्वयोर्विरुद्धयोस्सम्बन्धद्वयावच्छिन्नत्वस्य चापत्तेः नचतत्तद्धर्म्मवृत्ति-
त्वावच्छेदेनोभयोः स्वीकारे क्षत्यभावः प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावगुरुत्वा-
पत्तेः तथा हि समवायेन महानसीयत्वविशिष्टत्वे सति कालिकेन
वह्नित्वाविशिष्टवत्ताबुद्धौ समवायेन वह्नित्वविशिष्टं सत्कालिकेन महा-
नसीयत्वविशिष्टोनास्तीति बुद्धेः प्रतिबन्धकत्वापत्तिः समवायसम्ब-
न्धावच्छिन्नमहानसीयत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिता सती कालिक-
सम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावावगा-
हिनिश्चयत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकस्य तद्बुद्धावपि सत्त्वादतो
महानसीयत्ववृत्तित्वावच्छेद्यसमवायसम्बन्धावच्छिन्नत्ववदवच्छेदक-
तानिरूपितासती वह्नित्ववृत्तित्वावच्छेद्यकालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-
वदवच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावावगाहिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्ध-
कत्वस्वाच्यमितिगौरवम् अथ समवायसम्बन्धावच्छिन्नमहानसीयत्व-
प्रकारतानिरूपितकालिकसम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतानि-
रूपितविशेष्यत्वावच्छेद्यप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपि-
ताभावत्वावच्छेद्यविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वेनप्रतिब-
न्धकताया वाच्यत्वान्नदोष इति चेन्न तथाविधाभाववत्ताबुद्धौ विशे-
ष्येविशेषणन्तत्रापि विशेषणान्तरमितिरीत्या जायमानायाः स-
मवायेन महानसीयत्वविशिष्टत्वे सति कालिकेन वह्नित्वविशिष्टवत्ता-
बुद्धेः प्रतिबन्धकतापत्तिवारणाय तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्धर्म्मनिष्ठा-
वच्छेदकताकप्रकारताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं वाच्यं तथा-
सत्युपलक्षणस्य प्रकारतावच्छेदकत्वे मानाभावेन नापत्तिः तत्रैका-
वच्छेदकत्वस्वीकारे कालिकेनमहानसीयत्वविशिष्टत्वे सति समवा-
येनवह्नित्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वापत्तेर्वारणायत-
त्तद्वृत्तित्वावच्छेद्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यनिवेशनीयतया गौरवतादव-
स्थ्यात् नच प्रकारतावच्छेदकत्वस्य नैकत्वंस्वीक्रियतइतिवाच्यंप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वेऽपितदापत्तेरिति विभाव्यते तदापि महानसीयवह्नि-
मान्तज्ज्ञानत्वादित्यत्र वह्न्यभावमादायाव्याप्त्यापत्तेरितिचेदत्रकेचित्
साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तित्वमे

व साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वपदेनविवक्षणीयं वृत्तित्वं च स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन तथाच महानसीयत्ववह्नित्वयोरेका व्यासज्यवृत्त्यवच्छेदकता भिन्ना वास्तु प्रतियोगितावच्छेदकतात्वेनोभयथैव तस्या व्यासज्यवृत्तितया तत्प्रातियोगिताकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वस्य द्वित्व एव सत्त्वेन तेन सम्बन्धने तत्प्रातियोगिताया वह्निगतैकत्वेवृत्तित्वविरहेण महानसीयवह्न्यभावस्य महानसीयत्ववह्नित्वगतद्वित्वे वह्न्यभावप्रतियोगिताया वृत्तित्वविरहेण तदभावस्य च लक्षणाघटकत्वान्नाव्याप्तिसम्भवः। तादृशावच्छेदकतात्वावच्छिन्नत्वञ्च निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यत्वादिनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकतात्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपितत्वं तेन महानसियवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यतानिरुपितवह्नित्ववृत्त्यवच्छेदकतापर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवह्नित्वगतैकत्वे वह्न्यभावप्रतियोगित्वस्य वह्नित्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकतापर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवह्नित्वगतैकत्वे स्वनिरूपितवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतापर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन महानसीयवह्न्यभावप्रतियोगित्वस्य च वृत्तित्वेऽपि न क्षतिः यदि चैकम्वह्नित्वं महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नस्य प्रतियोगित्वस्य साध्यत्वस्य वावच्छेदकमिति प्रतीतिविरहेण महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वाद्यवच्छेदकतात्वेन तत्पर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वं वह्नित्वगतैकत्वे मास्तु परन्त्वेकम्वह्नित्वमवच्छेदकमितिप्रतीतेः प्रामाणिकत्वेऽवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रातियोगिताया यथाविवक्षितानिरुपितत्ववत्यानिरुपिकीभूतस्य पर्य्याप्त्यनुयोगित्वस्य वह्नित्वगतैकत्वेऽवच्छेदकत्वस्य सत्त्वादव्याप्तितादवस्थ्यमिति विभाव्यते तदा साध्यत्वादिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वमप्युपादेयम् । अथ वह्नित्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकताया ऐक्येन तन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य लाघवेन तद्व्यक्तित्वस्यैव कल्पनीयतया साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रातियोगित्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति चेन्न एतल्लक्षणकर्तृमते गुरुधर्मस्यप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्वीकारात् अन्यथा प्रमेयवह्निमान्धूमादित्यत्रसाध्याभावाप्रसिद्ध्यातद्घटभिन्नंपटत्वादित्यत्रतादृशवृत्तित्वाभावाप्रसिद्ध्या चाव्याप्त्यापत्तेः । अथवा साध्यतावच्छेदकतात्वादिसमनियतप्रतियोगितोपादेया व्याप्यताच वह्नित्वगतैकत्वावच्छिन्नानुयोगिताक-

पर्य्याप्तीयतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगितायामेव नतु महानसीयत्व-
वह्नित्वगताद्वित्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्य्याप्तीयप्रतियोगितायां सा-
ध्यतावच्छेदकतात्वस्येति न दोषः साध्यतावच्छेदकत्वावृत्तिरूपवृ-
त्तित्वम्वा विवक्षणीयं वृत्तित्वञ्च स्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्य्याप्तिप्र-
तियोगितावच्छेदकधर्म्मशून्यत्वसम्बन्धेन तथाच वह्नित्वगतैकत्व-
पर्य्याप्तिप्रतियोगितावच्छेदकतद्व्यक्तित्वशून्यत्वस्य महानसीयत्वनि-
ष्ठावच्छेदकतायां सत्वेन महानसीयवह्निसाध्यकस्थले न वह्न्यभा-
वस्य लक्षणघटकताप्रसङ्गः रूपवृत्तित्वञ्च परम्परायाः संसर्ग-
त्वाभ्युपगमे यथाश्रुतमेवान्यथा तादृशरूपावच्छिन्नानुयोगिताक-
पर्य्याप्तीयाथानिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नाकिञ्चिन्निष्ठावच्छेदकताभि-
न्नावच्छेदकतात्वानिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपितप्रतियोगिता
तदाश्रयावच्छेदकतानिरूपितत्वम्　　एवञ्चानुपदोक्तावृत्तित्वम-
पि यत्किञ्चित्साध्यतावच्छेदकत्वावृत्तिधर्म्मानवच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वरूपम्वाच्यमवच्छेदकतात्वावच्छि-
न्नप्रतियोगितावारणाय चावच्छेदकतात्वन्यूनवृत्तिधर्म्मावच्छिन्न-
त्वेन प्रतियोगिता विशेषणीया। नन्वत्रतार्णवह्निविषयितया सा-
ध्यतायां तज्ज्ञानत्वे सद्धेतौ वह्नितार्णाभावमादायाव्याप्तिः प्रति-
योगित्वसाध्यत्वयोः समानधर्म्मावच्छिन्नत्वादिति चेन्न प्रतियोगि-
ताभेदम्विनाभावभेदस्या सम्भवेन तार्णवह्न्यभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वन्तार्णत्वविशिष्टवह्नित्ववह्नितार्णाभावमातियोगितावच्छेदक-
त्वम्वह्नित्वविशिष्टतार्णत्वे वाच्यं तादृशावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्य्या-
प्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वमपिबुद्धिभेदेनभिन्नयोस्तार्णत्ववह्नित्वगतद्वि-
त्ववह्नित्वतार्णत्वगताद्वित्वयोः कल्पनीयमितितार्णवह्न्यभावप्रतियो-
गितासमानप्रकृतसाध्यतावच्छेदकतापर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकता-
र्णत्ववह्नित्वगतद्वित्वे प्रतियोगिताया वृत्तित्वाविरहेणाव्याप्त्यसम्भवा-
दिति अथावच्छेदकतात्वावच्छिन्नत्वस्य तादृशावच्छेदकतात्वाति-
रिक्तधर्म्मानवच्छिन्नत्वरूपतया तादृशावच्छेदकतात्वस्यापितादृशा-
वच्छेदकतात्वगगनोभयभेदवत्वेनासम्भवप्रसङ्गः अवच्छेदकतात्वभे-
दस्यापि तथैवपरिष्कारेऽनवस्थाप्रसङ्गः यदि च विलक्षणप्रतियो-
गितासंसर्गेण तादृशावच्छेदकतात्वविशिष्टभेदवदवच्छिन्नत्वविशिष्टा-
भावत्त्ववरूपमेव तदित्युच्यते तदा विलक्षणस्वावच्छिन्नप्रतियोगि-

तासंसर्गेणसाध्यतावच्छेदकविशिष्टाभाव एव साध्याभावपदार्थो-स्त्वलमुक्तक्रमेण पर्य्याप्तिघटिततद्व्युत्पादनेनेति चेत्सत्यम् उक्तरूपवृत्तित्वस्यतत्तद्धर्म्मावच्छिन्नत्वरूपताप्रतिपादनेन विलक्षणप्रतियोगितायांवालोव्युत्पादयितुं शक्यः नान्यथा । तद्घटकभेदादिषु तच्छङ्कायां तदादिशब्दोपबन्धेन तद्धर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावश्च तद्धर्म्मातिरिक्तधर्म्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव इति सामान्येन विलक्षणप्रतियोगितामात्रे व्युत्पादयितुं शक्य इत्युक्तरूपेण लक्षणकरणन्नायुक्तमिति गृहाण एवञ्च यद्यपिवह्निसाध्यकस्थलीयं लक्षणं वह्नित्वगतैकत्ववृत्तिप्रतियोगिताकाभाववदवृत्तित्वमेवैवमेवचेतरसाध्यकस्थलीयमपि लक्षणं तथापि प्रकृतसाध्यतावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिप्रतियोगिताकाभाववदवृत्तित्वादिना प्रतिपादनन्नायुक्तंसकृदुक्त्यैव वालव्युत्पादनार्थत्वात् प्रकृतशब्दस्यतदादिवद्बुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नत्वार्थकत्वात् अत्रोक्तावच्छेदकत्वं रूपस्यपरिचायकमात्रमन्यथा तद्विशेषितरूपवृत्तिप्रतियोगिताकाभाववदवृत्तित्वनिश्चयस्य वह्नित्वगतैकत्ववृत्तिप्रतियोगिताकाभाववदवृत्तित्वग्रहे प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तेः एवञ्चतादृशावच्छेदकत्वसमानाधिकरणरूपनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितवृत्तित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितप्रतियोगित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताभावनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताधिकरणनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितवृत्तितात्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावत्वेनलक्षणता वोध्या अथात्रैकत्वादेः पर्य्याप्त्यनभ्युपगमेवह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः कालिकेन महानसीयत्वविशिष्टस्य समवायेनवह्नित्वविशिष्टस्य साध्यतायां धूमे सद्धेतौ समवायेन महानसीयत्वविशिष्टस्य कालिकेन वह्नित्वविशिष्टस्याभावमादायाव्याप्तिश्च नचैतदभावमादायाव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकताविशिष्टान्यावच्छेदकत्वानिरूपितत्वमपि प्रतियोतिताविशेषणम्वाच्यं वैशिष्ट्यञ्च स्वसामानाधिकरण्यस्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन तथाच प्रतियोगितानिरूपितमहानसीयत्वनिष्ठावच्छेदकतायास्साध्यतानिरूपितमहानसीयत्वनिष्ठावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धानवच्छिन्नत्वान्नाव्याप्तिरिति वाच्यं कालिकेन प्रमेयविशिष्टत्वे सति समवायेन प्रमेयविशिष्टयोः कालिकेन महानसीयत्वविशिष्टत्वे सति समवाये-

न वह्नित्वविशिष्टस्तस्य साध्यतायां धूमे समवायेन महानसीयत्वविशिष्टोक्तत्रितयविशिष्टाभावमादायाव्याप्तेः सामानाधिकरण्यास्यिहाय व्यापकत्वस्यप्रवेशेऽपिसमवायेन वह्नित्वविशिष्टत्वे सति कालिकेन वह्नित्वविशिष्टस्य विषयितया साध्यतायां तज्ज्ञानत्वे सद्धेतौ समवायेन वह्नित्वविशिष्टाभावमादायाव्याप्त्यापत्तेः नच साध्यतावच्छेदकताघटकसंसर्गतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तित्वमेव साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वं वृत्तित्वञ्च स्वनिरूपितावच्छेदकता घटकसंसर्गतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन तथाच न दोष इति वाच्यं कालिकेन वह्नित्वविशिष्टत्वे सति समवायेन वह्नित्वविशिष्टत्वे सति समवायेन द्रव्यत्वविशिष्टस्य साध्यतायां तज्ज्ञानत्वे कालिकेन वह्नित्वविशिष्टत्वे सति समवायेन द्रव्यत्वविशिष्टाभावमादायाव्याप्त्यापत्तेः यद्यपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं प्रकृते साध्यतासमनियतत्वं सामनैयत्यञ्च स्वनिरूपितावच्छेदकतावत्त्वसम्बन्धेन अवच्छेदकतावत्ता च स्वसामानाधिकरण्यस्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन तथा च नप्रागुक्तदोषाणामवकाशः तत्र प्रतियोगिताव्यापकत्वदिशि व्यापकताघटकसम्बन्धकोटौ त्रयाणामुपादाने व्याप्यताघटकतया तत्तत्सम्बन्धानामनुपादाने च घटत्व निष्ठावच्छेदकत्वकालिकसम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वानिष्ठावच्छेदकत्वसावच्छिन्नवह्नित्वानिष्ठावच्छेदकत्वान्यादायवह्निमान्धूमादित्यादौव्याप्तिलक्षणाप्रसक्तिःव्यापकताघटकसंसर्गेऽपि तदनुपादाने विषयितया वह्निसाध्यकस्थले तार्णवन्ह्यभावमादायविषयितया समवायेन वह्नित्वविशिष्टसाध्यकस्थले कालिकेन वह्नित्वविशिष्टत्वे सति समावयेन वह्नित्वविशिष्टाभावमादाय विषयितयावह्निसाध्यकस्थले समवायेन वह्नित्वविशिष्टवन्ह्यभावमादायाव्याप्तिस्स्यादिति तत्तत्सम्बन्धनिवेशः साध्यताव्यायकत्वादिशि व्याप्यताघटकसम्बन्धकोटौ तत्तत्सम्बन्धानुपादान उक्तरीत्यैव वह्निमान्धूमादित्यत्राव्याप्तिस्स्यात् व्यापकताघटकसम्बन्धेष्वपि तेषामनुपादाने विषयितासम्बन्धेन तार्णवह्निसाध्यकस्थले वन्ह्यभावमादाय कालिकेन वह्नित्ववि-शिष्टत्वे सति समवायेन वह्नित्वविशिष्टस्य विषयितया साध्यतायां समवायेन वह्नित्वविशिष्टाभावमादायविषयितयावह्नित्वविशिष्टवह्निसा-

ध्यकस्थले वन्ह्यभावमादायाव्याप्तिस्स्यादिति तत्तत्सम्बन्धनिवेशः अत्र तार्णवह्नेर्विषयितयासाध्यतायां वह्नितार्णाभावमादायाव्याप्तिवारणायैकत्वादेः पर्य्याप्त्यभ्युपगमेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तित्वविवक्षणे स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेनावच्छेदकतावत्त्वस्वाव्यं तदुभय फलन्तु कालिकेन महानसीयत्वविशिष्टत्वे सति समवायेन वह्नित्वविशिष्टसाध्यकस्थले समवायेनमहानसीयत्वविशिष्टत्वे सति कालिकेन वह्नित्वविशिष्टाभावमादायाव्याप्तिवारणं वह्नितार्णाभावमादायाव्याप्तिवारणायैकत्वादेः पर्य्याप्त्यनभ्युपगमे स्वावच्छेद्यविशेष्यतावच्छेदकतावृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यत्वाभाववत्त्वं प्रतियोगिताविशेषणं वृत्तित्वञ्च स्वात्मकसम्बन्धावच्छिन्नप्रमीयप्रकारत्वावच्छेद्यविशेष्यतावच्छेदकतावत्त्वसम्बन्धेन तद्वत्ता च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन प्रमीयत्वनिवेशादुक्तप्रतियोगितासम्बन्धेन तार्णवह्निप्रकारकभ्रमसत्त्वेऽपि न क्षतिः एवञ्चावच्छेदकतावत्त्वं पूर्वोक्तत्रितयसम्बन्धेनैव सामनैयत्यव्यावृत्तिरपि पूर्ववत् तथापि कालिकेन महानसीयत्वविशिष्टं सत्समवायेन वह्नित्वविशिष्टं यत्तद्विशिष्टस्य साध्यतायां सद्धेतौ समवायेन महानसीयत्वविशिष्टत्वे सति कालिकेन वह्नित्वविशिष्टं यत्तादात्म्येन तद्विशिष्टाभावमादायाव्याप्तेरनुद्धार एव स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वस्य स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टान्यावच्छेदकत्वानिरूपितत्वरूपत्वे तद्वारणेऽपि प्रागुक्तसाध्यात्मकविशिष्टवत्स्साध्यतायां प्रागुक्तयुक्त्याऽव्याप्तेरनुद्धार एव तद्वारणायोक्तवैशिष्ट्यस्य स्वसामानाधिकरण्य स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टान्यावच्छेदकत्वानिरूपितत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन विवक्षणेऽनवस्थाप्रसङ्ग इतिचेदत्रोच्यते साक्षात्परम्परासाधारणनिरूपितत्वमङ्गीकृत्यावच्छेदकतावत्त्वनियामकस्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वस्य स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टान्यावच्छेदकतानिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वाभाववत्त्वरूपत्वोक्तौ न दोषावकाशः वैशिष्ट्यञ्च स्वसामानाधिकरण्यस्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन यत्तु स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वस्य स्वसामानाधिकरण्येन स्वावच्छेदकताविशिष्टान्यावच्छेदकत्वानिरूपितत्वरूपत्वे प्रमेयसाध्यतावच्छेदकतावच्छेदकस्थलेस्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टान्यावच्छेदकत्वाप्रसि-

द्धिस्स्यादिति स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वस्य वैशिष्ट्यघटकतयोपादानमावश्यकमेवेत्यनवस्थामसङ्गः। नच स्वसाजात्यमेव वैशिष्ट्यघटकं तथासति निरवच्छिन्नावच्छेदकत्वे विशिष्टान्यत्वप्रसिद्धिः साजात्यञ्च सावच्छिन्नत्वनिरवच्छिन्नत्वान्यतररूपेण एवञ्च नानवस्थाप्रसङ्ग इति वाच्यं प्रमेयाविशिष्टवतस्साध्यतायां घटत्वविशिष्टवदभावमादायाव्याप्त्यापत्तेः। घटत्वत्वावच्छिन्नावच्छेदकतायां विशिष्टान्यत्वाविरहादित्येवं केवलस्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वस्यैवावच्छेदकतावत्त्वनियामकसंसर्गतामभ्युपेत्याप्यनवस्थापादनन्तन्न स्वनिरूपितयत्किञ्चिदवच्छेदकत्वावृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वाभाववत्त्वस्यैव तद्रूपतया विवक्षायान्तदसम्भवात् वृत्तित्वञ्च स्वनिरूपितावच्छेदकतासामानाधिकरण्यसम्बन्धेन एवञ्च घटत्वनिष्ठावच्छेदकतायां स्वनिरूपितप्रमेयत्वनिष्ठावच्छेदकत्वावृत्तित्वस्यैव सत्त्वेन न दोष इत्यलम्॥

अथ निरवच्छिन्नात्मत्वादिसाध्यतास्थले साध्यतावच्छेदकाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति चेन्न साध्यवदन्यावृत्तित्वादिरूपव्याप्तेरेव तस्य लक्ष्यत्वात्। यद्वा आत्मत्वत्वातिरिक्तधर्म्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववदवृत्तित्वस्यैव तत्र व्याप्तित्वादात्मत्वत्वस्य साध्यतानवच्छेदकत्वेऽपि क्षत्यभावात्। शब्दैक्यस्यानुपादेयत्वात्। केचित्तु साध्यताविशिष्टनिरूपकताकाधिकरणत्वाभाववदवृत्तित्वमेवायमात्माज्ञानादित्यादिस्थलसाधारण्यानुरोधेन व्याप्तिः। वैशिष्ट्यञ्च स्वसामानाधिकरण्यस्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वस्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन वृत्तित्वञ्च स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तथा च न कोपि दोष इति। यत्तु साध्यताविशिष्टावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिनिरूपकताकाधिकरणत्वाभाववदवृत्तित्वं व्याप्तिः। वैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपितत्वनिरवच्छिन्नस्वसमानाधिकरणसाधारणधर्म्मनिष्ठावच्छेदकतात्वान्यतरसम्बन्धेन वृत्तित्वञ्चस्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन तथाचायमात्माज्ञानादित्यत्र तादृशं रूपमात्मत्वनिष्ठतद्व्यक्तित्वगतैकत्वमेव प्रसिद्धमिति न दोष इति तत्तुच्छम्। पूर्वोक्तदोषेण पर्य्याप्तिघटितकल्पस्यानुपादेयत्वादिति वदन्ति। नन्वत्राधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितप्रतियोगित्वनिष्ठाव-

च्छेदकतानिरूपिताभावनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताधिकरणनिष्ठाव-च्छेदकतानिरूपितवृत्तितात्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभाव-त्वेन तादृशाभावस्य लक्षणत्वेन तस्य च वह्नित्वेतरधर्म्मानव-च्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववन्निरूपितवृत्तित्वाभावरूप-स्य धूमहेतौ सत्त्वेनाव्याप्त्यभावाद्यर्थमेव प्रागुक्तसाध्यतावच्छेदका-वच्छिन्नत्वपरिष्करणमिति चेन्न । महानसीयवह्निमान्धूमादित्यत्र व-ह्नित्वेतरधर्म्मानवच्छिन्नवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावा-धिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य हेतौ सत्त्वेनातिव्याप्त्यापत्तेः। न च साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्य्याप्त्यनुयोगि-तावच्छेदकरूपनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकत्वनिष्ठावच्छेदकता-निरूपितानुयोगित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितपर्य्याप्तिनिष्ठावच्छेदकता-निरूपितावच्छेदकत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितप्रतियोगित्वनिष्ठावच्छे-दकतानिरूपिताभावनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताधिकरणनिष्ठावच्छेदक-तानिरुपितवृत्तितात्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावत्वेन ता-दृशाभावप्रवेशेनोक्तदोष इति वाच्यम् । वह्निमान् महानसी-यवह्निविषयकवह्निविषयकज्ञानमहानसीयवह्निविषयकज्ञानान्यतरत्वा-दित्यत्र वह्नित्वगतैकत्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्य्याप्तिकावच्छेदकता-कमहानसीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाधिकरणनिरूपितवृ-त्तित्वाभावस्य हेतौ सत्त्वेनातिव्याप्त्यापत्तेः । तद्वारणायेतर-वारकपर्य्याप्तिनिवेशे वृत्तित्वाभावकूटनिवेशे वा वह्निमान्धूमादित्य-त्राव्याप्त्यापत्तेरुक्तपरिष्कारस्य सार्थक्यसम्भवादिति । अत एव साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छे-दकरूपवृत्तिसाध्यनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितप्रतियोगित्वनिष्ठावच्छेद-कतानिरूपिताभावनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताधिकरणनिष्ठावच्छेदकता-निरूपितवृत्तितात्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावत्वेन तादृ-शाभावनिवेशोऽप्यपास्तः । उक्तव्यभिचारिणि महानसीयवह्नित्वा-वच्छिन्नवह्निनिष्ठप्रतियोगिताकाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य हेतौ सत्त्वेनातिव्याप्त्यापत्तेः तद्वारणाय सामान्याभावस्य कूटस्य वा निवेशे वह्निमान्धूमादित्यत्राव्याप्त्यापत्तेरिति ॥ अथ तथाप्युक्तप-रिष्कारो व्यर्थः । महानसीयवह्न्यभावस्य ह्रदवृत्तेर्य्यदधिकरणं तन्नि-रूपितवृत्तित्वाभावस्य महानसीयवह्न्यभावाधिकरणह्रदनिरूपितवृत्ति-

स्वाभावस्य तादृशवृत्तित्वघटोभयाभावस्य हेतौ सत्त्वेनाव्याप्त्यभावादिति चेन्न । उक्तयुक्त्यैव धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्त्यापत्त्या वृत्तित्वसामान्याभावस्यैवप्रवेश्यतया ऽव्याप्तिवारणासम्भवात् नचैवमप्यभावादिनिष्ठावच्छेदकतायान्तादृशप्रतियोगित्वादिनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपितत्वन्निवेश्यतांप्रतियोगित्वानिष्ठावच्छेदकतायां तु प्रतियोगित्वविशेषणीभूतरूपवृत्तित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वमात्रमेव दोषाभावादिति वाच्यम् तत्क्षणविशिष्टप्रतियोगिताघटितवृत्तित्वाभावमादायातिव्याप्तेस्तथासत्यवारणात् । वस्तुतस्तु साक्षात्परम्परासाधारणनिरूपितत्वस्य स्वीकृततयावृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगितायामेव प्रतियोगितावच्छेदककोटिप्रविष्टतत्तद्धर्म्मनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेकत्वानिरूपितत्वं प्रवेश्यं लाघवादिति प्रतियोगिताविशेषणधर्म्मावच्छिन्नत्वस्येतरवारकस्य प्रवेश आवश्यक इति तद्व्यक्तेः स्वरूपतोभानाभ्युपगमे वह्न्यभावप्रतियोगितात्मकतद्व्यक्तिवह्न्यभावात्मकतद्व्यक्तिधूमाभावाधिकरणजलात्मकतद्व्यक्तीरादायधूमवान्वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिवारणायाधिकरणनिष्ठावच्छेदकतापर्य्यन्तन्तत्तदवच्छेदकतानिरूपितत्वंनिवेश्यं वृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगितायामवच्छेदकतानिरूपितत्वन्नोपादेयम् । स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यप्रतियोगितायामावश्यकतया ध्वंसीयप्रतियोगितामादायदोषाप्रसक्तेः यत्तु प्रतियोग्यंशे उपलक्षणविधयाभानस्यापि स्वीकृततया तादृशप्रतीतीयप्रतियोगितामादाय दोष इति तन्न क्वचिदुपलक्षणविधया भानस्वीकारेऽपि तस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्वीकारेण दोषासम्भवात् । परन्तु लक्ष्यमात्रवृत्तेरेवलक्षणत्वे व्याप्तिभिन्ने वृत्तित्वसामान्याभावेऽप्युक्ताभावस्य वृत्तितया तस्य व्याप्तिलक्षणत्वानुपपत्तिभयेनाधिकरणादिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वमुपादेयमेवोक्ताभावत्वेनवृत्तित्वसामान्याभावस्यापि व्याप्तित्वेनोपादेयमेवेत्यवधेयमिति दिक् ।

येन सम्बन्धेनेति अथ साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वप्रवेशेऽपि संयोगसमवायोभयसम्बन्धेन वह्निर्नास्तीत्यभावमादायाव्याप्तिः । साध्यतानिरूपितसंसर्गतानवच्छेदकीभूतधर्म्मानवच्छिन्नसंसर्गतानिरूपितत्वनिवेश उक्तदोषवारणेऽपि संयोगत्वसमवायत्वान्यतरवत्सम्बन्धेनवह्निसाध्यकधूमे समवायेन वह्न्यभावमादायाव्याप्तेरनुद्धार इति चेन्न स्वनिरूपितसंसर्गतावच्छेदकतात्वावच्छिन्न-

पर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिसंसर्गतानिरूपितत्वविवक्षायान्दोषाभावात् । एतेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्त सम्बन्धानवच्छिन्नत्वनिवेशे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यवैयर्थ्यमित्यप्यपास्तमुक्तनिवेशस्योभयपर्य्यवसायित्वात् ।

यत्तु रूपवान् । पृथिवीत्वादित्यादौ रूपध्वंसीयप्रतियोगितावारणाय तन्निवेश इति तन्न ध्वंसीयप्रतियोगितायां सामान्यधर्म्मावच्छिन्नत्वे मानाभावेन तस्य लक्षणाघटकत्वादिति एकत्वादेः पर्य्याप्त्यनभ्युपगमपक्षे साध्यतानिरूपितसंसर्गतासमनियतसंसर्गताकत्वं विवक्षितम् । सामनैयत्यञ्च स्वनिरूपितावच्छेदकतावत्त्वसम्बन्धेन । अवच्छेदकतावत्ताच । स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन समवायेनसाध्यतास्थले स्वरूपत्वावच्छिन्नसंसर्गतामादायाव्याप्तिवारणाय स्वसामानाधिकरण्यनिवेशः स्वसंयोगवृत्तिसंयोगत्वाश्रयस्य तदवच्छेदकत्वे च समवायेन तादृशसंयोगत्वावच्छिन्नसंसर्गतामादायाव्याप्तिवारणाय स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वप्रवेशः अतएव स्वसंयुक्तघटसंयोगवृत्तितद्व्यक्तित्वस्य कालिकेन स्वसंयुक्तवायुसंयोगवृत्तिद्व्यक्तित्वस्य च स्वरूपेणाश्रयस्य संसर्गत्वे विनिमयेन तादृशतद्व्यक्तित्ववत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमादायाव्याप्तिरित्यप्यपास्तमिति दिक् ।

अथ साध्यतावच्छेदकनिष्ठं यत्तन्निरूपकप्रतियोगिताकाभाव एव प्रवेश्यताङ्किमवच्छेदकत्व पदोपादानेनेति चेन्न समवायेनप्रमेयसाध्यकसत्त्वे प्रमेयत्वनिष्ठवृत्तितानिरूपक घटाभावीप्रतियोगितामादायाव्याप्त्यापत्तेः नच साध्यतावच्छेदकनिष्ठं यत्तन्निरूपितत्वमेववाच्यमधिकरणे वृत्तितानिरूपकत्वस्यैव सत्त्वेनाव्याप्त्यभावादिति वाच्यं घटाभावसाध्यकघटाभावत्वे घटाभावत्वनिष्ठप्रतियोगित्वाभावाभावस्य प्रतियोगितारूपस्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नस्य साध्यतावच्छेकनिष्ठतया तन्निरूपित प्रतियोगित्वाभावनिष्ठप्रतियोगिताकाभावाधिकरणे घटाभावत्वे हेतोस्सत्वेनाव्याप्त्यापत्तेः नचावच्छेदकत्वाभावाभावस्यावच्छेदकतारूपस्य घटाभावत्वनिष्ठस्य निरूपिताया अवच्छेदकत्वाभावनिष्ठप्रतियोगिताया निरूपकीभूतस्याभावाधिकरणे हेतोः सत्त्वेनावच्छेदकत्व पदोपादनेऽपि अव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यं साध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकतात्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितानिरूप्यतावत्त्वस्य विव-

क्षितत्वात् अवच्छेदकत्वाभावनिष्ठप्रतियोगितात्वेनावच्छेदकत्वाभा-
वाभावत्वेनैव निरूप्यनिरूपकभावेनोक्तदोषासम्भवात् । ननु
कालिकसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वनिष्ठाधेयत्वेन; कालिकेन विशिष्टस्य
तादात्म्येन साध्यतायां घटत्वे सद्धेतौस्वरूपसम्बन्धावच्छि-
न्नतादृशवृत्तित्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावमादायाव्याप्तिः
अवच्छेदकताया अवच्छेदकस्वरूपतानये स्वरूपसम्बन्धावच्छि-
न्नावच्छेदकत्वस्यापि कालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वादतःसाध्यतावच्छे-
दकताघटकसंसर्गतात्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितनिरूप्यतावच्छेद-
कीभूतावच्छेदकतात्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितनिप्यतावत्त्वाम्विव-
क्षणीयन्तत्र निरूप्यतावच्छेदकतयावच्छेदकतात्वप्रवेशोविफलः घ-
टाभावत्वानिष्ठप्रतियोगितात्वस्यैवोक्तानिरूप्यतावच्छेदकत्वेन तस्य प्र-
तियोगित्वाभावप्रतियोगितानिष्ठनिरूप्यतानिरूपितनिरूपकतानवच्छे-
दकत्वेन पूर्वोक्ताव्याप्तेरप्रसक्तेरितिचेदवच्छेदकतायाः पदार्थान्त-
रत्व उक्तरूपेण विवक्षायां प्रयोजनाभावात् अधिकरणस्यचासाधा-
रणधर्म्मपुरस्कारेणानिरूप्यत्वेप्यधिकरणत्वविशिष्टस्य सनिरूपक-
त्वात्कस्येदमधिकरणमित्याकाङ्क्षादर्शनात्प्रमेयत्वनिष्ठवृत्तितामादाय
पूर्वोक्ताव्याप्तेर्दुर्वारत्वाद्धाऽवच्छेदकतात्वमुपादेयमेवेति गृहाण नच
वह्नेर्वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वाभावानुयोगिकस्ववृत्तिवाच्यत्ववत्त्वादि-
सम्बन्धेन साध्यतायां तादृशाभावनिष्ठतद्व्यक्तित्वसद्धेतौवह्नि-
त्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः प्रतियोगित्वाभावाभावात्मिकायानिरू-
पकस्य प्रतियोगित्वाभावनिष्ठप्रतियोगित्वस्य स्वाभावाभावतयाऽभाव-
स्याधिकरणेहेतोः सत्त्वेनाव्याप्त्याप्रागुक्तनिरूप्यतावच्छेदकीभूत
प्रतियोगितात्वघटितधर्म्मावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितनिरूप्यतावत्त्व-
स्य विवक्षणीयतयावृत्तित्वनिष्ठनिरूपकतानिरूपितनिरूप्यतावच्छे-
दकाधिकरणत्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितनिरूप्यत्वस्याभावे वि-
रहेण प्रागुक्तदोषाप्रसक्तेर्नोपादेयमवच्छेदकतात्वमिति वाच्यमेवं
सत्येतल्लाभायैवावच्छेदकतात्वस्योपादेयत्वात् वस्तुतस्तूक्तसार्थक्य-
प्रक्रियाया यथा श्रुतलक्षणाश्रितत्वेनाशिष्यबुद्धिवैशद्यमात्रप्रयोज-
नत्वमेव सिद्धान्ते पर्य्याप्तिघटितकल्पे सिद्धान्ततमे सामनैययत्य
घटितकल्पे च वैयर्थ्यशङ्कापिनास्ति तथा हि साध्यतानिरूपितत्वा-
वच्छिन्नपर्य्याप्तिप्रतियोगित्वस्य विवक्षितत्वे साध्यतानिरूपितत्वस्य

साध्यतात्वनिष्ठाधेयतादौ सत्त्वेन साध्यतानिरूपितत्वावच्छिन्नप-र्याप्त्यनुयोगितावच्छेदके साध्यतात्वसाध्यतावच्छेदकगतद्वित्वादौ प्रतियोगित्वस्य वृत्तित्वासम्भवेनासम्भवापत्तिः यत्किञ्चिन्निरूपित-त्वाविवक्षणे साध्यत्वाभावमादाय महानसीयवह्निसाध्यकस्थले व-ह्न्यभावादिकमादायाव्याप्त्यापत्तिः सामनैयत्यघटिते तु स्वनिरूपि-तत्वस्यैव संसर्गत्वे तेन च सम्बन्धेन साध्यत्वस्य साध्यतात्वनि-ष्ठवृत्तित्वे सत्त्वेन तत्र प्रतियोगित्वस्य सत्त्वासम्भवेनासम्भवापत्ति-रित्युपादेयमेवावच्छेदकतात्वमित्युपरम्यते।

अत्र प्रतियोगित्वानुपादाने वह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतात्मकाधिक-करणनिरूपिताधेयत्वनिरूपकावच्छेदकतात्मकाभावाधिकरणे वह्नित्वे वह्नित्वत्वस्य वृत्तितयाऽऽधेयतया वह्नौ साध्ये वह्नित्वत्वेऽव्याप्तिः यद्यप्यवच्छेदकतात्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितनिरूप्यतावच्छेदकी-भूतधर्म्मावच्छिन्ननिरूपकत्वविवक्षायान्नसम्भवति आधेयतात्वेन ता-दृशावच्छेदकतात्वेन निरूप्यनिरूपकभावविरहात् तथापि घटाभावस्य साध्यतायां धूमहेतौ घटाभावत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितघटाभाव-त्वावच्छिन्नवृत्तितानिरूपकपटाभावाधिकरणे पर्व्वतादौ हेतोस्सत्वे-नाव्याप्तिर्भवत्येवेति प्रतियोगितात्वोपादानम् सामनैयत्यघटिते पर्याप्तिघटितेऽप्ययमेव दोषोबोध्यः नच प्रतियोगित्वोपादानेऽपि घटाभाववान् घटाभावत्वत्वादित्यादौ तादृशप्रतियोगितानिरूपिता-वच्छेदकत्वाधिककरणे घटाभावत्वे हेतोः सत्त्वेनाव्याप्तिरतोऽभाव-त्वावच्छिन्ननिरूपकत्वम्विवक्षणीयन्तथाच प्रतियोगित्वानुपादानेऽपि वृत्तितानिरूपकपटाभावात्मकाधिकरणमादाय न दोष इति वाच्यं घटाभावत्वावच्छिन्नवृत्तितानिरूकत्वस्य पटाभावत्वेन सम्भवात्पटा-भावस्य वृत्तित्वमिति प्रतीतेः नचाभावत्वावच्छिन्ननिरूपितत्वमेव-विवक्षणीयं पटाभावस्याधिकरणत्वेनैववृत्तितानिरूपितत्वाददोष इति वाच्यमभावे प्रतियोगित्वनिरूपकत्वस्यैव स्वीकारेऽसम्भवापत्तेरिति ध्येयम्॥

अथ प्रतियोगितानिरूपकत्वेनैवाभावः प्रवेश्यतामभावत्वेन त-त्प्रवेशोऽव्यर्थ इति चेन्न वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकावच्छेद-कत्वाधिकरणे वह्नित्वे वह्नित्वत्वस्य वृत्या वह्निमान्वह्नित्वत्वादित्यत्रा-व्याप्तेः अवच्छेदकत्वस्यावच्छेदकत्वाभावाभावत्वेऽपि प्रतियोगितानि-

रूपकतावच्छेदकाभावत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वस्य प्रवेशात्प्रतियोगितानिरूपकत्वविशिष्टाभावत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वस्य वा प्रवेशाद्दोषासम्भवादिति यद्वा घटाभावस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य स्वरूपेण साध्यतायां घटत्वे सद्धेतौ घटाभावत्वावच्छिन्न प्रतियोगितानिरूपकानुयोगित्वाधिकरणे घटे हेतोस्सत्वेनाव्याप्त्याभावत्वेनाभावप्रवेश इति बोध्यम् यत्तु तत्सम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वतत्संसर्गप्रतियोगित्वयोरैक्यपक्षमाश्रित्य संसर्गीयप्रतियोगितानिरूपकस्वाधिकरणत्वादिरूपसंसर्गस्य साध्यवत्ताबुद्धिविरोधिघटकस्वरूरूपेणाधिकरणे पर्वते स्वाधिकरणत्वसम्बन्धेन वह्निसाध्यकधूमहेतोर्वृत्त्याऽव्याप्तिरतोऽभावत्वेनाभावप्रवेश इति तन्न आधेयतानिष्ठकालिकासम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वस्य कालिकेन साध्यतायां घटत्वे प्रतियोगितायाः प्रतियोगिस्वरूपत्व आधेयत्वनिष्ठप्रतियोगिताया आधेयतात्मकत्वेन कालिकसम्बन्धावच्छिन्नतया तन्निरूपकाभाववतिघटे हेतोर्वृत्तित्वेनाव्याप्तिरतस्साध्यतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदकीभूतधर्म्मावच्छिन्नसंसर्गतात्वावच्छिन्ननिरूप्यतानिरूपितप्रतियोगितात्वावच्छिन्ननिरूपकत्वस्य प्रवशनीयतया संसर्गतात्वेन सांसर्गिकप्रतियोगितात्वेन निरूप्यनिरूपकभावविरहेणाभावपदार्थप्रवेशमन्तराव्याप्तिविरहादिति ॥

अथ साध्याभावाधिकरणत्वं सम्बन्ध सामान्येनसाबन्धविशेषेण वा नाद्यः कालिकेन वह्न्यभावाधिकरणे पर्वते धूमस्य वृत्त्यावह्निमान्धूमादित्यत्राव्याप्त्यापत्तेः न द्वितीयः तद्धि न स्वरूपं घटत्वाभाववान् पटत्वाद्दित्यत्राव्याप्त्यापत्तेः नाप्यत एव संयोगः नापि समवायः घटाधिकरणत्वाभाववान् तद्व्यक्तित्वादित्यत्राव्याप्तेः अत्र केचिदभावाभावस्यातिरिक्तत्वे स्वरूपेण साध्याभावाधिकरणत्वविवक्षायां न दोष इत्याहुः अन्येतु घटत्वाभावाभावस्य घटत्वरूपत्वेऽपि घटत्वत्वेनैव स्वरूपेण विरोधस्सत्तायांनतु घटत्वाभावाभावत्वेन तथा च साध्याभावत्वावच्छिन्नस्य स्वरूपेणाधिकरणत्वविवक्षायान्नदोष इति वदन्ति येतु स्वरूपसमवायान्यतरसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणत्वविवक्षायान्न दोषः नच संयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटाभावे साध्ये कपालत्वहेतौघटात्मकसाध्याभावस्य समवायेनाधिकरणेकपालत्वस्यवृत्तित्वादव्याप्तिरिति वाच्यं तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाभावत्वावच्छिन्नस्य

तेनैवाधिकरणत्वस्वीकारेणोक्तदोषासम्भवात् नचान्यतरसम्बन्धेन तदवच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् संयोगस्वरूपसमवायान्यतमसम्बन्धेनाधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वादिति मन्यन्ते तेषां कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्मत्वाभावे साध्य आत्मत्वे साध्याभावत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या कालिकसम्बन्धघटितान्यतमसम्बन्धोपादाने वह्निमान्धूमादित्यादौचाव्याप्तिर्दुरुद्धरैवेतिबोध्यम् ॥

नव्यास्तु साध्यवत्ताबुद्धिविरोधिताघटकसम्बन्धेन साध्याभाववदधिकरणत्वोक्तौ न कोऽपिदोषः । साध्यवत्ताबुद्धिविरोधित्वञ्च साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्य्याप्तिपनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिप्रकारतानिरूपिताकिञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यताकग्रहत्वव्यापकप्रतिवध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वम्बोध्यम् । नच तादृशप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यत्वमेवोच्यतामलं व्यापकत्वप्रवेशेनेति वाच्यम् कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्मत्वाधिकरणत्वाभावसाध्यकस्थले स्वरूपेण तादृशात्मत्वाधिकरणत्वाभावगगनत्वोभयाभाववद्वह्नित्वमित्यादिनिश्चयप्रतिबन्धकतानिरूपिताया एकत्रद्वयंरीतिज्ञानसाधारणप्रतिवध्यतायास्तादृशप्रकारित्वावच्छिन्नत्वेन स्वरूपस्यापिविरोधिताघटकसम्बन्धत्वेनाव्याप्त्यापत्तेः प्रतिवध्यता च साध्यतावच्छेदकविशिष्टविषयकग्रहत्वाव्यापिका ग्राह्या नातो वह्निमत्पर्व्वतकालीनात्मत्वाधिकरणत्वाभावसाध्यकस्थले स्वरूपसम्बन्धमादायाव्याप्तिरिति वस्तुतस्तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारताविशिष्टसाध्याभावत्वावच्छिन्ननिरूपकत्वमवश्यं वाच्यं वैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं स्वावच्छेदकीभूतधर्म्मावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन तथाच पूर्वोक्तदोषद्वयस्यासम्भवेन तादृशग्रहत्वव्यापकत्वमव्यापकत्वञ्च नविवक्षणीयम् अतएव कालिकेन वह्न्यभावव्याप्यधूमस्य कालिकेन बुद्धेः प्रतिबन्धकतया तदवच्छेदककालिकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावत्वावच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणत्वमादाय न दोषः निरूपकतायां साध्याभावत्वावच्छिन्नत्वप्रवेशाद्धटस्य प्रतियोगितया साध्यतायां घटाभावत्वे हेतौ पटाभावः प्रतियोगितया घटवानितिबुद्धिप्रतिबन्धकीभूतस्य पटाभावे घटाभाव इति ज्ञानस्य या प्रकारता तद्विशिष्टस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नपटाभावत्वावच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणतावति घटाभावे हेतोः सत्त्वेऽपि नाव्याप्तिः । नच

प्रकारतायामाधेयत्वसम्बन्धानवच्छिन्नत्वस्वाच्यमिति वाच्यमाधेयत्व-सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसाध्यकस्थले तादृशाभावाभाव-त्वावच्छिन्नस्यान्यसम्बन्धेन सत्ताविरहेणाव्याप्त्यापत्तेः नच स्वा-वच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वम्विहाय स्वसामानाधिकरण्यस्यैवास्तु स-म्बन्धतेति वाच्यं घटवृत्तित्वाभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावे साध्य आत्मत्वे साध्यवान्घटइतिवुद्धिप्रनिवन्धकीभूतायास्साध्यं-घटावृत्तीतिवुद्धेर्य्यास्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नघटवृत्तित्वाभावत्वावच्छि-न्नप्रकारतातद्विशिष्टनिरूपकतामादायाव्याप्त्यापत्तेः स्वावच्छेदक-धर्म्मावच्छिन्नत्वमपि पर्य्याप्तिगर्भं वाच्यमन्यथाऽनुपदोक्तस्थले म-हानसीयवह्न्यादिसाध्यकस्थले च कालिकेन वह्निसामान्याभावव्या-प्यमहानसीयवह्न्यभाववानितिप्रतिवन्धकज्ञानीयप्रकारतामादाया-व्याप्त्यापत्तेः प्रतिबध्यता च साध्याभावविषयत्वानवच्छिन्ना ग्राह्या-नातोविषयतात्वसाध्यकप्रकारतात्वे सद्धेतौ विषयतात्वाभावोविषय-तात्ववानितिवुद्धिप्रतिवन्धकस्य विषयतात्वाभावे विषयतात्वाभाव इतिज्ञानस्य या स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नवि-षयतात्वाभावत्वावच्छिन्नप्रकारता तामादायाव्याप्त्यापत्तिः प्रतिब-न्धकतावच्छेदकता च प्रकारतात्वावच्छिन्ना वाच्या तेन ह्रदवृत्ति-वह्न्यभाववान् कालिकेनपर्व्वतइतिज्ञानीया या ह्रदवृत्तित्वप्रकारता-निरूपितविशेष्यतात्वेन प्रतिवन्धकतावच्छेदिकायाः कालिकसम्ब-न्धावच्छिन्नवह्न्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारतायाः कालिकसम्बन्धावच्छि-न्ननिरूपकतायां सत्त्वेऽपि न वह्निमान्धूमादित्यत्राव्याप्तिः प्रकारता चावच्छेकदतानात्मिकात्र विवक्षिता नातोवह्नेः साध्यतायान्तद्वह्नि-त्वे सद्धेतौ वह्न्यभावव्याप्यवत्तानिश्चयप्रतिवन्धकतावच्छेदकप्रति-योगित्वसम्वन्धावच्छिन्नवह्न्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारतामादायाव्याप्तिः तादृशप्रकारताया अवच्छेदकतात्वेनावच्छेदकत्वपक्षेऽवच्छेदकताना-त्मकत्वन्नोपादेयम् प्रतिबन्कता च ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्ना ग्राह्या तेन स्वरूपेणह्रदवभाववान्कालिकेनवह्न्यभाववानितिनिश्चयविशिष्टस्य कालिकेन वह्न्यभाववानिति निश्चयस्य प्रतिवन्धकत्वेऽपि न क्षतिः अथ महानसीयवह्निसाध्यकतद्धूमहेतुकस्थले वह्न्यभाववदभाववत्का-लीन घटोमहानसीयवह्निमानितिंबुद्धौ तादृशघटः कालिकेनमाहानसी-यवन्ह्यभाववानित्यस्य प्रतिबन्धकतया तदीयप्रकारतामादायाव्याप्तिः

नच तस्य निश्चयविशिष्टनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं तादृशघटत्वाव-च्छिन्नविशेष्यतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वसम्भवे निश्चयविशिष्टनिश्चयत्वेनप्रतिबन्धकत्वे माना-भावात् नचसाध्याभावविषयत्वानवच्छिन्नत्वेन प्रतिबध्यत्वस्य वारणं वन्ह्यभावस्यासाध्याभावत्वात्। सध्यप्रतियोगिकाभावनिवेशे वन्ह्य-भावकालीनमहानसीयवह्निसाध्यकस्थले महासीयवह्न्यभावकाली-नवह्निसाध्यकस्थले चाव्याप्त्यापत्तेरितिचेन्न तादृशप्रतिबन्धकता-वच्छेदकताविशिष्टनिरूपकताया विवक्षितत्वात् वैशिष्ट्यञ्च स्वाश्रयावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व स्वनिरूपितावच्छिन्नत्वसम्ब-न्धावच्छिन्नावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्य्याप्त्यनुयेगितावच्छेदकरूपवृ-त्तित्वोभयसम्बन्धेन तथासत्यभावत्वावच्छिन्न प्रकारतात्वावच्छिन्ना-वच्छेदकतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकाभाव-त्वगतैकत्ववृत्तित्वस्यानिरूपकतायां विरहेणाव्याप्त्यसम्भवात्।

यद्वा साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेद-करूपवृत्तित्वं प्रतिबध्यतायान्निवेशनीयम्। वृत्तित्वञ्चस्वनिरूपित प्रकारत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छे-दकतात्वावच्छिन्नपर्य्याप्त्यनुपयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन तथाचो-क्तप्रतिबध्यताया उक्तसम्बन्धेन वह्नित्वगतैकत्व एव वृत्तित्वन्तु महानसीयत्ववह्नित्वगतद्वित्व इति न दोष एवम् साध्यवत्ताग्रहप्र-तिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकसम्बन्धा-वच्छिन्नत्वाविवक्षयैवोक्तदोषो वारणीयः एतस्य च परिष्कारः स्वयमुह्य एतेन महानसीयवह्निव्यापकाभाववदभाववत्कालीनघटध-र्म्मिकमहानसीयवह्निमत्ताबुद्धिप्रतिबन्धकतामादायाव्याप्तिरुक्तविवक्षा-यामप्यनिवार्य्यैति निरस्तम् अथवा साध्याभावविषयत्वानवच्छिन्न त्वम्परित्यज्यैकत्ववृत्तिविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वस्यप्रतिबध्यत्वाविशेषण-तया विवक्षायान्नकोऽपिदोष इति। नच घटभिन्नङ्कपालत्वादित्यत्र साध्याभावस्य घटत्वरूपस्य विरोधिताघटकसमवायेनाधिकरणे कपाले हेतोर्वृत्त्याऽव्याप्तिरिति वाच्यम् तस्य घटत्वस्वरूपत्वे ऽपि घटभेदाभावत्वावच्छिन्नाधिकरणतायाः घट एव स्वीकारेणादोषा-सम्भवादितिप्राहुः॥

परेतु साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्य्याप्त्य-

नुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तित्वे सति साध्यतानिरूपितसंसर्गताव-च्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिसंसर्गताक-प्रतियोगिताकाभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्ब-न्धेन साध्याभावाधिकरणत्वविवक्षायान्नदोषः वृत्यन्तमात्मत्व-प्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्य कालिकेनाभावस्य स्वरूपेण साध्यताया-मात्मत्वे कालिकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावस्य स्वरूपेणाभावस्य साध्यात्मकतया तत्प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपेण साध्याभावाधिक-रणे हेतोर्वृत्त्याऽव्याप्तियारणाय विशेष्यत्वाभावसाध्यकस्थले तादृश-प्रतियोगितावच्छेदकोयो यः सम्बन्ध स्तत्तत्सम्बन्धेन साध्याभावा-धिकरणत्वविवक्षणे स्वरूपकालिकाभ्यां विशेष्यत्वाधिकरणे जन्य-आत्मत्वहेतौ रवृत्याऽव्याप्तिविरहाद्विशेष्यत्व आत्मत्वप्रकारकप्रमा-निरूपितत्वनिवेशनन्तथासति तस्योभयसम्बन्धेनाधिकरणत्वाप्रसि-द्धैवाव्याप्तिसम्भवः । अथात्मानुयोगिकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्न-साध्याभावस्यात्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यतानात्मकतया तदभाव-स्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यात्मानुयोगिकस्वरूपेण वृत्तिमत्साध्यस्वरूपतया तदवच्छेदकस्वरूपमादायात्मत्वप्रकारक-प्रमाविशेष्यत्वाभाववानात्मत्वादित्यत्राव्याप्त्या तद्घटासमानकालो नघटस्य कालितकेन योऽभावस्तस्यतद्घटानुयोगिकस्वरूपेणसा-ध्यतायान्तद्घटत्वे स्वरूपेण साध्याभावस्योक्तघटस्वरूपतया कालि-केन तदभावस्य साध्यात्मकस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन कालिकेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावस्य तद्घटसमानका-लीनपदार्थान्तरवृत्तितया ऽतिरिक्तस्याधिकरणे हेतोर्वृत्याऽव्याप्त्या च रूपवृत्तिसंसर्गताकत्वमवश्यं विवक्षणीयन्तथाचात्मत्वप्रकारक-प्रमाविशेष्यत्वाभावस्य स्वरूपेणाभावस्योक्तविशेष्यत्वरूपतया स्व-रूपेण तदभावस्य सर्व्वथा त्मावृत्तेस्साध्यस्वरूपत्वविरहेणाव्या-प्त्यभावात् साध्यप्रतियोगिकत्वनिवेशनम्व्यर्थमिति चेन्न कालिके-न घटाभावस्य यः कालिकेनाभावस्तस्यकालिकेन साध्यतायां ज-न्यत्वहेतावव्याप्तेः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-घटाभाववृत्तिसाध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकेन कालिकेन सा-ध्याभावाधिकरणे जन्यत्वहेतोर्वृत्तेः नचैमवपि रूपवृत्तिप्रतियोगि-ताकत्वनिवेशनम्व्यर्थमिति वाच्यम् आत्मवृत्तित्वविशिष्टोक्तविशे-

ध्यत्वाभावस्य यस्स्वरूपेणाभावस्तस्यातिरिक्तस्य स्वरूपेणाभावस्य आत्मवृत्तित्वविशिष्टोक्तविशेष्यत्वाभावरूपत्वेन साध्यतया तत्प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपमादायात्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभाववानात्मत्वादित्यादौ तद्घटवृत्तितद्घटासमानकालीनघटाभावस्य स्वरूपेण साध्यतायांतद्घटत्वे शुद्धतादृशघटाभावाभावस्य तादृशघटरूपतया कालिकेन तदभावात्मकसाध्यप्रतियोगितावच्छेदककालिकमादायाव्याप्त्यापत्तेश्चेति ।

यत्तु प्रतियोगित्वोपादानमनर्थकमिति तन्न तादृशरूपवृत्तिसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नात्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावत्वावच्छिन्नवृत्तितानिरूपकस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावस्य स्वरूपेणाभावात्मकसाध्यप्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपमादायाव्याप्त्यापत्तेः नचैवमप्यभावत्वेन अभावप्रवेशो व्यर्थ इति वाच्यं कालिकेनावच्छेदकत्वाभावस्य कालिकेन साध्यतायां, जन्यत्वे तादृशप्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकतावृत्तिसाध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदककालिकसम्बन्धेन साध्याभाववति हेतोर्वृत्त्या ऽव्याप्त्यापत्तेः, अथ कालिकेनप्रमेयाभावस्य कालिकेन साध्यतायां जन्यत्वहेतौ साध्यनिरूपितप्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया निखिलप्रमेयवृत्तेस्साध्याभाववृत्तितया तदवच्छेदकालिकमादायाव्याप्तिरभावोपादानेऽपि दुर्वारैवेति चेन्नैवम् अभावोपादानेसाध्याभावत्वसमनियतप्रतियोगिताकत्वस्य विवक्षितुंशक्यतयोक्तदोषवारणसम्भवादन्यथा तादृशप्रतियोगिताकत्वस्यावच्छेदकत्वादिसाधारणतया तत्समनियतप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याऽसम्भवापत्तेः नच प्रमेयाभावसाध्यकस्थलीयदोषस्य व्याप्यत्वविवक्षयापि वारणसम्भवेन व्यापकत्वनिवेशे प्रयोजनाभावादभावत्वप्रवेशो व्यर्थ इति वाच्यं । समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावस्य स्वरूपेण साध्यतायां जातित्वादिहेतावव्याप्त्यापत्तेः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्य यः स्वरूपेणाभावस्तस्यापि साध्यरूपतया तदीयप्रतियोगित्वस्य केवलान्वयिनः साध्याभावत्वस्य व्याप्यतया च तदवच्छेदकस्वरूपेण साध्याभावाधिकरणे हेतो वृत्तेः यद्वा सामान्यीयप्रतियोगितायां साध्याभावत्वावच्छिन्नत्वमुपादेयन्तथाच कालिकन प्रमेयाभावसाध्यकस्थले न दोषः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायाः

साध्याभावत्वानवच्छिन्नत्वात् नच साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नत्वमेवोच्यतामलमभावत्वप्रवेशेनेतिवाच्यं तादृशप्रतियोगितात्वावच्छिन्ननिरूप्यतानिरूपितनिरूपकतावत्संसर्गतालाभार्थत्वात् तदप्रवेशे विशेष्यत्वाभावस्य स्वरूपसम्बन्धेन साध्यतायामात्मत्वे स्वाभाववत्त्वसंसर्गीया या साध्याभावत्वावच्छिन्ना प्रतियोगिता तस्यास्तत्संसर्गेण साध्यात्मकेन निरूपितततया तत्सम्बन्धावच्छिन्नाधेयतारूपतयाच तदवच्छेदकस्वाभाववत्त्वसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणे हेतोर्वृत्तित्वात् अत्यन्ताभावनिरूपितत्वोपादाने संसर्गीयप्रतियोगितामादायोक्तदोषासम्भवेऽपि अत्यन्ताभावत्वसाध्यकतद्व्यक्तित्वे सद्धेतौ साध्याभावनिष्ठा या स्वाभाववत्वससर्गीयप्रतियोगिता तामादायाव्याप्तिः। प्रतियोगित्वाधेयत्वादीनामाश्रयात्मकत्वेनैकत्वे वह्निनिष्ठसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वयोरैक्येन कालिकस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंसर्गत्वेनाव्याप्तिश्च दुर्व्वारास्यादित्यवधेयम् अथ घटभिन्नंपटत्वादित्यत्र साध्याभावस्यघटत्वस्वरूपतया तद्वृत्तिभेदीयप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः। साध्याभावस्य घटात्मकत्वे प्रतियोगित्वप्रसिद्धावपि तदवच्छेदकतादात्म्येन घटत्वात्मकसाध्याभावस्याधिकणे घटत्वत्वस्य वृत्त्याऽव्याप्त्यापत्तिघटभिन्नं घटत्वत्वादित्यादाविति चेन्न धर्म्मिभेदधर्म्मात्यन्ताभावयोरैक्यस्वीकारेण घटत्वनिष्ठप्रतियोगिताया अपि भेदनिरूपितत्वसम्भवात्। नच घटभिन्नं घटत्वत्वादित्यत्राव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम्। अत्यन्ताभावत्वनिरूपितत्वेनप्रतियोगित्वस्यविशेषणीयत्वात्। अथैवमपि घटभिन्नं कपालत्वादित्यत्रात्यन्ताभावत्वनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसमवायेन घटात्मकसाध्याभावाधिकरणे कपाले कपालत्वहेतोर्वृत्तितयाऽव्याप्त्यापत्तिः नच साध्याभावत्वावच्छिन्ननिरूपकतायां तादृशप्रतियोगिताविशिष्टत्वं स्वसामानाधिकरण्यस्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन वाच्यं तथाच घटत्वनिष्ठसमवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताविशिष्टत्वस्य घटनिष्ठनिरूपकतायाम्विरहान्नाव्याप्तिः एवं साध्याभावस्य घटघटत्वोभयात्मकत्वेऽपि तादात्म्यावच्छिन्नायास्समवायावच्छिन्नाया वा घटभेदाभावत्वावच्छिन्ननिरूपकताया निरूपितमाधिकरणत्वं घट एव कपालादिषु घट-

भेदोनास्तीत्यप्रत्ययात् । तथाच विनाप्युक्तनिवेशस्वारणसम्भव इति वाच्यम् अत्यन्ताभावत्वनिरूपितत्वस्य व्यर्थत्वापत्तेरितिचेन्न। अभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वस्यापि दर्शनाद्घटस्य तादात्म्येन-साध्यतायां घटभेदाभावस्यघटानात्मकत्वेसाध्याभाववृत्तिसाध्यसा-मान्यीयप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेरत्र घटभेदाभावस्य घटस्वरू-पत्वेऽपि लाघवाद्घटभेदाभावत्वावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकत्वस्य घटत्वे एवस्वीकरणीयत्वात् तथाच न घटाधिकरणतामादायघटभि-न्नंकपालत्वादित्यत्राव्याप्तिप्रसक्तिः नवात्यन्ताभावत्वनिरूपितत्ववैय-र्थ्यं यदिचात्यन्ताभावत्वभेदत्वयोर्विरुद्धत्वेऽत्यन्ताभावत्वनिरूपितप्र-तियोगितायाम्भेदात्मकसाध्यनिरूपितत्वासम्भवः एवम् भेदाभाव-स्यभेदप्रतियोगितत्वावच्छेदकान्यतररूपताया एव सिद्धान्तत्वेन तादात्म्येनघटविशिष्टभेदसाध्यकस्थले भेदाभावस्योभयथैव घटरूप-तया तदत्यन्ताभावस्य साध्यानात्मकत्वेनात्यन्ताभावत्वनिरूपित-साध्यनिरूपितप्रातियोगित्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति विभाव्यते तदा साध्याभावत्वसमनियतंसाध्याभावत्वावच्छिन्नम्वा यदत्यन्ताभाव-त्वनिरूपितं साध्यनिरूपितप्रतियोगित्वं यच्च साध्याभाववृत्तिभेद-त्वनिरूपितसाध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदत्वं तदन्यतरविशिष्ट-साध्याभावत्वावच्छिन्ननिरूपकत्वम्विवक्षणीयम्। वैशिष्ट्यञ्च स्वा-वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन एवञ्च घटभिन्नं घटत्वत्वाद्घट-भिन्नं कपालत्वादित्यत्र घटत्वनिष्ठतादात्म्यावच्छिन्नघटनिष्ठसमवा-यावच्छिन्ननिरूपकत्वआदायनाव्याप्तिः भवति च तादात्म्यावच्छिन्ना घटत्वनिष्ठा निरूपकतापि तादृशीत्यत्यन्ताभावत्वनिरूपितत्वप्रवेशः तथाच भेदप्रतियोगितानिरूपितसमवायावच्छिन्नावच्छेदकतैव घट-भेदाभावाभावस्य घटभेदानात्मकत्वेऽपि साध्याभाववृत्तिरिति न दोषः कालिकेन घटविशिष्टस्य समवायावच्छिन्नाभावस्य साध्यत्वे-गुणत्वादौ कालिकेन घटविशिष्टात्मकसाध्याभावस्य घटस्यापि स्व-रूपतया तद्वृत्तिसाध्यनिरूपितप्रातियोगितावच्छेदकताघटककालिक-मादायाव्याव्याप्तिवारणायभेदत्वनिरूपितत्वं प्रतियोगिताविशेषणम्। साध्यतावच्छेदकगतरूपवृत्तिसाध्यतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदकगत-रूपवृत्तिससर्गताकप्रातियोगिताकाभाववृत्तित्वप्रवेशफलं पूर्ववदेव इयाँस्तु विशेषो यत्तत्र तदत्यन्ताभावाभावमादायात्र तदत्यन्ताभाव-

वह्निभेदमादायेति नच कालिकेनप्रमेयवद्घटभेदस्य साध्यतायांसद्धेतौ कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयत्वावच्छिन्नावच्छेदकतामादायाव्याप्तिरितिवाच्यम्। साध्याभावत्वावच्छिन्नाधिकरणतायाः कालिकेनापि घटत्वपत्रसत्त्वात् समवायेनघटत्वाधिकरणवृत्तित्वविशिष्टप्रमेयस्यैव साध्याभावत्वात् उभयस्य साध्याभावरूपत्वे तु तादृशावच्छेदकतात्वव्यापकत्वतादृशप्रतियोगितावत्त्वान्यतरवदधिकरणावृत्तित्वमेव व्याप्तिः व्यापकता च स्वनिष्ठाधिरणतानिरूपितसाध्याभावत्वावच्छिन्ननिरूपकतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन प्रतियोगितावत्ताव स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावाभावावच्छिन्नरूनिपकताकाधिकरणतावत्त्वसम्बन्धेन तथाच नाव्याप्तिरिति। एतेन कालिकसम्बन्धेनप्रमेयविशिष्टभेदस्य विषयितया साध्यतायान्तज्ज्ञानत्वे प्रमेयनिष्ठावच्छेदकताघटककालिकमादायाव्याप्तिरि यपास्तम् तादृशावच्छेदकतात्वस्यस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतायामपि सत्त्वेन तत्र साध्याधिकरणज्ञानस्यासत्त्वात् यद्वा अवच्छेदकतायां साध्याभावत्वसमनियतत्वंप्रवेश्यंकालिकावच्छिन्नावच्छेदकताया अतादृशात्वान्नाव्याप्तिरिति कालिकेनप्रमेयविशिष्टघटभेदसाध्यकस्थलाव्याप्तिश्च साध्याभावत्वस्य घटत्वमात्रस्वीकाराद्वारणीया।

अथ सर्वत्रैवसाध्याभाववद्भेदमादायलक्षणस्यसम्भवात्साध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धमात्रमुपादेयंव्यर्थमन्यतरोपादानमितिचेन्न कपिसंयोग्येतत्त्वादित्यादित्यत्र शुद्धस्वरूपेणकपिसंयोगाभाववद्भेदस्यालीकत्वान्निरवच्छिन्नस्वरूपेण कपिसंयोगाभाववद्भेदस्य मूलावच्छेदेनापि सत्तया कपिसंयोगस्वरूपत्वादव्याप्तेस्सर्वथैवदुरुद्धरत्वादिति यद्यप्यतिरिक्ते कपिसंयोगिभेदाभावे कपिसंयोगिभेदनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकत्वन्नास्तीतिभवतिमतिस्तथाप्यतिरिक्तकपिसंयोगिभेदाभाववद्भेदस्यसाध्यीभूतकपिसंयोगिभेदरूपतयातन्निरूपितप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य साध्याभावे सम्भवेन कपिसयोगिभिन्नंगुणत्वादित्यादौ नाव्याप्तिसम्भवः॥ नन्वत्र विषयितयावह्नेस्साध्यतायान्तज्ज्ञानत्वेऽव्याप्तिः विषयित्वसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यभावाभावत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वस्य विषयितया वह्निज्ञानेऽसम्भवात्तज्ज्ञानस्यतादृशाभावत्वेन वह्न्यनवगाहित्वात्स्वरूपेण तस्य सत्त्वम्वाच्यमिति न तस्य वह्निरूपत्वमिति साध्याभाववृत्तिसा-

ध्यसामान्यीयप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेरितिचेन्न विषयितयाऽव्याप्यव्यापकभावानभ्युपगमएवैतल्लक्षणप्रणयनमित्यभ्युपगमात् । प्रतियोगितायां साध्यसाध्यसमानियतान्यतरनिरूपितत्वस्य वा विवक्षितत्वात्साध्यसामनैयत्यं स्वरूपेणेति साध्यसमनियतातिरिक्ताभावनिरूपितत्वस्य सत्त्वान्नको पिदोषः पदमादधाति ।

अत्रेदमवधेयम् । साध्याभावत्वावच्छिन्न साध्याभावत्वसमनियतस्वा यत्प्रतियोगित्वं साध्यसामान्यनिरूपितं तद्विशिष्टसाध्याभावत्वावच्छिन्ननिरूपकताविवक्षणीया वैशिष्ट्यञ्चस्वावच्छेदकसम्बन्धावाच्छिन्नत्व स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन एवञ्च घटभेदाभावस्य घटत्वरूपस्य तादात्म्येन घटत्वे घटरूपस्य समवायेन कपाले सत्त्वेऽपि तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नततन्निष्ठनिरूपकतायास्तादृश्यासमवायावच्छिन्नघटत्वनिष्ठप्रतियोगितया तादात्म्यावच्छिन्नघटनिष्ठप्रतियोगितया वा ऽविशिष्टत्वाद्घभिन्नङ्कपालत्वाद्घटत्वत्वाद्वेत्यादौ नाव्याप्तिः तथासत्यत्यन्ताभावत्वनिरूपितत्वस्यापि प्रयोजनविरहेणानिवेशनीयतया समवायेनघटभेदाभावाभावस्य घटभेदास्वरूपत्वेऽपि घटात्मकसाध्याभावनिष्ठभेदीयप्रतियोगितामादायैव घटभेदसाध्यकस्थले लक्षणसङ्गतिः अत्रनिरूपकतायां साध्याभावत्वावच्छिन्नत्वप्रवेशाद्विशिष्टसत्ताभाववान्गुणत्वादित्यत्र सत्ताऽभावाभावत्वावच्छिन्ननिरूपकत्वमादाय नदोषः अथ महानसीयवन्ह्यभावाद्यवच्छिन्ननिरूपकतायांसाध्यनिरूपितवह्निसामान्याभावनिष्ठप्रतियोगित्वसामानाधिकरण्यावेरहेणाव्याप्त्यसम्भवान्निरूपकतायांविवक्षितसाध्याभावत्वावच्छिन्नत्वन्नप्रवशनीयमिति चेन्निरूपकभेदेन निरुपकतायास्तादृशनिरुपकतानिरुपितत्वेनचाधिकरणताया भिन्नत्वेन प्रवेशशनीयम् । प्रनियोगितायान्तत्प्रवेशादेव प्रयोजनस्य वृत्तत्वात् निरूपकतायानिरूपकभेदेन भेदाभावे तु वह्निसामान्याभावसाधारणवह्निनिष्ठप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्ननिरूपकत्वादिकमादायाव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपित प्रतियोगित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितनिरूपकत्वं प्रवेशनीयमेव ।

यदिचैवं सति घटभेदाभावत्वावच्छिन्नतादात्म्याद्यवच्छिन्नघट-

घटत्वसाधारणैकनिरूपकतामादाय घटभिन्नंघटत्वत्वादित्यादावव्याप्तितादवस्थ्यमितिवाच्यं घटेघटत्वरूपत्वाद्घटत्वेचघटत्वत्वरूपत्वाद्घटभेदाभावत्वरूपानुयोगिताया उभयत्रैक्यस्वीकृत्याभावत्वव्याप्यानुयोगितावच्छिन्नत्वं प्रतियोगितायांनिरूपकतायाञ्च निवेशनीयम् उभयावृत्तिधर्म्मावच्छिन्नत्वस्यावाच्यमेवञ्च वह्निमान्धूमादित्यादौ पूर्वोक्तयुक्त्यादोषाभावेन उक्तरूरीत्यानिरूपकत्वप्रवेशो न कार्य्यः किन्त्वनुयोगिताविशेषावच्छिन्ननिरूपकतायाम्विशिष्टसत्ताभाववान् गुणत्वादित्यत्राव्याप्तिवारणाय साध्यनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकत्वावच्छिन्नत्वं प्रवेशनीयमिति विभाव्यते तदाऽनुयोगित्वविशेषावच्छिन्नत्वप्रवेशार्थमेवतादृशनिरूपकतोक्तिरिति सामानाधिकरण्यानुयोगित्वविशेषावच्छिन्नत्वेऽप्रवेश्य स्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य प्रवेशकृते न वैयर्थ्यशङ्कापीति द्रष्टव्यम् ॥

साध्यसामान्यीयत्वाप्रवेशो हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वीयस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिवेशस्य वक्ष्यमाणस्यानुसन्धाने समवायेन प्रमेयसाध्यकज्ञानत्वादिहेतुकस्थले कालिकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावाभावस्यापि साध्यरूपतया तत्प्रतियोगितावच्छेदककालिकमादायाप्यव्याप्तिः वक्ष्यमाणस्याननुसन्धाने तु समवायेन प्रमेयसाध्यकद्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादिहेतावव्याप्तिर्बोध्या अथसाध्यसामान्यीयत्वञ्च स्वानिरूपकयावत्साध्यकत्वस्वानिरूपकयत्किञ्चित्साध्यकभिन्नत्वन्तदपेक्षया साध्येसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनवृत्तित्वस्य लघुतया तदेव विवक्षणीयं कालिकसम्बन्धावच्छिन्न साध्याभावाभावस्यातिरिक्तस्य समवायेनावृत्तित्वादितिचेन्न कालिकेन प्रमेयस्य साध्यतायां जन्यत्वादिहेतावव्याप्त्यापत्तेः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावस्यापि कालिकेत वृत्तित्वादित्यलम्पल्लवितेन ॥ ० ॥

ननुसाध्याभावाधिकरणनिरूपिताभावएव व्याप्तिरस्तु किंवृत्तितात्व प्रवेशेनेति चेन्न वह्न्यभावाधिकरणधूमावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकत्वस्य धूमे सत्त्वेनाव्याप्त्यापत्तेः नचहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वीयस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य विवक्षितत्वेन नाव्याप्तिसाम्भव इति वाच्यम् तत्सम्बन्धावच्छिन्ना-

धेयतत्संसर्गीयप्रतियोगितयोगिरेकतयासाध्याभावाधिकरणसंयोग-प्रतियोगित्वमादायऽव्याप्त्यापत्तेः । वृत्तितात्वानवच्छिन्नप्रतियोगिक-स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानिवेशेसाध्याभाववाधिकरणनि-रूपितत्वावच्छिन्नस्यतत्सम्बन्धस्यव्यधिकरणत्वेनतत्सम्बन्धावच्छिन्न तदभावस्यकेवलान्वयित्वेनव्यभिचारिमात्रेऽतिव्याप्त्यापत्तेः वृत्तिता त्वोपादाने तु साध्याभावाधिकरणतावच्छेदकधर्म्मावच्छि-न्ननिरूप्यतानिरूपित निरूपकतावद्वृत्तितात्वावच्छिन्नाभावस्यनिवे-शेन दोषाभावादिति अथैवमपि साध्याभावाधिकरणधूमाधिकरणता-निरूपितवृत्तित्वस्यैवहेतौसत्त्वेनाव्याप्तिः नचाधिकरणताभिन्नत्वम-धिकरणविशेषणमधिकरणताभिन्नं धूमादित्यत्राव्याप्तेः नापि हेत्वधि-करणताभिन्नत्वंधूमाधिकरणताभिन्नंधूमादित्यत्रदोषात् नापि साध्या-भावाधिकरणनिष्ठाधिकरणतानिरूपितवृत्तित्वस्य लक्षणघटकतास-म्भवः । उक्तदोषवारणेऽपि घटाभिन्नमधिकरणतात्वादित्यत्र घटनिष्ठा-धिकरणत्वस्याधिकरणतात्वाधिकरणत्वेनाधिकरणतानिरूपितवृत्ति-त्वस्यैव हेतौसत्त्वेनाव्याप्त्यापत्तेः यद्यप्युक्ताधिकरणताविशिष्टवृत्ति-त्वस्य लक्षणघटकत्वे नोक्तदोषः वैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपितत्वस्वा श्रयनिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन तथाप्यवच्छेदकताभिन्नमधिकरणता-त्वादित्यत्राधिकरणतात्वनिष्ठवृत्तितायास्सावच्छिन्नत्वेनावच्छेदकता-त्मकसाध्याभावाधिकरणनिरूपितत्वस्य तन्निष्ठाधिकरणतया अ-धिकरणतात्वाधिकरणत्वेन तन्निरूपितत्वस्य च सत्त्वेनाव्याप्त्यापत्ति-र्दुरुद्धरेति उक्ताधिकरणतावैशिष्ट्यं स्वनिरूपितत्वस्वनिष्ठाधिकर-णत्वानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन वाच्यम् एवञ्च नप्रागुक्तदोषाणाम-वकाशः अधिकरणतात्वनिष्ठ वृत्तिताया मधिकरणतानिष्ठाधिकरण-तानिष्ठाधिकरणतानिरूपितानिरूपितत्वस्य सत्त्वात् । नचैवमप्यवच्छे-दकताभिन्नं वाच्यत्वादित्यादित्यादावतिव्याप्तिः । वाच्यत्वस्यकेवलान्व-यित्वेनाधिकरणतानिष्ठाधिकरणत्वेऽपिसत्त्वेनतन्निष्ठवृत्तितायांस्वनिष्ठा-धिकरणत्वानिरूपितत्वविरहादितिवाच्यं वृत्तितायानिरूपकभेदेनभि-न्नतया साध्याभावाधिकरणावच्छेदकतानिरूपितवृत्तितायां वा-च्यत्वनिष्ठायामवच्छेदकतानिष्ठाधिकरणतानिष्ठाधिकरणतानिरुपित-त्वस्य सत्त्वात् यद्वा साध्याभावाधिकरणतावच्छेदकधर्म्मविशिष्टत्वं वृत्तित्वे विवक्षणीयम् वैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छिन्ननिरुपकतानिरुपितनिरु-

प्यत्वावच्छेद्यस्वावच्छिन्नाधिकरणतात्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपित- निरूप्यतावत्त्वसम्बन्धेन तथाचावच्छेदकत्वस्य अधिकरणतात्वानधि- करणत्वेनावच्छेदकतात्वावच्छिन्नाधिकरणतात्वावच्छेद्यनिरूपकतानि- रूपितनिरूप्यताया अवच्छेदकतात्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितनिरू- प्यत्वानवच्छेद्यत्वात् ।

यत्तु साध्याभावाधिकरणवृत्तिवृत्तित्वाभावोव्याप्तिः वृत्तिता च स्वविशिष्टनिरूपकताकाधिकरणतावत्त्वसम्बन्धेन वैशिष्ट्यञ्च स्वाव- च्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व स्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन त- था च न प्रागुक्तदोषाणामवकाशइति तन्न चारु साध्याभावाधिकर- णनिष्ठाधिकरणतानिरूपितनिरूपकत्वाभावस्यैव लक्षणत्वसम्भवे तत्प- रित्यागस्यानौचित्यात् । एवं सत्युक्ताधिकरणताविशिष्टाभावस्यैव व्याप्तित्वमस्तु पुनर्वृत्तितात्वेनतत्प्रवेशो व्यर्थ एवेति चेदत्रोच्यते साक्षान्निरूपितत्वस्य दुर्निवेशतया साक्षात्परम्परासाधारणन्तद्वाच्यं तथाच साध्याभावाधिकरणनिष्ठधूमावच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरण- तानिरूपितधूमत्वावच्छिन्नावच्छेदकत्वस्यावच्छेदकत्वाधयेत्वयोरव- च्छेदकाधेयरूपत्वेनैक्यतया धूमत्वावच्छिन्नवृत्तितारूपस्य हेतौ सत्त्वे- नाव्याप्त्यापत्या स्वनिष्ठनिरूपकतानिरूपिताधयेतात्वावच्छिन्ननिरूप्य- त्वस्य संसर्गताया वाच्यतया तल्लाभार्थमेवाधेयतात्वेन प्रवेश इति यदि च साध्याभावाधिकरणनिष्ठाधिकरणतानिरूपितनिरूपकत्वा- भाव उक्तलक्षणस्य पर्य्यवसानं तदा न वैयर्थ्यशङ्कापि निरूपकतात्वे- नाप्रवेशे घटभिन्नमधिकरणतात्वादित्यत्र घटनिष्ठाधिकरणतानिरूपि- तवृत्तित्वस्याधिकरणतात्वे सत्त्वेनाव्यप्त्यापत्तेरितिदिक् ॥

अथ साध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तितात्वावच्छिन्नप्रतियोगि- तानिरूपकवत्त्वमेवास्तु लक्षणमभावत्वेन प्रवेशो व्यर्थ इति चेन्न घट- वृत्तिताभिन्नं वृत्तितात्वादित्यत्राव्याप्त्यापत्तेः उक्तप्रतियोगिताकावच्छे- दकत्वस्य वृत्तितात्वे सत्त्वात् । नचावच्छेदकत्वस्याप्यवच्छेदकत्वा- भावाभावत्वेनाभावतयाऽतिव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् अभाव- त्वस्य भावभेदरूपतयाऽवच्छेदकत्वे तद्विरहात् तादृशप्रतियोगितात्वा- वच्छिन्ननिरूप्यतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्ननिरूपकतावतएवव्याप्ति- त्वाद्वा एवञ्चप्रतियोगित्वाभावाभावस्यप्रतियोगितारूपतया तन्निरूपितप्र- तियोगित्वस्योक्तप्रतियोगित्वाभावे सत्त्वेऽपि वह्निमान्वह्न्यभावाधिकर-

णनिरूपितवृत्तितात्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वाभावादित्यत्र नातिव्याप्तिः ।

केचिदुक्तस्थलेऽभावत्वेनाप्रवेशेऽपि प्रतियोगितानिरूपकत्वेनप्रवेशादेव नातिव्याप्तिः प्रतियोगित्वस्याभावनिरूपकत्वाभावादित्यपि वदन्तीति वृत्तित्वाभावस्य व्याप्तित्वञ्च स्वरूपेण बोध्यं तेन क्रियात्मक हेतौ व्यभिचारिणि नातिप्रसङ्ग इति ॥

ननु सत्तावान् जातेरित्यत्र सत्ताभाववत्समवेतत्वाप्रसिद्ध्या द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यत्र विशिष्टसत्त्वे सत्तानतिरेकेण द्रव्यत्वाभाववद्वृत्तित्वस्य सत्त्वेन चाव्याप्त्यपात्तिरिति चेन्न प्रकृत हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणत्वीयहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिताप्रतियोगिकस्वरूपेण वृत्तित्वाभावस्य विवक्षितत्वात् सत्ताभावाधिकरणनिरूपितस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्य प्रसिद्धेः विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाधिकरणत्वीयवृत्तिताप्रतियोगिकस्वरूपेण सत्तात्वावच्छिन्नवृत्तित्वस्यासत्त्वाच्च दोषाभावात् हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वञ्च यदि हेतुतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदकावच्छिन्नसंसर्गतानिरूपितत्वं तदा धूमसाध्यके महानसीयसंयोगेन वह्नौ संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्य साध्याभाववन्निरूपितस्योक्तसम्बन्धेन हेतौ सत्त्वेनाव्याप्त्यापत्तेः नचोक्तवृत्तित्वाभावान्तर्गतमहानसीयसंयोगसम्बन्धवच्छिन्नवृत्तित्वघटिताभावस्य हेतौ सत्त्वेन नाव्याप्तिरितिवाच्यम् धूमवान्वह्नेरित्यत्र तद्वह्नीयसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वीयस्वरूपेणोक्तवृत्तित्वाभावस्य वह्नौ सत्त्वेनातिव्याप्त्या हेतुतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदकतासमानाधिकरणाधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताधेयत्वनिष्ठप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितस्वरूपत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गताकप्रतियोगिताकाभावत्वेन निवेशस्याशक्यतयोक्ताधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपितत्वादिघटितरूपेणैव संसर्गताया निवेशनीयतयोक्ताव्याप्तितादवस्थ्यादतो हेतुतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपावच्छिन्नानुयोगिताकपर्य्याप्तिकावच्छेदकताकत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपितसंसर्गतानिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपितवृत्तितानिष्ठावच्छेदकताभिन्नस्वरूपत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपि तत्वेनैवसं-

संसर्गतानिवेशनीयेति न दोषः उक्तावच्छेदकताकत्वनिष्ठाव-च्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिवेशात्संयोगत्वगतैकत्वावच्छिन्नानुयोगि-ताकपर्य्याप्तिकावच्छेदकतानिरूपितघटप्रतियोगिकत्वनिष्ठावच्छेदक-तानिरूपितसंसर्गताकवृत्तित्वीयस्वरूपसम्बन्धमादाय धूमवान् वह्नेरित्यत्र नातिव्याप्तिः यद्वा हेतुतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदक-तासमानाधिकरणाधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताभिन्नावच्छेदक-त्वानिरूपितावच्छेदकत्वानिष्ठावच्छेदकत्वादिघटितरूपेण संसर्ग-त्वप्रवेशे न कोऽपि दोषः महानसीयसंयोगेन सद्धेतौ महानसी-यत्वनिष्ठावच्छेदकत्वसंयोगत्वनिष्ठावच्छेदकत्वयोर्द्वयोरेव हेतुतानिरू-पितसंसर्गतावच्छेदकत्वसमानाधिकरणत्वेनोक्तावच्छेदकत्वसमाना-धिकरणावच्छेदकत्वादस्योभयत्र विरहेण महनासीयत्वनिष्ठावच्छे-दकतानिरूपितसंयोगत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गताकवृत्ति-त्वीयस्वरूपत्वावच्छिन्नसंसर्गताया अपि तादृशत्वेन तन्निरूपकप्रति-योगिताकाभावस्य हेतौ सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः घटीयत्वनिष्ठावच्छेद-कताया उक्तावच्छेदकतासमानाधिकरणत्वविरहेण तन्निष्ठावच्छेदक-ताकसंसर्गतामादाय न दोष इति ॥

अत्र प्रथमउक्तरूपावच्छिन्नानुयोगिताकपर्य्याप्तिकावच्छेदकता-निष्ठावच्छेदकतात्वावच्छिन्नसामान्यभेदएव निवेशनीयः अन्यथैका-वच्छेदकताभेदस्यापरावच्छेदकतायां सत्त्वेनावच्छेदकताद्वयनिरूपि-तसंसर्गताघटितसंसर्गताया लक्षणाघटकत्वेन महानसीयसंयोगेन स-द्धेतावव्याप्त्यापत्तेः। अतएव द्वितीयेऽपि हेतुतानिरूपितसंसर्गतावच्छे-दकतासमानाधिकरणावच्छेदकतात्वावच्छिन्नसामान्यभेदस्तादृशाव-च्छेदकत्वनिष्ठावच्छेदकतासामान्यभेदश्च निवेश्यस्तदपेक्षयालाघवेन हेतुतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छे-दकत्वसमानाधिकरणाधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताभिन्नाधेयस-म्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतात्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरू-पितप्रतियोगिताकभेदत्वेनतद्यक्तिनिष्ठावच्छेदकताभेदान्निवेश्य तद्य-क्तिनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपितसंसर्गतानिष्ठावच्छेद-कत्वादिघटितरूपेण संसर्गता निवेश्या आधेयताच स्वावच्छेदकता-प्रतियोगिकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नैवेतरवारक-प्रवेशे प्रयोजनविरहात् उक्तपरम्परायाः संसर्गत्वाभावेतूक्तरीत्यानिव-

शस्याशक्यतया गुरुभूतोऽपि द्वितीयकल्प आदरणीयः एवमेव हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमपि परिष्कृतम्बोध्यम् निरूपकतावच्छेदकताया इतरवारकंपर्य्याप्तिनिवेशो प्रयोजनाभावादिति ॥

यदिच वह्निज्ञानत्वसाध्यके प्रकारितया वह्निहेतुकस्थले वह्नित्वगतैकत्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्य्याप्तिकावच्छेदकताकानिरूपकतात्वस्य महानसीयत्ववह्नित्वगतद्वित्ववृत्तिनिरूपकताया मपि सत्त्वेन तन्निरूपिताधिकरणताकवृत्तित्वीयस्वरूपेण साध्याभावाधिकरणनिरूपितमहानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नवृत्तित्वस्य वह्निमात्रेसत्त्वादव्याप्तिर्विषयितया हेतुहेतुमद्भावेनच प्रकारितया महानसीयवह्निविषयकज्ञाने कुतो न वह्नेस्सत्त्वं वह्नित्वेतरधर्म्मानवच्छिन्ननिरूपितप्रकारितया हेतुत्वेन तेन सम्बन्धेन महानसीयवह्नेस्सत्त्वमिति कुतो वा व्याप्तिरितिवाच्यं संसर्गता हि यद्यपि प्रकारितात्वेनैव तथापि वह्नित्वविशिष्टसंसर्गो वह्नित्वेतरधर्म्मावच्छिन्नानिरूपितप्रकारितैव महानसीयवह्निविषयकज्ञानं प्रकारितयावह्निमदित्यप्रत्ययात् महामसीयवह्निमदितिज्ञानानन्तरंवह्निज्ञानामीत्यनुव्यवसायाभावाच्चेति,विभाव्यते तदा हेतुतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपे स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन वृत्तित्वमेवनिरूपकतायामुपादेयम्॥

अथोक्तरूपवृतिनिरूपकतानिरूपितत्वेनैवाधिकरणतोपादेया अधिकरणतात्वेनतत्प्रवेशो व्यर्थ इति चेत्तस्य स्वनिरूपितत्वस्वनिष्ठाधिकरणतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेनाधिकरणताविशिष्टवृत्तित्वलाभार्थत्वान्न वैयर्थ्यमिति गृहाण नचोक्तविशिष्टवृत्तित्वोपादाने प्रयोजनाभावः वह्निमान् पर्वतवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वादित्यत्र साध्याभावाधिकरणस्वरूपत्वावच्छिन्नसंसर्गतानिरूपितत्वावच्छिन्नवृत्तिताया उक्तनिरूपकतानिरूपितंसंसर्गतानिरूपितवाच्यत्वत्वावच्छिन्नवृत्तित्वीयस्वरूपेण हेतौ सत्त्वादव्याप्तेर्वारकस्यैव प्रयोजनत्वात् नच स्वनिष्ठाधिकरणत्वानिरूपितत्वन्ननिवेश्यमितिवाच्यम् साध्याभावाधिकरणोक्ताधिकरणतात्मकाधिकरणनिरूपितवाच्यत्वत्वावच्छिन्नवृत्तितामादायाव्याप्तितादवस्थ्यादिति ॥

यत्तु वृत्तितात्वेनवृत्तित्वन्नोपादेयं प्रयोजनाभावादिति तन्न द्रव्यत्वसाध्यके समवायेन प्रमेयविशिष्टस्य समवायेन हेतुतायां सद्धेतौ हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधिकरणताविशिष्टप्रमेयत्वा-

वच्छिन्नावच्छेदकतायाः स्वावच्छेदकप्रमेयत्वरूपयोः प्रमेयत्वात्मकप्रमेयत्वावच्छिन्नवृत्तितात्मकत्वेन तत्प्रतियोगिकस्वरूपेण साध्याभावाधिकरणनिरूपितप्रमेयत्वावच्छिन्नसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्यैव सत्त्वादव्याप्त्यापत्तेः वृत्तितात्वेन तत्प्रवेशे तु स्वनिष्ठनिरूपकतानिरूपितवृत्तितात्वावच्छिन्ननिरूप्यत्वस्य संसर्गतालाभेन प्रमेयावच्छिन्नवृत्तितायामेवाधिकरणताविशिष्टत्वसत्त्वेन नाव्याप्तिसम्भव इति यद्यप्यत्रहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नहेतुतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपकत्वीयस्वरूपेण साध्याभावाधिकरणनिष्ठाधिकरणतानिरूपितनिरूपकत्वाभावस्य लघुतरस्य व्याप्तित्वं सम्भवति तथापियथाश्रुतमूलानुरोधात्तदुपेक्षितम् ॥

ननु कालिकसम्बन्धावच्छिन्नधूमत्वनिष्ठावच्छेदकताकवृत्तित्वीयस्वरूपेण वह्न्यभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वस्य धूमे सत्त्वादव्याप्तिः हेतुतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविवक्षयोक्तदोषवारणेऽपि महानसीयवह्निसाध्यके समवायेन महानसीयत्वविशिष्टत्वेसाते कालिकेन धूमत्वविशिष्टहेतुकेऽव्याप्त्यापत्तिःकालिकसम्बन्धावच्छिन्नमहासीयत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नधूमत्वनिष्ठावच्छेदकताकवृत्तिताया हेतौ सत्त्वादिति चेन्न वृत्तितायां आश्रयभेदेन भिन्नतया धूमस्य कालिकेन धूमत्वाश्रयत्वेऽपि संयोगेन धूमस्य ह्रदावृत्तित्वानपायात् एतदभिप्रायेणैव विशिष्टसत्वस्य स्वावच्छिन्नाधिकरणत्वेनैव द्रव्यत्वव्याप्यत्वं स्वीकृत्य हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वप्रवेशनस्विफलमाकलय्य हेतुतावच्छेदकाघटितस्य व्याप्तिरूपत्वस्वीकारो ग्रन्थान्तरे पर्य्यालोचनीयः अन्यथा हेतुतावच्छेदकाप्रवेशे प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नवृत्तितामादायासम्भवापत्तेरिति वृत्तिताया एकधर्म्मावच्छिन्नाया यावत्स्वावच्छेदकाश्रयेष्वेकत्वे तु हेतुतावच्छेकताविशिष्टावच्छेदकतानिरूपितत्वादिरुपंहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वम्वाच्यं। वैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन अधिकन्तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वविचारवदनुसन्धेयमित्यलम् ॥

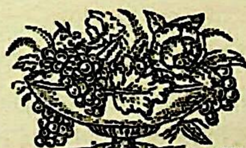
अथधूमवानवह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिः। निरुक्तवृत्तित्वाभावस्य पर्व्वतीयवह्न्यादौ सत्त्वादिति चेन्नअनुपदोक्तवृत्तितैक्यपक्षे दोषस्यासम्भवात्पक्षान्तरे तत्रोक्ताभावस्य सत्त्वेऽपि तस्य लक्ष्यत्वमेवेत्यन्ये वह्नित्वे-

यदि च वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसम्बन्धित्वाभाववद्धेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसम्बन्धितावच्छेदकप्रकृतहेतुतावच्छेदकस्यैव वा व्याप्तित्वे न दोषः अभावश्चस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नस्वाभाववन्निरूपितस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताक इति । एतेन स्ववृत्तिवाच्यत्ववत्त्वसम्बन्धेन घटादिसाध्यकस्थले ऽव्याप्तिः तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धत्वादिति निरस्तम् स्वरुपसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य प्रसिद्धेरिति विभाव्यते तदात्रकेचित्सम्बन्धितायानानात्वे धूमवान् वह्नेरित्यातिव्याप्तिः पर्व्वतीयवह्न्यादिसम्बन्धितायाउक्तसम्बन्धित्वाभाववत्त्वेन तदवच्छेदकत्वस्य वह्नित्वे सत्त्वात् यद्धर्म्मावच्छिन्नसम्बन्धित्वत्वावच्छेदेनोक्तसम्बन्धित्वाभाववत्त्वविवक्षणे उक्तदोषवारणेऽप्युक्तसम्बन्धितात्वावच्छेद्यत्वस्य व्यापकतारूपत्वेन सिद्धान्तलक्षणापेक्षया लघुत्वाभावः अव्यभिचरितत्वस्य पारिभाषिकत्वापत्तेः उक्तस्य व्यभिचारज्ञानाप्रतिबध्यत्वेन व्याप्तिरूपत्वासम्भवश्चेति वदन्ति तन्न चारु स्वाभाववन्निरूपितसम्बन्धितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नोक्तसम्बन्धित्वाभाववद्धेतुतावच्छेदकस्यव्याप्तित्वेउक्तातिव्याप्तिसम्भवात् एवमुक्तपारिभाषिकत्वस्य नदोषत्वमन्यथा द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादिस्थलीयाव्याप्तिवारणायोक्तस्य लक्षणस्य पारिभाषिकार्थकत्वेनहेयत्वमापद्येत साध्याभाववद्वृत्तित्वस्यैव व्यभिचारत्वे समानप्रकारत्वादिनैव प्रतिबन्धकत्वे च सिद्धान्तव्याप्तेरपि तदप्रतिबध्यतयाऽव्याप्तित्वप्रसङ्गः नच हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमपि व्यभिचार इति नेदोष इति वाच्यं प्रतियोगिताधर्म्मिकोभयाभावघटितकल्पस्य सिद्धान्तत्वेन तज्ज्ञानस्योक्तव्यभिचारज्ञानप्रतिबध्यत्वविरहात् यदिमाणिमन्त्रादिन्यायेनोक्तव्याप्तिज्ञानस्याप्युक्तव्यभिचारज्ञानप्रतिबध्यत्वं तदा प्रकृतव्याप्तिज्ञानस्यापितत्त्वं सुघटमेव तादृशव्याप्तिज्ञानाविरोधिज्ञानविषयव्यभिचारकल्पना च प्रकृतेपि समेति

अत्रब्रूमः स्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वस्य संसर्गत्वेऽसम्भवापत्त्याऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वस्य संसर्गत्वम्वाच्यन्तथासति गुरुधर्म्मस्यप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे तद्रूपवान् रसादित्यत्रातिव्याप्तिः तद्रूपत्वावच्छिन्नसम्बन्धित्वाभावप्रतियोगितावच्छेदक-

त्वस्य लाघवेन तद्व्यक्तित्व एव कल्पनीयतयोक्तावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वस्य तद्रूपत्वावच्छिन्नसम्बन्धित्वव्याधिकरणत्वेन तदभावस्य हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नसम्बन्धित्वे सत्त्वात् उक्तसम्बन्धिताव्यक्त्यभावनिवेशे वह्निमान्धूमादित्यत्राव्याप्तिः उक्तसम्बन्धितात्वंयद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नाभाववत्त्वविवक्षणे तद्रूपावच्छिन्नसम्बन्धितात्वस्य गौरवेण रूपत्वावच्छिन्नसम्बन्धितात्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तद्रूपावच्छिन्नाभाववत्त्वस्य हेतौ सत्त्वेनातिव्याप्तिप्रसङ्गः यद्रूपावच्छिन्नाभावकूटवत्त्वविवक्षा च वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्त्यैवानुपादेया तद्रूपावच्छिन्नाभावकूटान्तर्गतस्य तद्व्यक्त्यभावस्य धूमे विरहात् एवं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसम्बन्धित्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य सम्बन्धितात्व एव लाघवेन कल्पनीयतया तादृशसम्बन्धितात्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिप्रसङ्गः यदिगुरुधर्म्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमङ्गीक्रियते तदैतस्य लक्षणान्तरत्वमेवावसेयमितिध्येयम् ॥

अथनिरूप्यानिरूपकभावापन्नाविषयतात्मकसाध्याभाववद्वृत्तित्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वाभावः प्रमीयविशेष्यताप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोव्याप्तिरस्त्विति चेन्न यत्र व्यभिचारिणि साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य न प्रमा तत्रातिव्याप्त्यापत्तेःनचेश्वरस्यैवप्रमासम्भवः विशकलितपदार्थावगाहित्वेनैव सर्व्वविषयकत्वोपपत्तौ विशिष्टविषयकत्वे मानाभावात् एवं वृत्त्यानियामकसम्बन्धस्य गुरुधर्म्मस्य च प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे धीः द्रव्यत्वात्प्रमेयधूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेरित्यलम्

काशीसंस्कृतसीरीज़-ग्रन्थमाला।

इयं काशी-संस्कृतग्रन्थमाला विभागशः प्रकाशिता भवति। एतस्यां प्राचीनाः नवीनाश्च दुर्लभाः सुलभाश्च अत्युपयुक्ताः संस्कृतग्रन्थाः काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयैः पण्डितैरन्यैरपि विद्वद्भिः संशोधिताः क्रमेण संमुद्रिता भवन्ति। अस्यां प्रकाश्यमाणानां ग्रन्थानां मूल्यं सूचीपत्रे प्रकाशितं वर्तते।

१ नलपाकः नलविरचितः। संपूर्णः (पाकशास्त्रम् १) रु० १—८

२ संक्षेपशारीरकम्। रामतीर्थस्वामिकृतान्वयार्थबोधिनीटीकासहितम्। (वेदान्तं १) रु० ८—०

३ वैशेषिकदर्शनम्। पं० श्रीढुण्ढिराजशास्त्रिकृतविवरणोपेताभ्यां प्रशस्तपादभाष्योपस्काराभ्यांसमन्वितम् (वैशेषिकं १) रु० २—०

४ श्रीसूक्तम्। विद्यारण्यपृथ्वीधरश्रीकण्ठाचार्यकृतभाष्यत्रयेण टिप्पण्या च समलङ्कृतम्। (वैदिकं १) रु० ०—६

५ लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहितः-प्रथम भाग अव्ययीभावान्तः। (व्याकरणं १) रु० ५—०

५ लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहितः तत्पुरुषादि-समाप्तिपर्यन्तः। द्वितीय भाग (व्याकरणं १) रु० ८—०

६ कारिकावली मुक्ता० दिन० राम० शब्दखण्डसहिता तथा "गुणनिरूपणदिनकरीय" महामहोपाध्याय पं० श्रीलक्ष्मणशास्त्रिकृतव्याख्यासहिता। (न्यायं १) रु० ६—०

७ पञ्चीकरणम्। वार्तिकाभरणालङ्कृतवार्तिकटीकया-तत्त्वचन्द्रिकासमवेतविवरणेन च समन्वितम्। (वेदान्तं २) रु० ०—८

८ अलङ्कारप्रदीपः। श्रीविश्वेश्वरपाण्डेयनिर्मितः। (काव्यं १) रु० ०—८

९ अनङ्गरङ्गः। महाकविकल्याणमल्लविरचितः। (कामशास्त्रं १) रु० ०—१२

१० जातकपारिजातः। श्रीवैद्यनाथशर्मणा विरचितः। (ज्यो० १) रु० २—०

११ पारस्करगृह्यसूत्रम्। कात्यायनसूत्रीयश्राद्ध-शौच-स्नान-भोजन-कल्पसहितम्। (कर्मकाण्डम् १) रु० ०—८

१२ पुरुषसूक्तम्। सायणभाष्य-महीधरभाष्य-मंगलभाष्य-निम्बार्कमतभाष्यचतुष्टयसहितम्। (वैदिकं २) रु० १—४

१३ श्रीमत्सनत्सुजातीयम्—श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितभाष्येण नीलकण्ठीव्याख्यया च संवलितम्। (वेदान्तं ३) रु० १—४

१४ कुमारसंभवं महाकाव्यम्। महाकवि श्रीकालिदासवि०। सञ्जीवनी शिशुहितैषिणी-टीकाद्वयोपेतम् सम्पूर्णम्। (काव्यं २) रु० १—८

१५ श्रुतबोधश्छन्दोग्रन्थः। आनन्दवर्द्धिनीतात्पर्यप्रकाशाख्यसंस्कृत-भाषाटीकासहितः। (छंदः १) रु० ०—६

१६ कारिकावली। मुक्तावली-न्यायचन्द्रिकाटीकाद्वयसहिता सटिप्पणा। (न्यायं २) रु० १—०

१७ पारस्करगृह्यसूत्रम्। काण्डद्वये हरिहर-गदाधर० तृतीयकाण्डे हरिहर-जयराम-प्रणीतभाष्येण समलङ्कृतम्। हरिहरभाष्यसहितस्नानत्रिकण्डिकासूत्र—गदाधरभाष्यसहितश्राद्धनवकण्डिकासूत्रैः यमलजननशान्ति-पृष्ठोदिवि-शौच-भोजन—

१८ संक्षेपशारीरकम् । मधूसूदनीटीकासहितम् संपूर्णं (वेदान्त४) रु० ८—०
१९ लघुजूटिका—अर्थात् अभिनवा परिभाषेन्दुशेखरपरिष्कृतिनिर्मितिः। (व्याकरणं २) रु० ०—८
२० कातीयेष्टिदीपकः । (दर्शपौर्णमासपद्धतिः) महामहोपाध्याय-पं० श्रीनित्यानन्दपन्तपर्वतीयविरचितः । (कर्मकाण्डं) रु० १—०
२१ सप्तपाठि श्रीशिवमहिम्नस्तोत्रम् । श्रीगन्धर्वराज पुष्पदन्ताचार्यविरचितम् । हरिहरपक्षीय-मधुसूदनीटीकया (संस्कृतटीका-संस्कृतपद्यानुवाद-भाषाटीका-भाषपद्यानुवाद-भाषा विम्ब) पञ्चमुखीनाम्न्या टीकया-शक्तिमहिम्नस्तोत्रेण च समन्वितम् । (स्तोत्रवि० १) रु० १—०
२२ बौद्धाऽऽचार्यश्रीधर्मकीर्तिप्रणीतः सटीकन्यायविन्दुः । भाषाटीकासहितः । (बौद्धन्याय वि० १) रु० १—८
२३ सपरिष्कृत-दर्पणसहितवैयाकरणभूषणसारः । (व्याकरणं ३)रु०४—०
२४ न्यायवार्त्तिकतात्पर्य्यटीका । श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिता । सम्पूर्ण (न्यायविभाग ३) रु० ६—०
२५ मीमांसान्यायप्रकाशः । (आपदेवीयः) श्रीचिन्नस्वामिशास्त्रिकृतया सारविवेचिन्या व्याख्यया सहितः । (मीमांसा १) रु० २—०
२६ पौरोहित्यकर्मसारः । (टिप्पणीसमलंकृतः) प्रथमो भागः श्रीरमाकान्तशर्मणा संगृहीतः । (कर्मकाण्डवि० ३) रु० ०—४
२७ लघुशब्देन्दुशेखरः । म० म० श्रीनागेशभट्टविरचितः अव्ययीभावान्तो भागः, म०म० पण्डित श्रीनित्यानन्दपन्त-पर्वतीयकृतशेखरदीपकाख्येन टिप्पणेन समुज्ज्वलितः । (व्या०४) रु० ४—८
२८ रघुवंशमहाकाव्यम् । श्रीकालिदासविरचितम् पञ्चसर्गात्मकम् । म० म० श्रीमल्लिनाथसूरिकृतसञ्जीविनीटीकया पं०श्रीकनकलाल ठक्कुरकृताऽर्थप्रकाशिकाटीकया च समलङ्कृतम् । (काव्य३) रु० १२—०
२९ कामसूत्रम् । श्रीवात्स्यायनमुनिप्रणीतं बहुयत्नरासादितया पूर्णया जयमङ्गलरचितया टीकया समेतम् । बहुखण्डितपाठान् परिपूर्य,सूत्राङ्कांश्च संयोज्य, परिष्कृत्य संशोधितम् । (काम०२) यन्त्रस्थ
३० न्यायकुसुमाञ्जलीः । न्यायाचार्यपदाङ्कितश्रीमदुदयनाचार्यविरचितः । म० म० रुचिदत्तकृतमकरन्दोद्भासित म० म० वर्द्धमानोपाध्यायप्रणीतप्रकाशसहितः । (न्यायं ४) रु० ६—०
३१ परिभाषेन्दुशेखरः । म० म० श्रीनागेशभट्टरचितः । म० म० भैरवमिश्रविरचितया भैरवीत्यपराख्यया परिभाषाविवृत्या—तत्त्वप्रकाशिकया टीकया च सहितः । (व्याकरणं ५) यन्त्रस्थ
३२ अर्थसंग्रहः । पूर्वमीमांसासारसंग्रहरूपः । श्रीलौगाक्षिभास्करविरचितः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामेश्वरशिवयागिभिक्षुविरचितमीमांसार्थकौमुद्याख्यव्याख्यासहितः । (मीमां०२)रु०१—०
३३ न्यायवार्त्तिकम् न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्योपबृंहणम् । परमर्षि-

३४ शुक्लयजुर्वेदसंहिता। वाजसनेयिमाध्यन्दिनशाखीया। श्रीमदुव्वटाचार्यविरचितमन्त्रभाष्येण श्रीमन्महीधराचार्यविरचितवेददीपेन च सहिता। (भाग १-२-३-४) (वैदिकं ३) रु० ८—०

३५ शुक्लयजुर्वेदकाण्वसंहिता। श्रीसायणाचार्यविरचितभाष्यसहिता। १ अध्यायादारभ्य २० अध्यायपर्यन्ता। (वैदिकं ४) रु० ६—०

३६ सिद्धान्तलेशसंग्रहः। श्रीमदप्पयदीक्षितविरचितः। श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यकृष्णानन्दतीर्थविरचितया कृष्णालङ्काराख्यया व्याख्यया समलंकृतः। (वेदान्तं ४) रु० ६—०

३७ काशिका। श्रीपाणिनिमुनिविरचितव्याकरणसूत्राणां वृत्तिः विद्वद्वर-वामन-जयादित्यविनिर्मिता। (व्याकरणं ६) रु० ६—०

३८ प्राकृतप्रकाशः। भामहकृतः। श्रीमद्वररुचिप्रणीतप्राकृतसूत्रसहितः। टिप्पण्या च संयोजितः। (व्याकरणं ७) रु० १—४

३९ जीवन्मुक्तिविवेकः श्रीमद्विद्यारण्यस्वामिविरचितः। भाषानुवादसमेतः। (वेदान्तं ६) रु० २—०

४० श्रीनारदीयसंहिता। ब्रह्मणोपदिष्टो नारदमहामुनिप्रोक्तो ज्यौतिषग्रन्थः। (ज्यौतिषं २) रु० ०—६

४१ मेदिनीकोशः। मेदिनीकारविरचितः। (कोशं १) रु० १—८

४२ मीमांसादर्शनम्। श्रीशबरस्वामिविरचितभाष्यसहितम् सपूर्णम्। (भाग१—२) (मीमांसा ३) रु० १०—०

४३ न्यायदर्शनम्। श्रीगोतममुनीप्रणीतम्। श्रीवात्स्यायनमुनीप्रणीतभाष्यसहितम्। श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितन्यायसूत्रवृत्त्यनुगतम्। टिप्पण्यादिसहितम् (न्यायं ६) रु० ३—०

४४ दानमयूखः। विद्वद्वरश्रीनीलकण्ठभट्टविरचितः। (धर्मशास्त्रं१) रु० १—८

४५ कालमाधवः। विद्वद्वरश्रीमाधवाचार्यविरचितः। (धर्मशास्त्रं२) रु० १—८

४६ भास्वती। श्रीमच्छतानन्दविरचिता। श्रीमातृप्रसाद (दैवज्ञभूषण) पाण्डेयेन कृताभ्यां छात्रबोधिनीनाम संस्कृतसोदाहरण भाषाटीकाभ्यां सहिता। (ज्योतिषं ३) रु० २—०

४७ फक्किकाप्रकाशः। उपाध्यायोपाह्ववैयाकरणकेसरीविरुदाङ्कितमैथिलेन्द्रदत्तशर्मविरचितः। पं० सीतारामशर्मकृतटिप्पण्या विभूषितः। (व्याकरणं ८) रु० १—४

४८ मिताक्षरा। श्रीगौडपादाचार्यकृतमाण्डूक्यकारिकाव्याख्या—श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्वयम्प्रकाशानन्दसरस्वतीस्वामिकृता। शंकरानन्दकृतमाण्डूक्योपनिषद्दीपिका च। (वेदा०७) रु० १—४

४९ काव्यप्रकाशः। श्रीमम्मटाचार्यविरचितः। पं० श्रीहरिशङ्करशर्मणा मैथिलेन संगृहीतया नागेश्वरीटीकयाऽलङ्कृतः। (काव्य०४) रु० ४—०

५० अधिकरणकौमुदी। श्रीदेवनाथठक्कुरकृता। (मीमां० ४) रु० १—०

५१ रघुवंशमहाकाव्यम्। श्रीकालिदासविरचितम् म.म. श्रीमल्लिनाथकृतसञ्जीविनीटीकयोपेतम् पं० श्रीकनकलालठक्कुरेण कृता भावबोधिनी टिप्पण्या समलङ्कृतः संपूर्णम्। (काव्य ५) रु० १-४

५२ कायबोधः। साजनीकृत टीकोपेतः। दत्तात्रेय सम्प्रदायाऽनुगतः। रु०—८

५३ रसचन्द्रिका। श्रीविश्वेश्वरपाण्डेय निर्मिता। (काव्य० ६) रु०१—०

५४ अलङ्कारमुक्तावली। श्रीविश्वेश्वर पाण्डेयनिर्मिता। (काव्य०७)रु०-१२-०

५५ वृत्तरत्नाकरः भट्टकेदारप्रणीतः। नारायणभट्टीयव्याख्यासहितः।

५६ अलङ्कारशेखरः । केशवमिश्रकृतः । साहित्योपाध्याय श्री अनन्तराम-शास्त्रिणा भूमिकादिभिः संभूष्य संशोधितः । (अलं० वि० १) रु० १-४

५७ शक्तिवादः । श्रीगदाधरभट्टाचार्यप्रणीतः । टीकात्रयोपेतः । कृष्ण-भट्टकृतया मञ्जूषया-माधवभट्टाचार्यनिर्मितया विवृत्या श्रीमन्माध्वसंप्रदायाचार्य्यदार्शनिकसार्वभौमसाहित्यदर्शना-द्याचार्यतर्करत्नन्यायरत्न गोस्वामिदामोदरशास्त्रिरचितया विनोदिन्या च समेतः । (न्या० वि० ७) रु० २-०

५८ प्रौढमनोरमा । म. म. श्रीभट्टोजीदीक्षितविरचिता तत्पौत्र म. म. श्रीहरिदीक्षितविरचितलघुशब्दरत्नाख्यव्याख्यासमेता । म. म. पण्डितश्रीभैरवमिश्रविरचितशब्दरत्नव्याख्यया युक्ता । श्रीयुतभाण्डारीत्युपाह्वमाधवशास्त्रिविरचित प्रभानामकटिप्प-ण्या समलङ्कृता । श्रीयुतजगन्नाथशास्त्रिविरचितयाव्ययी-भावस्य शब्दरत्नप्रदीपकनामकटीप्पण्याऽलङ्कृता (अव्ययी भावान्तः प्रथमो भागः) (व्याकरण वि० ९) रु० ५—०

५९ आपस्तम्बगृह्यसूत्रम् । श्रीहरदत्तप्रणीतयाऽनाकुलाख्यया व्याख्यया, श्रीसुदर्शनाचार्यप्रणीतया तात्पर्यदर्शनाख्यया व्याख्यया च समलङ्कृतम्, पृथक् सूत्रपाठेन, पाठभेदेन, मीमांसापदार्थविव-रणेन च संयोजितम् । (कर्म० वि० ५) रु० ३—०

६० नाट्यशास्त्रम् । भरतमुनिप्रणीतम् (सम्पूर्णम्) साहित्योपाध्याय एम.ए. इत्यादिपदवीभाजा पण्डित बटुकनाथ शर्म्मणा तथा साहित्यशास्त्रि एम.ए. पदवीभृता पण्डित बलदेवोपाध्यायेन च सम्पादितम् । (नाट्यशास्त्र वि० १) रु० ५—०

६१ काव्यालङ्कारः । श्रीभामहाचार्येण विनिर्मितः । काशीविश्वविद्यालयाध्यापकाभ्यां पण्डित बटुकनाथ शर्मा एम० ए० साहित्योपाध्यायः तथा पण्डित बलदेव उपाध्याय एम० ए० साहित्यशास्त्री इत्येताभ्यां भूमिकादिभिः समलङ्कृत्य सम्पादितः, काशी विश्वविद्यालयोपकुलपतिपदं विभूषयद्भिः श्रीमदाचार्यप्रवरैः आनन्दशङ्कर ध्रुव महोदयैः लिखितेन प्राक्कथनेन सनाथीकृतः । (अलङ्कार वि० २) रु० १-८

६२ ब्रह्मवादः । गोस्वामि श्रीहरिरायजी महाराज विरचितः । श्रीगोपालकृष्णभट्ट विरचित विवरणाख्यव्याख्यासमलङ्कृतः । तथा गोस्वामी श्रीव्रजनाथविरचितो ब्रह्मवादः । तथा शुद्धाद्वैतपरिष्कारः श्रीमद्रामकृष्णभट्ट विरचितः । श्रीरघुनाथशास्त्रि विरचित शुद्धाद्वैतपरिष्कारतात्पर्यम् । श्रीहरिशङ्कर शास्त्रि-वेदान्तविशारदेन विस्तृत भूमिकया विविधपरिशिष्टैर्भाषानुवादेन टिप्पण्यादिना च समलङ्कृतः । (शुद्धाद्वैतसम्प्रदाय वि० १) रु० १—०

६३ प्रेमरसायनम् । श्रीविश्वनाथपण्डितरचितम् (का०वि० ८) रु० १—०

जयकृष्णदास—हरिदासगुप्तः,

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, विद्याविलास प्रेस

